

87.2

3-41

**Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника**

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ:
ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ,
ПСИХОЛОГІЯ**

**Випуск 12
Частина 2**

2007

**Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника**

**Збірник наукових праць:
філософія, соціологія, психологія**

*Випуск 12
Частина 2*

НБ ПНУС

728120

**Івано-Франківськ
2007**

Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип.12. – Ч.2. – 312 с.

Друкуються відповідно до рішення Вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол №8 від 13.03.2007 р.).

Збірник наукових праць входить до переліку видань Вищої атестаційної комісії України (зарєєстровано постановою Президії ВАК України №2-02/2 від 09.02.2000 року).

Редакційна колегія: Л.Е.Орбан-Лембрик – доктор психолог. наук, професор (голова редакційної колегії); Р.А.Арцишевський – доктор філософ. наук, професор, чл.-кор. АПН України; С.М.Возняк – доктор філософ. наук, професор; М.В.Кашуба – доктор філософ. наук, професор; В.К.Ларіонова – доктор філософ. наук, професор; З.С.Карпенко – доктор психолог. наук, професор; В.П.Москалець – доктор психолог. наук, професор; І.Д.Пасічник – доктор психолог. наук, професор; М.В.Савчин – доктор психолог. наук, професор; М.М.Сидоренко – доктор філософ. наук, професор; Н.В.Чепелєва – доктор психолог. наук, професор, чл.-кор. АПН України; Г.М.Федоришин – канд. психолог. наук, доцент (відповідальний секретар).

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена проблемі компетентності особистості, зокрема її соціально-психологічному та етнопсихологічному контексту. З'ясовуються соціокультурні умови й чинники, від яких залежить формування соціально-психологічної компетентності індивіда.

Ключові слова: соціально-психологічна компетентність особистості, етнопсихологічне середовище, соціокультурний контекст спілкування, культура суспільства, ментальність, національний характер.

Актуальність проблеми. Процеси державотворення, що відбуваються в Україні, вимагають системного підходу до проблеми компетентності особистості, а саме: урахування етнопсихологічного контексту в царині підготовки кваліфікованих спеціалістів, здатних ефективно застосовувати набуті знання не в абстрактних умовах, а в конкретному соціокультурному середовищі. Йдеться про етнопсихологічний аспект соціально-психологічної компетентності особистості, про етнопсихологічну специфіку взаємодії й спілкування як представників однієї культури, так й іноетнічних партнерів.

Мета повідомлення: з точки зору етнопсихології розглянути феномен соціально-психологічної компетентності й на цій основі виявити соціокультурні умови і чинники, від яких залежить розвиток і формування соціально-психологічної компетентності особистості.

Аналіз наукової літератури. Вивчення різних підходів до проблеми спілкування взагалі та специфіки формування соціально-психологічної компетентності особистості зокрема (К.Абульханова-Славська, Г.Балл, О.Бодальов, А.Добрович, М.Каган, К.Коростеліна, Л.Орбан-Лембрик, Л.Петровська, М.Пірен, Ю.Швалб, Т.Яценко та ін.) дозволяє виокремити в ній соціокультурний аспект, а саме етнопсихологічну специфіку компетентності індивіда. Історичний екскурс показує, що ряд психологів, вивчаючи особистість, намагаються ідеалістично представити її “вростання” в культуру суспільства як чисто “духовний процес”. Так, представники символічного інтераціоналізму розглядають взаємозв'язок особистості й суспільства як процес засвоєння індивідом системи соціальних ролей, які відбуваються в первинній групі шляхом “прийняття ролі іншого”. Інші теоретики трактують його як перехід від чисто біологічного до соціальних етапів розвитку, розуміючи під цим процес навчання, адаптації. В дійсності суспільні відносини своїм існуванням перетворюють природні функції в соціальні, ставлячи їх на службу суспільному розвитку. Таким чином, соціальне не знищує біологічного, воно знімає біологічне в людині, включає його в нові системи зв'язків і відносин, підпорядковуючи якісно новим законам соціальної форми

- © Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2007
- © Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ

руху. Щодо соціального руху, який виступає як особлива, вища форма саморозвитку матерії, то він має різні рівні, різний характер прояву: по-перше, він включає в себе історичний рух суспільств, класів, національних груп; по-друге, в ньому втілюється розвиток людини як головний момент всього історичного процесу, розвиток суспільного індивіда. Психологія в аналізі проблем, пов'язаних з ученням про соціальний рух, виокремлює свої особливі аспекти: вивчення його закономірностей, таких, наприклад, як оперування ідеальними об'єктами, формування внутрішньої позиції суб'єкта, його розвиток в процесі власної діяльності та інші, більшість з яких ще потребують свого дослідження.

Науковий підхід до розгляду етнопсихологічної специфіки соціально-психологічної компетентності індивіда передбачає розуміння особистості як цілісної системи з її професійними, національними, сімейно-побутовими, психологічними та іншими ознаками, які формуються в процесі взаємовідносин людини з іншими людьми, соціальними групами, етнічними спільнотами в цілому із суспільством. При цьому в поняття "етнічне" включаються умови життєдіяльності людини в конкретному суспільстві, особливості етнопсихологічних відносин, характер культури виробництва і соціальних інститутів, соціокультурна специфіка системи виховання і розповсюдження інформації, які визначають і визначаються етнопсихологічною своєрідністю індивіда, його національною специфікою. Отже, людський індивід у своєму прижиттєвому розвитку відтворює досягнення історії людської культури та цивілізації. І процес цей є якісно і культурно своєрідним, він суттєво відрізняється від онтогенезу тварин: властивості, що склалися в результаті еволюції тварин, визначаються морфологічними особливостями організму, які в змінах спадково фіксуються; досягнення ж у розвитку людини фіксуються в результатах їхньої діяльності, у створених ними знаряддях виробництва, в мові, традиціях, звичаях, у творах науки, літератури, мистецтва тощо.

Від моменту народження людина знаходиться в світі собі подібних, в соціально-економічних, соціально-психологічних, етнопсихологічних, соціокультурних умовах, серед предметів, наповнених людським змістом, що мають соціальні функції, забарвлені національною специфікою. Умови й предмети соціуму сприяють набуттю особистістю знань про конкретне суспільство, про його політику, економіку, культуру тощо, тобто формують світогляд людини, який, за своїм змістом, може прирівнюватись до компетентності індивіда загалом і соціально-психологічної компетентності зокрема. Щодо останньої, то йдеться про знання людини про природу соціальних впливів, про ступінь відповідності сформованих картин світу, стереотипів, образів науковим картинам світу, про знання в галузі орієнтації в різних ситуаціях вербального і невербального спілкування [1, с.134].

Людина використовує предмети і засоби, що створені в історії людства, вона володіє мовою як соціально сформованим інструментом мислення, з допомогою якого засвоює загальнолюдський досвід і спілкується з іншими людьми. В цих процесах засвоєння індивідом соціального досвіду та

культури беруть участь зір, слух, нюх, смак, мислення, відчуття, бажання, діяльність, любов, тобто всі органи її індивідуальності. При цьому самі ці органи, самі можливості сприймання світу – в кольорах, музиці, слові – все це завойовано людиною і засвоюється нею в постійній взаємодії із соціумом, з іншими людьми, в результаті вивчення явищ, предметів, традицій, звичаїв, у процесі перетворюючої діяльності.

Вплив психологічних елементів культури на спосіб мислення людей, спосіб орієнтації в різних ситуаціях на всі сфери життя важко оцінити. Д.Мацумото – один із знаних крос-культурних психологів – зазначає, що культура є основою і одночасно результатом поведінки, вона визначає лінію поведінки і в цьому аспекті стає однією з актуальних тем сучасної психології [5, с.22]. Наявність зв'язку між такими елементами культури як традиції й звичаї та психологією очевидна. Однак визнати цей зв'язок – це тільки частина справи. Найголовніше – зрозуміти його характер, його механізми й закономірності. Перспективність саме такого підходу зумовлена тим, що у найближчому майбутньому, не зважаючи на сучасні тенденції глобалізації, нас найімовірніше очікує не змішування культур, а їх співіснування зі збереженням типових форм, способів життєдіяльності представників різних народів і етносів. Отже, значення соціокультурного, етнопсихологічного аспекту компетентності особистості актуалізується багатократно.

Традиції й звичаї є основою життєвої соціально-психологічної компетентності особистості, вони сприяють формуванню побутових картин світу, етнічних стереотипів, художніх образів, забарвлених національною специфікою, народного досвіду, знань в тій чи іншій соціокультурній царині, створюють підґрунтя для народної мудрості, яка отримала своє вираження в міфології, фольклорі, висловах, оповідках. Наше суспільство, як і кожне інше, має цілу систему традицій, спрямованих на зміцнення його стабільності. Традиції, під якими розуміють елементи соціальної і культурної спадщини (досвіду, поглядів, цінностей, ідей, звичаїв, норм поведінки та ін.), що передаються із покоління в покоління і зберігаються в певних суспільствах та різних соціальних групах протягом тривалого часу, класифікують за різними ознаками. Виокремлюють національні, етикетні, професійні та інші традиції, що проявляються у всіх сферах: гігієна, спілкування, національний ринок тощо. Вони також можуть бути соціально-позитивними і зашкарубленими, реакційними. Отже, традиції – це спосіб збереження, передачі і відтворення як позитивного, так і негативного досвіду. Соціально-позитивні традиції створюють умови для "здорового консерватизму", стабільності суспільства, для більшої відповідності між сформованими картинами світу, стереотипами і науковими картинами світу.

Важко переоцінити значення традиції у формуванні компетентності особистості. Якщо традиція має об'єктивний сенс, що дає змогу зробити зрозумілим, осмисленим навколишній світ, якщо сучасна життєва соціально-психологічна компетентність базується на знаннях законів, то можна вести мову про нормальне, здорове суспільство. Руйнація традицій, нехтування законів, як правило, спричинюють втрату зрозумілості й осмисленості соціу-

му, що може призвести до повернення у первісний хаос. Отже, традицію варто розглядати у соціокультурному та етнопсихологічному контексті. Завдяки традиції відбувається самоідентифікація особистості та групи, дістають розв'язання питання: "Хто ми є насправді?", "Чим ми як група вирізняємося з-поміж інших етнічних груп, а чим ми подібні?", "Що являє собою та земля, той край, де ми живемо?". У готовому вигляді відповідей на ці запитання немає. Вони передбачають певні дослідження, що ґрунтуються на єдності традиції та історії [3, с.315–316].

Психологічні механізми зараження, навіювання, наслідування забезпечують функціонування традицій (так само, як і звичаїв). Стосовно зараження, то воно з давніх пір досліджувалося як особливий спосіб впливу, який об'єднує великі маси людей у зв'язку з виникненням таких явищ, як масовий психоз, масовий екстаз тощо. Феномен зараження має численні прояви масових душевних станів під час ритуальних танців, панічних ситуацій, спортивного азарту та ін. При цьому індивід несвідомо, у стані певного емоційного збудження засвоює взірці масової поведінки. Щодо навіювання, то воно являє собою цілеспрямований вплив однієї людини на іншу чи на групу людей. Ефективність навіювання залежить від багатьох соціально-психологічних чинників: авторитету сугестора (людини, яка здійснює навіювання), ступеня довіри до джерела інформації тощо. За умов масової поведінки також діє механізм наслідування. Його специфіка полягає в тому, що тут здійснюється відтворення індивідом рис і взірців поведінки, яка демонструється. Загалом, зазначені способи впливу постійно наштовхуються на певний ступінь критичності особистостей, які складають великі групи людей. Тобто дію психологічних механізмів зараження, навіювання і наслідування варто розглядати як процес зі зворотним рухом – від людини до способу впливу [3, с.316].

Безперечно, традиція є одним із найефективніших механізмів, що протистоять руйнівній дії відцентрованих суспільних дій. Саме тому в час, коли суспільство переживає соціальні трансформації, що торкаються усіх сфер громадського життя, інтерес до цього механізму, здатного утримати в єдності частини соціального життя, закономірно зростає. Традиція як символічна структура, здатна запропонувати засоби подолання кризової ситуації, визначає не лише певну систему знань, культуру загалом, а й окремі її царини. Найяскравіше це виявляється у царині політичної, моральної, соціальної, психологічної, національної культури, коли становлення національної держави, соціальних, соціально-психологічних та моральних цінностей ініціює справжній дослідницький бум у сфері пошуку достеменної національної ідентичності [2, с.176–177]. Ставлення до традиції в історії соціальної та психологічної думки постійно змінювалося. Європейська історія показує критику традиції як критику ірраціонального – забобонів, авторитету, марновірства – заради утвердження цінностей розуму і свободи. За умов, коли ідеалізується традиція чи звичай, коли забобони, особливі психологічні здібності, на яких спекулюють всілякого роду шарлатани, негативно впливають на соціально-психологічну компетентність, останній загрожує небез-

пека деформації, спотворення. Трудність корениться в тому, щоб винайти рівновагу між сталістю (постійністю) традиції й мінливістю. Завдання людини, групи, кожного народу в цілому полягає у збереженні традицій минулого і в поступовій, повільній та невідчутній їх зміні.

Створення традиції відбувається на основі тих форм діяльності й поведінки, які неодноразово підтверджували свою суспільну значущість. Зміна соціальної ситуації розвитку тієї чи іншої спільноти може призвести до руйнування традиції, її трансформації і заміщення новою. Традиції підпорядковані національному ідеалу, із зміною якого вони міняються. Тут важливо підкреслити факт руйнування віджитого, непотрібного, а не руйнації всього, у тому числі і прогресивного. Таке руйнування має здійснюватися еволюційним шляхом, без втрати ментальності, народної мудрості, родинних цінностей і надбань.

Якщо звернутися до аналізу соціальних зв'язків та поведінкових реакцій, то тут традиції переважно виступають у формі звичаїв, що відтворюють норми взаємодії й забезпечують стійкість поведінково-комунікативної культури. В тій чи іншій культурі традиції щодо компетентності в галузі взаємодії (встановлення соціальних контактів) відіграють більшу чи меншу роль. У цьому контексті важливо підкреслити значення індивідуального (індивідуалізм притаманний суспільствам, які характеризуються вільними зв'язками між індивідуумами; пріоритетом особистих цілей у порівнянні з групою; здійсненням самоідентифікації на основі особистісних рис, а не через ототожнення себе з групою) або колективного (це характерна риса тих суспільств, в яких індивіди з моменту народження інтегровані в згуртовані групи, тобто перевага надається груповим цілям) самоконтролю, котрий є одним з поширених критеріїв і згідно з яким різняться культури загалом і поведінкові прояви зокрема [3, с.319]. Щодо України, то тут поведінково-мовленнєві ціннісні вартості формувалися під впливом народних традицій, пам'яток історії та літератури. Так, в усній народній творчості, зокрема в коломийках, приказках, прислів'ях, у фольклорі (історична пісня, балада, легенда та ін.), в образах народного світогляду, міфологічних уявленнях містяться дані про освіченість людини, рівень її компетенції, про поведінку особистості, її настрої та взаємостосунки [3, с.320].

Важливо підкреслити, що традиція відбирає факти історії, котрі здатні стати колективними символами, що сприяють інтеграції групи. Для того, щоб оживити традицію, зробити її відчутною для громадського життя, відтворити гостроту колективних емоцій і колективних почуттів, у суспільства в розпорядженні є певні соціальні механізми. Передусім йдеться про ритуали і свята. Ритуал вважають концентрованим символічним виявом соціальних процесів. У спілкуванні і взаємодії ритуали перш за все використовуються при проведенні зборів, діловому листуванні, обговоренні планів, підведенні підсумків тощо. Стосовно свята, то воно робить традицію видимою, відчутною, живою. Свято покликане відтворити й підсилити почуття колективної ідентичності, надати набір значущих символів.

Звичаї є однією зі стійких форм нормативної регуляції, що ґрунтується на минулому досвіді етносу. У широкому розумінні звичаї трактують як уклад суспільного життя нації, народу, його культура, побут; це загальноприйнятій порядок, правила, які здавна існують у суспільному житті народу, соціальної групи. Вузьке трактування даного поняття передбачає розгляд звичаю як традиційного порядку відзначення якихось подій, свят, пов'язаного з виконанням певних дій і використанням відповідних атрибутів, предметів; це усталений, звичний, стереотипний спосіб, манера дії, поведінки. Звичаї виступають і як норми поведінки, і як форма соціального контролю. Кожна нація, кожен народ, навіть окремі соціальні групи мають свої звичаї, що виробилися протягом багатьох століть. Вони впливають на світовідчуття, світосприймання, на духовну культуру народу, на рівень життєвої соціально-психологічної компетентності особистості. Звичаї поряд з мовою є найміцнішими елементами, які об'єднують окремих людей в одне ціле, в народ. Вони виконують функцію освячення (сакралізації) суспільних відносин, що склалися, передують державно-правовій регуляції.

Ряд вчених на підставі соціально-психологічних, етнопсихологічних та етнографічних матеріалів про розвиток і становлення людини у конкретному суспільстві вважають, що сьогодні вивести закономірності взаємозв'язку особистості і суспільства, умови і чинники, які впливають на цей процес, тільки з психології, соціології, етнографії, медицини чи біології неможливо. Потрібна міждисциплінарна кооперація, яка передбачає докладне урахування усіх наукових досягнень в галузі вивчення людини, виявлення методологічних засад формування соціально-психологічної своєрідності особистості, у тому числі, її компетентності, специфічної в соціально-психологічному та етнопсихологічному сенсі [1, с.143–144].

Прагнучи розширювати сферу спілкування та впливу, досягати взаєморозуміння, з'ясовувати причини власної поведінки та вчинків оточуючих, особистість вступає в активну взаємодію з суспільством, іншими людьми та із самою собою, проявляючи свою компетентність чи некомпетентність, свій професіоналізм, чи навпаки – своє неучтво. Це робить одночасно людину і залежною від соціуму, і самодостатньою, вільною особистістю. Очевидно, В.Янів, даючи характеристику українській вдачі й нашому виховному ідеалові, також мав на увазі самостійність особистості у вияві своїх рис, своєї творчості, компетенції, духовності та одночасну її залежність від середовища. Він, зокрема, писав: "...національний виховний ідеал не потребує, і навіть не повинен, чи не сміє, заперечувати загальнолюдського ідеалу, а навпаки: національний виховний ідеал базується, випливає з загальнолюдського; він, апробуючи, підтверджуючи, поглинаючи вселюдські та загальновизнані цінності, доповнює їх тими рисами, які спеціально відповідають духовності чи звичаям даного народу. Розуміння шляхетної людини понаднаціональне і понадпростірне, повною мірою навіть понадчасове. Але шляхетна людина може мати рівною мірою риси певної почуттєвої м'якості й ніжності "кордоцентричних" спільнот, як і вольової стриманості, опанування, навіть твердості, чи – врешті – рефлексійності, чи навпаки – творчого динамізму,

шукання, відповідно до національної чи особистої вдачі" [7, с.198]. Іншими словами, коли ми говоримо про компетентність людини, про певну систему знань та уявлень, які в неї сформовані, ми, вочевидь, повинні пов'язувати їх із національною специфікою людини, з етнопсихологічним середовищем, в якому ця людина соціалізується. Це, за словами В.Яніва, "робить нас відповідними на зовнішні впливи й автоматично спричинюється до збереження нашої духовної самотності, нашого духовного "я", чи... нашої національної ідентичності" [7, с.198]. "Тільки, – зауважує далі дослідник, – примітивна людина може бути повністю вдоволена собою, тільки безкритична одиниця може вірити, що її вдача досконала, що вона має всі прикмети без хиб. Подібно примітивним чи безкритичним був би погляд безкритичних середовищ чи спільнот, що, мовляв, дана спільнота має тільки позитивні диспозиції, себто тільки добрі, світлі, гарні психічні прикмети, – без недочет, без слабості і без хиб. У світлі тієї – зрештою, очевидної – констатації, проблема виховного ідеалу у зв'язку з етнопсихологією чи вдачею даного народу представлятиметься дещо спеціальним способом: ідеться про такий виховний ідеал, який, рахуючись із вдачею народу та дбаючи про те, щоб утримати в загальних рисах вдачу народу (необхідну для збереження духовної самотності), вказував би одночасно, як виховну мету, скріплення національних прикмет з рівночасним послабленням національних хиб" [7, с.200].

Наявність в особистості суттєвого, типового закономірно формується в конкретно-історичній системі соціальних відношень, у рамках певного класу чи етносу, або соціальної групи, соціального інституту і соціальної організації, до яких належить особистість. Усе сказане дозволяє говорити про нове бачення проблеми формування соціально-психологічної компетентності особистості, планування особистісного розвитку, системи становлення індивіда в конкретному соціальному середовищі, урахування в цьому процесі індивідуальної своєрідності людини, можливості виконання нею однієї і тієї ж діяльності психологічно різними шляхами, рефлексії як внутрішнього механізму розвитку особистості, ставлення до індивіда як до найвищої цінності, як до носія національного світогляду, ментальності, суспільних інтересів, настроїв, традицій та звичаїв.

Щодо ментальності, то дане поняття трактують як: наявність у людей того чи іншого суспільства певного спільного розумового інструментарію, психологічного оснащення, яке дає їм можливість по-своєму усвідомлювати світ і самих себе; певний соціально-психологічний стан суб'єкта – етносу, нації, народності, громадян, що втілює в собі (не "в пам'яті народу", а в його підсвідомості) результати тривалого й усталеного впливу етнічних, природно-географічних і соціально-економічних умов проживання суб'єкта менталітету; спосіб ставлення людини до внутрішнього і зовнішнього світу, в основі якого лежать психічні процеси сприймання і розуміння (інтерпретації); людський вимір історичних макромас, людська активність, об'єктивована в культурних пам'ятках; важливий етнопсихологічний феномен, інтегральна

етнопсихологічна ознака особистості, народу; здатність, сила, зміст розуму, спосіб думок, характер роздумів [2, с.270; 4, с.140; 6, с.131].

Майже у всіх наведених визначеннях ознаки ментальності збігаються з тими характеристиками, що входять до поняття “національний характер”, під яким здебільшого розуміють інтегральну суму рис характеру представників нації (національна самосвідомість, ідея-цінність, тверда воля тощо); своєрідне, специфічне поєднання загальнолюдських рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття нації; сукупність соціально-психологічних рис (почуттів, емоційно-вольових якостей, ціннісних та національно-психологічних установок), властивих нації на певному етапі розвитку, детермінованих соціально-економічними, географічними, історичними умовами її існування; уявлення народу про самого себе, сукупність найбільш стійких, основних для даної національної спільноти особливостей сприйняття оточуючого світу та форм реакцій на світ [2, с.270–271].

М.Юрій стверджує, що за своєю структурою менталітет (ментальність) включає в себе передусім дещо колективне, певні елементи національного характеру, які діють, не проходячи крізь свідомість, спонтанно, подібно до певного емоційно-психологічного коду, що викликає у суб'єкта такі, а не інші реакції на зовнішні чинники [6, с.132]. Ментальність – це спосіб сприйняття і розуміння етносом свого внутрішнього світу та зовнішніх обставин. Вона відображає внутрішній стан людини, її світобачення. Саме тому її часто визначають як “душу народу”.

Для соціальної психології надзвичайно важливо з'ясувати, яким чином соціально-психологічна компетентність як структурна складова особистості проявляється в реальному світосприйнятті, у світогляді людини, в реальній її поведінці при засвоєнні нею соціального досвіду, як відбувається процес соціально-психологічного відображення дійсності, за допомогою яких соціально-психологічних та етнопсихологічних механізмів здійснюється задоволення потреб людини в конкретному соціумі. Ті зміни, що відбуваються сьогодні у сфері економіки, політики, духовного життя суспільства, супроводжуються змінами в знаннях індивіда, в соціальній поведінці особистості. Політико-економічна ситуація, науково-технічний прогрес радикальним чином змінюють соціокультурне середовище взаємодії й спілкування людини, ієрархію соціальних цінностей і пріоритетів суспільства й особистості, формують новий соціально-психологічний тип людини, новий світогляд та нову соціальну поведінку індивіда.

Водночас потенціал розвитку особистості закладено в ній самій, в її потребах та здібностях, особливо в тих, що спрямовані на формування світогляду, на способи орієнтації в різних соціальних ситуаціях, на взаємодію, самовдосконалення та самоактуалізацію в соціумі. Більшою мірою це стосується саме комунікативних здібностей особистості, які забезпечують вищий рівень розвитку її комунікативної компетенції. Взаємодія особистості як всередині одного етносу, так і з іноетнічним партнером стимулює комунікативні процеси, сприяє формуванню високого рівня реалізму, відповідальності, ціннісно-світоглядної орієнтації, мудрості у соціальній стратегії.

Продуктивність взаємовпливу, ефективність вияву компетентності підвищуються, якщо враховувати не тільки індивідуальні інтереси, стиль мислення людини в процесі спілкування, але й організованість у взаємодії, нормативне зміцнення, упорядкування зв'язків. В даному контексті також важливим є питання про соціокультурну та етнопсихологічну зумовленість компетенції людини, яка полягає у її зв'язках з конкретним життєвим простором, соціальним середовищем.

Етнопсихологічна характеристика компетентності особистості потребує урахування національно-психологічних особливостей її прояву в сфері взаємовідносин, тобто реально існуючих в суспільній свідомості соціально-психологічних явищ, специфічних форм функціонування загальнолюдських властивостей психіки. Окрім поняття “національно-психологічні особливості” вживаються інші, близькі до цього, дефініції: “національний характер”, “психологічний склад нації”, “менталітет”, більшість з яких опирається на ряд спільних для них показників: сукупність розумових установок, звичок мислення; певний спільний розумовий інструментарій, психологічне оснащення; соціально-психологічний стан суб'єкта, групи, нації; якість розуму, що характеризує окремого індивіда, групу або суспільство; спосіб мислення, що властивий індивіду або групі; особливості соціокультурного і етнопсихологічного розвитку; національна самосвідомість.

До структури національно-психологічних особливостей можна віднести декілька сфер: мотиваційну (своєрідність мотивів, спонукальних сил взаємодії у представників тої чи іншої національної спільноти); інтелектуально-пізнавальну (своєрідність сприймання й мислення носіїв національної психіки, що виражається у наявності специфічних пізнавальних та інтелектуальних якостей, які дають можливість особливо сприймати оточуючу дійсність, оцінювати її, будувати стратегію поведінки); емоційно-вольову (своєрідність емоційних та вольових якостей, від яких в багатьох випадках залежить результативність соціальних контактів); комунікативно-поведінкову (ця сфера охоплює власне інформаційну і міжособистісну взаємодію, взаємовідносини та спілкування, показує різницю подібних проявів).

Для соціальної психології надзвичайно важливо досліджувати ці особливості в процесі взаємодії представників різних національних культур, виявляти суттєві характеристики конкретної комунікативно-поведінкової культури, бачити перш за все її національну специфіку у вияві соціально-психологічної компетентності, враховуючи при цьому, що своєрідність національної психології того чи іншого народу виражається не в якихось неповторних психологічних рисах, а скоріше в їх неповторному поєднанні, прояві в певних звичаях, історичних традиціях, поведінці.

Висновки. Великий інтерес представляє комплекс проблем, пов'язаних з впливом традиційних етнокультурних норм і цінностей на соціально-психологічну компетентність людей, сфери групового менталітету на реалізацію комунікативно-поведінкових потреб індивіда, де можлива психологічна схильність сприймати все соціальне життя з позицій своєї етнічної групи, що розглядається як еталон. При цьому сам факт усвідомлення національно-

психологічних особливостей своєї групи не містить у собі упередженості проти інших етнічних груп. Якщо від констатації цих відмінностей перейти до оцінки іншої групи, то можливі викривлення в оцінці останньої, що може призвести до виникнення явища етноцентризму. Баланс взаємозв'язку соціального життя й соціальної орієнтації людини як серед однієї народності, так і в міжнаціональному плані досягається за рахунок соціального контролю, що здійснюється в межах взаємовпливу індивідуальних і соціальних дій індивідів і виявляє внутрішню суперечливість взаємодії: людина стає соціально зумовленою індивідуальністю під впливом соціальної системи, водночас індивідуальність не може розвиватися, якщо людина сліпо копіює зразки культури, пропоновані системою, беззаперечно в них вірить. Розв'язання суперечності відбувається в процесі соціалізації індивіда відповідно до його внутрішньої позиції, поглядів, теоретичних принципів. За таких умов віра набуває значення переконання, стає результатом попередньої роботи свідомості, розуму і розсудливості особистості. Переконання втілюють усвідомлені потреби індивіда, основою яких виступає сукупність знань про природу, суспільство та людину. Різні люди мають різну віру, неоднакові переконання та світогляд, що позначається на процесі соціалізації особистості, на ефективності вияву соціально-психологічної компетентності. Життєва практика засвідчує, що недостатнє знання національних традицій і звичаїв, особливостей їхнього психологічного впливу на індивідуальну і масову поведінку нерідко призводить до серйозних ускладнень у взаємодії і спілкуванні як усередині однієї спільності, так і з іншими соціальними групами і етносами.

1. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. – Кн.1: Соціальна психологія особистості і спілкування. – К.: Либідь, 2004. – 576 с.
2. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. – Кн.2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. – К.: Либідь, 2006. – 560 с.
3. Орбан-Лембрик Л. Традиції і звичаї як стійкі соціально-психологічні регулятори поведінки спільностей // Українство: національно-духовні виміри (Збірник наукових праць і матеріалів). – Івано-Франківськ, 2005. – С.314–322.
4. Пірен М.І. Основи етнопсихології: Підручник. – 2-е вид., доп. – К., 1988. – 436 с.
5. Психология и культура / Под ред. Д.Мацумото. – С.-Пб.: Питер, 2003. – 718 с.
6. Юрій М.Т. Етногенез та менталітет українського народу. – 2-е вид., доп. – К.: Таксон, 1997. – 237 с.
7. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1993. – 218 с.

The article is dedicated to the problem of competence of personality, her social-psychological and ethno-psychological context in particular. The socio-cultural terms and factors which depend of forming of social-psychological competence of individual depends are turned out.

Key words: *social-psychological competence of personality, ethno-psychological environment, socio-cultural context of intercourse, culture of society, mentality, national character.*

УДК 159.955+159.956
ББК 88.351

ПРОЯВИ МАТЕМАТИЧНОГО СТИЛЮ МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ РОЗУМІННЯ ТВОРЧИХ МАТЕМАТИЧНИХ ЗАДАЧ

Вважаючи математичний стиль індивідуальною особливістю діяльності суб'єкта в галузі математики, в статті виділяється і описується три стилі творчого математичного мислення студентів технічного вnz: диференціальний, інтегральний, диференціально-інтегральний. Дано диференційований аналіз процесу розуміння математичних задач студентами з різними математичними стилями, вважаючи процес розуміння одним із процесів, що супроводжує їх розв'язування.

Ключові слова: *творче математичне мислення, стиль мислення, процес розуміння математичних задач.*

Проблема індивідуальних відмінностей творчого мисленнєвого процесу весь час знаходяться в полі зору психологів. Виявлення впливу індивідуальних відмінностей мислення розв'язуючого на його пошуковий процес в цілому і на складові цього процесу зокрема, з однієї сторони, сприяє утворенню цілісної моделі творчого мислення, з іншої – розширює можливість його активізації через залучення індивідуально значущих прийомів. На питання, що пов'язані з індивідуальними відмінностями творчого мисленнєвого процесу, можна знайти відповідь через їх вирішення в різних галузях науки, зокрема математики.

Мета даної статті проаналізувати вплив математичного стилю розв'язуючого на перебіг процесу розуміння творчої математичної задачі з акцентом на якісній характеристиці кожного з його мікростапів. Для цього ми, досліджуючи пошуковий процес при розв'язуванні творчих математичних задач студентами технічного вnz (Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу), виділили їм притаманні математичні стилі і проаналізували, як вони проявляються в процесі розуміння.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Опираючись на різні ознаки, дослідники здійснюють поділ мисленнєвого процесу на види, типи і т. п. Досить розповсюдженим є виділення практичного і теоретичного мислення (наприклад, С.Л.Рубінштейн [13] і Б.М.Теплов [16]); продуктивного і репродуктивного типів мислення (наприклад, С.Ю.Степанов, І.Н.Семенов [14]). Дещо інший підхід до поділу інтелектуальної діяльності на типи запропонував В.О.Моляко [11]. Це стратегіально-тактичний підхід. Він полягає у виділенні в інтелектуальній діяльності цілісної системи, що організовує і керує нею впродовж усього творчого процесу.

Що ж до математичного мислення, то в літературі зустрічається поділ на “алгебраїстів” і “геометрів”. Мова йде про те, що ряд суб'єктів, розв'язуючи математичну задачу, віддають перевагу аналітичному чи наочному методу

інтерпретації умови і пошуку розв'язку. Більш того, у дослідженнях В.А.Крутецького яскраво показано, що коли у суб'єкта є вибір задачі (геометрична чи алгебраїчна), він також вибирає ту, що відповідає його типу математичного мислення [7]. Такий поділ фіксують і дослідники-математики, і викладачі математики з багаторічним стажем.

Значна частина математиків і дослідників математичної творчості дотримувалась поділу математиків на логіків та інтуїтивістів. При такому поділі до логіків відносили математиків із вузько спрямованим потоком думок, що продукують ідеї, які можна прослідкувати від зародження до позитивного результату (думки лежать на поверхні). Інтуїтивних математиків характеризує широке розсіювання думок, що продукуються в значній мірі неусвідомлено.

Останнім часом науковці звернули свою увагу на з'ясування мисленнєвого стилю як індивідуальної ознаки творчого мисленнєвого процесу [наприклад, 1, 8, 12, 15]. Стиль займає рубіжне положення між індивідуальністю і середовищем, бо він є одночасно і винаходом людини, і засобом будь-якої діяльності чи активності, що спрямовано на перетворення середовища (стиль малювання, стиль письма, стиль пізнання тощо). Це створює підґрунтя для дослідження стилю людини або через вивчення її індивідуальності, або через вивчення особливостей тієї діяльності, в процесі якої даний стиль виник [3]. Обидва підходи були реалізовані в психології.

Математичний стиль – це така сукупність ознак, що відрізняє діяльність в галузі математики однієї людини від такої ж діяльності іншої, не стосуючись технологічних особливостей цієї діяльності, тобто це – проявлення багатоплановості діяльності людини в галузі математики і її математичних результатів. Математичний стиль – це математичний почерк, індивідуальна особливість людини, що вирішує математичну проблему.

Дослідження процесу розуміння в його динамічному аспекті, що проведені С.Л.Рубінштейном [13], Л.Л.Гуровою [2], Ю.К.Корніловим [6], В.В.Знаковим [4], В.О.Моляко [11], А.Б.Коваленко [5] та іншими, дають змогу констатувати, що розуміння задачі формується паралельно з пошуком розв'язку, є одним із процесів розв'язування, які забезпечують досягнення успішного результату. Саме це дає підстави припустити, що існують відмінності процесу розуміння творчої математичної задачі, пов'язані з математичним стилем розв'язуючого. Дослідження цього аспекту проблеми індивідуальних відмінностей творчого математичного процесу в літературі зустрічаються рідко.

Результати експериментального дослідження. Вивчаючи математичний пошуковий процес, ми аналізували розуміння творчих математичних задач в різних ракурсах [9; 10]. Зокрема нами було виділено ряд мікроетапів цього процесу: *загальне ознайомлення з умовою задачі, розподіл умови на головну і другорядну частини, перекодування задачі на "свою" мову, доповнення тексту ескізами, вивчення умови задачі на новому рівні, включення умови задачі в систему особистих знань.*

Для проведення класифікації мисленнєвих дій студентів, спрямованих на розв'язання творчих математичних завдань, ми аналізували їх пошуковий процес при розв'язанні серії спеціально підібраних задач. Це були багатослові задачі, що містили приховану проблемність. Деякі з них передбачали кілька варіантів розв'язків. Кожен із варіантів ґрунтувався на різних узагальнених схемах, що відображали певний смисл задачі. За критерій поділу мислення на стилі ми брали місце і роль неусвідомлених мисленнєвих актів та характер перебігу усвідомлених логічних кроків у пошуковому процесі.

За характером пошукових дій ми мали можливість розділити студентів на групи. Підкреслимо, що майже для 78% учасників експериментального розв'язання був характерний ідентичний пошуковий процес розв'язку всіх задач. Ще майже в 16% студентів характер пошукових дій співпадав при розв'язанні більшості задач. У решти студентів зміст пошукового процесу змінювався від задачі до задачі. Тому у перших двох випадках ми виділили три групи студентів, вважаючи їх методи розв'язання творчих математичних задач такими, що відповідають трьом різним математичним стилям. Ми дали їм назви: диференціальний, інтегральний і диференціально-інтегральний.

У результаті такого поділу виявлено, що творча математична діяльність майже 51% студентів, які брали участь в експерименті, підпорядкована диференціальному стилю, майже 20% – інтегральному і майже 23% – диференціально-інтегральному. Математичний стиль невеликої частини студентів (біля 6%) за результатами розв'язування вказаних задач виявити не вдалось.

Основний зміст мисленнєвого процесу диференціального стилю полягає у детальному аналізі задачної ситуації з метою зведення нової задачі в цілому або її частини до відомої суб'єкту. З цією метою і під цим кутом зору вивчається умова задачі, продукуються і перевіряються гіпотези процесу розв'язання. В результаті цього певні структурні елементи, їх комбінації спонукають суб'єкта до певних математичних дій. Часто вони розпочинаються наважання і сприяють більшою мірою вивченню умови задачі, ніж пошуку розв'язку. Ідея розв'язку як така спочатку не окреслюється і є аморфним утворенням з різноможливими варіантами.

Загалом, це аналітико-синтетична діяльність, що полягає у почерговому виконанні логічно можливих кроків, що сприяють зведенню нової задачної ситуації до відомих. В подальшому ця діяльність конкретизується в пошуку можливості провести той чи інший відомий мисленнєвий прийом у нових умовах. Логічні кроки доповнюються здогадом, що, у свою чергу, прискорюють пошук.

Пошукова діяльність мислення студентів інтегрального стилю скеровується здогадом, що виникає на початкових етапах, без видимих, планомірно проведених мисленнєвих дій. Їх зміст часто полягає у реконструюванні складових компонентів, у відмові від традиційного бачення задачі. Підтвердження здогаду, що виник, шукається аналітико-синтетичним шляхом пізніше, за допомогою використання відомих логічних прийомів. Тому

гіпотези, що виникають в подальшому пошуковому процесі, спрямовані на підтвердження (або заперечення) здогаду, тобто стосуються методів їх логічного обґрунтування.

Мисленнева діяльність, яку ми віднесли до диференціально-інтегрального стилю, одночасно опирається і на стандартні логічні кроки, і на новаторські прийоми. Пошуковий процес може розпочинатися зі здогаду, і з традиційних логічних кроків. При цьому в процесі розробки одного напрямку розв'язання раптово виникає інший, який може бути навіть досить віддаленим від першого. Така заміна настає неодноразово, легко, без відчутної залежності від розпочатих пошукових дій.

Дамо більш детальний аналіз відмінностей процесу розуміння математичної задачі, пов'язаних із виділеними математичними стилями.

Процес розуміння творчої математичної задачі розпочинається із загальною ознайомлення з умовою задачі. Навіть на цьому, найпершому, мікроетапі ми спостерігали відмінності в пошукових діях студентів з різними стилями. Бо перші намагались від початку знайомства із задачею детально вчитуватись в її зміст, другі – миттєво “пробігали” очима текст (здавалось, що навіть мало що запам'ятовували), а треті читали його у звичайному темпі. Однак пізніше з'ясувалось, що і перші, і другі чітко орієнтувались у тому, що задача математична, могли здебільшого навіть вказати на розділ математики, до якого її слід віднести і описати її загальну схему: “Задача про рух човна, що рухається по-різному”, “Мова йде про степеневе рівняння з параметром” і т. п.

Результат першого ознайомлення суб'єктів із диференціально-інтегральним стилем мислення інший. Вони плутали рівняння з нерівностями, вид чогирикутника, напрям руху двох об'єктів (назустріч чи в протилежному напрямі). Тобто у носіїв цього стилю частіше при першому знайомстві із задачею формується досить розмита уява про її зміст. Вони явно потребували ще одного прочитання умови, після чого з легкістю змінювали найпершу характеристику задачі. Зауважимо, що більшість студентів цієї групи на наше запитання, чи зрозуміла їм задача, давали стверджувальну відповідь.

У процесі розподілу умови задачі на головну і другорядну частини розв'язуючі виділяють те, що дано, і те, що необхідно виконати. У перших – це з'ясування змісту умови і лише певною мірою вимоги, про що свідчить аналіз їх висловлювань і запитань на цьому етапі розв'язування. Другі, навпаки, концентрують більше уваги на вимозі задачі. Тобто вони акцентують мисленнєві зусилля на тому, що необхідно знайти, довести, побудувати, в тих умовах, які запропоновані задачею. Головна частина для них – вимога і лише деякі частини умови, тому вони намагаються в першу чергу зорієнтуватися в змісті вимог до розв'язку. Варто зауважити, що така орієнтація настає досить швидко. Для диференціально-інтегрального стилю математичного мислення характерним є більш-менш рівноцінне дослідження обох “полюсів”: і умови, і вимоги. При цьому вони досліджуються по чергово.

У подальшому студенти із диференціальним стилем скрупульозно розчленовують текст задачі на прості елементи, диференціюють їх на відомі і

невідомі. Вони намагаються виокремити невідомі елементи з контексту і вивчати їх шляхом штучного включення в зв'язки з іншими елементами, з існуючими теоретичними фактами (теоремами, властивостями тощо). Відбувається процес уподібнення нового з відомим, за допомогою зіставлення його з відомими суб'єкту математичними конструкціями, на основі інтерпретації через відомі математичні прийоми. Це, у свою чергу, веде до висунання і перевірки гіпотез, що в основному спрямовані на по чергове детальне вивчення структурних елементів задачі. Такі гіпотези є різноспекторними, тому охоплюють значно більше математичної інформації, ніж та, яка приводить до розв'язку. Тобто коли студент з таким стилем математичного мислення переводить задачу на “свою” мову, виявивши зону незрозумілого, він залучає широкий спектр аналогів (математичних задач, математичних елементів, математичних зв'язків між елементами) і за їх допомогою намагається пізнати незрозуміле.

Процес уподібнення нової задачі з відомими у студентів з інтегральним стилем настає досить швидко, а ті математичні ситуації, до яких відносить суб'єкт дану, можуть бути досить віддаленими від неї. “Свій” еталон виникає без видимого попереднього варіювання можливостями, без багатьох спеціальних дій, спрямованих на вивчення структурних елементів. Такий еталон виникає у вигляді гіпотези, що охоплює ряд структурних елементів задачі, і подальша мисленнева діяльність буде спрямована на її реалізацію чи заперечення. Результатом “свого” бачення є синтетичний мисленнєвий продукт, що передбачає детальний аналіз в подальшому.

Носії диференціально-інтегрального стилю “свого” бачення задачі досягають за допомогою маніпуляцій структурними елементами, що в певний момент можуть бути детальним обстеженням відомих елементів задачі, а в інший – дослідженням ідеї уподібнення частини задачі з виниклим у пам'яті еталоном.

Зауважимо, що студенти з першими двома стилями, уподібнюючи нову задачу зі своїми еталонами, мають досить чітке уявлення про них, а студенти з третім стилем такого уявлення не мають. На початковому етапі розв'язання вони не опираються на чітку уяву про еталон: “От, якби... , то ця задача була б про...”. Це найхарактерніший вислів студентів із інтегрально-диференціальним стилем мислення на етапі вивчення умови задачі.

При диференціальному стилі мислення суб'єкт намагається детальніше вивчити задачу, тому, по можливості, він часто вдається до різних ілюстрацій. Охоче використовує існуючі (якщо такі є) і створює власні. Такі ілюстрації вивчаються і будуються детально: поступово накладаються на рисунок додаткові побудови, вивчається характер взаємозв'язку між елементами і зображаються нові структурні зв'язки. Викінчена ілюстрація є достатньо обстеженою і на основі інформації, що надходить з тексту задачі, і на основі різноманітних домислів, уявлень розв'язуючого. Подальші мисленнєві дії будуть тісно пов'язані із обраною ілюстрацією. Ці студенти використовують ілюстрації, опираючись на існуючий суб'єктивний досвід, часто за їх допомогою намагаються впізнати у новій задачі елементи відомої. З

ними пов'язується гіпотези про розв'язок: їх зміст пов'язується з ілюстраціями незалежно від того чи мова йде про рисунок до геометричної задачі, чи про топологічну схему алгебраїчної задачі. Детальне обстеження "можливостей" схеми, рисунка перетворює його в "діючий" задачний елемент, що на певний час не піддається ревізуванню. Найтипівішим висловом у цьому випадку було: "Як видно з рисунка..."

При інтегральному стилі мислення якість "свого" ілюстрування дещо інша. Це швидше схеми, без надмірного деталізування. Варто відмітити, що новачі спостерігаються навіть у побудові ілюстрацій: часто геометричні рисунки виконуються у нетрадиційному ракурсі, тексти задач "оснащуються" оригінальними топологічними зображеннями. Спостерігається тенденція до побудови декількох ілюстрацій однієї і тієї ж задачі, але всі вони є наближеннями до кінцевої ілюстрації. "Так буде ще наочніше", – говорять вони в цьому випадку, змінюючи ілюстрацію за ілюстрацією. Носії цього стилю, опираючись на рисунки, схеми, все ж дуже тісно до них не прив'язуються. Тому ідея розв'язання у них часто може виникнути незалежно від ілюстрації і в подальшому змінити саму ілюстрацію. Але на етапі вивчення умови, в процесі розуміння творчої математичної задачі, побудова ілюстрації для них – це процес поглиблення розуміння задачі. Те ж саме стосується процесу вербалізації схем, графіків, креслень.

При диференціально-інтегральному стилі математичного мислення суб'єкт, намагаючись ілюструвати нову задачу, будує кілька схем, креслень, що в подальшому будуть функціонувати паралельно. Вони є різними, бо базуються на різному "своєму" баченні задачі, що є неоднозначним, і змінюються наче під впливом бажання наочно проекспериментувати зі складовими задачі. Хоч такі експерименти врешті-решт зводяться до конкретної уяви про задачу, все ж нерідко залишається кілька варіантів схем, до яких в подальшому по чергово буде звертатись суб'єкт, шукаючи розв'язок. Такі схеми, рисунки не можна розділити на правильний – неправильний, точний – неточний. Вони, швидше за змістом, демонструють акцент на різних елементах задач, різних її аспектах, тобто є ілюстраціями різного розуміння сутності задачі.

З'ясування змісту деталей задачі в подальшому відбувається на тій же основі, що описана вище. Перші актуалізують найрізноманітніші їх властивості, вивчають всі можливі зв'язки між ними. Поступово більш детальніше вивчається зміст вимоги задачі. Так відбувається переформулювання задачі з подальшим акцентом на тому, що відомо для розв'язування переформульованої задачі, що ще необхідно визначити, як це можна визначити. Другі створюють за рахунок різних за змістом операцій нові математичні об'єкти і оперують в подальшому ними. Актуалізація знань і досвіду сприяє їх створенню. Задача переформулюється за допомогою таких новостворень, бо через їх зміст досліджуються і оцінюються умова і завдання задачі, що, у свою чергу, формує уяву про доцільність використання деякої актуалізованої інформації і зміст тієї, яку ще необхідно добути (формується сутність задачі). І перші, і другі виявляють для себе в такий спосіб пробіли в розумінні

умови задачі і в подальшому намагаються їх подолати. Такі пробіли – зони нерозуміння – локалізуються на певних місцях в змісті задачі.

При диференціально-інтегральному стилі мислення обстеження деталей спрямовується на з'ясування умови і вимоги задачі одночасно. А переформулювання задачі по-своєму не є чітким і одноваріантним. Воно містить прогалини, що не мають певної локалізації (кожен варіант свого переформулювання задачі виявляє свої прогалини). І оскільки паралельно існує кілька варіантів задачі, переформульованих "по-своєму", то, залежно від їх змісту, прогалини існують в різних місцях. Нерідко такі переформулювання стосуються лише прочитання умови або лише прочитання вимоги. Хоч в цілому варто відмітити, що задача на цьому етапі постає перед суб'єктом у вигляді цілісної системи математичних об'єктів, точніше, у вигляді кількох варіантів цілісної системи.

Висновки. Феномен математичного стилю, що виявляється вже на ранніх мікроетапах процесу розуміння математичної задачі і має місце впродовж усього процесу, проявляється в саморегуляції пошукового математичного процесу; в індивідуальному контролі, оцінці і корекції власних дій розв'язуючим; у тому, наскільки він при цьому цілеспрямований, здатний враховувати зміни математичної ситуації, що виникають у процесі дослідження умови задачі.

Враховуючи те, що процес розуміння задачі є лише складовою пошукового математичного процесу, цікавим є аналіз характеру впливу виділених нами математичних стилів на інші його складові: формування задуму розв'язку, апробацію розв'язку. Ці питання потребують подальшого вивчення.

1. Войцехович В.Э. Господствующие стили математического мышления / Стили в математике: социокультурная философия математики. – С.-Пб.: РХГИ, 1999. – С.495–505.
2. Гурова Л.Л. Интуиция и логика в психологической структуре решения задач / Семантика, логика, интуиция в мыслительной деятельности человека. – М.: Педагогика, 1979. – С.8–45.
3. Дружинин В.Н. Психодиагностика общих способностей. – М.: Издательский центр "Академия", 1996. – 224 с.
4. Знаков В.В. Понимание в познании и общении. – М.: Изд-во РАН Института психологии, 1994. – 237 с.
5. Коваленко А.Б. Психология розуміння. – К.: Геропринт, 1999. – 184 с.
6. Корнилов Ю.К. Психологические проблемы понимания. – Ярославль: Изд-во Ярослав. ун-та, 1979. – 80 с.
7. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников. – М.: Просвещение, 1968. – 432 с.
8. Кудряшов А.Ф. Модальные онтологии в математике / Стили в математике: социокультурная философия математики. – С.-Пб.: РХГИ, 1999. – С.130–135.
9. Мойсеевко Л.А. Про психологію розуміння творчих математичних задач // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Вип.ІІІ. – С.174–180.

10. Мойсєєнко Л.А. Психологія розуміння творчих математичних задач різних класів // Актуальні проблеми загальної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – 2001. – Т.3. – Ч.8. – С.170–179.

11. Моляко В.А. Психологія рішення школьниками творческих задач. – К.: Рад. шк., 1983. – 101 с.

12. Перминов В.Я. Априорность и реальная значимость исходных представлений математики / Стили в математике: социокультурная философия математики. – С.-Пб.: РХГИ, 1999. – С.80–100.

13. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 147 с.

14. Степанов С.Ю., Семенов И.Н. Методологический анализ психологических подходов к проблеме формирования творческого мышления / Философско-методологические аспекты гуманитарных наук. – М.: Политиздат, 1981. – С.69–72.

15. Султанова Л.Б. Роль интуиции и неявного знания в формировании стиля математического мышления / Стили в математике: социокультурная философия математики. – С.-Пб.: РХГИ, 1999. – С.66–76.

16. Теплов Б.М. Ум полководца / Проблемы индивидуальных различий. – М.: АПН РСФСР, 1961. – 536 с.

Considering the mathematical style as an individual peculiarity of person (subject) activity in mathematics, in the article there have been distinguished and described three mathematical styles of students of technical higher educational establishment: logical, innovative and logical-innovative. The process of understanding of mathematical problems is considered as one of the processes that go with the solution of the mathematical problems. It has been given differential (fluxional) analysis of the understanding process of mathematical problems by the students with different mathematical styles.

Key words: creative mathematical thinking, style of thinking, process of understanding of mathematical problems.

УДК 159.954

ББК 88.45

МОТИВАЦІЙНА ОСНОВА ТВОРЧОСТІ

У статті піднімається проблема мотивації особистості у творчому процесі. Досліджуються процесуальний та результативний компоненти мотивації, зокрема впливи екстринсивних (зовнішніх) та інтринсивних (внутрішніх) мотивів на творчу активність особистості.

Ключові слова: творчість, мотивація, екстринсивні мотиви, інтринсивні мотиви, мотиваційна основа творчості, самомотивація, пізнавальна мотивація, творча мотивація.

Творчість – це складне соціально-психологічне явище. Щоб воно виявилось на особистісному рівні, його необхідно формувати, розвивати, стимулювати, а іноді і примушувати особу до творчої діяльності. На творчість особи справляють вплив не лише суб'єктивні, тобто планомірні, цілеспрямовані дії, а й об'єктивні умови її існування. Творчість завжди мотивована. Мотиваційна сфера як рушійна сила людської поведінки посідає провідне місце у структурі особи. Вона зумовлює її спрямованість, характер, емоції, діяльність, соціальні ролі й установки, впливає практично на всі психологічні процеси. Мотив – це не лише спонук до діяльності, а й суб'єктивна підстава для її здійснення.

Творча активність особи, її формування та ще більшою мірою реалізація залежать від розвиненості мотиваційної структури. Такі соціальні явища, з одного боку, як знання, навички, вміння, звички, з іншого – ідеали, інтереси, установки, цінності, переконання, є основою творчої активності особи. Сила творчого потенціалу зумовлена не стільки наявністю у людини творчих здібностей, скільки мотивацією потреби у творчості.

Саме тому проблема мотивації творчості є чи не однією із найскладніших і актуальних проблем психології творчості і висуває на порядок денний ряд питань, над якими працює сьогодні наука, зокрема: вплив індивідуально-психологічних особливостей особистості на формування та розвиток мотивації до творчості, фактори впливу зовнішніх та внутрішніх мотивів на активізацію творчості; якісні та кількісні параметри дії мотивуючих факторів та ін.

Мета дослідження: розкрити сутність мотиваційної основи творчості та дослідити вплив мотивації на активізацію творчого процесу особистості.

Творчість, на думку В.С.Ротенберга, одна з найбільш природних форм реалізації потреби в пошуку (окрім інших мотивів творчості – потреби в самоствердженні, визнанні з боку інших та ін.) [1].

Творча діяльність зумовлена, в основному, внутрішніми силами – бажанням, прагненням, пристрасним пориванням тощо. Безперечно і те, що у багатьох випадках творча діяльність людини визначається обов'язком – перед суспільством, сім'єю та ін. Мотив повинності – одна з найважливіших соці-

альних спонук людської творчості, діяльності в цілому [2]. (І.Т.Кучерявий, О.І.Клепиков).

Структуру мотивації складають такі елементи (див. рис. 1) [3].

Рис. 1. Структура мотивації

Із даного рисунку прослідковується рівень внутрішньої мотивації (процесуально-змістовні мотиви, або інтринсивні) – спонукання до активності процесом і змістом діяльності, а не зовнішніми факторами.

Зовнішні мотиви (екстринсивні мотиви) – мотиви, які не мають безпосереднього відношення до змісту і процесу діяльності, але є зовнішніми по відношенню до неї [4].

Є такі життєві ситуації, коли почуття обов'язку вимагає виконувати менш привабливу роботу, ніж та, до якої прагне у даний час людина. Тоді, за образним висловом поета, треба себе приборкувати, “стаючи на горло власній пісні”. Слід зазначити, що повинніснє виступає як мотив, коли перетворюється у переконання особи.

Людина може досягти значних результатів не скільки завдяки своїй обдарованості, скільки завдяки постійній наполегливій праці, що передбачає долаання труднощів. Історія знає багатьох музикантів з поганим слухом, художників і поетів з посереднім зором, а серед останніх ще й ті, які позбавлені можливості оперувати у творчому процесі руками.

Потреба у творчості ґрунтується на постійному оновленні і ускладненні мети і виробленні відповідного стилю функціонування мозкової діяльності, яка включає потребу в новизні, розширенні і ускладненні цілей, різноплановості в засобах і методах їх досягнення.

Головним спонукальним мотивом творчості, на думку К.Роджерса, виступає прагнення людини реалізувати себе, проявити свої можливості. Під

цим прагненням слід розуміти спрямовуюче начало, що проявляє себе у всіх формах життя людини, – прагнення до розвитку, вдосконалення, зрілості, тенденції до вираження і прояви всіх здібностей організму і “Я”. “Це прагнення може бути глибоко приховане під тиском психологічного захисту. Я впевнений, виходячи із власного досвіду, що це прагнення є в кожній людині і очікує тільки необхідних умов для звільнення і прояву. Саме воно і є головною мотивацією творчості, коли організм вступає у нові стосунки з навколишнім світом, намагаючись найбільш повно бути самим собою” [5].

На думку одного із сучасних представників такого творчого напрямку як ТРВЗ, – Г.І.Іванова, людиною у творчому процесі рухають такі мотиви:

ВНУТРІШНІ МОТИВИ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

1. Реалізація генетично закладеної у людини пошукової потреби.

Кожний індивід з перших днів свого життя активно досліджує середовище, в яке він потрапив, і намагається його пристосувати для свого існування. Реалізація природної пошукової потреби (цікавість) змушує аналізувати ситуацію, робити висновки, приймати творчі рішення.

2. Інстинкт самозбереження, продовження роду і виживання.

В екстремальних умовах життя людини спостерігається спалах творчих дій і вчинків, спрямованих на збереження життя і його продовження.

3. Задоволення первинних матеріальних потреб (їжа, одяг і т. д.).

Значна частина світового патентного фонду містить у собі творчі рішення, спрямовані на задоволення власне цих потреб людини (винахід молотка, телевізора та ін.).

4. Задоволення первинних духовно-соціальних потреб (самоповага, визнання, любов, самореалізація, саморозвиток).

Це потреба в емоційному контакті з іншими людьми, знаходження своєї ролі й індивідуального смислу свого існування в соціумі, а також свого статусу, який визначається кількістю впливів, що здійснюються на інших. Людина починає самоутверджуватись, оцінювати себе, і очікує такого ж визнання з боку оточуючих. Ця постійно зростаюча потреба є одним із сильних мотивів проявів творчості.

При задоволенні первинних матеріальних потреб проявляються духовні потреби, як ідеальна форма життя, до якої прагне кожна людина в глибині душі. Це відчуття інтересу до життя, краси і радості буття, доброти і взаєморозуміння між людьми, почуття власної необхідності для інших, виконання своєї місії.

Творчість завжди включає діяння для інших, а тому розглядається як головна духовна потреба, яку необхідно розвивати.

5. Користолюбство, кар'єризм.

Прагнення бути владним і багатим для деяких людей є сильним мотивом розвитку своїх творчих здібностей. Вірогідно, це пов'язано із задоволенням особистісної потреби у безпеці і виживанні.

6. Лінь, небажання тратити свою енергію, паразитизм.

Існує думка, що лінь і бажання людини паразитувати на навколишньому середовищі є однією із рушійних сил розвитку людства, особливо на його ранніх стадіях.

Втомилась первісна людина шукати корінці для свого проживання і зайнялась землеробством, лінь було полювати на мамонта – придумала ловчу яму, для того щоб не ходити пішки – кінна упряжка, автомобіль, паровоз та ін.

ЗОВНІШНІ МОТИВИ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

1. Задоволення потреби сім'ї, країни, людства у своєму збереженні і розвитку.

Тут можна навести широкий ряд прикладів прояву творчості для задоволення даної потреби – від загальних винаходів (сімейних, зокрема) до супутникового зв'язку, системи Internet.

2. Наслідкування ідеології, культури і міфів суспільства.

Кожна особистість в тій чи іншій мірі піддана впливу культивуваної у даній спільності ідеології, а також загальноприйнятими міфам і забобонам. Ці елементи стимулюють і спонукають прояв творчої активності людини, спрямованої на задоволення потреби у підтриманні і збереженні тієї спільності, в якій вона знаходиться.

3. Почуття моди (стадності). Бажання бути не гірше інших.

Цей мотив особливо розвинений у тих спільностях, де поняття “бути не таким як усі” означає порушення загальноприйнятих правил і норм, а значить відчувати неприйняття суспільством. Якщо середовище, в яке потрапила людина, є творче, то ця людина прагне розвивати свої здібності.

Зазвичай, перераховані мотиви діють одночасно, кожний в тій чи іншій мірі, проте один із них все ж є домінуючим. Це визначається історичними і соціальними умовами, в яких знаходиться людина, її вихованням, освітою і світоглядом.

На думку Г.Алдера, найбільш визнана теорія, в якій мотивація, супутня творчому процесу, викликана тією енергією, що знаходиться у самому предметі занять (конкретному завданні, при виконанні якого необхідно вийти за межі звичайного). Саме те, чим митець займається, є самодостатнє джерело задоволення (“чисте задоволення”). Звідси, на креативність, реалізацію творчих здібностей мотиви зовнішнього порядку можуть здійснювати пригнічуючий вплив з тієї причини, що вони заважають людині, не дають їй у повній мірі відчувати задоволення від натхненного заняття.

Високу креативність можна пояснити, з однієї сторони, як феномен інтенсивності, а з іншої сторони, як феномен частоти чого-небудь, що для індивіда має найбільшу мотивуючу силу. Відповідно, щоб розвивати творчий інтелект, необхідно: прагнути досягнути росту як інтенсивності, так і частоти

найбільш мотиваційно-значущого фактору, але ні в якому випадку не намагатись забезпечити ріст одного параметра за рахунок іншого.

В основі мотиваційної основи творчості лежить дотримання таких постулатів:

*творчість можлива там і тоді, де є відсутність зовнішнього контролю і регуляції цього процесу;

*для особистості мають бути створені усі можливості для самоактуалізації (А.Маслоу), а не тоді, коли митцю треба думати про “хліб насущний” (коли незадоволені потреби нижчого рівня, – за А.Маслоу);

*сприятливий ґрунт для творчості створюють самомотивація і дотримання особою встановлених критеріїв оцінки; бажання виправдати будь-які очікування, догодити чужому смаку, тим паче очікування матеріальної винагороди згубні для творчості;

*для творчості необхідна свобода;

*творчість передбачає свободу фантазій, які не контролюються суворим вартувим – свідомістю;

*творчість неможлива без захоплення, занурення у справу, відданості їй;

*потреба творчих людей в усамітненні (Г.Алдер).

Таким чином, для творчої особистості первинна саме внутрішня мотивація, самомотивація. Відповідно до “правила Парето” – 20% зусиль забезпечують 80% приросту продуктивності праці, самомотивація – це те, що гарантує шанси на успіх при мінімальних затратах сил і часу.

Щодо зовнішньої мотивації, нестандартне рішення виступає не як самодостатня ціль, а головним чином як допоміжний засіб досягнення іншої, стратегічної цілі. Деколи зовнішні фактори відіграють позитивну роль, сприяючи пробудженню у людини інтересу до задачі, над якою необхідно буде працювати.

Проте першочерговий імпульс швидко згасне, якщо на наступному етапі не буде підкріплений появою дослідницького азарту – відчуттям глибинного порядку, вірним супутником творчості. На зміну творчій праці (“чистої творчості”) знову приходять зовнішня мотивація: її роль суттєва на завершальному етапі оцінки результатів праці і матеріалізації замислу. Людині хочеться сягнути результату, до якого вона так прагнула у творчому процесі. Разом з тим, не останнє місце тут займає й оцінка роботи з боку інших (хоча б значущих осіб чи груп), а також матеріальна винагорода, яка, як і визнання, хоча й не здатна забезпечити механічний “приріст” творчості, тим не менше слугує своєрідною її “підзарядкою”. У результаті більш ефективно виконуються трудові завдання, чисто технічна робота і т. д. Стимули зовнішнього порядку найкраще працюють саме на завершальному етапі.

Як досягнути оптимуму мотивації у творчості?

Існує думка, що якщо людина довго не може справитись із завданням, то це означає, що воно їй не під силу і вона повинна від нього відмовитись. Тут

не береться до уваги, що тривалі невдачі, самі по собі, можуть тільки знизити мотивацію, що людина втрачає внутрішню підтримку для вирішення завдання. Зберегти мотивацію на належному рівні можна або поступовим нарощуванням складності вирішуваних завдань, або поділом великої задачі на складові. Рухаючись від успіху до успіху, людина зміцнює впевненість у собі, стає здатною долати все більші труднощі. Звідси – мотивація на рішення задачі важливіша, ніж сама задача.

Практика показує, що велике значення має те, наскільки особистісного характеру ставиться завдання перед людиною – “своє” чи “чуже” (нав’язане ззовні). Мотивація першого плану (“своя”) безумовно сильніша, триваліша у роботі особистості над проблемою. Мотивація другого плану (“чужа”) слабша, короткотривала. Звідси впливає важливість надання максимальної свободи вченим, науковцям та ін. І тоді їхня творчість стане більш ефективною.

Дослідник В.І.Чирков на основі узагальнення результатів багатьох досліджень з питань мотивації поведінки проводить порівняльний аналіз особливостей внутрішньої та зовнішньої мотивації. Виявляється, що за допомогою внутрішньої мотивації бажання працювати є стійким і тривалим; діти обирають для себе складні завдання, краще виконують творчі завдання, які вимагають нестандартного підходу. Внутрішньо мотивована діяльність дітей характеризується високою креативністю та супроводжується емоціями радості і задоволення. Діти успішно засвоюють навчальну програму, краще розуміють теоретичний матеріал, у них поліпшується пам’ять, зростає рівень самоповаги. Тоді як від зовнішньої мотивації поведінка є нестійкою і зникає разом із підкріпленням. Під час діяльності, яка мотивована зовнішньо, діти обирають найпростіші завдання для швидкого отримання винагороди, знижується якість і швидкість виконання ними творчих завдань. Діти краще виконують стандартні завдання, через що знижується рівень креативності, з’являються негативні емоції.

Під час діяльності, яка мотивована внутрішньо, людина відчуває задоволення, залишається тільки робота (зайве при цьому відходить) – з’являється відчуття потоку (М.Чікзентміхалі).

Кожен з типів мотивації має свої переваги та недоліки (В.О.Климчук, О.А.Шимченко).

З одного боку, зовнішньо мотивувати дитину, здавалось би, простіше. Достатньо пообіцяти нагороду (щось значуще для дитини) чи покарати і можна досягнути “результату”. Для внутрішнього мотивування необхідно мати велике терпіння і винахідливість. Щоб дитина могла виконати якусь “корисну” дію (з боку дорослого), необхідно її стимулювати внутрішньо. Це може бути ситуація гри, відчуття власного вибору та забезпечення позитивного зворотного зв’язку [6].

Одні із перших, хто досліджував зв’язок між внутрішньою мотивацією та творчістю у дошкільному віці, були М.Ліппер, Д.Грін, Р.Нісбетт. В експерименті брали участь дошкільнята, які виявили інтерес до малювання. Одним дітям за малювання задалегідь пообіцяли винагороду, інші нагороджувались несподівано, після завершення малювання, а третім не давалося ні обіцянок, ні винагород. Результати експерименту засвідчили, що зниження тривалості занять малюванням спостерігалось у тих дітей, котрі очікували винагороду і отримали її. Такого зниження не спостерігалось ні в контрольній групі, ні у тих, хто одержав винагороду без попередження. Так було доведено, що зовнішня стимуляція підтримує внутрішній інтерес дітей до творчої діяльності.

На думку О.М.Матюшкіна, найбільш загальною характеристикою і розвиваючим механізмом творчості є яскраво виражена пізнавальна активність дитини, яка складає основу пізнавальної мотивації. Саме у процесі взаємодії дитини з дорослим відбувається перетворення дитячих питань з необхідного засобу мовного спілкування, пізнання світу у необхідну ланку самостійного мислення.

Пізнавальна потреба, будучи підтримана і спрямована зі сторони дорослого, з’являється у потребі нових вражень і соціальних контактів, у прагненні активно експериментувати, перетворювати. Емоційно пізнавальна потреба проявляється в інтересі. Для розвитку творчого потенціалу дитини важливе формування різнопланових інтересів.

Роль пізнавальної мотивації у творчому процесі полягає в тому, що вона не просто активізує і підтримує останній, але і створює основу для формування життєвого досвіду. Адже чим багатший досвід дитини, тим яскравіше він проявляється у різних видах творчої діяльності.

Творча мотивація (бажання творити заради самого процесу творчості) домінує над іншими (матеріальні інтереси, честолюбство та ін.), хоча і вони можуть бути значними, особливо прагнення до самоствердження, потреба в самоактуалізації. Особливості мотивації творчої людини полягають у тому, що вона не зупиняється після рішення сформульованої задачі, а формулює нові, що витікають із попередньої, залучається до зверхнормативної активності, володіє яскраво вираженою інтелектуальною ініціативою.

Звернення до проблеми мотивації дасть досліднику більш широке поле діяльності до розуміння творчого процесу в цілому і, зокрема, підвищить його професійну компетентність у практичній галузі арттерапевтичної роботи як у плані розвитку творчого потенціалу особистості, так і в роботі з обдарованими дітьми.

1. Ротенберг В.С. Психологические аспекты изучения творчества // Психология художественного творчества: Хрестоматия / Сост. К.В.Сельченко. – Мн.: Харвест, 1999. – С.569–593.

2. Кучерявий І.Т., Клепиков О.І. Творчість – основа розвитку потенційних джерел особистості: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 2000.

3. Алдер Г. СQ или Мускулы творческого интеллекта. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004.

4. Занюк С. Психология мотивации. – К.: Эльга-Н; Ника-Центр, 2001.

5. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Прогресс, 1994.

6. Климчук В.О., Шимченко О.А. Вплив внутрішньої мотивації на розвиток творчих здібностей у дошкільному віці / Обдарована дитина. – 2004. – №10. – С.61–67.

The problem of motivation of personality in a creative process rises in the article. The judicial and effective components of motivation are explored, in particular, influences of external and internal reasons on creative activity of personality.

Key words: creation, motivation, internal reasons of creation, external reasons of creation, motivational basis of creation, motivation of itself, cognitive motivation, creative motivation.

УДК 159.9.07

ББК 88.411.9

ПРОБЛЕМА КОНФЛІКТНОСТІ ТА РОЗІРВАНОВОГО ЦІЛОГО В ПСИХОАНАЛІЗІ

У статті розглядається проблема конфліктності та розірваного цілого в психоаналізі, зокрема, основоположника З.Фрейда. У зв'язку з цим проводиться методологічний аналіз еволюції вчення З.Фрейда відповідно до основних теоретичних принципів психоаналізу, в контексті соціального.

Ключові слова: психоаналіз, цілісність, свідомість, несвідоме.

Постановка проблеми. З.Фрейд, відкривши несвідоме, цим самим поставив проблему методу, який би визначив дану категорію в психології, оскільки ситуація вимагала поєднання свідомого і несвідомого в єдине ціле. Він часто вживав термін метапсихології як універсального методу пізнання будь-яких явищ психічного життя людей. Основним завданням психоаналізу, на його думку, є перетворення метафізики в метапсихологію. З.Фрейд, вживаючи цей термін, мав на увазі, що психологія вивчає психічні явища поза межами свідомого досвіду.

Концепція Фрейда ґрунтувалася на складному ланцюзі історико-психологічних паралелей, в основі яких лежало розмиття граней між нормою і патологією, психічним і соціальним.

У психологічній літературі З.Фрейда нерідко порівнюють з Коперником, Дарвіном, Ейнштейном, а його вчення кваліфікують як “коперніковський переворот”. Визначаючи місце і роль психоаналізу в історії науки, Фрейд думав, що наукова думка нанесла самозакоханому людству три важких удари. Перший – “космологічний” – пов’язаний з появою геліоцентричної системи Коперника (XVI ст.), що розвіяла вікову ілюзію про Землю як центр Всесвіту. Другий – “біологічний” – був нанесений у середині XIX ст. вченням Ч.Дарвіна про природний відбір, що зруйнував стіну, яка відокремлює людину від тварини. Але людина, поступово втрачаючи думку протє, що вона є центром світу і вінцем творіння, продовжувала тішити себе ілюзією, що принаймні є “самодержцем у своїй власній душі”. Але людській манії величі був нанесений третій удар – “психологічний”, що Фрейд пов’язував з відкриттям психоаналізу. Він вважав, що самозакохане, самовпевнене людство і раніше нашоувалося на межі могутності свого “Я”, але завзято закривало на це очі, пояснюючи незвичайні психічні явища наслідком дегенерації, спадковості, “конституційної малощності”, і лише в теорії психоаналізу вперше в історії науки з’явилася можливість пояснити всі парадокси людської психіки. Фрейд показав, що свідомому “Я” відомі і підвладні далеко не всі душевні процеси, що “у дійсності “Я” не є господарем у своєму власному будинку. Виявлення несвідомих психічних процесів Фрейд вважав подією, винятковою за своїми науковими і практичними наслідками. Перед нами,

природно, виникають питання: чи відкриття несвідомого як наукової категорії не спричинило “розірваність” та конфліктність психічного, наскільки обґрунтовані були теоретичні постулати щодо структури особистості? Чи справді ціле (Я) втратило свою частину (Воно), яка відповідно істотно впливає на поведінку людини і яка роль соціального цензора (Над-Я) у відтворенні цієї цілісності?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповіді на це питання нелегко. Дослідники творчості З.Фрейда, як прихильники, так і супротивники, одноставно відзначають виняткову, майже парадоксальну суперечливість його вчення. Сьогодні навряд чи кому-небудь прийде в голову заперечувати важливість поставлених З.Фрейдом проблем. Залучення уваги наукової громадськості до складної і малодослідженої несвідомої сторони психічного життя людини, але аж ніяк не пасивної, дійсно мало велике теоретичне і практичне значення. Власне кажучи – це означало спробу знайти особливу форму модифікації людської психіки за межами свідомості, зробити її предметом об’єктивного спостереження. Завдяки цьому в якості предмета психології стала виступати психіка у всіх своїх можливих формах прояву, як у свідомого, так і несвідомого, як у сновидіннях, так і наяву, як у нормі, так і в патології. Проблема, таким чином, була поставлена точно і вчасно, але знайти потрібний ключ до її розв’язання Фрейду, на жаль, не вдалося. Це було викликано причинами як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру: по-перше, історичною обмеженістю психології кінця XIX – початку XX ст., слабкістю методологічних принципів психоаналізу. Це мало своє значення у формуванні нових напрямків психології, зокрема американської психологічної школи біхевіоризму, яка згодом критично поставилася до основних постулатів психоаналізу. Вітчизняна психологія, зокрема, Г.М.Андрєєва зазначає, що “вивести” свідомість з людського мозку неможливо. З іншого боку, свідомість – це соціально опосередковане відображення дійсності, що здійснюється людським мозком [2]. У З.Фрейда відповідно соціальне залежить від несвідомого. Б.Г.Ананьєв зазначає, що у Фрейда суспільні інститути, цивілізація, культура розглядаються як результат зіткнення індивідуальних потягів людини, головними з яких є інстинкти життя і смерті [1]. П.К.Анохін зазначає, що будь-який процес може протікати в неусвідомленій формі. У зв’язку з цим виникає одна з найважливіших проблем психології – проблема співвідношення свідомого і несвідомого в психіці людини. Хоча позиції Фрейда неодноразово піддавалися критиці, але тим не менше треба зазначити, що емпіричний матеріал, отриманий Фрейдом, ще повинен отримати своє пояснення [3]. Психоаналіз є вченням, у якому факти співіснують з науковими гіпотезами, мова науки співвідноситься з певними міфологічними образами. Послідовники та учні З.Фрейда намагалися заповнити той вакуум, який утворився між свідомим і несвідомим; спостерігається тенденція до пошуку цілісності психоаналітичного вчення, оскільки “соціальне” перетворилося на “раба інстинктів”, що суперечить природі суспільства як такого. Наприклад коли видавалася відома книга Ф.Перлза “Его, голод і агресія” початковий підза-

головок її був “Перегляд теорії та методу З.Фрейда”. Автор у своїй передмові зазначає, що замість того, щоб розглядати невроз і агресію з чисто психологічної точки зору, застосовується холістично-семантичний підхід, який відкриває ряд дефектів у психоаналізі [4]. Відмежування від психоаналізу гештальтпсихології не розв’язало проблему соціального у співвідношенні “особистість-суспільство”.

Таким чином, на першому етапі розвитку теорії психоаналізу несвідоме тлумачилося як тотожне витісненому і розумілося Фрейдом як щось чужорідне, патологічне, що викликає хворобу психіки. З розвитком психоаналізу уявлення Фрейда про несвідоме уточнювалося й ускладнювалося. З випадкового, чужорідного, патогенного фактора несвідоме Фрейд перетворив у невід’ємну частину психічного апарату кожної людини.

Мета повідомлення: визначити проблему конфліктності та цілісності у психоаналізі на основі теоретичної методологічної спадщини З.Фрейда у контексті соціального.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до запропонованої З.Фрейдом моделі, у психіці кожної людини існують дві якісно різні сфери: свідомість і несвідоме. До першої відносяться всі психічні акти, присутні в нашій свідомості і сприйняті нами, до другої – усе, що не дано безпосередньо в самосвідомості. Свідомість є поверхневим шаром душевного апарату, що лежить на межі внутрішнього і зовнішнього світу. Тут відбувається переробка як зовнішніх вражень, що надходять через органи чуттів, так і внутрішніх імпульсів, що йдуть з нижніх відділів мозку, що фіксують стан організму. Причому свідомість є поверхневим шаром не тільки топологічно, але й функціонально. Свідомість, писав Фрейд, локалізується в корі головного мозку. Але якщо кора захищена від впливу зовнішнього світу черепною коробкою і контактує з ним лише через вузькі оглядові і слухові щілини (органи чуттів), то від нижчих відділів мозку вона не відділена нічим. Отже, свідомість набагато більше підвладна впливові внутрішніх роздратувань, ніж зовнішніх. Іншими словами, визначальним фактором людської поведінки, на думку Фрейда, є в кінцевому результаті не свідомість, а несвідома сфера. Сфера несвідомого неоднорідна. До неї відносяться, з одного боку, латентні, “тимчасово несвідомі” акти, що у будь-який момент можуть стати свідомими (наприклад, пам’ять) і які Фрейд називає передсвідомими, з іншого боку – власне несвідомі акти [5].

Локалізоване в нижніх, тобто підкіркових, відділах мозку, несвідоме акумулює внутрішні, соматичні роздратування, що надходять від різних органів тіла. Психічним представником цих роздратувань є потяги. Потяги, за Фрейдом, – це природний, біологічний початок у людині, закріплений в механізмах спадковості. Усі потяги Фрейд поділив на сексуальні і потяги “Я”, або самозбереження. Пізніше і ті й інші були об’єднані в загальну групу сексуальних потягів або Еросу, яким протистояв потяг до смерті, або Танатос. Однак це уточнення, що визначило посилення в психоаналізі ірраціональних і песимістичних тенденцій, не змінило суті фрейдівського розуміння природи потягів як рушійних сил людської життєдіяльності. Влада потягів над

людиною, відповідно до концепції психоаналізу, величезна. Якщо зовнішні роздратування можуть бути усунуті за допомогою мускульних рухів, тобто шляхом оволодіння джерелом роздратування або втечею від нього, то роздратування, що виникають всередині організму, потяги не можуть бути усунуті в такий спосіб [5]. Вони діють як постійна сила. На відміну від зовнішніх впливів, сприйнятих органами чуттів, від них не втечеш і не сховаєшся. Вони наполегливо вимагають задоволення, тому що якщо свідомість керується “принципом реальності”, то вони підкоряються одному лише “принципові насолоди”. Усуненням, витісненням потягів, безконтрольне задоволення яких безпосередньо загрожує нормальній життєдіяльності індивіда, займається особлива інстанція – “цензура”. Перший її пост розташований на межі несвідомого і передсвідомого, другий відокремлює свідомість від передсвідомого і стежить за тим, щоб випадкові руйнівні потяги й імпульси не проникли у свідомість. “Цензура”, по-суті, є сумління, соціальна свідомість індивіда, що формується в процесі виховання. Однак влада свідомості і його вірного стража – “цензури” відносна. Несвідоме – це киплячий казан пристрастей, що рвуться назовні з метою отримання моторної розрядки. У замасковану, заколисану пильність “цензури” несвідоме виявляє себе то в патологічних симптомах, то в таких проявах повсякденного життя, як сновидіння, жарт, обмовки і т. д., то в творчому вигляді, як культурні, художні і соціальні цінності людського духу [5]. Таким чином, несвідоме перестає бути у Фрейда чимось випадковим, розрізненим, чужорідним; воно перетворюється в загальні для всіх людей комплекси переживань, що прямо або побічно визначають все різноманіття їхньої життєдіяльності як у минулому, так і в сьогоденні, у нормі і патології, у самих низинних і найбільш піднесених їхніх проявах. Таке трактування несвідомого давало психоаналізові моральне право перейти від розв’язання конкретних проблем психіатричної теорії і практики до побудови всеосяжної концепції особистості, суспільства, культури. Оцінюючи історичне значення психоаналізу, не можна не визнати, що Фрейду вдалося істотно розширити проблематику психологічних досліджень. На відміну від традиційної психології, що бачила своє завдання в тому, щоб, розклавши свідомість на найпростіші елементи (уявлення, почуття, волю), знайти закони їхнього сполучення, психоаналіз вперше перейшов від зовнішнього опису психічних явищ до розкриття “глибинних механізмів”, що лежать у їхній основі. З.Фрейд не просто звернув увагу на існування неусвідомлюваних форм психічної діяльності (це робили і до нього), але спробував дати їм позитивне визначення, зробивши несвідоме такою ж фундаментальною характеристикою особистості, як і свідомість. Він побачив у несвідомому не смітний малозначний уявень, що випали за непотрібністю зі свідомості і спогадів, а складну динамічну систему, наділену психічною енергією і здатну робити безпосередній вплив на свідомість і поведінку людини. Збагативши уявлення про людську психіку новим баченням несвідомого, Фрейд не знайшов потрібного ракурсу його вивчення і змушений був розглядати його з погляду старої, інтроспективної психології. З неї ж він почерпнув традиційний розподіл психічних явищ на мислення,

відчуття, волю, що переніс у сферу несвідомого. З.Фрейд одним з перших звернув увагу на важливу роль несвідомого в регуляції психічної активності, однак звів усе багатство “психологічної динаміки” до антагонізму, боротьби свідомого і несвідомого. Це відбулося тому, що в значній мірі несвідоме було зведено Фрейдом до активно конфліктуючих, конфронтаційних проявів психіки, що спостерігається, як правило, в невротиків. У дійсності сфера несвідомого, як показали новітні дослідження, неоднорідна. Вона містить у собі різні форми невербалізованого відображення, наприклад інтуїцію, просторово-образне мислення, інформацію, що зберігається в пам’яті, але в даний момент неусвідомлювану, переживання, потяги, мотиви, витіснені через їхню несумісність зі свідомими установками суб’єкта, нарешті, не реєстровані свідомістю патологічні форми поведінки, що спостерігаються в клінічній практиці. Їхнє співвідношення і взаємодія зі свідомістю виявляються по-різному й аж ніяк не зводяться до повного драматизму, споконвічної і нерозв’язної боротьби, настільки яскраво описаної Фрейдом. Навпаки, у звичайних умовах, як показують наукові дані, переважає чітка взаємодія обох систем, що забезпечує успішне пристосування людини до вимог навколишнього середовища. У своїй теорії потягів Фрейд відтворив типові наукові стереотипи інстинктивної психології, що зводила все багатство проявів людської психіки до набору низинних, біологічно заданих детермінант. Акцентуючи увагу на ролі сексуальних потягів як основи психологічної динаміки, Фрейд довів до логічного кінця основний принцип інстинктивізму. Фрейд і сам усвідомлював вразливість своєї теорії, скромно величаючи її “наша міфологія”. Але Фрейд не врахував, що людська родина – це не тільки біологічна особливість, але насамперед соціальний осередок, у якому, як у краплі води, відбиваються характеристики даного суспільства. Ревізія ортодоксального психоаналізу починалася зі спроб дисидентів збагатити ортодоксальний психоаналіз соціально-філософською теорією, доповнити чисто біологізаторську інтерпретацію психічної діяльності детермінацією соціального порядку.

Як метатеорію психоаналіз повинен був включати динамічний, топографічний і енергетичний аспекти психічного життя людей і, таким чином, стати “наукою наук про дух”, методологічною основою всіх галузей знання, що мають справу з продуктами душевної діяльності людей. Дійсно, відсутність єдиної системи понять, методів, концептуальних схем сприяло тому, що представники кожного окремого напрямку змушені були осмислювати одержані дані самостійно, розробляти власну теорію і методологію. Це, у свою чергу, вело до непропорційного зростання інтерпретацій і узагальнень, що виходять за межі безпосередньої галузі дослідження. В результаті будь-яке приватне відкриття оголошувалося універсальним тлумачним принципом чи то рефлекс для представників рефлексологічного напрямку, інстинкт для інстинктивістів, гештальт для гештальтистів тощо. Психоаналіз не складав у цьому відношенні виключення. Виявивши деякі особливості функціонування несвідомої психологічної сфери, Фрейд додав їм загальний

характер і спробував з їхньою допомогою пояснити все різноманіття людської життєдіяльності.

У своїх пізніх роботах З.Фрейд виступає вже не як лікар, а як філософ, що тяжіє до своєрідної системної цілісності, як пророк, що передбачає прийдешні катастрофи, як соціальний реформатор, що вказує людству шлях порятунку. У 20–30-ті роки психоаналітичний рух поширився в більшості країн Європи та Америки. Фрейд, що керував ним з фанатизмом і догматичними ревностями, домагався “права на загальне визнання”. Ці зусилля не були марними. Психоаналіз усе більш міцно завойовує розум інтелігенції, починає впроваджуватися в наукові інститути й університети. Характеризуючи принципову відмінність психоаналізу від філософських концепцій, Фрейд вказував, що їхнім головним недоліком було ототожнення психіки зі свідомістю. Переважна більшість філософів називає психічним лише те, що є феноменом свідомості. Для них світ свідомого покривається обсягом психічного. Все інше, що відбувається в “душі”, що важко досягається, вони відносять до органічних передумов або “паралельних процесів” психічного. Таке ж становище спостерігалось й у психології, що розвивалася в руслі основних філософських напрямків і шкіл. Психологія кінця XIX – початку XX ст. була “психологією свідомості”. Її предмет обмежувався вивченням явищ, що безпосередньо піддаються самоспостереженню. Навіть ті дослідники, що почали усвідомлювати важливість прихованих “підсвідомих” або “несвідомих” психічних процесів, продовжували розглядати їх як периферію свідомості, як зниження її ясності, тобто знову ж таки не виходячи за межі свідомості.

Висновки. Можливо, саме тому, що Фрейд прийшов до психології як психотерапевт-практик, не обтяжений вантажем звичних уявлень, він зумів глибше зрозуміти обмеженість інтроспективної психології свідомості, необхідність корінної ломки старих понять і методів. Розчарування в пошуках безпосередніх анатомічних корелятів психічної діяльності наштовхнуло Фрейда на пошуки чисто психологічних методів її дослідження. Ці пошуки привели до усвідомлення того незаперечного факту, що психічна діяльність – не феномен, що вичерпується фізіологічними актами, а складна діяльність, що має свої закони і, отже, потребує відповідних їй методів дослідження. Вказуючи на обмеженість фізіологічного підходу до психічних явищ, Фрейд писав, що жодне фізіологічне уявлення жоден хімічний процес не можуть дати нам поняття про їх сутність і що психіка в її вищих проявах є не тільки продуктом мозку, але й результатом взаємодії індивіда із зовнішнім світом. Розкриття її змісту, її внутрішніх законів передбачає перехід з рівня чисто біологічної детермінації в більш складну систему причинних зв'язків – психологічних і соціальних. Розмежування предметних областей фізіології як науки про вищу нервову діяльність і психологію як науку про вищу психічну діяльність було неминучим. Фрейд був правий, виступаючи проти підміни якісної специфіки психологічних явищ фізіологічними процесами. Але, захищаючи психологію від фізіології, він не уник іншої крайності – відірвав психологічне від фізіологічного. Дослідники творчості Фрейда одноставно

визнають, що абсолютизація психічного, яскраво виражений антифізіологізм були в значній мірі змушеним, викликаним реальним недоліком знань про діяльність мозку. Працюючи на рубежі двох століть, Фрейд був позбавлений можливості пов'язати виявлені ним факти з психологічними і фізіологічними науковими уявленнями про психічну природу людини. Фрейд, відмовившись від вульгарного фізіологізму, залишився вірний властивому йому натуралістичному тлумаченню людини і людської психіки. Світоглядні установки Фрейда, що склалися під впливом біологічного еволюціонізму, перешкодили засновникові нової школи в психології побачити в людині не тільки біологічну, але і соціальну істоту.

1. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 415 с.
3. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональной системы. – М.: Наука, 1980. – 197 с.
4. Перлз Ф.С. Эго, голод и агрессия / Пер. с англ. – М.: Смысл, 2000. – 358 с.
5. Фрейд З. Психоаналитические этюды. – Мн.: ООО “Попурри”, 1997. – 606 с.

The article deals with the problem of a conflict and broken integrity in psychoanalysis and its founder Z.Freud, in particular. In this relation the methodological analysis of the evolution of Z.Freud's theory according to the main theoretical principles of psychoanalysis in the social context is carried out.

Key words: psycho-analysis, integrity, consciousness, irresponsible.

ФУНКЦІЇ ГРУПОВИХ НОРМ: ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Представлені результати емпіричного дослідження функцій групових норм, чинників збереження та розвитку норм студентських груп вищих навчальних закладів Швеції та здійснено крос-культурне порівняння з даними, отриманими в ході пілотажного опитування студентів ряду вузів України.

Ключові слова: групові норми, функції групових норм, крос-культурне дослідження, етнопсихологічні особливості, чинники збереження та розвитку групових норм.

Актуальність проблеми. Вивчення групових норм як одного зі структурних компонентів групи, який повинен сприяти повноцінному її функціонуванню як єдиного суб'єкта діяльності та взаємодії, вимагає комплексного аналізу з урахуванням особливостей соціально-психологічного середовища, соціальної ситуації, особливостей психологічного змісту спільної діяльності групи, рівня розвитку малої групи, а також етнопсихологічних відмінностей, які впливають на формування групових норм. Проблеми вивчення групової норми, впливу групи на особистість, групового тиску, конформізму, нормативного впливу, групової динаміки та іншим присвячено ряд досліджень. Зокрема, інституціональні норми розглядаються в роботах Ф.Олпорта, механізми дії соціальних норм аналізують М.Шериф, С.Аш, вивчення впливу "груп членства" і "референтних груп" на прийняття норм, установок і переконань членів цих груп проводив Т.Ньюкомб, виявлення аномії і референтних груп здійснювалось Р.Мертонем і ін.

В 40-х роках у США проводились дослідження групових норм Е.У.Бовардом, Ф.Мак-Кордом, С.Стауфером і ін. Починаючи з 50-х років, вивчення групових норм активізується і проводиться вченими різних напрямків зарубіжної соціальної психології: Р.Рометвейном, С.Ашом, К.Кречфільдом, М.Дойчом, Д.Джерардом, Дж.Марчом, Дж.Джексоном та ін. Так, Дж.Джексон вивчав структурні характеристики норм і норми формальних організацій, спеціальні дослідження різних видів норм проводили Б.Студлі, Ч.Луміса, К.Гейгера, Н.Уолтер.

З початку 60-их років всі дослідження групової динаміки та групової взаємодії включали аналіз групових норм. При цьому основна увага звертається на категорії відповідальності, взаємності норм, які регулюють поведінку допомоги і альтруїзму, моральних і етичних норм. Проводяться дослідження, присвячені нормам договору і кооперативної діяльності в діадах і тріадах, свівставленню норм і установок членів групи, поведінки в умовах аномії, співзалежність норм і рольових очікувань, механізмів девіантної поведінки, дії референтних (еталонних) груп і груп членства,

формуванню і дії норм, які виникають в ході групових дискусій. Ряд робіт присвячено дослідженню групових норм в умовах групового тиску, групового конформізму по відношенню до групових норм (М.Шериф, С.Аш, М.Дойч, Г.Джерард, Р.Берон, Г.Келмен); вікових особливостей і ступеня конформної поведінки (М.Шоу, Ф.Костанзо); залежності конформної поведінки від етнопсихологічних особливостей (Р.Бонд, П.Сміт, Н.Матсуда).

Представники західноєвропейської школи, а саме С.Московічі, Ж.Пешеле, С.Фоше, Г.Теджфел та інші вивчали залежність впливу меншості на формування групових норм, умови, за яких меншість може здійснювати цей вплив. Меншість розглядалась як частина групи, яка володіє меншими можливостями впливу, наприклад, статусом, авторитетом, владою, компетенцією і т. д.

Аналізу групових норм присвячені роботи російських психологів:

Л.Уманського, А.Петровського, В.Шпалінського, О.Зайцева, В.Агеева, М.Фетіскіна, Г.Андреевої, Б.Паригіна, К.Абульханової-Славської, С.Пенькова, М.Бобнєвої, О.Донцова, Р.Кричевського, О.Дубовської та ін. Вивченням залежності інтенсивності конформізму від особливостей діяльності досліджуваних та їх віку займались А.Сопіков, А.Баранов; зовнішній та внутрішній конформізм описує в своїх працях В.Чудновський.

У вітчизняній соціальній психології заслуговують на увагу праці Л.Орбан-Лембрик, М.Корнєва, В.Казміренка, Г.Балла, Т.Титаренко, М.Пірен, Н.Чепелевої, В.Татенка, М.Слюсаревського, Н.Коломинського, В.Циби, В.Третяченко, Л.Балабанової та ін., які розглядають групові норми як певні правила поведінки, вироблені групою для забезпечення спільної діяльності її членів.

Не дивлячись на значний перелік праць, заявлена нами тема дослідження не втрачає своєї актуальності в контексті сучасних потреб суспільства, оскільки в системі соціальних наук особливої ваги набуває вивчення групових процесів, групової взаємодії, переосмислення "індивідуального" і "групового" в системі "індивід – група – суспільство", групових принципів прийняття рішень, групової відповідальності, нормативного впливу у групі, механізмів взаємовпливу, взаємодії та взаємопроникнення різних спільнот, в тому числі й етнічних.

Мета повідомлення: представити результати пілотажного опитування, проведеного в ряді вузів України та навчальних закладах Швеції; здійснити їх порівняння.

В етнопсихологічній літературі ряд дослідників вказує, що для вивчення етнопсихологічних особливостей представників різних етнічних груп припустимим є порівняльно-культурний підхід. Хоча американський дослідник Г.Тріандіс вважає, що найбільш достовірні результати дослідження можуть бути отримані при використанні комплексного etic-emic-etis підходу, при якому використовуються "etic" категорії і "emis" способи їх дослідження, які повинні бути точно операціоналізовані в кожній культурі.

Окремим аспектом при порівняльно-культурному підході виступає індивідуалізм-колективізм, які, на думку сучасних дослідників (Дж.Беррі,

Г.Триандіса, Г.Хофстеде, У. і К.Стефанів, Дж.Брунера, Ф.Хсю і ін.), відображають найбільш значущі відмінності між культурами. В сучасній соціально-психологічній літературі дедалі частіше можна зустріти прихильне ставлення вчених до комунітаріанізму, мета якого – об'єднати всі кращі традиції, які є в індивідуалістичних і колективістських культурах, що допоможе людині жити в гармонії з навколишнім світом, не втрачаючи при цьому своєї індивідуальності.

Л.Е.Орбан-Лембрик в статті “Перетин культури, освіти й виховання: соціально-психологічна інтерпретація” наголошує на тому, що сучасні напрями у сфері психології груп, їх культури представлені передусім крос-культурною психологією, психологічною антропологією, культурною та етнокультурною психологією. При цьому межі, які розділяють названі науки, дуже хиткі, але співпраця з цими напрямками збагачує психологію розумінням культурного контексту етнічних груп і націй, зокрема того, як культура впливає на поведінку та взаємодію людей і спільностей [3, с.3–17].

Більш чіткі етнопсихологічні відмінності виявляються при перегляді проблеми норми і патології в різних культурах. Зокрема, прихильники культурного релятивізму вважають, що нормальним вважається все, що знаходиться у відповідності з нормами даного суспільства і виправдовується в ньому. Інша точка зору належить послідовникам універсалістського підходу, які стверджують, що існують, наприклад, універсальні симптоми патопсихологічних відхилень, які характерні для багатьох культур.

Слід зауважити, що не залежно від того, які чинники ми виокремлюємо для вивчення тої чи іншої культури – індивідуалізм-колективізм, маскуліність-фемініність, складність культури, ступінь допустимої експресивності, міру толерантності до відхилень від прийнятих в культурі норм – все це повинно бути релевантним по відношенню до соціальної реальності. Оскільки некритичне використання західного досвіду, їх парадигм, методик, без урахування культурного контексту, ментальних особливостей є помилковим.

В силу об'єктивних причин, які склались в Україні, а саме: інтеграційні процеси, активне входження в міжнародний простір, зростання контактів між представниками різних культур, поява мультинаціональних колективів, активна участь у міжнародних проєктах, інтерес становить вивчення впливу етнопсихологічних особливостей на функціонування, взаємодію таких команд. В даному контексті цікавим є вивчення групових норм, їх формування, співіснування, функції групових норм, які сприяють динамічному розвитку групи, яка може бути багатонаціональною за своїм складом.

Соціальні психологи, етнопсихологи при визначенні психічного складу нації використовують поняття “ментальність”. Ментальність – своєрідний стан, рівень розвитку, спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей, особливості адаптації до навколишнього середовища, впливу на нього, відтворення досвіду попередніх поколінь.

Відносно шведської ментальності та етнопсихологічних особливостей шведів, привертає увагу книга О.Дауна “Шведская ментальность”. Вчений

детально описує риси, які характеризують шведів. Особливу увагу дослідник відводить якостям, які власне пов'язані з особливостями міжособистісної взаємодії і проявляються під час безпосередніх контактів: страх комунікації, сором'язливість, яка розглядається шведами як позитивна риса, а не негативна, стриманості і навіть скритності, потайливості, чіткою межею між особистим і громадським, уникненню конфліктів, чесності, незалежності і самодостатності, емоційній холодності, нудзі, похмурості. В якості центральної характеристики шведської ментальності автор розглядає “місцеву” якість, яка властива для шведів *duktig*, тобто компетентність у широкому значенні цього слова, включаючи моральний обов'язок людини бути такою [7].

Крім того, ряд робіт інших авторів (В.О.Сухарьов, М.В.Сухарьов [5], О.В.Чернишова [8]) дає підстави зробити висновок про те, що характерною особливістю людей країни води і каменю (шведів) є індивідуалізм, який, безумовно, впливає та визначає їх поведінку й взаємодію, як в системі “індивід – суспільство”, так і в системі “індивід – група”. В останній ми спробуємо простежити норми, що виокремлюють досліджувані в своїх групах, їх функції, чинники, які сприяють збереженню та розвитку норм.

Методика дослідження. Респондентами нашого дослідження виступили студенти *Södertown högskola* (вищий навчальний заклад м.Стокгольм, Швеція) (надалі ми будемо використовувати аббревіатуру SH); *Kungliga tekniska högskola* (вищий навчальний заклад м.Стокгольм, Швеція) (аббревіатура KTH). Також протягом 2004–2006 років нами було проведено пілотажне опитування студентів вищих навчальних закладів України: Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаніка (м.Івано-Франківськ), Херсонський державний університет (м.Херсон), Відкритий Міжнародний університет розвитку людини “Україна” (ВМУРЛ “Україна”), Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), Київський університет ім. М.Драгоманова, Інститут журналістики Київського Національного університету ім. Т.Шевченка.

За основу був взятий опитувальник “Дослідження нормативного впливу у групі” (автор Л.Орбан-Лембрик) [1], адаптований нами.

Для обробки результатів анкетування введення даних анкети здійснювалось за допомогою засобів реляційної бази даних dBASE. Дані аналізувались і систематизувались за допомогою Excel, пакета SPSS.

Для розрахунку коефіцієнта кореляції застосовувалась формула Карла Пірсона при рівні значимості 1% ($P=0,01$).

Результати досліджень аналізувались за такими параметрами: стать; вік; місце проживання (країна, регіон).

Аналіз результатів опитування *шведських студентів* показав, що групові норми виконують такі функції: 1) норми роблять всіх членів групи однаковими (84%); 2) нівелюють індивідуальність (79%); 3) породжують конфлікти в групі (76%); 4) сприяють адаптації індивіда в групі (71%); 5) дисциплінують членів групи (66%); 6) допомагають членам групи досягнути своїх цілей (63%); 7) підвищують рівень групової продуктивності (55%); 8) підви-

щують рівень групової згуртованості (53%); 8) визначають правила поведінки і відносин з соціумом, з іншими групами (53%).

Виокремлені українськими досліджуваними функції групових норм є суттєво відмінними. Зокрема, групові норми:

- підвищують рівень групової продуктивності;
- підвищують рівень групової згуртованості;
- допомагають групі створити і підтримувати систему координат і зв'язків у соціумі;
- визначають правила поведінки і відносин із соціальним оточенням, з іншими групами та їх членами;
- сприяють прийнятним відносинам у групі;
- сприяють адаптації (приспосованню) індивіда у групі;
- сприяють розв'язанню конфліктів [6, с.70–80].

Коефіцієнти рангової кореляції Спірмена (rs) та критерій Стюдента (t) свідчать про різні уявлення українських і шведських досліджуваних відносно функцій групових норм. Зокрема, коефіцієнт Спірмена дорівнює 0,205 при $P \leq 0,01$ проти табличного значення $r_s = 0,683$, а Стюдента $t = 0,738$ при $P \leq 0,01$ проти табличного $t = 3,11$.

Також у відповідях шведських респондентів виявлені кореляційні зв'язки між такими твердженнями: “норми нівелюють індивідуальність” та “норми роблять всіх членів групи однаковими” (0,484); обернено-пропорційна залежність “норми сприяють доброзичливим відносинам в групі” і “норми нівелюють індивідуальність” (- 0,475). Тобто, студенти вважають, що чим більше вони будуть направляти свою поведінку на доброзичливі взаємостосунки, тим більше це сприяє втраті індивідуальності. Такий самий зв'язок стосується і позиції, що “норми визначають правила поведінки і відносин з суспільством, з іншими групами”, респонденти переконані, що групові норми нівелює індивідуальність (коефіцієнт кореляції становить - 0,49).

Негативна кореляція стосується і такої функції групової норми як те, що “норми допомагають членам групи досягнути своїх цілей” і твердженням “норми визначає більшість групи” (- 0,41). Очевидно, не завжди норми, які диктує більшість, допомагають членам групи досягнути своїх цілей.

Досліджуваним було запропоновано визначити чинники, які, на їх думку, сприяють розвитку та зміні групових норм. В результаті рангового співставлення відповідей шведських і українських студентів можна простежити їх відмінності (рис.1).

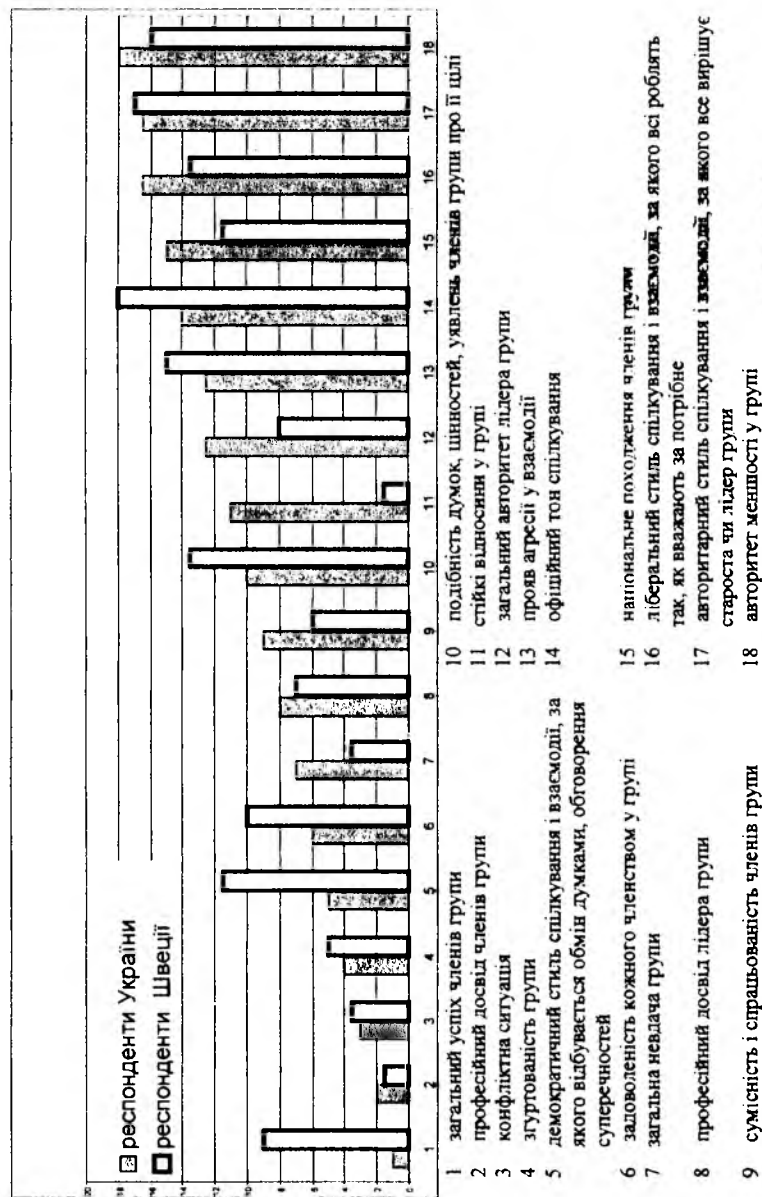

Рис.1. Крос-культурне порівняння чинників зміни і розвитку групових норм

Зокрема, респонденти шведських вузів серед основних чинників називають: 1) професійний досвід членів групи (79%); 2) тривалі взаємостосунки членів групи (79%); 3) конфліктні ситуації (74%); 4) загальні невдачі групи (74%); 5) згуртованість групи (68%); 6) психологічна сумісність членів групи (58%); 7) професійний досвід лідера групи (47%).

Чинниками, які можуть сприяти розвитку групових норм в студентських групах вищих навчальних закладів України, є: 1) загальний успіх членів групи (63,27%); 2) професійний досвід членів групи (51,23%); 3) конфліктна ситуація (40,82%); 4) згуртованість групи (39,18%); 5) демократичний стиль спілкування і взаємодії (38,60%); 6) дружлюбний тон спілкування (38,25%); 7) зростання пізнавальної, соціальної, політичної, моральної активності членів групи (35,79%).

Аналіз чинників зміни і розвитку групових норм, які виокремлюють респонденти України і Швеції, а також виведені коефіцієнти Спірмена, Стьюдента засвідчують, що отримані результати є дещо різними, оскільки коефіцієнт рангової кореляції Спірмена дорівнює 0,4130 при $P \leq 0,01$ проти табличного значення $r_s = 0,5897$, а Стьюдента $t = 1,816$ при $P \leq 0,01$ проти табличного $t = 2,92$.

Висновки. В результаті крос-культурного дослідження було виявлено:

- Відмінності уявлень студентів про функції, які виконують групові норми. Зокрема, на думку шведських студентів, групові норми виконують як позитивні, так і негативні функції. В той час, як українськими респондентами відзначаються виключно позитивні функції групових норм.

- Виокремлені чинники розвитку групових норм є різними, але окремі з них співпадають. Так, як в одних, так і в інших досліджуваних одними із перших за рангом виступають професійний досвід членів групи, конфліктна ситуація, загальні невдачі групи та її згуртованість. Зазначимо, що професійні можливості групи як суб'єкта діяльності і спілкування зовсім не є сумою або простою сукупністю можливостей окремих її членів. Важливими компонентами потенціалу групи як колективного суб'єкта є стиль внутрігрупової взаємодії, групові ціннісні орієнтації, установки, характер неформальних взаємовідносин, самопочуття особистості в групі. Виявлено, що тільки за умов високого рівня розвитку відносин у групі, її згуртованості, сприятливому соціально-психологічному кліматі можна вести мову про зміну і розвиток групових норм більш високого рівня.

Привертає увагу виокремлене твердження, стосовно того, що конфлікти конструктивного характеру можуть позитивно впливати на динамічні процеси в малій групі, виступити засобом виведення групи зі стану стагнації, байдужого ставлення членів групи до всього, що відбувається в ній, допомогти групі переглянути свої можливості з нової позиції та сприяти її динамічному функціонуванню як цілісної системи.

1. Орбан-Лембрик Л.Е., Кошинець О.Ю. Соціально-психологічна діагностика: Навч.-метод. посібник. – Івано-Франківськ, 2005. – С.49–59.

2. Орбан-Лембрик Л.Е. Феномен групи в соціальній психології: від старого знання до нового // Соціальна психологія. – К., 2006. – №6 (20). – С.72–94.
3. Орбан-Лембрик Л.Е. Перетин культури, освіти й виховання: соціально-психологічна інтерпретація // Збірник наукових праць: Філософія. Соціологія. Психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського ун-ту, 2006. – Вип.11. – Ч.1. – С.3–17.
4. Пірен М. Основи етнопсихології: Підручник. – Вид. 2-е, доп. – К., 1998. – 436 с.
5. Сухарев В.А., Сухарев М.В. Психология народов и наций. – Д.: Сталкер, 1997. – С.290–299.
6. Тоба М.В. Мотиви нормативної поведінки студентів // Соціальна психологія. – К., 2006. – №5 (19). – С.70–80.
7. Daun A. Svensk mentalitet. Simrishamn: Raben & Sjögren, 1989.
8. <http://www.auditorium.ru/aud/p/index.php?a=presdir&c=getForm&r=resDesc>
О.В.Чернышева Шведский характер в русском восприятии: (по свидетельствам XIX – XX вв.). – М.: Ин-т всеобщ. Истории РАН, 2000. – 177 с.

The results of the empirical research of group norm functions, factors of norm preservation and development of student groups of Swedish higher educational establishments are presented here and cross-cultural comparison with the data, obtained as a result of the piloting poll of students of some higher educational institutions of Ukraine is carried out.

Key words: group norms, cross-cultural research, ethnopsychologic peculiarities, factors of group norms preservation and development.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕГАТИВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ЮРИСТА

Стаття присвячена аналізу головних ознак негативної професійної деформації юриста. Виокремлюються загальносоціальні та особистісні причини виникнення даного явища та окреслюються шляхи його нейтралізації.

Ключові слова: негативна професійна деформація, юридична діяльність, психологічна зрілість, професійна придатність.

Актуальність дослідження. Проблема негативної особистісно-професійної деформації викликає серед науковців різних галузей заострений інтерес. Складне переплетення особистісних якостей та особливостей професії обумовлює мірні зміни психіки людини, які, залежно від їх якісних характеристик, можуть впливати позитивно або ж негативно на саму людину, виконання нею своїх професійних обов'язків, а також на ставлення до інших людей.

Негативна професійна деформація юриста несе в собі серйозну небезпеку, оскільки саме з нею пов'язані такі неприпустимі поведінкові прояви, як посягання на життя, здоров'я, честь і гідність людини. Причому ці прояви мають властивість поширюватися і шкодити як самому юристу (на думку Т.Ронгінської, професійне вигорання, яке виступає однією з форм прояву негативної професійної деформації, на завершальних фазах проявляється через психосоматичні захворювання та виникнення екзистенціального вакууму і відчаю), так і всім оточуючим його людей (починаючи з колег по роботі, закінчуючи сімейним середовищем). Тому вивчення психологічних детермінант, ознак та особливостей прояву негативної професійної деформації юриста є актуальним завданням прикладного характеру, оскільки, знаючи причини виникнення даного явища, можна розробляти шляхи та прийоми його нейтралізації.

Досліджувана нами проблема підіймається в працях таких сучасних вчених, як В.Васильєв, І.Віденєв, М.Єнікєєв, Д.Зварич, Я.Кондратьєв, В.Коновалова, В.Медведев, В.Орел, В.Розін, В.Романов, Т.Ронгінська, Н.Самікіна, В.Сулицький, Ю.Шепітько та ін.

Мета дослідження – обґрунтувати ідею доцільності поділу професійної деформації на позитивну і негативну; розкрити психологічні особливості негативної деформації суб'єктів юридичної діяльності.

Професійна діяльність людини вважається однією з провідних характеристик особистості. Вибір професії, якість її виконання, ставлення до неї,

зміни психіки та особистості, які виявляються в процесі виконання професійних обов'язків тощо, представляють собою ті головні критерії, за допомогою яких можна робити висновки про успіхи чи невдачі людини у своєму професійному самовизначенні і самоствердженні.

Принцип взаємозв'язку та взаємообумовленості психіки і діяльності помічений вченими вже давно. На основі цього принципу в юридичній психології виник новий напрям наукового вчення – психологія юридичної діяльності. Головними його завданнями є вивчення закономірностей впливу психіки суб'єктів на успішність їх професійної діяльності та вивчення закономірностей впливу юридичної діяльності на психіку її суб'єктів.

Глибинне розуміння механізмів взаємообумовленості психіки і діяльності розкриває суть поняття “професійна деформація”.

В психологічній літературі професійна деформація визначається як зміна якостей особистості (стереотипів сприймання, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування і поведінки), яка відбувається під впливом професійної діяльності. Найбільш помітний вплив на особистість справляють ті професії, які реалізуються в системі “людини-людина”. Причому особистісно-професійна деформація може бути позитивною чи негативною, епізодичною чи стійкою, поверхневою чи глобальною [6, с.356].

Отже, категорія “професійна деформація” сама по собі є інформаційно нейтральною і означає зміну форми виконання професії при збереженні її головної суті чи смислу. Оскільки людина – істота активна і динамічна, то, здобувши на певному етапі виконання своєї роботи новий професійний досвід через формування і використання нових професійних знань, умінь та навичок і закріпивши цей досвід у своїй роботі, вона об'єктивно та неодмінно постає перед вибором, як працювати далі: відмовитися від старої, вже використаної форми виконання своїх професійних обов'язків і через творчість перейти до нових, якісно вищих форм, чи залишитися на досягнутому рівні, шліфуючи здобутий досвід. Вибір першого шляху означає задіяння позитивної професійної деформації, при якій відбувається перехід на новий, якісно вищий щабель особистісно-професійного зростання (при цьому дуже важливо зуміти передати свій попередній досвід молодим спеціалістам). Вибір другого шляху в кінцевому результаті призводить до негативної професійної деформації, оскільки за видимим шліфуванням здобутого досвіду рано чи пізно починається зацілювання, яке не просто суперечить принципу поступального розвитку людини як професіонала, але обумовлює зворотній ефект – професійну деградацію.

Розглянемо детальніше особливості негативної професійної деформації юриста.

Як відомо, юридична діяльність належить до тих видів професій, що передбачають виконання службових обов'язків у складних, напружених та стресогенних умовах. Про це свого часу писали такі вчені як В.Бедь, В.Ва-

сильев, М.Єнікеєв, Я.Кондратьєв, В.Коновалова, М.Костицький, В.Кошинець, Л.Орбан-Лембрик, В.Романов, В.Шепітько та ін. Вони також виокремлювали та описували головні особливості професійної діяльності юриста і шляхи досягнення ним вершин професіоналізму. Стосовно останнього, слід зазначити, що професіоналізм юридичної діяльності складається із сукупності загальнотеоретичних, спеціальних юридичних і психологічних знань, вмінь та навичок, якими повинен володіти працівник правоохоронних органів для ефективного її здійснення. Зокрема, професіоналізм юриста включає в себе такі компоненти:

- 1) професіоналізм діяльності (визначається через готовність здійснювати юридичну працю, через постійне прагнення до особистісно-професійного вдосконалення);
- 2) професіоналізм особистості (визначається наявністю знань, умінь і навичок, спеціальних здібностей, що підвищують міру готовності здійснювати юридичну діяльність, а також наявністю самовиховання та самовдосконалення. Все це позначається на професійному спілкуванні і на тих стосунках, що складаються між працівниками правоохоронних органів, між юристом та іншою особою);
- 3) сукупні показники активної діяльності юриста, які характеризують його психологічну і професійну зрілість (визначаються мірою сформованості професійних знань, умінь і навичок, особистісним ставленням до виконання професійних завдань та обов'язків, наявністю спеціальних здібностей) [2, с.150–151].

Отже, професіоналізм діяльності юриста характеризується наявністю у нього відповідної бази знань, умінь і навичок, які постійно вдосконалюються; позитивним ставленням до своєї професії; готовністю здійснювати її продуктивно (навіть в екстремальних умовах); постійним особистісним самовдосконаленням.

Що стосується головних особливостей професійної діяльності юриста, то до них належать:

- 1) правова регламентація (нормативність) професійної поведінки в юридичній діяльності;
- 2) владний характер професійних повноважень посадових осіб правоохоронних органів;
- 3) екстремальний характер правоохоронної діяльності багатьох юристів, особливо тих, хто працює в органах суду, прокуратури, податкової служби і т. д.;
- 4) нестандартний, творчий характер праці юриста;
- 5) процесуальна самостійність, персональна (для багатьох – підвищена) відповідальність юристів, які працюють в правоохоронних органах, державно-правових структурах [4, с.307].

Негативна професійна деформація юриста виражається через викривлення або зловживання описаними вище особливостями. Так, владні повноваження можуть викликати і закріплювати такі негативні особистісні якості юриста, як зарозумілість, зверхність, брутальність, душевна черствість. Постійне підкорення юридичної діяльності процесуальній регламентації може сприяти ригідності, шаблонності рішень, формалізму; постійне зіткнення з асоціальними проявами – сформувати стійку підозріливість, упередженість, схильність до обвинувального ухилу в своїй діяльності. Часто існуючий дефіцит часу може призвести до поспішності, поверхневості, зневажливості до окремих процесуальних вимог [1, с.121]. Крім цього, екстремальний характер юридичної діяльності може викликати схильність до невиправданого ризику, до неадекватної оцінки ситуації. А процесуальна самостійність може перетворитися на переоцінку власних сил та можливостей і призвести до безвідповідальності або перекладання відповідальності на інших людей тощо.

Таким чином, описані ознаки негативної професійної деформації юриста тісно пов'язані з особливостями його професійної діяльності. Проте не вони викликають негативні особистісно-професійні зміни юриста, а той психологічний “грунт”, на якому відбувається їх реалізація. Йдеться про особливості психіки та особистісні властивості юриста. Якщо він психологічно не готовий до юридичної діяльності або за певними ознаками чи критеріями непридатний до неї, то негативна професійна деформація проявиться у нього досить швидко.

В юридичній психології розроблені професіограми і психограми практично всіх суб'єктів юридичної діяльності. В них чітко виокремлено ті особистісні якості, які слугують чинниками непридатності людини до юридичної діяльності. Наприклад, В.Романов вказує на такі з них:

- 1) по шкалі “Високий рівень соціальної (професійної) адаптації” свідченням професійної непридатності юриста виступають такі якості, як низька моральність, нечесність, безвідповідальне ставлення до праці, недисциплінованість, схильність до алкоголізму;
- 2) по шкалі “Нервово-психічна (емоційна) стійкість” – низький поріг стійкості до стресу, підвищене емоційне напруження, надмірна агресивність, імпульсивність вчинків, невротичні симптоми, психопатійні властивості характеру;
- 3) по шкалі “Високий рівень інтелектуального розвитку, пізнавальна активність юриста” – низька розумова працездатність, знижені пізнавальна активність та інтелект, нерозвинута уява, слабка пам'ять;
- 4) по шкалі “Комунікативна компетентність” – інтровертованість, уразлива самолюбність, підвищена образливість, конфліктність, агресивність, емоційна нестійкість, імпульсивність, недостатнє володіння вербальними і невербальними засобами спілкування;

- 5) по шкалі “Організаторські здібності” – психопатійні властивості характеру, підвищена агресивність, незбалансованість процесів збудження та гальмування, емоційна нестійкість, пасивність, безвідповідальність, надмірна недовірливість, тривожність, завищена самооцінка, владолюбство, зневажливе ставлення до людей [3].

Крім цього, несприятливий для юридичної діяльності психологічний “грунт” може проявлятися і в мотиваційній сфері (коли домінують корисливі, владолюбні мотиви вибору та реалізації професії юриста), і в операціональній сфері (коли нівелюється потреба в досягненні успіхів у роботі, коли авторитет і престиж не здобуваються своєю працею, а нав’язуються посадовим тиском, коли захист законних прав та інтересів громадян перетворюється на вимушену дію і т. д.).

Ознаки негативної професійної деформації юриста можна описати й з іншого наукового підходу. Так, повноцінна професійна діяльність розпочинається в період зрілості людини. Психологічна зрілість, за О.Симоною, формується внаслідок досягнення людиною інтелектуальної, емоційної, соціальної та духовної зрілості. Інтелектуальна зрілість проявляється у здатності формувати власну думку, враховуючи і поважаючи думки інших, у вмінні самостійно приймати рішення і нести за них відповідальність, а також у вмінні правильно використовувати отримані в житті знання. Емоційна зрілість проявляється у розвинутому самоконтролі, у здатності приймати критику, в адекватних емоційних реакціях. Соціальна зрілість характеризується вмінням йти назустріч іншим, легко встановлювати контакти з ними. Духовна зрілість характеризується відданістю духовним ідеалам та здатністю жити відповідно до них [5, с.4–5]. Виходячи з цього, можна припустити, що якщо людина хронологічно вже досягла зрілого віку, але психологічної зрілості ще не сформувала, то в її трудовій діяльності це, очевидно, проявиться через негативну особистісно-професійну деформацію. Стосовно юристів, вона виглядатиме наступним чином:

- в інтелектуальному аспекті людина буде цінувати лише власну думку, нав’язуючи її всім іншим, зневажаючи та критикуючи інакомислячих, або ж вона буде боятися мати власну думку, прислуховуючись та наслідуючи інших. Рішення будуть шаблонними, а відповідальність за свої помилки при цьому перекладатиметься на інших;
- в емоційному аспекті людина виявиться неспроможною контролювати свої емоції та почуття; в її поведінці та спілкуванні може простежуватись цілий спектр емоцій, починаючи від негативних (типу озлобленість, ненависть і т. д.), закінчуючи ейфорією та екзальтацією. Реакція на критику при цьому також може бути полярною: від агресії, неприйняття і до глибокої образи, злопам’ятства;
- в соціальному аспекті юрист відчуватиме серйозні труднощі при налагодженні взаємодії з іншими людьми (чи то з об’єктами, чи то із суб’єктами юридичної діяльності), що супроводжуватиметься або

страхом, або ж, навпаки, підвищеною підозріливістю та недовірливістю;

- в духовному аспекті юрист може не мати стійких переконань та моральних принципів, може легко зрадити чи відступити від своїх вищих ідеалів.

Особливо актуальним на сьогодні виступає питання причин, що обумовлюють негативну професійну деформацію юриста. Синтезуючи різноманітні наукові думки та підходи, можна виокремити серед них дві групи: загальносоціальні та особистісні.

До загальносоціальних причин належать:

- недоліки професійного відбору кадрів для юридичної діяльності (внаслідок цього юристами часто стають люди, психологічно неготові або ж і зовсім непридатні до даного виду професійної діяльності);
- формалізм при прийомі на роботу (досить часто достатніми підставами для отримання роботи у сфері юриспруденції стають такі формальні ознаки, як вища освіта, служба в армії або ж родинні чи інші зв’язки, проте, якщо людина при цьому не має стійких морально-духовних регуляторів поведінки, вона в першу чергу потрапить до групи ризику осіб, схильних до негативної професійної деформації);
- несприятливі умови праці (вони існують як об’єктивно – через ненормованість робочого дня, підвищену стресогенність та напруженість, небезпеку для життя і здоров’я тощо, так і суб’єктивно – через надмірну авторитарність, на основі якої побудовані стосунки “керівник – підлеглий”) і т. д.

До особистісних причин належать:

- неправильний вибір професії (коли людина стає юристом не за покликанням, а за порадою батьків, друзів, чи на основі престижності та популярності професії);
- дисгармонія в ієрархії цінностей (при якій визначальними для людини стають не духовні цінності, а її професійна діяльність. При цьому вона всі свої сили і ресурси буде спрямовувати на виконання професійних завдань. І якщо реальний та бажаний (очікуваний) результат цих зусиль часто не співпадатиме, у юриста можуть з’явитися ознаки професійного вигорання);
- недостатня вольова регуляція (випробування владою і матеріальними цінностями може пройти лише сильна духом людина. В юридичній діяльності ці випробування носять глобальний характер: влада тут надається законом, а матеріальні цінності виступають як супроводжуючий чинник влади. Якщо юрист ще не досяг вольової зрілості, тобто не підкорив свою волю духовним ідеалам, він може зловживати владою та утверджувати корупцію);
- домінування корисливих мотивів (як зазначає М.Єнікеев, головне завдання юриста – не боротьба з людиною, а боротьба за людину. А у випадку корисливості це перетворюється на боротьбу юриста за себе,

УДК 159.2

ББК 88.5

ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ

У статті висвітлено питання співвідношення соціальних стереотипів особистості та особистісної зрілості у контексті загальної проблеми соціалізації особистості.

Ключові слова: особистість, соціалізація, соціальний стереотип, особистісні детермінанти.

Постановка проблеми. Сучасний світ, з властивими йому явищами глобалізації, всезагальної комунікації, однак звертається до проблем, пов'язаних з можливостями та індивідуально-неповторними ознаками буття окремої людини. Серед проблем індивідуально-психологічного характеру, що сьогодні надзвичайно хвилюють людство, – проблема реалізації особистісного потенціалу людини. Актуальність цієї проблеми зумовлена тим, що сучасна людина прагне до найбільш повного виявлення та реалізації своїх можливостей, оскільки потреба самоактуалізації набула статусу соціально цінної потреби в суспільстві.

Сучасному суспільству для його повноцінного розвитку вкрай необхідні такі особистості, які мають високий рівень самоактуалізації, такі, що відкриті до проблем оточуючого світу, ті, хто аналізує, думає, хто здатний до прийняття самостійних виважених рішень та готовий брати за них повну відповідальність, тобто соціально зрілі особистості.

Особливе місце у розв'язанні проблеми особистісної зрілості належить працям М.Й.Боришевського, Л.Ф.Бурлачука, О.В.Киричука, Г.С.Костюка, І.С.Кона й іншим авторам. Значний доробок в аналізі психологічних проблем особистісної зрілості внесли Б.Г.Ананьєв, М.І.Алексєєва, С.Д.Максименко, К.М.Муздибаєв, О.В.Киричук, А.О.Реан, В.В.Рибалка, К.Роджерс, Г.Олпорт, В.О.Ядов та ін.

Особистісна зрілість розглядається вченими як один із структурних компонентів зрілої людини (Ю.З.Гільбух, Г.Олпорт та ін.). При цьому вважається, що особистісна зрілість включає такі важливі якості особистості, як: відповідальність (К.М.Муздибаєв, Дж.Роттер, М.В.Савчин та ін.); самостійність (Є.І.Головаха, В.І.Слободчиков та ін.); самоствердження (К.А.Абульханова-Славська, А.І.Анциферова, Б.Ф.Ломов, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн та ін.); адекватне цілепокладання (І.В.Дубровіна, Г.М.Прихожан, Н.Н.Толстик та ін.).

Г.Олпорт вважав, що визрівання людини – це безперервний, триваючий все життя процес *становлення*. Він бачив якісну різницю між зрілою особистістю і незрілою, або невротичною, особистістю. Поведінка зрілих суб'єктів функціонально автономна і мотивується усвідомленими процесами. Серед

свої інтереси, кар'єризм, тобто він починає працювати не на благо держави, не утверджуючи право, а утверджуючи себе);

- формалізм у ставленні до виконання службових обов'язків (коли юрист дотримується лише зовнішньої форми на шкоду суті справи та не має бажання особистісно-професійно розвиватись, це призводить до зацікловання та різкого зниження продуктивності чи результативності праці) і т. д.

Перелічені загальносоціальні та особистісні причини виникнення негативної професійної деформації юриста можна оцінювати як напрями недопущення та попередження даного явища. Йдеться про те, що, долаючи ці причини, і держава, і людина здатні знижувати ризик негативної професійної деформації. Крім цього, важливо пам'ятати і про те, що вибір професії повинен здійснюватися за покликанням, а її реалізація повинна супроводжуватись постійним особистісним розвитком при підкоренні його вищим духовним ідеалам. За таких умов професійна деформація носитиме позитивний характер.

Перспективи подальшого вивчення досліджуваної проблеми вбачаємо в більш детальній розробці шляхів запобігання виникненню ознак негативної професійної деформації юриста.

1. Еникеев М.И. Юридическая психология: Учебник для вузов. – М.: Изд-во НОРМА, 2006. – 517 с.

2. Орбан-Лембрик Л.Е., Кошинець В.В. Юридична психологія: Курс лекцій. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2005. – 316 с.

3. Романов В.В., Кроз М.В. Психологическая оценка при профессиональном отборе кадров для прокуратуры (современное состояние и перспективы) // Вопросы психологии. – 1994. – №3. – С.94–108.

4. Романов В.В. Юридическая психология: Учебник. – М.: Юрист, 2000. – 488 с.

5. Симонова Е. Целительство. – Никополь, 2005. – 54 с.

6. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. – 490 с.

The article is devoted to the analysis of scientific approaches to the problem of the professional burning down. Terms and features of display given to the phenomenon are examined in professional activity of man.

Key words: professional deformation, professional burning down, psychical burning down, emotional burning down.

рис, якими характеризується психологічно зріла людина, можна відмітити наступні: здатність людини буди терпимою до відмінностей (в цінностях або настановленнях) між собою й іншими; реалістичні сприймання, досвід і домагання; цільна життєва філософія [5].

Найбільш яскравим прикладом створення психологічного портрету здорової зрілої особистості є теорія самоактуалізації А.Маслоу [5], що базується на ієрархії потреб. За А.Маслоу, для нормального особистісного зростання вимагається зміщення відносної значущості потреб від найбільш примітивних (фізіологічної і потреби в безпеці) до найбільш піднесених або найбільш “людських” (до істини і краси). Маслоу також вивчав людей з реалізованою потребою в самоактуалізації і сформулював результати своїх спостережень в термінах особистісного профілю, куди ввійшли такі якості, як ефективне сприймання реальності, потреба в самоті і приватному житті, а також прийнятті себе й інших, прагнення до досягнення особистісно значущих і реалістичних цілей. Зріла особистість відрізняється свободою від забобонів і стереотипів, відкритістю до нового, здатністю до адекватного, повного і диференційованого сприймання навколишньої дійсності взагалі і, зокрема, – інших людей.

Таким чином, найбільш яскравими характеристиками зрілої особистості є самостійність, індивідуальність, автономність, незалежність, відповідальність, свобода від тиску авторитетів тощо. Однак, ці риси – автономність, незалежність, індивідуальність – ще не роблять таку особистість “білою вороною”, що протиставляє себе всім іншим, не враховує у своїх вчинках соціальні норми, не підпорядковує їм власну поведінку. Навпаки, це, за визначенням, здорова, соціалізована, соціально-адаптована, продуктивна особистість.

За рахунок чого? – ідентифікації себе з соціальною групою, в деяких ситуаціях – за рахунок економії власних ресурсів (інтелектуальних, моральних, емоційних), дозволяючи подіям розвиватися довільно, вважаючи, що іноді бездіяльність є найбільш оптимальним способом поведінки, демонструючи толерантність до інших людей та отожднюючи себе з групою. Все це дуже нагадує прояви “Батьківського Я” за Е.Берном – людина у багатьох випадках діє автоматично, шаблононо, стереотипно, оскільки не завжди сама ситуація вимагає ретельного аналізу з урахуванням всіх її складових. Тобто соціальні стереотипи та схильність до стереотипізованої поведінки або оцінювання можуть проявлятися у будь-якій особистості. Якою мірою поведінка зрілої особистості є стереотипізованою? Чи можливе порівняння, умовно кажучи, рівня прояву стереотипності у поведінці, сприйнятті та оцінках у зрілої особистості та у незрілої особистості?

Мета дослідження: визначити, яку роль відіграють соціальні стереотипи у розвитку особистості людини, зокрема у становленні особистісної зрілості.

Сучасні умови економічного реформування та політичної нестабільності справляють глибокий вплив на свідомість людини, істотно ускладнюючи процеси її соціалізації, спонукаючи до пошуків найбільш стійких соціальних образів, символів, еталонів, зразків для самоототожнення, саме це й пов’я-

зують із таким явищем, як стереотипи людської життєдіяльності. Поняття стереотипу було введено в 20-ті роки ХХ ст. та спочатку трактувалося як негативна характеристика свідомості окремих індивідів, які керуються застарілими уявленнями. Тому стереотип розглядався науковцями як явище, яке необхідно подолати в результаті пристосування людини до нових умов, зміни яких відбуваються у суспільному житті. Більш ретельні дослідження довели, що стереотип несе в собі глибинні характеристики та є важливим фактором детермінації життєдіяльності як окремих індивідів, так і спільнот [1].

Стереотипні поняття, оцінки, категорії, що закріплені у громадській свідомості, являють собою відображення загальних, повторюваних рис, явищ оточуючої дійсності. Формуючись у процесі постійного врівноваження соціального організму із середовищем, стереотипи являють собою основу людської поведінки – стабільну за формою та динамічну за змістом. Стереотипи акумулюють деякий стандартизований колективний досвід, наявний індивіду в процесі навчання і спілкування з іншими, допомагають йому орієнтуватися в житті і певним чином спрямовують його поведінку [4].

Наявність соціального стереотипу, хоча він і не завжди відповідає потребі у точності та диференційованості сприйняття суб’єктом соціальної дійсності, відіграє суттєву роль в оцінці людиною оточуючого світу, оскільки дозволяє значно скоротити час реагування на зміни у реальності, прискорити процес пізнання. Разом з тим, виникаючи в умовах обмеженої інформації про об’єкт, що потребує адекватного сприйняття та оцінки, соціальний стереотип може виявитись хибним та виконати консервуючу, а іноді реакційну функцію, сформувавши помилкове знання особистості, та серйозно деформувати процес міжособистісної взаємодії, тобто можна відзначити конструктивну та деструктивну роль соціальних стереотипів у розвитку особистості людини.

Таким чином, з одного боку, соціальні стереотипи спрощують об’єкт, що оцінюється, це може призвести до втрати цінної інформації, яка стосується його специфічності, з іншого боку, вони виконують захисну функцію та є засобом ідентифікації людини із соціальною групою.

Можна припустити, що зріла особистість буде діяти та оцінювати шаблононо, стереотипно у залежності від рівня регулювання її поведінки, від значущості події чи проблеми, від суб’єктивної важливості ситуації, тобто в залежності від того рівня цінностей особистості, який у даний момент задіяний у процесі оцінки нової інформації, тобто від його особистісної (мотиваційної) зумовленості.

Наприклад, І.М.Семенов [7] визначає дві особистісні позиції у взаємодії людини з новою інформацією (з іншою людиною або предметним світом): “адекватну” та “неадекватну”. При “неадекватній” особистісній позиції суб’єкт вирішує задачу як типову (прагнучи її “звести” до відомих йому випадків), актуалізує стереотипи наявного досвіду; задача вирішується в цьому сенсі репродуктивно. “Адекватна” позиція припускає відношення суб’єкта до своєї діяльності саме як до творчої, що повинно спонукати його, з одного боку, максимально поглиблюватися в зміст задачі в пошуках її

творчих моментів, а з іншої – рефлексивно відноситись до своїх дій, тобто з'являються нові підходи, нові моделі поведінки, нові рішення. Чи можливо припустити, яка позиція більшою мірою характеризує зрілу особистість – вільну, автономну, критичну, творчу, а яка – незрілу, ту, якій більш притаманна орієнтація на авторитетні думки, бажання приєднатися до більшості, намагання зберегти той стан справ, який є звичним, надійним, надає почуття безпеки?

“Якщо ми уявляємо життя як ланцюг, що складається із виборів, то самоактуалізація – це процес, у якому приймається рішення про вибір подальшого зростання. Часто ми змушені робити вибір між зростанням і безпекою, між рухом вперед та рухом назад. У кожному виборі є позитивні та негативні моменти. Якщо ми обираємо безпеку, ми залишаємось із тим, що знали і до чого звикли, але ризикуємо втратити результати роботи та новину. Вибір зростання свідчить про те, що відкривається новий і привабливий досвід, але існує ризик зустрітись з чимось незнайомим та можливою поразкою” [5].

Досить вагомим, що має велику пояснювальну силу, на нашу думку, є диспозиційна концепція регулювання соціальної поведінки особистості, яка запропонована В.О.Ядовим. Основна ідея полягає у тому, що людина має складну систему різних диспозиційних утворень, які регулюють її поведінку і діяльність. Ці диспозиції організовані ієрархічно, тобто в їх структурі можна виділити більш низькі та більш високі рівні – певна установка виникає при наявності потреби, з одного боку, та ситуації для задоволення цієї потреби – з іншого. В.О.Ядов розробив ієрархію потреб та відповідну ієрархію ситуацій, в яких може діяти людина [8].

На думку Г.М.Андрєєвої, враження індивідів про світ організуються у деякі зв'язані інтерпретації, в результаті чого утворюються різноманітні ідеї, вірування, установки (аттітуди), стереотипи, що і виступають регуляторами соціальної поведінки, тобто “соціальна поведінка індивіда цілком знаходиться в контексті деяких організованих систем, образів, понять й інших “ментальних утворень” [1]. Соціальний стереотип вважається особистісним психологічним утворенням, і тому можна говорити про його регулятивний вплив на поведінку індивіда (В.Л.Артемов, К.К.Платонов, П.Н.Шихирев). Стереотип являє собою різновид соціальної установки, що має яскраво виражену афективну складову (поляризовуючу об'єкт), схематизований і генералізований зміст, стійкий до зовнішніх впливів. Більшість сучасних концептуальних підходів до визначення феномену соціальної установки визнає конативний елемент її невід'ємною складовою [1]. Отже, стереотип як установка включає в себе “поведінкову програму”, “готовність до реагування”, тобто володіє яскраво висловленою регулятивною функцією.

Розуміння особистісної зрілості є важливим наслідком гуманістичного погляду на людину як суб'єкта власного життя, який несе відповідальність за взаємодію як із зовнішнім світом, включаючи й інших людей, так і з внутрішнім світом, із самим собою. Якщо людина (особистість) вільна і має можливість прислухатися до себе і спиратися на себе як на цілісну природну сутність, точно і повно відбиваючи те, що відбувається в ній самій, то “тен-

денція до актуалізації” діє у повну силу і забезпечує рух людини – незважаючи на можливі помилки і труднощі – до більшої зрілості, до більш повноцінного життя.

Найважливішими якостями зрілої особистості є готовність сміливо і відкрито зустрічати життєві проблеми і справлятися із ними, не спрощуючи, а м'являючи творчу адаптацію до новизни конкретного моменту, та відповідальна свобода, тобто “внутрішній локус оцінювання” – відповідальність за вибір цінностей і винесення оцінок, незалежність від тиску зовнішніх оцінок.

Ми вважаємо, що проблема співвідношення соціальних стереотипів особистості та особистісної зрілості має розглядатися у контексті загальної проблеми соціалізації особистості, коли людина водночас прагне бути частиною суспільства та бажає розкрити власний індивідуальний потенціал. Мова йде про збереження, потребу в захисті з боку оточуючих (що передбачає соціальну стереотипізацію поведінки) та самовираження, самореалізацію (здатність переоцінювати власний досвід, відмову від стереотипів).

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М., 2002. – 416 с.
2. Балицкий А.Г., Сабурова Л.А. Социальные стереотипы и социальная самореализация // Философия истории: диалог культур. – М., 1989. – С.13–15.
3. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1996. – №3. – С.26–33.
4. Куевда В.Т. Поведінкові стереотипи у системі традиційності // 36. наук. праць КВГІ. – 1999. – №1 (8). – С.12–21.
5. Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / А.Г.Асмолов, Б.С.Братусь, С.Л.Братченко и др. – М.: Смысл, 1997. – 336 с. – (Фундаментальная психология)
6. Орбан Л.Э. Становление личности: Монография. – М.: Луч, 1992. – 112 с.
7. Семенов И.Н. Проблемы рефлексивной психологии решения творческих задач. – М., 1990. – 221 с.
8. Ядов В.А. Социальная идентификация в кризисном обществе // Психология личности в трудах отечественных психологов. – С.-Пб.: Питер, 2000. – С.324–336.

In the article the question of correlation of social stereotypes of personality and personality maturity is reflected in the context of general issue of socialization of personality.

Key words: personality, socialization, social stereotype, personalities determinants.

ТРЕНІНГ ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ МЕТОД ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто проблему методичного забезпечення процесу розвитку духовності особистості. Представлено авторську експериментально-апробовану процедуру реалізації тренінгу як комунікативного методу розвитку духовності особистості.

Ключові слова: комунікативні методи, тренінг, духовність, духовний розвиток, етичний компонент духовності, естетичний компонент духовності, інтелектуальний компонент духовності, екзистенційний компонент духовності.

Актуальність проблеми. Цивілізаційний прогрес суспільства характеризується наявністю динамічних конструктивних змін в усіх сферах життєдіяльності людини – політичній, соціально-економічній, культурній. Остання найістотніше акумулює та репрезентує стан духовності людства, його потенційні та актуальні можливості розвитку. Процес духовного розвитку складний та неординарний і особливого значення в його проходженні має етап трансформації духовної спадщини людства від покоління до покоління. Ефективність реалізації останнього залежатиме в значній мірі від способів та шляхів трансляції духовних цінностей.

Пріоритет соціального впливу на процес розвитку духовності підрастаючого покоління належить сім'ї та школі, а способом реалізації формуючого впливу, на думку авторитетних вчених, виступає активне спілкування (В.В.Андрієвська, Г.О.Балл, І.Д.Бех, О.В.Киричук, С.Д.Максименко, С.О.Мусатов, Л.Е.Орбан-Лембрик, В.А.Семіченко, Р.М.Шамелашвілі, Т.С.Яценко та ін.). Спілкування в системі соціальної взаємодії “вчитель-учень” відбувається в умовах навчально-пізнавальної діяльності посередництвом особистісно-орієнтованих комунікативних методів організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності (В.В.Власенко, Т.І.Ільїна, О.В.Киричук, О.І.Кульчицька, Т.М.Титаренко, В.В.Титов, М.М.Фіцула, Н.В.Чепелева та ін.). У працях З.С.Карпенко, Л.Ю.Колпакової, А.Ф.Копйова, В.П.Москальця, Л.А.Петровської, Т.А.Флоренської, Т.С.Яценко частково розкриваються методологічні аспекти реалізації окремих комунікативних методів, за допомогою яких здійснюється розвиток духовності особистості в юнацькому віці, а саме – діалогічної бесіди, рольової гри, соціально-психологічного тренінгу. Щоправда, попри значні досягнення у вирішенні питання духовного розвитку особистості питання методичного забезпечення останнього залишається відкритим та вельми актуальним.

Мета повідомлення: представлення та обґрунтування авторського підходу до процесу розвитку духовності особистості посередництвом тренінгу як комунікативного методу.

Методологічним положенням організації навчально-виховного впливу на особистість учня є визнання того, що “психіка людини є складним, нелінійним, відкритим механізмом, а отже нав'язати їй шляхи розвитку практично неможливо, можна лише сприяти її тенденціям розвитку і саморозвитку” [3, с.23–24]. Це стосується, безумовно, і духовності як складної психічної реалії особистості, формування якої передбачає використання широкого арсеналу методів, що, власне, і сприяють духовному становленню особистості.

Поняття “метод” (грец. *metodos* – шлях дослідження, пізнання) означає спосіб теоретичного та практичного освоєння дійсності (Н.В.Волкова, Н.Є.Мойсеюк).

В сучасній психолого-педагогічній літературі існує різноманітність класифікаційних типів методів навчання та виховання, що пояснюється різними критеріями та підходами до класифікацій методів навчально-виховного впливу.

Серед великої групи методів організації та здійснення навчально-виховної діяльності особливе місце займають так звані словесні (комунікативні) методи (А.В.Петровський, Д.О.Лордкіпарідзе, Е.Голант, М.М.Фіцула, В.С.Лозниця, Н.В.Волкова та ін.). До них належать: лекція, бесіда, диспут, рольова гра, драматизація, робота з книгою. Спільним для усіх цих методів є усне чи писемне слово як джерело і спосіб подачі знань [6, с.254]. Усе розмаїття цих методів іноді зводять до двох: евристичного (запитального) – бесіда та акроматичного (викладацького) – пояснення, розповідь, лекція, робота з підручником [2, с.278].

Власне через слово людина співвідносить себе з іншою і пізнає її, а водночас і себе. Психологічні дослідження засвідчили, що вихідною формою розвитку ціннісно-сислової свідомості дитини є позиція інтерсуб'єктності, завдяки якій досягається нерозчленоване знання-переживання нею навколишнього світу і себе в ньому [4, с.38]. Ці знання-переживання, які виникають у процесі спілкування з іншими, наповнюються суб'єктивним сенсом, утворюючи смислове поле психіки людини, що є діалогічним за походженням та структурою. Смилові утворення, як вважає О.В.Киричук, задають ту цільову перспективу, в світлі якої в подальшому людина виправдовує своє існування, реалізує задум самої себе як унікальної духовної істоти, пізнає і здійснює своє справжнє покликання [4, с.38].

У вітчизняній освітній сфері тренінг виступає інноваційним комунікативним методом, перспективні можливості застосування якого все ще не вивчені як педагогами, так і психологами. Зокрема, прослідковуються дві взаємодоповнюючі тенденції в теоретико-прикладному дослідженні тренінгу. Перша полягає в розгляді тренінгу як *способу* активного соціального навчання (В.П.Захаров, Ю.М.Ємельянов, Г.О.Ковальов, С.І.Макшанов, Л.П.Овсянецька, В.В.Петрусинський, А.П.Ситников, Т.С.Яценко та ін.). Друга – в розгляді тренінгу як *методу* активного соціального навчання, зорієнтованого, насамперед, на розвиток комунікативного потенціалу особистості (С.А.Єфремцева, О.А.Ліщинська, Л.А.Петровська, С.Г.Шебанова, Т.С.Яценко та ін.). На підтвердження сказаному доцільно ознайомитись з

існуючим в “Психологічному словнику” визначенням тренінгу як “області практичної психології, зорієнтованої на використання активних методів групової психологічної роботи з метою розвитку компетенції в спілкуванні” [1, с.19]. Таким чином, помітною стає своєрідна як формальна, так і змістовна обмеженість у теоретико-прикладному розумінні тренінгу, що, у свою чергу, вимагає пояснення можливості застосування тренінгу з метою розвитку духовності особистості.

Як вважає І.В.Вачков, груповий психологічний тренінг являє собою “сукупність активних методів практичної психології, які використовуються з метою формування навичок самопізнання і саморозвитку” [1, с.21]. В такому розумінні груповий психологічний тренінг передбачає і навчання, і формування, і розвиток особистості учня. Це, у свою чергу, дає можливість зрозуміти, що сфера застосування групового психологічного тренінгу не обмежується розвитком навичок ефективного спілкування і підвищення комунікативної компетенції, а передбачає можливості розвитку всіх психічних структур та особистості в цілому (Ю.М.Ємельянов), а отже, і духовності.

Тренінги виступають синтетичною антропотехнікою, що є складовою акмеологічної практики, спрямованої на перетворення “заданих природою людині здібностей” (М.К.Мамардашвілі), її потенційних можливостей у простір перспектив як професійної, так і виключно особистісної реалізації [1; 20]. Процес так званого перетворення відбувається за умови реалізації функціонального змісту тренінгу – психологічної корекції, психологічної терапії та розвиваючого навчання. Психологічний корекційний зміст тренінгу полягає в цілеспрямованому психологічному впливі на ті чи інші психологічні структури людини з метою забезпечення повноцінного розвитку і функціонування її особистості (Г.Л.Ісуріна). Психотерапевтичний зміст тренінгу визначається наданням особистісно-зорієнтованої психологічної допомоги, що передбачає створення умов для оптимізації розвитку та функціонування особистості. Обов’язковим функціональним аспектом тренінгу виступає розвиваюче навчання, суть якого в процесі тренінгу полягає у виробленні і засвоєнні знань, навичок і вмінь, що мають конкретний характер. Інакше кажучи, – у формуванні розвиваючого потенційного досвіду, актуалізація якого відбуватиметься подальшою життєдіяльністю учасника тренінгу. А тому в процесі організації та проведення тренінгу здійснюють використання психокорекційних методів, психотерапевтичних методів та методів навчання.

Методологічні аспекти організації та проведення психологічного тренінгу передбачають розкриття таких моментів:

- зміст тренінгу;
- організація та проведення тренінгу;
- оцінка ефективності тренінгу.

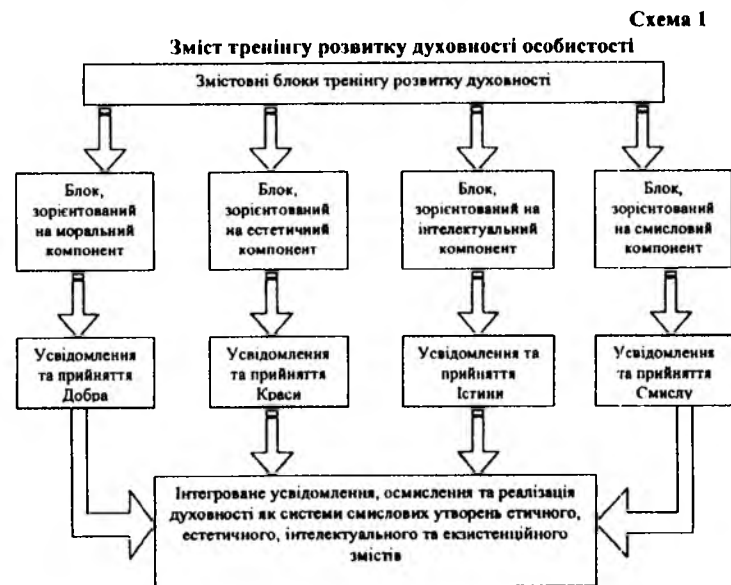
1. Зміст тренінгу духовного розвитку особистості.

Зміст тренінгу визначається основними завданнями, які ставить перед собою психолог, а також специфікою самого психологічного тренінгу. У роботі тренінгової групи завжди присутні дві сторони: змістовна й особи-

тісна. Змістовна сторона відповідає основній меті тренінгу. Вона змінюється залежно від того, що є об’єктом впливу, – установки, вміння, когнітивні структури, а також від програми тренінгу. Особистий план – це групова атмосфера, на тлі якої розгортаються події змістовного плану, а також стан кожного учасника зокрема [7, с.47].

Основним завданням тренінгу розвитку духовності особистості, а отже, його змістом, є розвиток духовності, представлений чотирма структурними компонентами – етичним (утвердження моральної позиції учня, базованої на ідеї добра), естетичним (розвиток естетичних почуттів), інтелектуальним (уточнення, конкретизація, розширення системи знань про себе як особистість, про інших, про навколишній світ); екзистенційним (формування життєвої перспективи і трансцендентної спрямованості).

Тренінгова програма містить чотири взаємопов’язані тематичні блоки (схема 1).

Завданням першого тематичного блоку є розвиток морального компоненту духовності особистості. Він містить вправи, основною метою яких є актуалізація наявних у свідомості учасників тренінгу смислових утворень етичного змісту та їх доповнення через усвідомлення і прийняття добра як моральної категорії, дієво представленої на інтрасуб’єктному, інтерсуб’єктному та метасуб’єктному рівнях.

На цьому етапі тренінгової роботи ставиться завдання створити в процесі тренінгу такі умови і такі ситуації, які б забезпечили прояв моральних почуттів і моральних якостей кожного учасника та створили можливість їх само-

оцінки й оцінки іншими. Водночас, акцент повинен здійснюватися на аналізі моральних норм і моральних переконань, що визначають поведінку особистості учасників, дають змогу оцінювати й контролювати її. Особливу увагу слід приділяти груповому аналізу та формуванню морального ідеалу, який би втілював об'єктивовані найвищі моральні якості і спонукав особистість кожного учасника до саморозвитку й самовдосконалення на етичній основі.

Другий тематичний блок зорієнтований на розвиток естетичного компонента духовності через реалізацію системи вправ, основним завданням яких є усвідомлення і прийняття краси як естетичної категорії, функціонально представленої на інтрасуб'єктному, інтерсуб'єктному та метасуб'єктному рівнях. Реалізація цього завдання передбачає створення можливостей розвитку естетичного сприйняття в учасників тренінгу, вираження їх естетичних почуттів і смаків та їх часткова об'єктивізація з метою визначення основних критеріїв естетичного ідеалу духовно розвиненої особистості.

Третій тематичний блок повинен містити вправи, спрямовані на розвиток інтелектуального компоненту духовності учасників тренінгу. В умовах тренінгових занять акцент має робитись на аналізі наявного пізнавального ресурсу учасників, на активізації зусиль саморозвитку та формування пізнавального інтересу, векторно-спрямованого на власну особистість і навколишній світ. Зокрема, необхідно забезпечити можливості самоаналізу на тілесному, психічному та онтологічному рівнях самопізнання із подальшим порівнянням результатів самопізнання з оцінкою іншими учасниками групи потенційних і реальних можливостей кожного учасника зокрема. Особливу увагу необхідно приділяти розвитку пізнавальних і творчих здібностей, усвідомленню важливості знання і розуміння себе та інших, здатності бачити себе людиною, відмінною від інших, якій притаманні неповторні властивості, що надають індивідуальній значущості та цінності як власній особистості, так і особистості інших.

Четвертий тематичний блок спрямований на розвиток екзистенційного компоненту духовності. Цей блок повинен містити вправи, функціональне завдання яких полягало б в аналізі смислової архітекτονіки внутрішнього світу учасника, констатації суб'єктивного змісту смислів, представлених на інтрасуб'єктному, інтерсуб'єктному та метасуб'єктному рівнях існування особистості, встановлення пріоритетних смислів, що визначають, детермінують спрямованість їх особистості. Необхідно підібрати такі проблемні завдання, розв'язання яких передбачало б знаходження кожним учасником тренінгу стрижневого смислу ("граничного сенсу", за В.Франклом) власного життя, усвідомлення та визначення стратегій подальшого особистісного становлення й розвитку.

II. Організація та проведення тренінгу духовного розвитку особистості.

У процесі організації та реалізації тренінгу здійснюється вибір і проведення конкретних вправ, прийомів і технік, серед яких необхідно вказати на декілька базових методів тренінгу. Розкриваючи сутність тренінгу як комунікативного методу розвитку духовності особистості, підійдемо до класифікації

методів, що забезпечують його функціональну дієвість крізь призму їх інтенційного комунікативного смислу. Критерієм класифікації методів виступає форма реалізації комунікативних зв'язків, що утворюються в умовах тренінгової групи, а саме: внутрішньоособистісних, міжособистісних, особистісно-групових. Таким чином, доцільно вказати на *три основні форми реалізації комунікативних зв'язків*:

- Діалогічно-дискусійна форма (метод бесіди, метод діалогу, метод групової дискусії);
- Ігрова форма (метод ролівої гри, метод психодрами);
- Невербально-інтроспективна форма (метод психомалянка, метод психогімнастики, техніки естетотерапії, тілесно-орієнтовані методи, медитативні техніки).

Реалізація тематичних блоків тренінгу відбувається в умовах визначеного алгоритму проведення тренінгових занять. *Структуру алгоритму* утворюють *п'ять* ієрархічно представлених *етапів*.

Перший етап – проведення релаксаційних вправ, функціональний зміст яких визначили методи тілесної психотерапії та медитативні техніки. Проведення релаксаційних вправ передбачало фізичну та чуттєву релаксацію учасників, формування вмінь ліквідації психічної напруги, стресових станів і, відповідно, психологічне налаштування учасників на подальшу роботу в умовах тренінгової групи.

Другий етап – аналіз домашніх завдань (окрім першого заняття) – обговорення домашніх завдань з метою актуалізації отриманих знань на попередніх заняттях, їх самостійного аналізу учасниками тренінгу поза функціонуванням тренінгової групи та логічного переходу до розуміння проблемних завдань, що складала тематику наступного заняття.

Третій етап – реалізація комплексу заходів діагностико-розвиваючого характеру. Його утворили вправи на самопізнання і самовиховання, сюжетно-рольові та дидактичні ігри, тематичні та біографічні структуровані дискусії. Цей етап був провідним у структурі тренінгового заняття і передбачав максималізацію активності кожного учасника тренінгу, консолідацію його зусиль у сприйманні, розумінні, усвідомленні проблематики духовної організації своєї особистості.

Четвертий етап – самозвіти учасників тренінгу – аналіз у письмовий спосіб особистісних переживань, що виникли в процесі тренінгу з метою їх подальшого обговорення на наступних заняттях. У самозвітах також здійснювалося самостійне діагностування учасником результативності та ефективності проведеного заняття. Така форма роботи сприяла необхідності комплексної рефлексії своїх думок і переживань, самостійного встановлення динаміки особистісних змін.

П'ятий етап – домашнє завдання – виконання ряду завдань, які сприяли б закріпленню отриманого досвіду та його інтенсифікації. Зокрема, окремих вправ на самоаналіз, виконання яких вимагало значних затрат часу і допускало можливість їх реалізації в самостійний спосіб у домашніх умовах, а також релаксаційних вправ – розвитку навичок саморегуляції.

В таблиці 1 представлено експериментально апробовану програму тренінгу духовного розвитку особистості [5].

Таблиця 1

Програма соціально-психологічного тренінгу "Розвиток духовності особистості"	
Заняття 1.	1. Знайомство. 2. Інформаційний вступ (прийняття правил роботи групи та ознайомлення з поставленими завданнями). 3. Релаксаційна вправа "Море". 4. Вправи спрямованого самоаналізу (ССА): "Хто Я?", "Яка (який) Я?", "Якою (яким) я хочу бути?". 5. Самозвіт. 6. Домашнє завдання: а) практикування релаксаційної вправи "Море"; б) тематичний малюнок "Моє Я".
Заняття 2.	1. Релаксаційна вправа "Прекрасна квітка". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Бесіда "Мій внутрішній світ". 4. Вправа ССА "Внутрішній діалог". 5. Самозвіт. 6. Домашнє завдання: а) практикування релаксаційної вправи "Прекрасна квітка"; б) вправа ССА "Лист самому собі".
Заняття 3.	1. Релаксаційні вправи "Скафандр" та "Розототоження". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Дискусія на тему "Якою я бачу високоморальну людину". 4. Вправа "Візуалізація моральних якостей". 5. Самозвіт. 6. Домашнє завдання: практикування релаксаційної вправи "Розототоження".
Заняття 4.	1. Релаксаційна вправа "Розототоження". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Вправа "Етична проблема" (гіпотетична дилема Л.Кольберга). 4. Самозвіт. 5. Домашнє завдання: а) практикування релаксаційної вправи "Розототоження"; б) Вправа ССА: написання міні-твору "Мій вчинок добра".
Заняття 5.	1. Релаксаційна вправа "Лісовий дух". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Ігри "Ланцюжок краси" та "Ринок". 4. Бесіда "Краса людини". 5. Самозвіт. 6. Домашнє завдання: а) практикування релаксаційної вправи "Лісовий дух"; б) Вправа ССА: написання міні-твору "Мій красивий вчинок".
Заняття 6.	1. Релаксаційна вправа "Повітряна кулька". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Прослуховування музичних творів Бетховена, Моцарта, Чайковського з подальшим обговоренням. 4. Самозвіт. 5. Домашнє завдання: практикування релаксаційної вправи "Розототоження".

Заняття 7.	1. Релаксаційна вправа "Розототоження". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Вправи ССА: "Яким є моє тіло?", "Яким є мій психічний потенціал?", "Якою є моя сутність?". 4. Вправа "Хто ти?" 5. Самозвіт. 6. Домашнє завдання: вправа ССА "Досвід самопізнання".
Заняття 8.	1. Релаксаційна вправа "Мудрий старець". 2. Вправа "Візуалізація істини". 3. Обговорення домашнього завдання. 4. Вправа ССА "Я пізнаю істину". 5. Самозвіт. 6. Домашнє завдання: вправа ССА "Психосинтетична автобіографія".
Заняття 9.	1. Релаксаційна вправа "Джерело". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Вправа ССА: "Мій девіз життя". 4. Гра "Цінність мого життя". 5. Самозвіт. 6. Домашнє завдання: вправа ССА: написання міні-твору "Смисл мого життя".
Заняття 10.	1. Релаксаційна вправа "Джерело". 2. Обговорення домашнього завдання. 3. Гра "Віднайди смисл". 4. Бесіда "Невідворотні людські страждання". 5. Самозвіт. 6. Домашнє завдання: практикування релаксаційної вправи "Джерело".
Заняття 11.	1. Вправа "Соняшник" (К.Фопель). 2. Оцінка ефективності тренінгових занять.

III. Оцінка ефективності тренінгу.

Оцінка ефективності тренінгу передбачає проведення діагностичних заходів, які б засвідчили результативність роботи. В умовах діагностування пропонується два способи отримання інформації. *Перший спосіб* – проведення контрольного діагностичного зрізу з метою порівняння одержаних результатів із результатами констатуючого діагностичного зрізу, який проводиться на початку тренінгової роботи та встановлення тенденцій розвитку духовності, якщо такі виявили себе.

Другий спосіб – оцінювання ефективності тренінгу самими учасниками (учасникам тренінгу пропонується оцінити за п'ятибальною шкалою в письмовий спосіб ефективність тренінгових занять) за такими критеріями:

1. Розуміння змісту категорій добра, краси, істини, смислу життя.
2. Усвідомлення свого Я з позиції добра.
3. Усвідомлення свого Я з позиції краси.
4. Усвідомлення свого Я з позиції істини.
5. Усвідомлення свого Я з позиції смислу життя.
6. Наявність особистісних змін.
7. Зацікавленість проведеною роботою.
8. Перспектива вирішення особистісних проблем.
9. Потреба в схожій формі роботи над собою.

Висновки. Таким чином, тренінг духовного розвитку особистості як комунікативний метод є суб'єкт-суб'єктною формою спілкування людей у процесі активного соціально-психологічного навчання. Методологічною відправною позицією тренінгу є підхід до духовності як до складної динамічної системи смислових утворень особистості, репрезентованої етичним, естетичним, інтелектуальним та екзистенційним змістами процесів відображення і конструювання дійсності. Відповідно, зміст тренінгу духовного розвитку особистості базується на рефлексії ціннісно-смислової сфери, усвідомленні та конкретизації особистісних цінностей етичного, естетичного, інтелектуального і екзистенційного змістів.

В умовах тренінгу його учасник постає активним суб'єктом взаємодії з навколишнім світом, здатним до дій, до усвідомлення своєї свободи творити власний духовний світ, ставити мету особистісного розвитку, обирати способи поведінки і шляхи реалізації власного духовного потенціалу. Останнє висуває на перший план гуманістичні цінності, які лежать в основі змісту комунікативних методів розвитку духовності, відображаючи гуманітарну соціалізацію освітнього процесу.

1. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: Учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во "Ось-89", 2001. – 224 с.
2. Волкова Н.П. Педагогика: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 576 с.
3. Гинзбург М.Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема // Вопросы психологии. – 1988. – №2. – С.19–26.
4. Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: Книга для вчителя / За ред. К.О.Балла, О.В.Киричука, Р.М.Шамелашвілі. – К.: ЗМН. – 1997. – 136 с.
5. Климишин О.І. Психологічні особливості розвитку духовності старшокласників у процесі навчання: Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. психологічних наук. – Івано-Франківськ, 2004. – 249 с.
6. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка: основні положення: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисциплін. – К.: ЕксОб, 1999. – 304 с.
7. Овсянецька Л.П. До проблеми групових форм психологічної роботи у вузі // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во "Плаї" Прикарпатського ун-ту, 2000. – Вип.4. – Ч.1. – С.44–51.

The article is dedicated to the problem of methodical supporting of the process of developing of personality's spiritual life. It has author's experimentally tested procedure of realization of training as communicative method of development of personality's spiritual life.

Key words: communicative method, training, spiritual life, spiritual development, ethical component of spiritual life, aesthetical component of spiritual life, intellectual component of spiritual life, existential component of spiritual life.

УДК 316.6
ББК 88.5

ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ПОТРЕБОВО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ МЕНЕДЖЕРІВ У РЕАЛЬНІЙ УПРАВЛІНСЬКІЙ ПРАКТИЦІ

У статті висвітлено результати емпіричного дослідження специфіки прояву в реальній практиці управління особливостей потребова-мотиваційної сфери менеджерів.

Ключові слова: управління, менеджер, мотивація, потреби.

Актуальність проблеми. Ставлячи перед собою мету здійснити кар'єру, люди часто керуються прагненням здобути визнання, славу, покращити матеріальне становище. А вже на другий план виноситься бажання внести якісь позитивні зміни, принести користь суспільству. Час так званої формальної управлінської діяльності продовжує накладати відбитки на нашому добробуті і, мабуть, ще не одному поколінню доведеться за це розплачуватись. Оскільки поведінка людини детермінована її потребами, мотивами, то це дає підставу стверджувати, що мотиваційна сфера керівника є надзвичайно важливим психологічним утворенням, що обумовлює як особливості досягнення життєвих цілей, так і особливості професійної діяльності.

Науковці стверджують, що досягнення успіху в плані реалізації кар'єри в першу чергу залежить від внутрішньої цільової активності суб'єкта [4; 8; 5]. З іншого боку, будучи носієм певних особистісних цінностей, суб'єкт управління знаходиться у постійній взаємодії із соціально-організаційним середовищем, яке пред'являє до нього певні вимоги і забезпечує ті чи інші умови для розвитку. Тому детермінація управлінської діяльності може бути обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними мотиваційними чинниками. Кожна людина має індивідуальну мотиваційну сферу. Від особливостей її прояву, а саме: змісту мотивації, її структури, ієрархії, сили й стійкості мотивів залежить, як і в якому напрямку будуть використані потенційні можливості індивіда. З огляду на це, дослідження мотиваційної сфери керівника характеризується особливою актуальністю.

Мета повідомлення: шляхом аналізу результатів емпіричного дослідження виявити специфіку прояву в реальній практиці управління особливостей потребова-мотиваційної сфери менеджерів в сучасних економічних умовах.

Здійснюване нами дослідження особливостей потребова-мотиваційної сфери менеджерів реалізовувалось на базі восьми підприємств і передбачало залучення до експерименту 197 респондентів – керівників виробничих підрозділів та допоміжних служб середньої та нижньої ланок управління. У ході дослідження нами використовувались: методика "Мотивація успіху і страху невдач", запропонована А.Реаном, методика "Діагностика структури мотивів

трудової діяльності”, розроблена Т.Бадоевим, адаптований варіант методик М.Рокіча “Дослідження ціннісних орієнтацій”, а також бралися до уваги відповіді керівників на запитання розробленого нами опитувальника, щодо стимулів та потреб управлінської діяльності.

Методом опитування учасників експерименту було отримано наступну інформацію.

Серед запропонованого нами переліку мотивів управлінської діяльності в числі найважливіших 67,5% респондентів виділили матеріальну винагороду; 57,6% – можливість самоствердження і реалізації потенціалу; 47,7% – важливість виконуваної роботи; 39,1% – можливість впливати на долю підприємства, у структурі якого працює керівник; 28,5% – можливість досягти життєвого комфорту; 19,2% – широкі соціальні контакти і зв’язки; 17,2% – можливість влаштувати власну кар’єру; 15,2% – інтерес до управлінської діяльності; 7,3% – значущість статусу чи посади для оточуючих тощо. Як бачимо, найбільша кількість респондентів у числі основних стимулюючих впливів відзначила матеріальну винагороду. Практика ж свідчить, що стимулююча дія матеріальних заохочувальних санкцій обмежена певними обставинами. Зокрема, недосконалістю систем оцінювання та оплати праці, і також об’єктивною психофізіологічною властивістю насичення людських потреб, з огляду на що кожна наступна порція блага дедалі менше впливає на людину позитивно, а за певних умов може носити і деструктивний характер [5].

Крім завдання виокремити основні мотиви, керівники повинні були проанувати їх за ступенем значущості, в результаті чого мотиви розташувалися в такому порядку (зауважимо, що величина балу прямо пропорційна до рейтингового місця в переліку мотивів):

- 1) важливість виконуваної роботи (1,64 бала);
- 2) можливість самоствердження й самореалізації (1,75 бала);
- 3) матеріальна винагорода (1,86 бала);
- 4) можливість впливати на долю підприємства (2,5 бала);
- 5) можливість влаштувати власну кар’єру (2,31 бала);
- 6) значущість статусу чи посади для оточуючих (2,36 бала);
- 7) інтерес до управлінської діяльності (2,39 бала);
- 8) можливість досягти життєвого комфорту (2,47 бала);
- 9) широкі соціальні контакти й зв’язки (2,59 бала).

Порівняльний аналіз мотивів управлінської діяльності серед чоловіків та жінок не виявив значних відмінностей у поглядах. Натомість простежується певна динаміка зміни мотивів відповідно до віку та стажу роботи. Зокрема, пропорційно з віком усе більшого значення набувають мотиви матеріального стимулювання, важливості виконуваної роботи, можливості впливати на долю підприємства, у сфері якого працює керівник, очевидно зменшується значимість таких мотивів, як: можливість самоствердження і реалізації потенціалу та значущість для оточуючих статусу чи посади, можливість влаштувати власну кар’єру (рис. 1). Значущість відмінностей підтверджено статистичним аналізом.

Виявлено і таку закономірність, що серед менеджерів із вищою освітою удвічі більше тих, які в трійку найважливіших мотивів управлінської діяльності віднесли можливість самоствердження і реалізації потенціалу (відповідно 61,2% і 29,4%). Крім того, з вищою освітою більше тих, кого стимулює можливість впливати на долю підприємства – 41%, а із середньо-спеціальною – 23,5%. Це підтверджує вагомість впливу рівня освіченості на формування мотиваційної сфери особистості.

У прямій залежності від мотивів управлінської діяльності знаходиться задоволеність роботою. Це підтверджується наявністю кореляційних зв’язків між цими чинниками (табл. 1).

Теорія і практика управління доводять, що мотивовані працівники, які мають можливість самореалізуватись у межах своєї організації, ідентифікують себе з нею і прагнуть досягти її цілей. І навпаки, відсутність реальних можливостей реалізації потенціалу (відсутність перспективи) з часом можуть призвести до зниження активності, втрати інтересу до роботи, інертності. Тому керівництво підприємств, створивши відповідні умови для повної реалізації особистості, отримає взаємну повну її віддачу.

Таблиця 1

Зв’язок між стимулами діяльності та задоволеністю роботою (у%)

Структура задоволеності	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Більш вдоволений –	33,8	66,6	70,6	17,7	11,8	39,2	13,7	21,6	39,2	15,7
Вдоволений –	47	69	45,1	16,9	7	52,1	38,5	18,3	38	39,4
Більш невдоволений –	17,2	65,4	65,4	15,4	-	53,9	19,2	15,4	38,5	29,9
Невдоволений –	0,7	100	-	100	-	-	100	-	-	-

- 1 – матеріальна винагорода;
- 2 – можливість самоствердження і реалізації потенціалу;
- 3 – можливість влаштувати кар’єру;
- 4 – значущість статусу для оточуючих;
- 5 – важливість виконуваної роботи;
- 6 – інтерес до управлінської діяльності;
- 7 – широкі соціальні контакти;
- 8 – можливість впливати на долю підприємства;
- 9 – можливість досягти життєвого комфорту.

Кореляційний аналіз виявив, що переважає задоволеність над невдоволеністю корелює зі значущістю статусу для оточуючих ($r_{xy} = 0,177$ при r_{xy} критичний = 0,160, $P \leq 0,05$) та з можливістю досягти життєвого комфорту ($r_{xy} = 0,225$ при r_{xy} критичний = 0,160, $P \leq 0,05$), а також задоволеність із матеріальною винагородою ($r_{xy} = 0,239$ при r_{xy} критичний = 0,160, $P \leq 0,05$).

№ п/п	Мотиви управлінської діяльності	до 30 років		30 - 40 років		40 - 50 років		більше 50 років					
		кількість балів	% середній бал	кількість балів	% середній бал	кількість балів	% середній бал	кількість балів	% середній бал				
1	Матеріальна винагорода	60	61,5	1,88	94	68,8	1,77	25	75,1	2,08	11	83,3	2,2
2	Важливість виконаної вами роботи	44	44,2	1,91	55	45,3	1,57	15	67,3	1,9	4	66,7	1
3	Можливість впливати на долю підприємства	50	42,3	2,27	50	32,5	2,04	13	50	1,63	7	66,7	1,75
4	Можливість самоствердження і реалізації потенціалу	58	71,2	1,57	82	59,4	1,87	6	18,8	2	6	33,1	3
5	Значущість вашого статусу для оточуючих	10	7,1	2,5	14	7,8	2,33	1	6,3	1	2	16,7	2
6	Можливість влаштуватися власну фірму	26	23,1	2,17	33	16,9	2,54	1	6,3	1	1	6,3	1
7	Потреба до уваги власної важливості	21	15,4	2,63	28	15,8	2,42	5	18,8	1,87	1	16,7	1
8	Широка соціальна компатність і зв'язи	20	15,4	2,5	45	22,1	2,65	10	25	2,5	1	16,7	1
9	Важливість досвіду життєвого комфорту	24	19,2	2,4	57	31,2	2,39	19	43,8	2,71	6	33,3	3
		X2 критичний											
		P=0,01											
		X2 критерій критичний = 18,48											

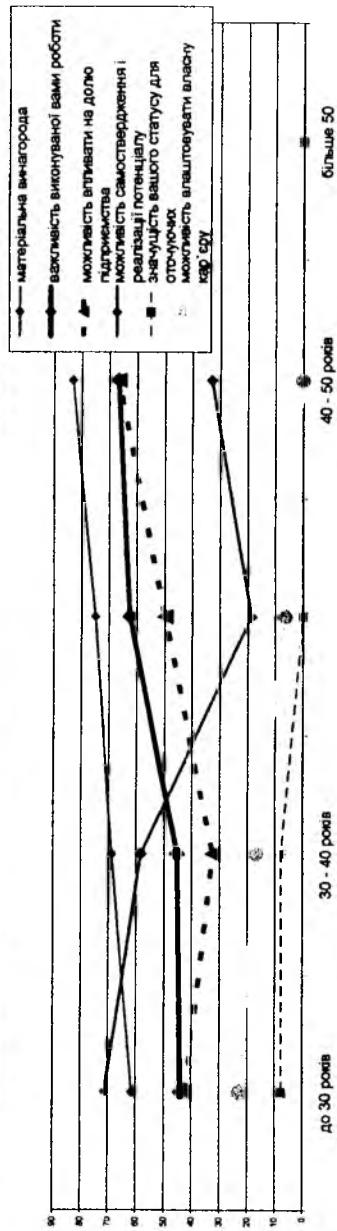

Рис. 1. Порівняльний аналіз мотивів управлінської діяльності за віком

Аналіз задоволеності роботою менеджерів за методикою “Діагностика структури мотивів трудової діяльності” показав, що ряду аспектів не приділяється необхідна увага. Зокрема більша частина менеджерів не зовсім задоволена організацією праці, санітарно-гігієнічними умовами, розміром оплати праці, можливостями підвищення кваліфікації, реалізації індивідуальних особливостей.

Особливості мотиваційної сфери в значній мірі пов'язані з особистими потребами та ціннісними орієнтаціями. Потреби спонукають особистість до активного пошуку шляхів їх задоволення, стають внутрішніми спонуканнями діяльності. Переважання тих чи інших потреб визначає успішну цінність особистості [1; 4; 7; 8].

Перелік потреб, винесений нами в опитувальний лист, був сформований на основі проаналізованої з приводу цього літератури [2; 3; 4; 5; 7], а ієрархія ціннісних орієнтацій визначалася за адаптованою методикою Рокіча.

Узагальнені дані дають можливість зробити певні висновки щодо пріоритетності тих чи інших потреб у менеджерів сфери виробництва. Слід зазначити, що в числі найбільш поширених потреб виявились: потреба самоутвердження та самореалізації (68,2%), потреба в досягненні успіху (64,9%), потреба у самовдосконаленні (62,9%). Далі йдуть потреба у розвитку (54,3%), потреба у доведенні цінності власної особистості (19,2%), потреба у відчутті власної значущості (18,5%), потреба у досягненні владної позиції (8,6%).

В результаті кореляційного аналізу виявлено взаємозв'язок і між професійними потребами та рівнем задоволеності роботою. Відповідно до отриманих даних, переважання задоволеності роботою знаходиться в залежності від потреб у самоутвердженні й самореалізації ($r_{xy} = 0,179$), досягненні успіху ($r_{xy} = 0,216$ при r_{xy} критичний = 0,160, $P < 0,05$ (табл. 2).

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки між професійними потребами та задоволеністю роботою

№ структури задоволеності	задоволеність	61	62	63	64	65	66	67
1) більш задоволений	33,7	78,4	74,5	47	13,7	5,8	15,9	66,6
2) задоволений	47	56,3	67,6	59,1	22,5	8,5	15,5	61,9
3) більш недоволений	17,2	84,6	42,3	50	19,2	11,6	30,8	61,5
4) недоволений	0,6	100	100	100				

61 - потреба самоутвердження і реалізації;
 62 - потреба досягнення успіху;
 63 - потреба у розвитку;
 64 - потреба у відчутті власної значущості;
 65 - потреба досягнення владної позиції;
 66 - потреба в доведенні цінності власної особистості;
 67 - потреба самовдосконалення.

Вивчення відмінностей у потребах менеджерів різних вікових груп виявило певну динаміку змін. Зокрема, як показали результати дослідження, з віком більш поширеною стає потреба у відчутті власної значущості та доведенні цінності власної особистості, а менш поширеною – потреба в розвитку, яка домінує серед вікової групи менеджерів до 30 років (рис. 2).

Таблиця 3
Порівняльний аналіз професійних потреб менеджерів різних вікових груп

Потреби	до 30 років		30 – 40 років		40 – 50 років		більше 50 років	
	%	бали	%	бали	%	бали	%	бали
самоутвердження, самореалізація	71,2	1,51	62,3	2,13	87,5	1,71	66,7	1,79
досягнення успіху	65,4	2,18	64,9	1,8	43,8	2,14	66,7	2,0
розвитку	61,5	2,06	53,2	1,8	50,0	2,25	16,7	2,0
відчуття власної значущості	55,8	2,07	67,5	1,9	68,8	1,73	100	1,83
досягнення владної позиції	15,4	2,25	20,8	2,38	18,8	1,33	16,7	3,0
доведення цінності власної особистості	18,4	2,25	20,8	2,44	18,8	1,67	33,3	2,5
самовдосконалення	7,7	2,5	7,8	2,0	18,8	2,67	0	0
χ^2 критерій при $P < 0,001$	96,57						96,57	
χ^2 критерій критичний = 16,81			57,17				57,17	

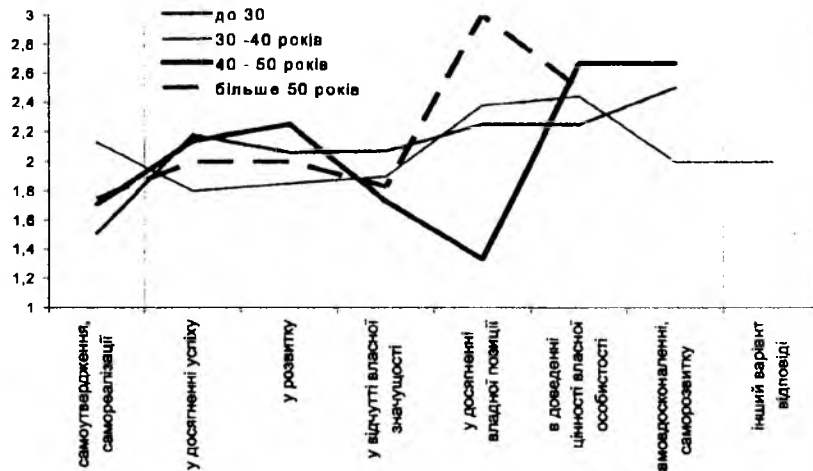

Рис. 2. Динаміка професійних потреб за віком

У результаті рангування виокремлених потреб за ступенем значущості менеджери вікової групи до 30 років на перше місце поставили потребу в самоутвердженні і самореалізації. Такої ж думки дотримуються керівники останньої вікової групи (50 і більше років). Серед керівників, яким 30–40 років і 40–50 років, найбільш пріоритетними є відповідно потреба в досягненні успіху і потреба в досягненні владної позиції. Значущість змін підтверджена статистичним аналізом (табл. 3).

Серед вікової групи до 30 років найбільший відсоток тих, для кого можливість самоствердитися є найвагомим мотивом (71,2%). Цікавим є і той факт, що менеджерів, які відчувають потребу у самореалізації й самоствердженні, на 24,5% більше серед тих, хто хоча б один раз був на курсах підвищення кваліфікації (82,5%), ніж серед тих, хто не був жодного разу (58%). Це ще раз підтверджує, що вдосконалення професійних умінь і навичок, їх оновлення та збагачення сприяє еволюційному розвитку потребово-мотиваційної сфери.

Порівняльний аналіз потреб менеджерів чоловічої і жіночої статі виявив, що для жінок до певної міри менш важливою, ніж для чоловіків, є потреба в розвитку та в самовдосконаленні (рис. 3). Натомість вони більше, ніж чоловіки, відчувають потребу в доведенні цінності власної особистості, самоутвердженні і самореалізації та в досягненні успіху (табл. 4).

Таблиця 4
Гендерні відмінності у сфері професійних потреб менеджерів

Потреба	чоловіки			жінки		
	кількість балів	%	середній бал	кількість балів	%	середній бал
1 самоутвердження, самореалізації	163	66,9	1,83	26	77,8	1,86
2 у досягненні успіху	165	83,9	1,84	24	72,2	1,85
3 у розвитку	149	58,4	1,99	13	38,9	1,86
4 у відчутті власної значущості	54	18	2,25	9	22,2	2,25
5 у досягненні владної позиції	26	8,3	2,36	4	11,1	2
6 у доведенні цінності власної особистості	47	15,8	2,24	23	44,4	2,88
7 самовдосконалення, саморозвитку	178	66,9	2	8	33,3	1,5
8 інший варіант відповіді	5	2,3	1,67			
χ^2 критерій при $P < 0,01$						
χ^2 критерій критичний	16,81					

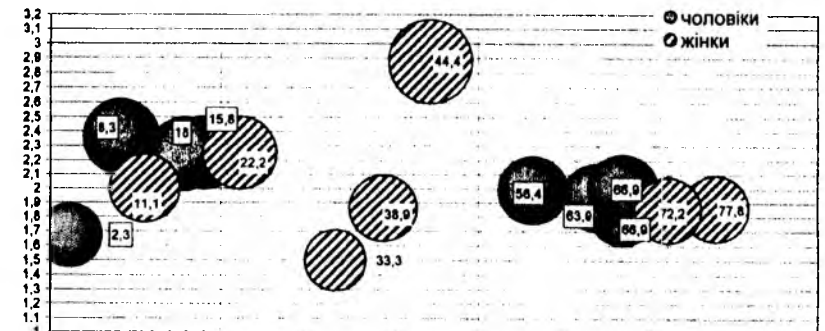

Рис. 3. Порівняльний аналіз професійних потреб менеджерів чоловічої і жіночої статі

Вивчаючи ціннісні орієнтації керівників, ми переслідували мету встановити ієрархію значимості для досліджуваних окремо інструментальних і термінальних цінностей.

Динаміка зміни цінностей за освітою

У ході аналізу результатів з'ясувалося, що трійку найбільш значущих термінальних цінностей складають: здоров'я, щасливе сімейне життя, цікава робота. Найменш значущими цінностями цієї категорії стали: задоволення, наявність вільного часу та рівність у можливостях. Щодо цінностей інструментальної групи, то найважливішими керівники визначили чесність, дисциплінованість, відповідальність, залишивши на останніх місцях: терплячість до думок інших, непримиримість до своїх та чужих недоліків та високі запити.

Розбіжності в наявних ціннісних орієнтаціях спостерігаються за віком. Так, керівники вікової групи до 30 років на перші три позиції ставлять: здоров'я, щасливе сімейне життя, цікаву роботу. Аналогічна картина спостерігається і у віковій групі 30–40 років. Керівники наступної вікової групи (40–50 років) в числі трьох найосновніших виділили здоров'я, щасливе сімейне життя, матеріально забезпечене життя, а керівники, яким 50 років і більше, на I–III місце поставили здоров'я, активне діяльне життя, цікаву роботу.

У середній частині ієрархічної структури відмінності в поглядах більш виражені. Для прикладу порівняємо оцінку ціннісних орієнтацій керівників, яким до 40 років, і тих, яким 50 і більше. Центральні позиції в переліку термінальних цінностей серед керівників до 40 років зайняли: життєва мудрість (7), активне діяльне життя (8), повага оточуючих (9), пізнання, інтелектуальний розвиток (10). Керівники другої вікової групи (50 років і більше) на ці ж позиції відповідно поставили: щасливе сімейне життя (7), наявність хороших та вірних друзів (8), любов (9), пізнання та інтелектуальний розвиток (10). Як стверджують науковці, цінності, які складають середню частину ієрархічної структури, динамічніші, тобто здатні змінювати рангову позицію під впливом різних чинників і підлягають корекції. Підтвердженням цього може бути порівняльний аналіз цінностей керівників із середньою спеціальною і вищою освітою (табл. 5).

Якщо керівники із середньою спеціальною освітою ставлять пізнання та інтелектуальний розвиток на 13 позицію, то в керівників із вищою освітою ця цінність займає 10 позицію. Керівники першої групи життєву мудрість виносять на 7 позицію, а другої – на 5. Активне діяльне життя в перших займає 10 позицію, а в других – 8. Тобто підвищення рівня освіти сприяє усвідомленню значущості вищезгаданих цінностей (пізнання та інтелектуальний розвиток, життєва мудрість, активне діяльне життя). Крім того, в числі пріоритетних цінностей керівники з вищою освітою виносять цікаву роботу, в той час як для їх колег із середньою спеціальною освітою ця цінність займає 5 позицію.

Щодо інструментальних цінностей, то в межах центральної частини ієрархічної структури для керівників вікової групи до 40 років характерними є: акуратність (7), самоконтроль (8), тверда воля (9), раціоналізм (10), а для керівників, яким 50 і більше років, – широта знань (7), акуратність (8), відповідальність (9), самоконтроль (11).

Адаптований варіант методики М.Рокича (за освітою)

Цінності	вища		середня спеціальна		загалом	
	кількість	ранг	кількість	ранг	кількість	ранг
	Здоров'я	2.08	1	2.88	1	2.15
Щасливе сімейне життя	5.18	2	4.18	2	5.05	2
Цікава робота	5.80	3	6.41	3	5.87	3
Матеріально забезпечене життя	7.10	4	6.24	4	7.01	4
Наявність хороших друзів	7.34	7	8.00	3	7.19	5
Любов	7.32	6	6.94	6	7.28	6
Життєва мудрість	7.15	5	8.88	7	7.34	7
Активне діяльне життя	7.77	8	10.47	10	8.07	8
Повага оточуючих	9.16	9	8.94	8	9.14	9
Упевненість	10.65	11	10.71	11	10.68	10
Інтелектуальний розвиток	10.64	10	11.24	13	10.71	11
Самостійність	10.87	12	9.82	9	10.75	12
Загальна ситуація в країні	11.37	13	11.12	12	11.34	13
Свобода вчинків та дій	11.50	14	12.41	15	11.60	14
Творчість	13.14	15	14.06	17	13.25	15
Рівність (у можливостях)	13.43	16	14.00	16	13.50	16
Наявність вільного часу	13.95	17	12.00	14	13.73	17
Задоволення	16.12	18	14.24	18	15.91	18
І-критерій Стьюдента						
І-критерій Стьюдента критичний при $P \leq 0,01$						2,75
Чесність	5.76	1	4.71	1	5.64	1
Дисциплінованість	5.99	3	5.00	2	5.87	2
Відповідальність	5.86	2	6.35	4	5.91	3
Вихованість	6.14	4	5.47	3	6.07	4
Працелюбність	6.33	5	7.00	5	6.40	5
Широта знань	8.09	6	7.12	6	7.98	6
Акуратність	8.99	9	7.88	7	8.87	7
Самоконтроль	8.84	8	10.24	12	8.99	8
Тверда воля	8.62	7	12.00	15	9.00	9
Раціоналізм	9.18	10	8.71	8	9.13	10
Сміливість у відстоюванні думки	10.02	11	10.35	13	10.08	11
Широта поглядів	10.43	12	10.12	11	10.39	12
Чуйність	10.54	13	10.00	10	10.48	13
Незалежність	10.78	15	9.53	9	10.64	14
Терпимість до думок інших	10.60	14	10.88	14	10.64	15
Непримиримість до недоліків	12.71	16	13.24	16	12.77	16
Високі запити	14.02	17	13.71	17	13.99	17
І-критерій Стьюдента						

Загалом, аналіз динаміки ціннісних орієнтацій за віком та рівнем освіти дає змогу зробити висновок, що в процесі набуття соціального і власного управлінського досвіду та підвищення професійного рівня зростає усвідомлення значущості таких цінностей як життєва мудрість, свобода вчинків та дій, повага оточуючих та суспільне визнання, дисциплінованість, тверда воля, акуратність. Важливим психологічним чинником на шляху реалізації управлінської кар'єри є орієнтація на успіх.

Відповідно до результатів аналізу мотивації успіху за методикою А.Реана 57,1% респондентів притаманна мотивація на досягнення успіху, 19% продемонстрували схильність до уникнення невдач, у решти – полюс не виражений.

Відзначимо, що згідно з концепцією теорії мотивації досягнення успіху різних видах діяльності, засновниками якої вважаються Д.Макклелланд, Д.Аткінсон та Х.Хекхаузен, поведінка людей, мотивованих на успіх, характеризується постановкою позитивних цілей, на досягнення яких вони спрямовують свою активність. Когнітивна сфера таких людей налаштована на очікування успіху й мобілізацію всіх своїх ресурсів і потенційних можливостей для реалізації мети. Це підтверджується й результатами нашого дослідження. Дослідження показали, що прагнення до успіху і мотивація успіху супроводжуються активністю в діяльності менеджерів (95,2%), схильністю до проявів ініціативи (66,7%), залежністю продуктивності від цілеспрямованості, а не від зовнішнього контролю (81%), схильністю проявляти наполегливість у досягненні мети (85,7%).

Зважаючи на те, що мотивація досягнення успіху пов'язана з мотивацією посадового росту, її наявність у потребово-мотиваційній сфері керівника є необхідною умовою ефективного професійно-ділового розвитку.

Висновки. Результати дослідження підтвердили важливість у процесі управлінського розвитку мотивів внутрішньої детермінації. Їх актуалізацію можна забезпечити шляхом цілеспрямованого соціально-психологічного навчання, консультування, самовдосконалення. Важливість вирішення цієї проблеми полягає в тому, що особливості потребово-мотиваційної сфери менеджера обумовлюють моральний аспект його функціонування на керівній посаді. Цілеспрямоване соціально-психологічне забезпечення повинне бути спрямоване на актуалізацію саме соціально значущих мотивів.

6. Москвичев С.Г. О личности руководителя и мотивации его деятельности: Учебное пособие. – К.: Республиканский институт подготовки менеджеров, 1991. – 96 с.

7. Орбан-Лембрик Л.Е. Мотиваційна сфера особистості керівника // Вісник Прикарпатського університету: Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип.1. – С.105–111.

8. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: Навчальний посібник. – Івано-Франківськ: Плай, 2001.

In the article the results of empiric research of specific of display are reflected in the real practice of management of features of motivational sphere of managers.

Key words: management, manager, motivation, necessities.

1. Занюк С.С. Психологія мотивації. – К.: Эльга-Н; Ника-Центр, 2002. – 352 с.
2. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – С.-Пб.: Питер, 2000. – 512 с.
3. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций. – К.: Изданию МЗУУП, 1993. – 384 с.
4. Комінко С., Курант Л., Самборська О., Федотюк Т., Ніколенко С. Психологія в менеджменті: Навчальний посібник. – Тернопіль, 1999. – 40 с.
5. Маслов Е.В. Управление персоналом предприятия: Учеб. пособ. / Под ред. П.В.Шеметова. – М.: ИНФРА – М.: Новосибирск: НГАЭиУ, 2000. – 312 с.

ІСТОРИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

У статті визначаються основні етапи формування конфліктологічних ідей в Україні. Дослідження здійснене в контексті історії української культури, філософії, психології, соціології, літератури.

Ключові слова: конфлікт, конфліктні відносини, боротьба, опозиція, соціальний конфлікт, внутрішньоособистісний конфлікт, міжособистісний конфлікт, міжнаціональний конфлікт, конфліктологія.

Постановка проблеми. В людському суспільстві конфлікти існували завжди, вони виникли з моменту появи людини і початку її взаємовідносин із оточуючим світом і займають одне із центральних місць серед різних типів соціальних взаємодій. Тому мислителі ще з давніх часів шукали відповіді на питання про закони співіснування людей і народів, про причини ворожості, сутічок, війн, революцій, їх роль у суспільному житті, закономірності виникнення, розвитку й розв'язання конфліктів різного рівня.

Проблема дослідження основних етапів еволюції конфліктологічних ідей не є новою. Сучасні автори подають ґрунтовні відомості щодо формування поглядів на конфлікт у суспільствах різних історичних епох, висвітлюють основні напрацювання мислителів, що стосуються даної проблематики. Однак доводиться констатувати, що на сьогоднішній день, на жаль, практично недослідженою залишається історія розвитку конфліктологічної думки в Україні. Водночас вітчизняні науковці визнають, що сучасна західна конфліктологічна парадигма, якою послуговуються наші конфліктологи в аналізі конфліктів та управлінні ними, відображає конфлікти стабільного громадянського суспільства, якого в Україні немає. Тому конфліктні ситуації в українському суспільстві потрібно розглядати разом із притаманними йому специфікою та особливістю його історичного розвитку, українською ментальністю [4]. Таким чином, одним із найважливіших завдань, які постають перед конфліктологами, є повна та об'єктивна реконструкція історії становлення й розвитку вітчизняної конфліктологічної думки. У даній статті ми прагнули хоча б частково заповнити прогалини у цій проблемі.

Мета дослідження: проаналізувати основні етапи та особливості розвитку конфліктологічних ідей в Україні.

Теоретичний аналіз проблеми. Окремі елементи осмислення суперечливих, конфліктних явищ природи і людського буття були наявні вже в народному світогляді східнослов'янських племен ще задовго до хрещення Русі та появи писемності. Вони були зумовлені характером і способом діяльності, побутом, системою взаємовідносин давніх українців. Формувався свій оригінальний стиль життя і мислення, вироблялися характерні орієнтації на

освоєння світу, своя національна культура. Поступово складалося уявлення, що світом керує вища сила, що окрім неї є багато другорядних і треторядних сил, які керують різними сторонами природи. Сили природи розумілись подвійно – це були духи добра і зла в їх постійній боротьбі. Разом з тим міфологічна свідомість ще не знала поділу світу на природний і поза-, надприродний [1]. Для неї існував єдиний космос, що протиставлявся як світ порядку – хаосові, світові безпорядку. Фактично таке зіставлення відповідало опозиціям: “свій світ – чужий світ”, “освоєний світ – світ неосвоєної і ворожої природи”. Протилежності “порядок – хаос”, “своє – чуже” осмислюються у відповідній символіці “світло – темрява”, “верх – низ”, “схід – захід”, “праворуч – ліворуч”. Члени цієї опозиції оцінювалися як ціннісно нерівнозначні. У давньоукраїнській свідомості переважає виокремлення “світла”, “верху”, “правого боку”, “сходу” як більш ціннісних, що протистоять символам “темряви”, “низу”, “лівого боку”, “заходу”.

Уявлення давніх слов'ян про місце людини в космосі регулювалося відсутністю завершеного протиставлення “духовне – тілесне”, а також відносно різниці між “своїм” і “чужим”. Так, до “чужого” можна було в разі потреби виявляти нещадність, але “чужий”, що потрапив у полон, міг стати “своїм” для слов'янської спільноти. Історичні джерела повідомляють, що візантійських авторів дивувала незрозуміла для них нещадність, яку виявляли слов'яни під час бою з ворогами, і разом з цим їхня м'якість щодо полонених.

Збереглося чимало зразків усної і писемної творчості, що свідчать про спроби наших предків пояснити сутність тих чи інших конфліктних подій, явищ, процесів. Багатим у цьому відношенні є український фольклор. В усній народній творчості, зокрема в прислів'ях, приказках, історичних піснях, легендах, баладах, билинах, казках, в образах народного світогляду, міфологічних уявленнях містяться спостереження людини за своєю поведінкою, за своїм внутрішнім станом, відносинами між людьми. Тому можна говорити про значення народної творчості, народної культури для становлення конфліктологічних ідей в Україні. Так, певні погляди на конфлікт, на особливості поведінки і взаємодії людей у складних, суперечливих ситуаціях, які склалися у свідомості нашого народу, сконцентрувалися у народних прислів'ях: “Згода буде, а незгода руйнує”, “Сварка до добра не доводить”, “Гостре словечко коле сердечко”, “Краще переконувати словами, аніж кулаками”, “Так треба жити, щоб нікому зла не чинити”, “Шабля ранив голову, а слово – душу”, “У кого серце вовче, той з'їсть кого хоче”, “Чужому лихові не смійся”, “Найдорожчий скарб, як в родині лад”, “Погане товариство й доброго чоловіка зіпсує”, “Коли помиляєшся, друг сперечається, а недруг підтакує”.

У “Велесовій книзі”, що є пам'яткою історії та культури українського народу V–IX ст., показано, що наші предки цінували передусім мир і злагоду, вірили у свої власні сили і здібності: “А йдемо куди – знаємо: по землі на гори і в луку моря... Йдемо до полів наших трудитися, як боги веліли кожному чоловікові...”. “Велесова книга” свідчить, що український народ прийнятий любов'ю до життя, до власної землі, відважний і сміливий у

реалізації цієї любові: “Маємо істинну віру, що не потребує людської жертви... Ми відважні, коли боремося за життя...”. Ця любов пов’язана з рішучістю й оптимізмом, із готовністю до змін і розвитку: “І одсічемо старе життя наше од нового, як січуть, рубають дрова в домах огнищан простих”. Уже тоді встановилися певні звичаї та традиції, що регулювали життя членів громади. Повага до старших, взаємодопомога, хоробрість, чесність стали загальноприйнятими нормами моралі.

Аналізуючи погляди на конфлікт в добу Київської Русі, необхідно враховувати тогочасну ситуацію, яка ознаменувалася впровадженням у 988 р. християнства. Цей процес був дуже складним та неоднозначним і характеризувався ідеологічним протистоянням язичницьких вірувань, на основі яких і всупереч яким розвивалася практично-моральна народна психологія, та християнської ідеології. Такі конфлікти досить часто розв’язувалися деструктивним способом. Історичні джерела, наприклад, свідчать, що новгородський князь Гліб, коли почалося народне заворушення під проводом волхва, почав розмову з ним на рівні “теоретичному”, а закінчив її сокирою [6].

У конфлікті між поганським і християнським віруваннями розкривається справжня психологія тогочасної людини, сповнена драматизму. Нова релігія не одразу утвердилася у Київській Русі і часто зустрічала протидію, особливо з боку простих верств народу, для яких відмова від старого світогляду, усталених звичаїв і обрядів була трагедією. Гоніння на язичництво лише підбурювали учасників релігійних свят, обрядів. Це була не тільки потреба зберегти стародавні традиційні ритуали, але й незгода зі смиренністю, що її вимагала державна монотеїстична релігія. Отже, ідеологічним середовищем, в якому відбувалося формування конфліктологічних ідей в Київській Русі, було двовір’я, що ґрунтувалося на поєднанні мотивів природної релігії та релігії одкровення. У такому протистоянні визначався моральний кодекс поведінки та уявлення про його носія – людину даної епохи.

Якщо в офіційній ідеології, що прокладала собі шлях до людини і словом, і мечем, оманною сподівання і погрозою, релігійний момент був панівним, то в найширших колах суспільства, в народі жила ідеологія фольклору – казки, билини, де людська поведінка поставала у всій відвертості, а психологія особистості, її потяги, уявлення про світ, про себе саму, про себе у взаємодії з іншими людьми зображувалася із великою силою і проникненням. Казка набуває серйозного психологічного й філософського змісту, вивертає назвні малоусвідомлювані риси людської поведінки і не тільки сприяє моральному вдосконаленню народу, а й виступає його своєрідним сумлінням. Людина мислиться як частина великого цілого – суспільства, природи. Залежно від розуміння цілого вона буде свою поведінку не як просте наслідування встановленого ідеалу, а як результат складної внутрішньої боротьби добра і зла, де вона переживає різні спокуси, а зло часто уособлюється в демонічній формі. Демонічні мотиви розкривають спокусу вибрати більш легкий шлях зла, через що герої казок та билин переживають значний драматизм учинкової дії. Загострений характер вибору між добром і злом, екстремальні, екзистенційні ситуації дають змогу авторам показати дійсну

психологію людини, що відбиває суперечності перших століть становлення Київської держави. Проблема вольового визначення вчинку в цю епоху своєрідно висвітлює залишки міфологічної психології (віра у фатум), психологію християнського віровчення (вчинки обмежуються Божим провидінням із визнанням свободи волі) і таку свободу волі, яка визначається обов’язком людини перед суспільством (богатирська самосвідомість), обов’язком, що реалізується саме у богатирських вчинках – подвигах, що часто змальовувалися в казках і билинах. Героями казок ставали, як правило, русичі-богатирі, котрі захищали честь Руської землі, її народ від “змій”, “кощіїв”, “відьом” та іншої темної сили. З давніх часів до наших днів дійшли героїчні образи Котигорошка й Кирила Кожум’яки, які долали силу-силенну ворогів своєї Вітчизни й заслужили собі цим вічну славу та пам’ять.

Етико-психологічні шукання у Київській Русі мають свій фокус і в образах руських богатирів, зокрема Іллі Муромця, Святогора, Добрині Микитича, Альоші Поповича, Микули Селяниновича. Богатирі спільно виконують почесну справу боротьби зі злом, захисту своєї Вітчизни, хоч іноді і між ними виникають конфлікти. Їхні вчинки відповідають волі народній, тоді як воля князя нерідко їй суперечить. В билинах показано, що фізична сила Іллі Муромця не така вже й надзвичайна, однак у ній виявляється сила духовна. Він нехтує зовнішніми наказами і допускає накази тільки своєї волі й совісті. Усякий вибір, що його здійснює богатир, веде до викорчовування зла, до звільнення від сил, що символізують головні причини людських страждань. Двоїм зі злом виступає у формі добродійної необхідності. Уособленням усього нищого у світі в билинах виступає Соловей-розбійник. До його тенет потрапляють необережні мандрівники дорогою життя. Інший богатир, Добриня, долає злу волю в особі Змія Горинича, визволяє руських полонених, забирає Забаву Путятичну й передає її князеві. Однак прірва звичаїв, моралі, а особливо походження залишається суспільним фатумом для богатиря. Нездоланність прірви походження свідчить про іманентне перебування зла у світі, про неможливість його викорінення.

Головний фокус билинної ідеології виходить за межі давньослов’янської міфології та християнського віровчення. Богатир бореться проти міфічних потвор, виступає проти князя і навіть самого Бога. Воля богатиря, що втілює народні ідеали, стоїть значно вище, ніж воля князя, що відбиває пристрасті панівної верстви чи є просто примхою. Як уособлення совісті народу, він має право не тільки судити інших – від смерда до князя, а й карати за злочини, чим встановлює систему етичних норм поведінки [6].

Важливий конфліктологічний матеріал містять також літературні джерела киеворуського періоду: літописи, розповіді про життя відомих діячів та твори церковно-богословського характеру (проповіді, повчання, слова, послання, моління). Вагоме значення для пізнання соціального життя в Київській Русі мають “Повість временних літ”, автором якої вважається чернець Печерського монастиря, літописець Нестор, “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона, “Послання...” Климента Смолятича, “Златоуст” Кирила Туровського, “Слово о полку Ігоревім” та інші твори. Людина,

людські вчинки, суспільство розглядалися в них крізь призму вічного конфлікту добра і зла. Домінували також патріотичні ідеї єдності всіх руських земель, зміцнення і централізації держави для відсічі іноземним загарбникам, необхідність розвитку культури та освіти. Разом з тим літописи сповнені й картин підступного й немилосердного поодинокого та масового знищення людей, інколи на “благородних” підставах: помста Ольги, убивство Бориса і Гліба, осліплення Василька Тербовлянського тощо. Актуальною на той час була й проблема князівських міжусобиць, наслідками яких були ослаблення й подрібнення єдиної держави, поразки у битвах із зовнішніми ворогами. Знаходимо у літописах і відомості про спроби мирного розв’язання подібних конфліктів. Наприклад, про Любецький з’їзд князів у справі міжкнязівських взаємин, що відбувся у 1097 р.: “... і зібралися в городі Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному: “Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу між себе розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з’єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить вотчину свою...”. І на цім цілували вони хреста: “А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будем ми всі й чесний хрест”. І сказали вони всі: “Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руська” [2, с.76].

У творі “Повчання архієпископа Луки до братії” звучать заклики *Луки Жидати* до любові, до загальної злагоди і миру у людських відносинах: “Претерпите брат брату, а не воздайте зло на зло, друг друга похвали, да и Бог вас похвалит... Не осуди брата... поминая свои грехи, да тебя Бог не осудит”. Так виразив Лука ідею суспільного примирення.

Конфліктні відносини між людьми за часів князювання Ярослава Мудрого врегульовувала “Руська правда” – рукописне зведення законів. Пізніше цей збірник, змінений та доповнений, отримав назву “Правда Ярославичів”.

Проблема миру і злагоди, конфлікту і насильства займає одне з центральних місць у “Повчанні” (1117 р.) *Володимира Мономаха*. “Сидячи на саях” (на схилі свого життя, перед лицем смерті), великий князь київський писав: “Воистину, діти мої, розумійте, як ото есть чоловіколюбець – Бог милостив і премилостив. Ми, люди, грішні є і смертні, а коли нам хто зло вчинить, то ми хочем його пожерти і кров його пролити найкороші. А Господь наш, володіючи і животтям і смертю, согрішення нашi, вищі од голови нашої, терпить (раз), і знову, і до (скону) живоття нашого...”. Автор закликає не забувати вбогих, допомагати сиротам, не кривдити вдовиць, і по зможі перешкоджати тим, що мають владу, губити людей. Своєму та прийдешнім поколінням Володимир Мономах дає наступні настанови щодо етики безконфліктного спілкування й поведінки: “...при старших мовчати, мудрих слухати, старшим коритися, з рівними собі і молодшими в любові перебувати, без лукавого умислу бесідувати, а більше вдумуватися, не шаленіти словом, не засуджувати мовою... Старших шануй, як отця, а молодих – як братів. Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня... Ні правого, ні винного не вбивайте, ...не погубляйте ніякої душі християнської...”

не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм (людям), ні чужим... А се вам основа всього: страх Божий майте над усе”.

Аналізуючи уявлення давньоруських мислителів про світ, слід зазначити, що воно було досить суперечливим. З одного боку, складалося властиве християнському світобаченню роздвоєння картини світу на світ наявний і бажаний, належний, що перебуває за межами наявного. Виникає негативне ставлення до природного, “тварного” світу. Відображенням цього є властиве монастирській літературі протиставлення світу земного як світу, де панує зло, світу Божому. Людина тлумачилась як істота, тіло якої є вічним джерелом гріха, а душа визнавалася безсмертною. Але переважала інша тенденція, яка обґрунтовувала причетність світу земного до світу Божого. Світ земний зображається не як осереддя “зла”, “гріха”, що протистоїть ідеальному, такому, що творить, й абсолютно доброму началу, а як співпричетний до добра, що з’єднує цей світ з його творцем. Звідси притаманне численним пам’яткам давньоукраїнської культури захоплення розмаїттям світу, чудового у своїй гармонії, який є гідним всемогутності й досконалості його творця.

Однією з головних стає також проблема опозиції в людині духу й тіла. У “Посланні митрополита Никифора Мономаху” київський митрополит *Никифор* розглядає людину як складну багатофункціональну систему, створену з двох субстанцій – тілесної та духовної, що перебувають у стані єдності і в той же час постійної боротьби. Душа людини складається з трьох начал: словесне (ум, розум, логос – це вище начало), люте (почуття, пристрасті, емоції – стихійна сила, що дає життєву енергію), бажане (воля, прагнення – цілеспрямована дія). Саме бажане, на думку автора, пов’язує раціональне (словесне) з ірраціональним (лютим), емоції підпорядковує розуму. Аналізуючи боротьбу розумного і пристрасного начал, *Никифор* виходить на аналіз боротьби доброго і злого, що нероздільно пов’язані в людині. Людина повинна розрізняти добро і зло, для цього їй необхідні знання, початком яких є дані органів чуття. А оскільки ці початкові знання ще недосконалі, їх потрібно перевірити, підкріпити розумом. Зі знаннями, розумом *Никифор* пов’язує мудрість, доброчесність, моральність, порядність людини.

Із середини XII ст. починається період занепаду київської державності. Внаслідок розрату й політичної роздрібненості, під ударами орд хана Батия Київська Русь припинила своє існування. З її остаточним падінням (в середині XIII ст.) починається новий період у житті українського народу. Розпад руських земель на окремі удільні князівства, общини призвів до того, що вони поступово потрапляють в колоніальну залежність від Угорщини, Польщі, Литви. Деякий час якоюсь мірою ще зберігаються закони, права українського народу, але, починаючи з середини XV ст., скасовуються руські права, заводяться нові порядки, настає занепад староукраїнського ладу, а на зміну йому приходять окатоличення та ополячення.

Постійні військові конфлікти між Московською державою, Польщею і Литвою, тиск із боку Османської держави та Кримського ханства знедо-

лювали українців. Відтоді протягом віків наш народ змушений був вести тяжку боротьбу за політичне самовизначення й власне існування як окремої етнічної та національної спільноти. Тому у творах тогочасних мислителів основною із соціальних проблем постає ідея незалежності українських земель. Ідеями служіння Вітчизні, її захисту від ворогів, необхідності об'єднання українських земель пронизаний Галицько-Волинський літопис. Хоробрість, мужність, лицарська честь – найкращі риси, якими його автори наділяють своїх героїв і, в першу чергу, Данила Галицького.

Активізація експансії католицизму, посилення соціальних і національних утисків викликали небувале загострення у XV–XVI ст. протиставлення станів, пробудження національної самосвідомості. Широкого розповсюдження набувають еретичні вчення і вільнодумство. Єретики пропагували критичне ставлення до окремих православних догматів, церковних обрядів, розвивали думку про свободу волі, умовою реалізації якої вони вважали поширення освіти. В кінці XV ст. в Україні почали поширюватись гуманістичні ідеї, які протидіяли розвитку схоластики в науці. До ранніх українських гуманістів належали Ю.Дрогобич, П.Русин, С.Оріховський та ін. Основним аспектом світогляду цих діячів є ствердження гідності особи, її свободи, ідеалів соціальної справедливості. Так, професор медицини, філософії та астрономії Ю.Дрогобич твердив, що історія не є реалізацією наперед визначеного Божого промислу, а постає людською драмою в дії, де головне місце належить природним силам безвідносно до велінь Бога.

Досить цікаві конфліктологічні ідеї, пов'язані із державним устроєм, можна знайти у творах С.Оріховського. Відомий український філософ, публіцист і оратор, він одним із перших у європейській філософській думці став заперечувати божественне походження влади й держави, виступав проти підкорення світської влади релігійній, стверджував, що королівська влада дана не Богом, а виникла внаслідок суспільного договору між людьми через вроджене прагнення до взаємної допомоги і любові. С.Оріховський вважав, що мир, злагода й спокій у державі будуть тоді, коли люди житимуть у згоді із законами природи. Шлях до безсмертного життя треба торувати, живучи розважно, чесно й побожно на землі. Вивчаючи проблему міжнародного конфлікту, вчений підкреслював, що він є представником “руського народу польської держави”, при цьому з повагою ставився до інших народів, однак засуджував, називав дикунами тих, хто нацьковував один народ на інший.

Період другої половини XVI ст. – початку XVII ст. називають часом реформаційних та ренесансно-гуманістичних ідей в Україні, вважають українським Відродженням [1; 7]. Його результатом було утвердження світського начала в духовній культурі і формування національної самосвідомості українського народу. Щодо історичних умов цієї доби, то варто зазначити, що із загостренням соціального і національного гноблення посилюється й релігійний гніт, викликаний наступом польської контрреформації та діяльністю єзуїтів. Різке загострення у XVI ст. віросповідних конфліктів надає особливої актуальності релігійній проблематиці у поглядах українських мислителів. Через неї розв'язуються соціальні, політичні й

національні суперечності тогочасного українського буття. Стає зрозумілим, що кінцеві наслідки колонізації та насадження унії призведуть фактично до втрати державної самостійності, до занепаду своєї культури, релігії тощо. Тому в Україні виникали масові протести серед трудового українського народу і відбувалося становлення національно-визвольного руху.

Теоретичне осмислення суспільних процесів здійснювалось українськими книжниками, що об'єднувались навколо великих культурно-освітніх осередків, метою яких було збереження і розвиток вітчизняної духовної культури, поширення освіти, захист своїх національних, релігійних і політичних інтересів. Одним із таких осередків став Острозький центр, створений у 1580 р. волинським магнатом, князем К.Острозьким. Навколо нього згуртувався ряд освічених і талановитих діячів української культури: Г.Смотрицький, Х.Філалет, Кл.Острозький, Д.Наливайко, Й.Книгиницький, С.Зизаній, і Вишенський та ін. Вони засуджували політику колонізації, спрямовану на соціальне та національне гноблення українського народу, закликали до активної боротьби за збереження православної віри, розвиток рідної мови і культури, обстоювали ідею природної рівності усіх людей, однакову здатність кожного вступати в безпосереднє спілкування з Богом.

Заслуговує, зокрема, на увагу концепція соціальної справедливості, рівності та свободи народу і особи, розроблена письменником-полемістом І.Вишенським. Він піддає гострій критиці всіх експлуататорів: чи то польських, чи литовських, чи своїх, українських. В “Краткословному отвіті...” він намальовує картину гноблення українського та білоруського народів, засуджує феодалну експлуатацію і зневагу до простого люду. Х.Філалет дає ідеологічне обґрунтування прав українського народу, викриває антинародну, пагубницьку суть католицизму та уніатства. Він засуджує утиски, які чинились унією православному населенню України, вимагає від держави гарантій свободи совісті, вільного віросповідання. Рішуче засуджував знущання і насильства, які чинилися поляками над українським народом на його Батьківщині, К.Острозький. Палкий прихильник освіти, він вважав, що саме вона дасть можливість українському народу успішно вести боротьбу за свої національні інтереси, проти національного гноблення, колонізації, католицизму і уніатства.

Острозькі книжники розвивають свої позиції і в інтерпретації проблем “Бог і світ”, “Бог і людина”, внутрішнього і зовнішнього в людині, її духовної та тілесної природи. Внутрішньо суперечливою уявляється їм людина, яка є вінцем і метою всього творення. Розум, душа й тіло людини, вважали вони, перебувають у безупинній боротьбі між добром і злом, протилежними прагненнями, несумісними бажаннями. Виходячи з цього, обґрунтовується ідея про обов'язок кожного присвятити життя подоланню перешкод на шляху до здійснення свого покликання.

Ідея протиставлення Бога і світу проходить як одна з основних у творах І.Вишенського. Божественному світові істини й добра, на його думку, протистоїть створений Богом з нічого тимчасовий, “тріховний”, земний світ зла з жорстокістю, несправедливістю, зрадою, насильством, підступом. Письмен-

ник зауважує, що серед усього світу, який населяють різні народи, найгішою є та земля, де живе його рідний народ, якого зрадили духовні й світські проводирі, поставивши під загрозу саме його існування. Людина мислить І.Вишенським внутрішньо суперечливою єдністю непримиренних протилежностей – душі й тіла, що утворюють протистояння “зовнішньої” людини як невід’ємної частини природи і суспільства, людині “внутрішній”, котра пов’язана зі світом Божественного і прагне пізнати цей трансцендентний світ. Тому шлях удосконалення людини полягає в рішучому “самоочищенні” зреченні земного світу й прагненні духовного злиття з Богом.

Виразниками національного протесту українського і білоруського народів проти політики національного і релігійного їх пригноблення з боку польсько-шляхетських правлячих кіл та католицької церкви у кінці XVI – у початку XVII ст. були братства. Вони стали ідейними центрами захисту мови, культури, духовних цінностей українського народу. Конфліктологічні ідеї, які отримали свій розвиток у творах представників братств, здебільшого мали релігійний характер. Викладач київської братської школи *М.Смотрицький* у творах “Тренос або плач східної церкви”, “Виправдання безвинності” та ін. розкриває зв’язок релігійної боротьби з політичними інтересами та планами папства та польських феодалів. Критично ставиться він і до православного духовенства, яке через свою жадобу, моральну деградацію, здириства не може очолити боротьбу за віру і фактично зраджує свій народ.

Визначний діяч Львівської, а потім і Київської братських шкіл *І.Копинський* у своєму творі “Алфавіт духовний” досліджує з філософської точки зору проблему людини. Пізнаючи себе, людина розкриває свою двояку сутність, те, що вона тілесна і духовна, зовнішня і внутрішня. І перед нею виникає дилема, чому віддати перевагу: минушому, суперечливому, тлінному світові, з яким вона пов’язана тілом, чи своєму внутрішньому єству, розуму, безсмертному духові, яким вона подібна до Бога. *І.Копинський* радить людині обрати другий шлях, що, на його думку, веде до пізнання Бога, єднання з ним, досягнення блаженства не лише на небі, а й на землі.

Український письменник, філософ, церковно-освітній діяч *К.Транкевіч* розглядаючи проблему “Бог – світ”, доводить, що не весь світ – зло. Він наголошує на красі й доброті тілесного світу, в тому числі й тілесних почуттів людини. Головне для людини, стверджував мислитель, – знати Бога і бачити правду, жити і діяти за Його законами. Він засуджував “злостивий” світ, світ задрощів, гордині, здирицтва, пияцтва, розпусти, світ багатіїв та церковних владик. Люди рівні перед Богом і зі своєю природою, тому треба робити все, щоб вони не ворогували між собою, а були братами, друзями.

Бурхливі суспільно-політичні події, зокрема народне повстання під проводом *Б.Хмельницького* у 1648 р. проти польського поневолення, стали переломними моментами в житті українського народу. Уже в другій половині XVII ст. сформувалася специфічна українська державність – козацька держава (Військо Запорізьке) зі своїм соціальним устроєм. Козацтво, що виникло як військова організація, яка ставила собі за мету захист населення

на порубіжних землях від нападу кримських татар та османської Туреччини, з часом перебирає на себе більш широку функцію – оборонців від національно-релігійного та суспільно-економічного гноблення. В той час відбувалося значного поширення ідея залежності суспільного прогресу від поширення освіти (що надихала козацьких проводирів піклуватися про розвиток української культури), ідея цінності людини, прагнення до піднесення її самосвідомості та утвердження гідності особи. Найгостріші і найважливіші проблеми суспільно-політичного життя України осмислювалися у творах українських просвітників *С.Климовського*, *Я.Козельського*, *П.Лодія*, *В.Каразіна*, *М.Полетика* та ін. В їхніх працях розроблялися концепції світського і правового світогляду, свободи, рівності та власності, досягнення загального блага. Ідея української державності, настійна вимога утвердити демократичний лад на основі рівності і справедливості була відображена в Конституції *П.Орлика* (1710 р.).

Важливу роль у суспільно-політичному житті України, у відродженні її культури, прилученні української молоді до джерел світової науки й мистецтва, в боротьбі за історичне право на існування своєї церкви й держави протягом свого двохсотлітнього існування відіграла Києво-Могилянська академія. Серед її викладачів були *П.Могила*, *І.Гізель*, *Г.Кониський*, *Ф.Прокопович*, *Г.Щербаський* та інші. Філософська школа, що склалася у Києво-Могилянській академії, розробляє розгалужену систему поглядів на світ, людину, обґрунтовує погляд на особливості історичного розвитку людства, виробляє власну морально-етичну концепцію. Значну увагу приділяли вчені Києво-Могилянської академії проблемі взаємозв’язку волі й розуму. Визначаючи свободу волі, вони надавали пріоритетного значення розумові. Останній, на їхню думку, здійснює вплив на волю, даючи їй різні варіанти вибору між добром і злом. Водночас і воля, своєю чергою, здатна впливати на розум, а в стані сильного афекту може й придушити розум, здійснюючи свій вибір, не рахуючись із ним. При цьому мислителі наголошували на необхідності гармонізації раціонального й вольового моментів у людині, що сприяло б здійсненню нею такого життєвого шляху, який привів би її до мети, тобто блага, щастя. На шляху досягнення добродесності людина змушена долати пристрасті та афекти, які спонукають її вдаватися до тих чи інших крайнощів. Істинна добродесність – у золотій середині, але дотримання її змушує вступати у конфлікт із собою, породжує внутрішній дискомфорт, непевність. Такий стан, з погляду культури бароко, є необхідним елементом, який вносить у життя боротьбу і рух, без чого воно не могло б існувати, а тим більше, бути цікавим.

Вважалось, що можливість досягнення людиною щастя перебуває у стані компромісного поєднання задоволення прагнень і потреб різних частин душі, тобто тілесних і духовних. Так, на думку *Ф.Прокоповича*, необхідною умовою щастя є здобуття певного рівня матеріального добробуту, оскільки бідність і нестатки зі щастям несумісні. Здобутки такого рівня він пов’язує з сумлінною працею, яку вважає обов’язком щодо себе, сім’ї, суспільства й держави. В основі праці, на думку вченого, лежить вигода, користь. Останню

він зближує з доброчесністю і в такий спосіб дає їй позитивну моральну оцінку.

Прогресивні, гуманістичні ідеї висловлював І.Гізель. Свій твір “Мир з Богом людині” автор присвятив цареві Олексію Михайловичу, щоб допомогти йому виправити мораль тогочасного суспільства, викоренити моральне зло. Однак цю працю було визнано як еретичну і заборонено. Змальовані у ній соціальне зло, несправедливість і пригноблення простої людини не сподобались панівній верхівці тогочасного суспільства, яку автор критикує, звинувачує у зловживаннях. І.Гізель з повагою ставиться до людини, вважає її творцем свого щастя, господарем своєї долі й своїх вчинків. Критеріями добра і зла автор вважає совість розумної людини, яка керує всіма її діями, засуджує чи схвалює її вчинки, а також людський розум, який дає можливість людині пізнати закони природи і діяти відповідно до них.

Проблема конфлікту досить глибоко розроблялася також у творях видатного українського філософа Г.Сковороди. Його роздуми мають релігійно-філософський характер, вони спираються на головні християнсько-світоглядні категорії: любов, віру, щастя, смерть та ін. Найважливішою з усіх наук він вважав науку про людину та її щастя. Категорія “щастя”, на думку мислителя, складається на ґрунті об’єднання любові та віри у пізнанні людиною самої себе. Людина без віри може піднятися до найвищих вершин. Але прозрівши, здобувши віру, вона опиняється перед усвідомленням їх мізерності. Досягти щастя можна тоді, коли йдеш за велінням своєї внутрішньої природи, виявом якої є “сродність” з певним видом праці. І навпаки, коли людина займається працею, до якої “не лежить серце”, не бажає творчого пошуку в праці або займається тим, до чого її примусили, тоді вона зазнає лиха і бід. “Несродна праця” – головне джерело великого нещастя й конфліктів. Коли ж людина поєднує своє уявлення про сенс життя із вдовolenням “сліпої природи”, то потрапляє в рабство до неї. Цей згубний шлях визначається прагненням людини оволодіти тим, що їй природа не дала. Жадоба багатства, влади, слави всупереч “сродності” своїй не сприяє досягненню людиною щастя, а зрештою кине її у полон згубних пристрастей, породжуючи несумісні із щастям страх, нудьгу, сум, муки сумління.

Філософ вважав, що “сродність” і “несродність” праці відіграють важливу роль не тільки в індивідуальному плані, але й мають велике соціальне значення – “щасливий, хто поєднав свою приватну справу із загальною. Сіє є істинне життя”. Нехтування вимогами розумної природи, на думку Г.Сковороди, перетворює “правлення – в мучительство, іудейство – в хищення, війнство – в граблення, а науки – в орудіе злобы” [1, с.139]. Коли суспільство не забезпечує своїм людям умов для виявлення їх природних здібностей, то воно є нерозумним, спотвореним, у ньому багато бід і лиха. Сковорода вказує, що здібності дає людині Бог, що царство Боже всередині людини. Прислухаючись до цього внутрішнього голосу, вона має обрати собі заняття не тільки не шкідливе для суспільства, а й таке, яке приносить їй внутрішнє задоволення і душевний спокій. Таким чином, філософ наполягає на тому, що

життя людини має бути радісним, і зробити його таким може тільки вона сама.

З концепцією “сродності” пов’язаний і принцип “нерівної рівності” як ідеалу міжлюдського спілкування, який Г.Сковорода, полемізуючи з французькими просвітниками, протиставляв принципові “равное равенство, которое глупцы в мир ввезть все покушаются”. Через індивідуально неповторний зв’язок з Богом кожна людина відрізняється від інших за своєю внутрішньою природою. Ідея рівності має сенс з огляду на створення достатніх передумов кожному реалізувати свій потяг до “сродного життя”. В діалозі “Разговор, называемый алфавит, или букварь міра” цю ідею Г.Сковорода ілюструє через образ Бога як “фонтан рівної нерівності”.

Через усі філософські праці мислителя проходить також ідея “двонатурності” світу. Все у світі, стверджував він, складається з двох натур: видимої і невидимої, зовнішньої і внутрішньої, тілесної і духовної, тлінної і вічної, обману й істини, тварі та Бога, матерії і форми. Значення цих двох натур, що співіснують нерозривно, не однако. Водночас, не обмежуючись їх протиставленням, Г.Сковорода постійно підкреслював їхній невід’ємний зв’язок. Людина як мікрокосм містить у собі два начала – тлінне і нетлінне, які поєднуються: у тлінному відображається нетлінне. Основою всіх речей є невидима натура – Бог. Він, з погляду мислителя, становить собою розлитий в універсумі дух, космічний розум, добро і красу.

Кінець XVIII – початок XIX ст. в житті України позначений суттєвими змінами. Після розподілу Речі Посполитої більша частина українських земель опинилася під владою Російської імперії, життя українського народу фактично підпорядковувалося інтересам Росії, яка приступила до повного знищення його незалежності. На зміну колонізації прийшла русифікація. Західноукраїнський регіон увійшов до складу Австрійської імперії Габсбургів. Остаточно втрачають свою автономію Гетьманщина й Слобідська Україна, була зруйнована і припинила своє існування Запорізька Січ. Крилатство, що прийшло з Росії, знищило останні вольності українського народу. “Ніч бездержавності”, – так характеризують цю добу в історичній драмі українського народу. Українська мова, культура були заборонені, переслідувалися, встановлювалася жорстка цензура. Але національна енергія не зникає.

Історія духовного життя України протягом всього XIX і початку XX ст. позначена пробудженням почуття своєї народності як антитези тяжкому політичному та соціально-економічному становищу і культурному занепаду. Тут виникають таємні товариства, з Росії і Польщі поширювалось масонство, рух декабристів тощо. У поглядах мислителів цього періоду щодо шляхів розв’язання соціального конфлікту виразно проявилось протистояння двох напрямків, що надалі простежуються в нашій історії впродовж усього наступного часу. На одному боці – позиція прихильників зміни суспільних відносин силою, готових на вівтар майбутнього принести в жертву день сьогоднішній, і тих, хто живе в ньому. На другому – позиція, що знайшла своє

втілення у філософії самовдосконалення, позиція ворогів крові й насильства. В Україні домінувала остання позиція.

Не сприймав навколишню дійсність, що не дає змоги людині жити по людськи, прагнучи змінити її, *М.Гоголь*. Письменник гостро відчував перехідний стан, який переживало людство. Однак зазначав, що “і меч, і грім гармат не в силах підкорити світ”. Для *М.Гоголя* неприйнятним є заперечення теперішнього, знищення його в ім'я перемоги “світлого майбутнього”. В ім'я майбутнього, на його думку, потрібно не відвертатися від теперішнього, а працювати в ньому. Адже людина, на його переконання, повинні вносити у світ гармонію, красу, добро.

Суспільна гармонія, зазначав *Й.Шад*, викладач філософії, психології та етики у Харківському університеті, можлива лише за умови рівності протилежностей, за якими люди відрізняються один від одного. В родині ці протилежності визначаються статтю і віком, у державі – це протилежності правителя й народу, станів та поколінь. У людському роді загалом – це різниця націй. Людський рід може існувати лише як співдружність націй. Намагання ж однієї нації владарювати над іншою призведе до знищення відмінностей між ними. Це явище протиприродне і здатне породити лише зло. В Україні ці ідеї стали досить популярними, вони заклали основи для зусиль, спрямованих на розвиток національної самосвідомості в тогочасній культурі.

Знаряддя національної свідомості, на думку професора Харківського університету *О.Потебні*, є мова. Спроби її інтернаціоналізації обертаються тотальною дегенерацією, особливо тоді, коли пануюча нація прагне принизити, а тим більше ліквідувати мову поневоленої нації. Нація, яка втратила мову, не спроможна відстояти свою незалежність, вона перетворюється просто в населення. *О.Потебня* робить висновки, що денационалізація несе з собою погане виховання, моральну хворобу.

В 1846 р. було засновано Кирило-Мефодіївське товариство, до якого увійшли кращі мислителі тієї епохи, відомі діячі української культури: *М.Костомаров*, *П.Куліш*, *Т.Шевченко*, *М.Гулак* та ін. Товариство поклало собі за мету поширення між слов'янськими народами ідеї єднання й федерації на основі непорушної волі й автономності кожного народу. Загальна рівність, однакове для всіх громадян право, свобода особи і віри, скасування всяких станових привілеїв, загальна народна освіта – основні гасла товариства. У його політичній програмі проголошувалася боротьба за соціальне й національне визволення слов'янських народів, серед них і українського.

Одним із засновників товариства був *М.Костомаров*, він же є автором головного ідеологічного документу товариства – “Книг буття українського народу”. Основна думка “Книг буття...” полягає в тому, що історія – накреслений Богом людству шлях до спасіння через любов до єдиного Бога, який є поряд з людиною. Коли ж людина відходить від Бога, то настає зло і нещастя у світі. Але Бог милостивий. У момент найбільшого падіння роду

людського Він дає початок його відродження, посилаючи на землю Христа, ~~саме~~ життя якого є поворотним пунктом в історії людства. Критикуючи теорії ідеологів буржуазної революції, *М.Костомаров* бачив основну хибу в критаманному їй аморалізмові, що використовує “таке відоме у езівів правило – для доброї цілі дозволяти лихі засоби”. Насправді, пояснював він, у результаті “найкраща ціль перетворюється на шкідливу, а злі заходи, від яких суспільство не в силах буде вберегтися, принесуть свої злі плоди”. Звертаючись до тих суспільств, які пережили революційні потрясіння, він констатував: “Вінцем усього був страшний егоїзм, який виразився потім тим, що значна частина таких юних перетворювачів суспільства, змужнівши, переродилася в біржових гравців і експлуататорів чужої власності всіма можливими засобами; ті ж, хто залишився енергійно відданим своїм нігілістичним теоріям, що виправдовують будь-який засіб для цілі, морально виробили покоління безумних фанатиків, які наважуються проводити свої переконання вищезгаданими й пістолетами. Такими були неминучі наслідки вчення, яке головним чином задалося матеріалізмом і відкиданням морального закону, викладеного в серце людини найвищим вічним розумом, який керує невідомими нам шляхами всією долею історії людства”.

Серйозну джерельну базу для дослідження конфліктних явищ в контексті тогочасного суспільства дають нам твори *Т.Шевченка*. Великий його громадянський подвиг, вся вибухова сила його творчості полягає в тому, що він “зумів серед мертвої тиші, ненависті, підозри, загальної заціпенілості, посіяти надію” [7]. Поет “з народу”, він показує, що нездоланність людського духу виявляється і в тому, що безстрашних співців свободи народжують найпохмуріші часи, бунтівний голос покривджених соціальних низів. Саме з любові до України виникає у нього ідея пробудження людської гідності, сил протесту і бунтарства. Улюблений герой Шевченкових поезій і картин – народний лицар, повстанець-гайдамака, козак-запорожець, що виступає оборонцем рідного краю, носієм народної правди і честі. Гнів мислителя спрямований передовсім проти різних утискувачів, прийшлих і доморошених.

Україна сприймається поетом як край, сповнений суперечностей, через які не може бути щасливого життя:

*“Село на нашій Україні –
Неначе писанка село,
Зеленим гасм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколисті тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам Бог витає над селом”* (“Княжна”).

І разом з тим це край, де “латану свитину з каліки знімають, з шкурою знімають, бо нічим обути княжат недорослих”, де “кайданами міняються, правдою торгують і Господа зневажають”.

Таким же конфліктним, дисгармонійним уявляється Т.Шевченкові і минуле України, яке уособлює світ козацтва. Гетьманщина – чільний період козацтва – багатьма, і Т.Шевченком, зображується як форма ідеального існування (“Сон”). Однак поет не підтримує досить поширеного на той час у національній свідомості міфу про “золотий вік” козацької минушини, що розглядався як безповоротно втрачена антитеза огидній сучасній дійсності. Минуле не протистоїть сучасному, а є “тепер і тут” у вигляді фатальних наслідків. Якщо трагічним є сучасне, то не менш трагічне й минуле України.

Відчуття проклятої, злої долі, що нависла над Україною, – одна з провідних тем творчості Т.Шевченка. Стан України, з одного боку, – наслідок дії зовнішніх ворогів, а з іншого – підступних і злих синів власної країни. У “Посланні” (“І мертвим, і живим, і ненародженим...”) поет доходить гіркого висновку, що коріння зла – у втраті національної пам’яті й національної гідності. Поет вважав, що в самому серці своєї історія України має глибоку дисгармонію, конфлікт, що тяжіє, як прокляття над її долею. Але образ “золотого віку” не зникає остаточно з поля зору Т.Шевченка. Він переноситься в жадане майбутнє, з яким пов’язана центральна ідея його поезій – ідея перетворення рідного краю. Світ щасливої спільності, зародки якої існують і в минулому, і в сучасному Україні, бачиться абсолютно панівним у її майбутньому. Це світ, звільнений від сил зла – закріпачення людини людиною, національної і політичної залежності.

Виняткове значення у розвитку конфліктологічної думки в Україні має період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Цей час характеризувався серйозними соціальними потрясіннями в житті українського народу (війни, економічні кризи, соціальні революції, територіальні перерозподіли України тощо). Це вимагало глибокого і різностороннього аналізу, появи нових підходів у дослідженні соціальних проблем.

Значну увагу проблемі введення українського визвольного руху до загальноєвропейського контексту приділяв видатний український вчений і громадський діяч *М.Драгоманов*. Вищим критерієм оцінки міжлюдських та міжнаціональних взаємин, на його думку, є ідея справедливості, якої може досягти вільна особистість. Людина повинна усвідомити себе вільною і зрозуміти своє земне покликання – служіння принципу справедливості.

Чимало думок конфліктологічного змісту знаходимо у творах *І.Франка*. Одна з основних ідей його творчості – думка про те, що найбільшою цінністю на землі є не просто людина, а “правдивий живий чоловік”. Така людина – носій духу, а той дух є “вічний революціонер”. Стрижнева ідея творчості *І.Франка* – це ідея героя, особистості, індивідуальності, вільної в громаді, але не від громади. Покликання героя – присвятити себе прокладанню шляху в щасливе майбутнє народу. Адже він є носієм духу, “вічним революціонером”, що “тіло рве до бою, рве за поступ, щастя й волю” (“Каменярі”). Ця ідея зумовлює розробку теми “особистість і народ” у різних аспектах: конфлікт громадського й особистого (“Святий Валентій”, “Бідний Генріх”, “Іван Вишенський”); вірність народу і кара за зраду (“Похорон”); ідеал безмежної відданості народові, готовності життя покласти за його

щастя (“Смерть Каїна”, “Похорон”, “Мойсей”). Усвідомлюючи неминучість конфліктів, конфронтацій у житті суспільства, аналізуючи їх роль в історії людства, *І.Франко* зазначає, що історія, звичайно, не є історією героїв, вона завжди є історією “масових рухів і перемін”.

Проблема “індивід і нація” у творчості *І.Франка* набуває характеру питання “будитель і народ” і фокусується через осмислення зіткнення цілеспрямованої активності “будителя” з тим опором, який чинить йому маса, що живе згідно з волею, яка суперечить керованій ідеалом волі “будителя” [7]. У цьому зіткненні “будительство” суб’єктивно переживається як страждальність, що розглядається автором як фатальна доля інтелектуала-“будителя”, якому доводиться діяти за надзвичайно складних і несприятливих умов бездержавного існування українського народу. Проте шлях до розв’язання проблеми для поета не у зневірі розбудити масу, а в оптимістичному ствердженні жертвовного подвигу, який може коштувати “будителю” навіть життя. Адже цим шляхом, зрештою, лише й досягається жадана мета – пробудження маси, перетворення її на самосвідому й активно діючу національну силу. Проте *І.Франко* не підтримував марксистських поглядів на революцію як насильницький шлях досягнення суспільного прогресу. Його “вічний революціонер” не закликав до руйнації життя, а кликав до звільнення від рабського духу, від приниження людської гідності [7, с.397].

У своїх творах письменник звертається також до проблем шкільного навчання і виховання, аналізує наслідки впливу конфліктного стилю педагогічного спілкування на соціально-психологічний клімат класу, відносини між дітьми, а також між вчителем та його учнями (“Грицева шкільна наука”, “Schonschreiben”). *І.Франко* майстерно розкриває психологію дитячого колективу, що, пройшовши певну школу дресування страхом і покаранням, став “дисциплінованим”. Діти втратили будь-які товариські почуття і разом з учителем брали участь у глузуванні над потерпілим товаришем, хоч кожен з них тремтів і боявся. Психологічно правдиво пояснює письменник цю поведінку, говорячи, що така вже сила тиранського тиску, що досить тиранові осміхнутися, і всі, хто перебуває під його гнітом, сміятимуться попри те, що сміються над своєю долею.

Активний протест проти тодішньої ганебної дійсності упродовж всього свого життя висловлювала *Леся Українка*, яка виробила власну соціально активну громадянську позицію. Поетеса говорить про емансипацію особистості, звільнення її від національного гноблення та соціального рабства. Ідеальний стан, мета, задля якої необхідне звільнення людини, на її думку, полягає у ствердженні вільного гармонійного життя. Боротьбу за таке життя веде добро проти зла, мрія проти буденності, вірність проти зради, краса людських почуттів проти наслідків занепаду, викликаного гнобленням. Шлях цієї боротьби визначається переходом від згубних пристрастей та сліпих інстинктів до світу, де панує високий людський дух і розум. Однак поетеса не задовольняє інертність, дрібне культурництво рідних українофілів, вона прагне здолати задуху тогочасної суспільної атмосфери, коли, як пише в поезії “Епілог”,

*"Старі мечі поржавіли, – нових
ще не скували молодії руки:
були поховані всі мертві, а в живих
не бойової вчилися ми науки".*

Герої Лесі Українки прагнуть до боротьби за волю, за право на щастя, вони не терплять стану покірності та пасивності, бунтують проти "невільницького зганьблення". Таким соціально загостреним є образ Неофіта-раба ("В катакомбах"), який не бажає носити рабські кайдани, виступає проти всякої тиранії.

У своїй творчості поетеса піднімає й питання взаємодії людини й природи. Говорючи про діалектичну єдність людини й природи, вона наголошувала на тому, що ці взаємовідносини складні й суперечливі, вони несуть із собою не тільки позитивне, а й негативне, і що "прихід" людей у природу має певні ознаки постійної боротьби між ними. Природа розкриває людині всю красу, віддає свої багатства, а за це часто отримує від неї зраду ("Лісові пісня").

Проблеми внутрішнього світу людини, її складних стосунків з іншими людьми, з природою розглядає також *М.Коцюбинський* ("Тіні забутих предків", "Інтермеццо" та ін.). *П.Куліш* у своїх творах змальовував людину в осередді постійної боротьби, що ведуть між собою "людина внутрішня" і "глибина душевна" і "зовнішня", поверхнєве в людині. У глибині душі людської є місце, де здійснюється спілкування людини з Богом: "Бог говорить нам через наше серце". Душу письменник називав осереддям міжлюдського спілкування.

Внутрішньоособистісний конфлікт, який переживає простий український селянин, дуже глибоко, змістовно описав в українській літературі *В.Стефаник*. На його думку, справжню "голу душу" легше знайти серед простолюду, аніж серед інтелігенції. Письменникові здавалося, ніби життя інтелігенції замасковане й нещире, бо серед неї нічого не діється справжнього, тому воно мусить вийти на декламацію. А серед мужиків так багато діється, що звідти й "сирий матеріал" має користь.

Працюючи в жанрі психологічної новели, *В.Стефаник* передавав душевні муки, переживання селян, висвітлював екзистенціальні проблеми життя і смерті, гріха і покути, добра і зла, відтворював непомірно драматичну напругу думки героїв творів, їх тривогу, знервованість, приреченість під впливом жадливих соціальних умов. Мету літератури письменник вбачав у тому, щоб допомогти людині зрозуміти саму себе і навколишній світ, просягнути ланцюжок між зовнішнім світом і внутрішнім психологічним станом людини [3].

До проблем життя простих українських людей звертався у своїй творчості й *Л.Захер-Мазох*. У селянському середовищі він виокремлював два основні типи людей: бунтарів і страждальців. Більшість галицьких селян, ні на його думку, належить саме до другого типу. Водночас *Л.Захер-Мазох* нерідко змальовує образи героїв незламного, гайдамацького типу, можливо тому, що вони були драматичнішими й викликали більший інтерес у читачів

Карпатські опришки, яких письменник називає "гайдамаками", виступають у його оповіданнях як народні месники за всі ті знушення і кривди, що їх завдавали селянам польські пани, їхні прислужники та прихильні до них шляхтички. Це так звані "справедливі" розбійники, які грабують багатих, але не чіпають бідних, а також австрійських державних урядовців, часом навіть допомагають їм ("Гайдамак").

Відомий український публіцист, економіст і соціолог *С.Подолінський* вважав, що суспільне життя відбувається за законом боротьби за існування (відносно вчення Ч.Дарвіна), поряд з яким, однак, діє закон зростання солідарності. Людські громади, вважав дослідник, можуть припинити боротьбу між собою, оскільки перемаже почуття прихильності, солідарності, бо воно корисніше від боротьби людей між собою. Усе це матиме неабиякий сенс для людей, які вивільнять свої сили для взаємодії з навколишньою природою. Такі зміни сприятимуть не боротьбі людей між собою, а полегшенню їх боротьби з доквіллям. Ці умови сприятимуть підвищенню середнього рівня розвитку більшості людей і в той же час не перешкоджатимуть розвитку особливо талановитих. Отже, в майбутній громаді, на думку *С.Подолінського*, люди будуть боротися не між собою, а з природою; громадське життя сприятиме просуванню талановитіших, а не перемозі сильніших.

Певний внесок у розвиток конфліктологічних ідей в Україні зробив *М.Грушевський*. Відомий історик, громадський і державний діяч вказував, що "усі періоди історії України тісно й нерозривно зв'язані між собою через народні змагання до свободи й демократії"[7]. Відстоюючи ідею національного самовизначення, вчений говорив про необхідність налагодження міжнародних відносин, в основі яких повинен лежати принцип узгодження дій, без ущемлення свободи й суверенітету жодного з народів, які взаємодіють. *М.Грушевський* наполягав на тому, що ні в якому разі політико-державний устрій не повинен бути нав'язаний народові насильно. Він був твердо переконаний у тому, що в конфліктах народу і влади провинна лежить на владі, "...бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, то його право обрахуватися з нею" [7, с.406].

Проти всякого насильства і кровопролиття, за розвиток громадянських свобод і свободу мислення виступав академік *В.Вернадський*. Він стверджував, що соціалізм є проявом насильства над людською особистістю і не має відношення до справжньої демократії. Український національний рух дослідник вважав природним, що мав коріння в самому народному житті.

Цікаві думки щодо проблеми класової боротьби висловлював *М.Туган-Барановський*, видатний вчений-економіст. Він зазначав, що вже сама ця ідея має істотний логічний дефект. "Не можна, – писав він, – протиставляти політичне "насильство" (владу), "економічній вигоді" (багатству) з тієї простої причини, що влада може бути, і дуже часто буває, метою в собі, а багатство завжди є лише засобом до чого-небудь іншого" [5]. Дослідник дійшов висновку, що тільки найбідніші борються за "чисте" існування. Причому люди значно більше прагнуть до багатства як шляху до влади, ніж навпаки.

Духовну діяльність людини, вважав М.Туган-Барановський, трактувати точки зору теорії класової боротьби не можна. Класовий інтерес не становить критерію доброти, істини і краси. “Ні тепер, ні раніше історія людського суспільства не була історією тільки боротьби класів...” [5, с.31].

Перші вітчизняні публікації, присвячені дослідженню власне конфлікту, появились на початку 20-х років ХХ ст. У цей час дана проблема досліджувалася у зв'язку із прикладними аспектами: керівництва трудовими колективами, професійної придатності, аварійності, змагання, формування функціонування дитячих та дорослих колективів. Особлива увага приділялася проблемам шкільного колективу, його впливу на особистість, міжособистісних взаємовідносин у ньому. Відомий педагог А.Макаренко розробив типологію конфліктів та визначив шляхи їх розв'язання, описав особливості управління колективом в конфліктних ситуаціях. В середині 20-х років значного поширення в Україні набули психоаналітичні ідеї З.Фрейда. Його зарахували до найбезстрашніших умів нашого віку, революціонерів, які сміливо порушили “вікові традиції буржуазної моралі та науки”. Певний час у нашій країні фрейдизм користувався значною увагою не тільки в наукових колах, а й у широкого читача. Українські фрейдисти широко використовували у своїх працях такі терміни, як “надолуження”, “витіснення”, “компенсація” та ін. У психології було розкрито смисл пограничної ситуації, боротьби мотивів на ґрунті віри і знання – одкровення та умоглядності учинкової дії та спокутування як післядії (Л.Шестов).

Однак розвиток конфліктологічних експериментальних та теоретичних досліджень у вітчизняній науці на початку 30-х рр. було загальмовано подорожжями радянського суспільствознавства про безконфліктний розвиток суспільства. Вважалося, що соціальні конфлікти виникають у результаті розвитку й загострення антагоністичних суперечностей, а оскільки в умовах соціалістичного суспільства антагоністичні суперечності ліквідовані й залишаються тільки поступово згладжувані неантагоністичні суперечності, то поява соціальних конфліктів при соціалізмі просто неможлива. Ці ілюзії, які виникли внаслідок ігнорування наявних проблем, переносились із макро-соціального, суспільного рівня на сферу внутрішньоорганізаційної та внутрішньогрупової взаємодії, а також у сферу міжособистісних відносин. Отже офіційно проблема конфлікту вважалася неактуальною. Така позиція суттєво загальмувала розвиток теоретичної думки і практичної роботи з конфліктами в нашій країні. Дослідження конфліктів обмежувалося окремими роботами вирішення конкретних практичних завдань, переважно у сфері педагогіки оптимізації діяльності трудових колективів. Тому ще до середини 70-х рр. наукові дослідження конфлікту мали фрагментарний характер, не було узагальнюючих робіт, необхідних для формування методологічної і теоретичної бази вивчення конфліктів.

У другій половині 70-х рр. з'являються дослідження, у яких автори намагалися теоретично синтезувати накопичений емпіричний матеріал. Було запропонована поняттєва схема психологічного аналізу конфлікту. До середини 80-х рр. сформувалися організаційний, діяльнісний та особистісний

Підходи у вивченні конфліктів. Вагомий внесок у розвиток вітчизняного вчення про конфлікт було зроблено Г.Костюком. Досліджуючи роль конфлікту в процесі формування особистості, вчений наполягав на розкритті реальних суперечностей цього процесу. Зовнішні суперечності, які набувають навіть конфліктного характеру, самі ще не стають рушієм розвитку. Тільки інтегруючись, викликаючи в самому індивіді протилежні тенденції, що вступають між собою в боротьбу, вони стають джерелом його активності, спрямованої на вирішення внутрішньої суперечності шляхом вироблення нових способів поведінки. У взаємодії особистості із зовнішнім світом виступають відношення усвідомлюваного і неусвідомлюваного компонентів, у формі яких розігруються конфліктні ситуації зі своєрідністю їхніх взаємних переходів. Функцію несвідомих процесів Г.Костюк вбачав насамперед у переробці отриманої мозком інформації та виробленні установок.

Зміни ситуації в колишньому СРСР, різке загострення суперечностей, розгортання конфліктних ситуацій у різних сферах та на різних рівнях суспільного життя (міжнаціональні, міжрегіональні, міжконфесійні конфлікти, криза в економіці, поява масового безробіття – на макросоціальному рівні; значне збільшення конфронтацій – на міжособистісному рівні; зростання напруги через втрату почуття безпеки, впевненості у завтрашньому дні – на внутрішньоособистісному рівні) актуалізували конфліктну проблематику. В останні роки українська громадськість активізувала дослідження проблем діагностики, гносеології, соціології, політики та психології конфліктів. Цьому присвячуються регіональні, національні, міжнародні конференції та семінари, проводяться моніторингові дослідження. Проблема конфлікту сьогодні різносторонньо розглядається багатьма науками: психологією, соціологією, філософією, історією, політологією, педагогікою, правознавством, військовими науками, економікою та ін., чим забезпечується різносторонність вивчення даного феномену. Певним внеском вчених України у розвиток конфліктології як науки є видання навчальних підручників та посібників, словників та іншої спеціальної літератури. Досить інтенсивно проблема конфлікту розробляється в Міжрегіональному інституті глобальної і регіональної безпеки, Інституті психології ім. Г.С.Костюка НАПН України, Київському центрі політичних досліджень і конфліктології, Київському міжнародному інституті соціології і конфліктології, Прикарпатському національному університеті ім. В.Стефаника та в інших наукових та навчальних закладах України. В 1998 р. була заснована Національна служба посередництва та примирення.

Виходячи із проблемності людського буття, можна вважати, що теорія та практика конфліктів має багатоаспектний характер. Нині в Україні вирізняються такі проблеми в галузі конфліктології: інтенсивний розвиток конфліктологічної теорії і методології; напрацювання категоріального та поняттєвого апарату з основ конфліктології, створення наукової бази; інтеграція гуманітарного, медико-біологічного й технічного підходів у дослідженні конфліктів і пошуку індикаторів їхнього раннього виявлення; підготовка фахівців для наукового та практичного дослідження проблем прогнозування,

запобігання та розв'язання конфліктів, створення спецгруп практиків-конфліктологів; створення системи конфліктологічної освіти, пропаганди конфліктологічних знань у суспільстві; організація системи практичної роботи по прогнозуванню, попередженню і врегулюванню конфліктів у різних сферах суспільного життя.

Висновки. Конфліктологічні ідеї, які формувалися в Україні в період від дохристиянських часів до ХХ ст., охоплювали широке коло соціальних проблем і підходів до їх вирішення. З позицій своєї епохи, відповідного рівня знань автори намагалися осмислити природу конфлікту, причини його виникнення, шляхи попередження, напрями розв'язання. Тому до часу виникнення конфліктології в Україні у другій половині ХХ ст. було накопичено досить великий об'єм інформації з конфліктологічної проблематики, що створило інтелектуальне підґрунтя для подальшого наукового вивчення конфліктів та конфліктних явищ.

Вітчизняна наукова думка містить різні погляди на конфлікти, їхню природу, соціальну роль. Протилежні позиції щодо проблеми конфліктної взаємодії представлені, з одного боку, теоріями безконфліктного, гармонійного розвитку суспільства, а з іншого боку, їм протистоять погляди на конфлікти як на явище природне, неминуче і навіть необхідне, оскільки вони є одним із проявів загального закону діалектики – єдності і боротьби протилежностей. Визначальна риса формування конфліктологічних ідей в Україні – тісний взаємозв'язок із суспільно-політичними проблемами, із завданнями утвердження національної державності, боротьбою за незалежність та національно-культурне відродження.

Безумовно, в даній статті ми не змогли розглянути всі проблеми історії формування в Україні поглядів на конфлікт, висвітливши лише провідні ідеї та напрями. Потрібно докласти ще чимало зусиль, щоб якомога детальніше дослідити значний науковий доробок українських мислителів, науковців – представників різних галузей наукового знання, – що стосується конфліктної проблематики.

1. Горський В.С., Кислюк К.В. Історія української філософії: Підручник. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.
2. Новий довідник: Історія України. – К.: ТОВ “КАЗКА”, 2006. – 736 с.
3. Орбан-Лембрик Л.Е. Зародження та розвиток соціальної психології на Прикарпатті // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – Вип.6. – Ч.2. – С.16–25.
4. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.
5. Піча В.М., Черниш Н.Й., Кондратюк Л.Й. З історії української соціологічної думки (Матеріали до лекції з курсу “Соціологія”). – Львів, 1995. – 64 с.
6. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – 916 с.
7. Федів Ю.О., Мозкова Н.Г. Історія української філософії: Навчальний посібник. – К.: Україна, 2000. – 512 с.

The author shows the main stages of formation of conflictology ideas in Ukraine. The research carry out in the context of history of Ukrainian culture, philosophy, sociology, literature.

Key words: conflict, conflict relationships, social conflict, interpersonal conflict, intrapersonal conflict, struggle, opposition, international conflict, conflictology.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-РОЛЬОВА СТРУКТУРА СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

У статті здійснений теоретичний аналіз функцій сучасної сім'ї, її ролі в структурі, психологічних особливостей і деформацій у певних сферах життя медіальності.

Ключові слова: функції сучасної сім'ї, функціонально-рольова структура сім'ї

Постановка проблеми. Сім'я є інститутом первинної соціалізації дитини, роль якого неможливо переоцінити. Суспільна цінність і соціальна психологічна значущість родини зумовлені її відтворенням безпосереднього життя, вихованням дітей, передаванням від старших до молодших соціального досвіду, цінностей культури, формуванням індивідуальної свідомості, діалогічних форм взаємодії [13, с.330]. Життєдіяльність кожної сім'ї тісно пов'язана з виконанням нею певних функцій. З одного боку, функціональна структура сім'ї опосередкована культурно-історичними умовами того чи іншого суспільства, з іншого – індивідуальними особливостями її членів, їх мотивами, потребами, бажаннями.

Теоретичні розробки основних тенденцій розвитку сучасної сім'ї в галузі соціальної психології належать таким вченим, як: Т.В.Андрєєва, А.І.Антоно О.І.Бондарчук, І.В.Гребенніков, Е.Г.Ейдемїллер, О.М.Здравомислова, О.А.Кірабанова, В.П.Кравець, М.Левицький, М.С.Мацковський, В.М.Медко Г.Навайтис, Л.Е.Орбан-Лембрик, В.С.Торохтїй, Г.М.Федоришин, А.Г.Харчев В.В.Юстіцькіс, Л.Б.Шнейдер та ін.

Мета повідомлення: на основі теоретичного аналізу наукової літератури виокремити й узагальнити функції сучасної української сім'ї та "відхилення" її функціонально-рольової структури.

Теоретичний аналіз проблеми. Сучасна українська сім'я має свою специфіку, зумовлену впливом культурно-історичних чинників. Учені виокремлюють такі її особливості [6; 9; 10]:

1. Перехід від великої розширеної сім'ї до нуклеарної, від багатодітності (5-ти і більше дітей) до малодітності (1–2 дитини), причому дітонародження стало планованим.

2. Основою укладання шлюбу є кохання, емоційне прийняття та підтримка.

3. Змінились ролі членів сім'ї, її утримує не лише чоловік, але й дружина, яка отримала економічну самостійність. У зв'язку із зайнятістю жінки на виробництві значно розширились обов'язки чоловіка відносно побуту, виховання дітей, дозвілля тощо. Водночас суперечність між виробничою і побутовою ролями жінки слугує джерелом напруження, призводить до послаблення контролю за поведінкою дітей і є причиною зниження народжуваності

О.З.Лютецька Відсутність спільних професійних інтересів у членів сім'ї призводить до зменшення потреби в спілкуванні і є "бомбою сповільненої дії".

4. Сучасна сім'я переживає перехідний період від патріархальної до демократичної. Взаємини між подружжям стали рівноправними, зросла роль психологічних, моральних чинників стійкості сім'ї.

5. Батьки у вихованні дітей перейшли на принципово нову, гуманістичну позицію, до дитини ставляться як до особистості, що має право на вільний вибір власного життєвого шляху. Проте заклопотаність батьків кар'єрою, надто високий рівень автономності дітей від батьків призводить до того, що значну частину часу діти проводять поза сім'єю.

6. Проблемою сучасної сім'ї є відсутність чоловіка у декількох поколіннях, а також їх відсутність у багатьох інститутах соціалізації – дитсадках, школах тощо.

7. Декілька поколінь у сім'ї залежать одне від одного не тільки духовно, але й матеріально: молоді люди проживають разом із батьками без надії на власне житло; тому межі між сімейними підсистемами дифузні, погано структуровані, влада часто належить дідусям і бабусям.

8. Особливою проблемою є зростання кількості неповних сімей, соціальних сиріт, насилля в сім'ї, позашлюбної дітонароджуваності.

Без сумніву, аналіз функціонально-рольової структури сучасної сім'ї неможливий без урахування цих особливостей. Загалом, кожна новоутворена сім'я виконує типові функції, пов'язані з потребами й умовами життєдіяльності її членів. В.П.Кравець виокремлює такі функції сім'ї [10]:

- **репродуктивну** – спрямовану на народження дітей і продовження людського роду, забезпечення неперервності поновлення поколінь. Ця функція не зводиться тільки до кількісного відтворення, адже кожне суспільство зацікавлене в духовному відтворенні людей, а це неможливо зробити без сім'ї. Сьогодні змінився зміст репродуктивної функції, народження дітей перестало бути чинником задоволення потреб сім'ї в робочій силі, на перший план вийшли моральні мотиви: задоволення потреб у виконанні батьківського обов'язку, продовженні роду; задоволення почуття материнства-батьківства. На жаль, в Україні народжуваність в останні роки зрівнялась зі смертністю і має тенденцію до дальшого скорочення, що призводить до депопуляції й старіння суспільства.

Причини, що обмежують репродуктивну функцію сім'ї, такі: урбанізація суспільства, зростаючі матеріальні й культурні запити міських жителів, які вимагають для свого задоволення часу, енергії, коштів, подорожчання утримання дитини в умовах міста; недостатні матеріально-побутові умови (перехід до ринкової економіки, економічні катаклізми); професійні інтереси жінки, для якої діти знижують можливості самоосвіти, культурного розвитку, кар'єри тощо; низький престиж батьківства – батьки, що мають багатодітні сім'ї, в очах громадськості виглядають бідолахами, їм співчужають, їх вважають нещасними; нестійкість сімейно-шлюбних стосунків; окреме проживання молодої сім'ї і батьків, що призводить до ізоляції молодих від старшого покоління, небажання бабусь і дідусяв надавати підтримку й допомогу тощо;

– *сексуальну* – передбачає реалізацію сексуальних стосунків подружжя досягнення ними сексуального задоволення;

– *виховну* – передбачає реалізацію батьками турботи, керівництва організації життєвого простору дитини, допомоги у визначенні життєвих перспектив, шляхів їх досягнення, інформаційної та ідеологічної просвіти тощо. Тобто виховна функція сім'ї реалізується у трьох аспектах: первинної соціалізації дитини, постійному впливові дітей на їхніх батьків, систематичному виховному впливові сімейної групи на кожного свого члена;

– *господарсько-економічну* – спрямовану здебільшого на забезпечення матеріальних, господарсько-побутових потреб сім'ї. Вона містить кілька компонентів: участь членів сім'ї в суспільному виробництві як основа задоволення матеріальних і духовних потреб; ведення домашнього господарства; формування сімейного бюджету; організація процесу споживання. Від справедливого розподілу господарсько-побутової праці значною мірою залежить міцність шлюбно-сімейних стосунків;

– *відновну (психотерапевтичну)*, що полягає у взаємній підтримці здоров'я, життєвого тону членів родини, створенні сприятливого психологічного клімату сім'ї. Психологічна підтримка містить підтримку емоцій (здатність співчувати, співпереживати, підбадьорити, допомогти ділом) і підтримку інтелектуальну (когнітивну) як допомогу в аналізі та інтелектуальному розв'язанні різних практичних проблем. Таким чином, відновна функція реалізується у двох аспектах: “погляджування” (ласка й увага одні до одного) і “резонування” (розуміння й допомога один одному в оцінці позицій із важливих проблем, підтримка кожного члена сім'ї в самореалізації особистісного розвитку);

– *комунікативну*, що задовольняє потреби членів сім'ї у спілкуванні один з одним і з соціумом. Особливості внутрішньосімейного спілкування зумовлюють наступні чинники: багатоаспектність сімейних відносин (економічні, ідеологічні, статеві тощо), їх природність, постійність, глибока інтимність, взаємозакінченість, спрямованість на забезпечення всіх боків життєдіяльності членів сім'ї.

З внутрішньосімейним спілкуванням нерозривно пов'язана організація дозвілля й відпочинку. У вільного часу дві основні функції: економічна, соціальна. З погляду економічної функції, вільний час – це період рекреації, необхідний людині для відновлення сил, затрачених на основну діяльність, погляду соціальної функції, вільний час – це капітал, який не можна покласти на ошадну книжку, його треба використати в той момент, коли він потрібний. Проблемою сучасних сімей є відсутність психологічної установки на змістовний відпочинок. О.І.Бондарчук рекреативну організацію дозвілля й відпочинку означає як *рекреативну* функцію [4].

Регулятивна функція полягає в регулюванні стосунків між членами сім'ї на основі моральних норм через первинний соціальний контроль, реалізацію особистого авторитету та влади. У демократичній сім'ї регулятивна функція реалізується, перш за все, через авторитет батьків, який будується на глибоких моральних засадах.

Феліцитологічна (від італ. “фелісіте” – щастя) – формування спільних поглядів подружжя на сімейне щастя, відповідних їм почуттів, прагнень, переконань.

І.В.Гребенніков (1991) виокремлює чотири функції сучасної сім'ї [5]: репродуктивну, економічну (суспільне виробництво засобів до життя, відновлення дорослими витрачених на виробництві сил, ведення господарства, наявність власного бюджету, організація споживацької діяльності), виховну (формування особистості дитини, систематичний вплив сімейного колективу на кожного свого члена протягом усього його життя, постійний вплив дітей на батьків та інших дорослих членів сім'ї) і комунікативну (посередництво сім'ї в контакті своїх членів із засобами масової інформації, літературою та мистецтвом, вплив сім'ї на різноманітні зв'язки своїх членів з оточуючим природним середовищем і на характер його сприйняття, організація внутрішньосімейного спілкування, організація дозвілля та відпочинку).

М.С.Мацковський (1989) до цих основних додає наступні функції: *соціально-статусну, емоційну, сферу первинного соціального контролю, сферу духовного спілкування* [11].

Ряд авторів (Т.В.Андрєєва, А.І.Антонов, І.В.Гребенніков, В.М.Медков, Г.Навайтіс, А.Г.Харчев) серед функцій сім'ї розрізняють *специфічні та неспецифічні*. Специфічні відображають особливості сім'ї як соціального інституту, є статичними за будь-яких суспільних змін; а неспецифічні – це ті, до виконання яких сім'я “приспосовується” поряд з іншими соціальними організаціями в конкретних історичних умовах. Відповідно до першого типу відносимо репродуктивну функцію, утримання дітей (екзистенціальна функція) та їх виховання (функція соціалізації). Другий тип функцій пов'язаний із накопиченням і передачею власності, статусу, організацією виробництва й споживання, відпочинку, створення сприятливого психологічного клімату сім'ї.

Е.Г.Ейдемільер, В.В.Юстіцькіс вважають, що сімейні функції безпосередньо пов'язані із задоволенням потреб членів сім'ї. Так, виховна функція задовольняє потреби у батьківстві та материнстві, у контактах із дітьми та їх вихованні, у тому, що батьки можуть “реалізуватись” у дітях. Господарсько-побутова задовольняє матеріальні потреби (в їжі, житлі тощо); емоційна – потреби в симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті, збереженні психічного здоров'я членів сім'ї. Функція духовного (культурного) спілкування задовольняє потребу в спільному проведенні дозвілля, взаємному духовному збагаченні, духовному розвитку членів суспільства. Функція первинного соціального контролю забезпечує виконання соціальних норм особливо тими членами сім'ї, які через різні обставини (інвалідність, старість, тимчасову непрацездатність тощо) не можуть самотійно виконувати ці соціальні норми. Сексуально-еротична функція сприяє задоволенню сексуально-еротичних потреб членів сім'ї. Вчені вказують, що в процесі суспільного поступу змінюється як якісний, так і кількісний склад функцій. Наприклад, функція первинного соціального контролю наповнилась новим змістом у плані толерантного ставлення до розлучень, народження позашлюбних дітей, “громадянських” шлюбів тощо [6, с.20–21].

Г.Навайтіс звертає увагу на те, що при аналізі функцій сім'ї слід урахувати відмінності між поняттями, які характеризують відносини сім'ї з іншими соціальними спільнотами, і поняттями, що описують стосунки самій сім'ї. При аналізі соціального інституту сім'ї підкреслюють санкції новані суспільством шлюбні зв'язки, норми та деперсоналізовані функції. При аналізі сім'ї як малої соціальної групи особливого значення набувають норми та функції, які виникли під час міжособистісної взаємодії.

Загалом чинниками функціонування сім'ї є потреби, і функції поділяються залежно від того, яку групу потреб задовольняють: потреби суспільства, соціальних груп чи індивідуальні потреби членів сім'ї. На думку Г.Навайтіса, кожна окремо взята потреба могла би бути задоволена і поза сім'єю, проте лише сім'я дозволяє задовольнити всі потреби в комплексі. Учений виокремлює таку важливу особливість функцій сім'ї як їх комплексність. Серед основних груп потреб він виокремлює потреби в батьківстві та материнстві, потреби, пов'язані зі створенням і підтримкою деяких матеріальних умов життя сім'ї, та потреби у фізичній і психічній інтимності. Розуміння комплексності функцій сім'ї допомагає психологу вибрати найбільш дієві способи впливу на неї, адже часто позитивний "зсув" у функціонуванні однієї сфери життєдіяльності сім'ї покращує весь сімейний уклад.

Функції сім'ї відрізняються одна від однієї ступенем важливості і утворюють ієрархічну структуру [9]. Ця ієрархія визначається історією сім'ї як соціально-культурного інституту та історією кожної конкретної сім'ї, змінюється залежно від історичного періоду, соціокультурного оточення і віт стадії життєвого циклу сім'ї. Наприклад, у 19 сторіччі найголовнішою була економічна (господарсько-побутова) функція, діти були потрібні як робоча сила і гарант забезпечення батьків на схилі літ. Сучасне суспільство практично втратило функцію передачі соціального статусу (спадкову передачу аристократичних титулів, що забезпечувала спадковість статусу і влади). Ця функція зберігається невеликою кількістю знатних родин, але має формальний характер (забезпечується спадковістю, а не елітарною освітою та відповідним колом спілкування).

Л.Б.Шнейдер поділяє всі функції на *традиційні та сучасні*. Зокрема, до традиційних він відносить господарсько-економічну, репродуктивну, регенеративну (успадкування статусу, прізвища, майна, соціального становища, наприклад, сімейних цінностей, фотокарток, традицій тощо), освітньо-виховну (соціалізація), рекреативну. Психотерапевтичну функцію автор розглядає як породження сучасності, оскільки інтимність, близькі емоційні стосунки протягом тривалого часу не були превалюючим чинником стабільності шлюбно-сімейних стосунків [15].

Цікавою є класифікація сімейних функцій на *психологічні та соціально-культурні (соціалізуючі)* [8]. Психологічні функції тотожні психотерапевтичним і покликані в кінцевому результаті створити базу для розвитку вищого типу потреб (за А.Маслоу) – у самоактуалізації та реалізації творчого потенціалу кожного члена сім'ї. Ці функції здійснюються через міжособистісні стосунки, але їх зміст у традиційній і сучасній егалітарній сім'ї суттєво

відрізняється. На думку О.М.Здравомислової, "психологічну солідарність" у міжособистісних стосунках забезпечують три основні компоненти: інтимність (близькість), кооперація (взаємодопомога) і когнітивна згода (взаєморозуміння). Кожен елемент "психологічної солідарності" має різну значущість на різних етапах життєвого циклу сім'ї: на етапі дошлюбного спілкування і до народження первістка – інтимність; після народження дитини – кооперація; потім все більш значущою стає когнітивна згода. Проте, з погляду задоволення базових особистісних потреб (у тому числі в самоствердженні, самореалізації, самоактуалізації) для патріархальної (традиційної) сім'ї характерна висока міра кооперації, когнітивної згоди і недостатній розвиток інтимності й автономії особистості. Для демократичної (егалітарної) сім'ї інтимність та автономія є особливо значущими, хоча всі елементи "психологічної солідарності" важливі й затребувані.

Сучасні сім'ї все частіше утворюють проміжний варіант між традиційною та егалітарною моделлю – так звану "маргінальну" сім'ю, коли авторитарні стосунки, жорсткий розподіл ролей, залежне становище жінок і дітей вже обтяжує, а підстав для створення демократичної сім'ї ще немає. Така невизначеність призводить до незадоволення шлюбом, зростання кількості розлучень, погіршення психічного здоров'я членів сім'ї тощо.

Психологічна й соціально-культурна функції взаємопов'язані та взаємозалежні. Сім'ї з високорозвиненою психологічною солідарністю легко виконують завдання соціалізації своїх членів, що й складає зміст соціально-культурної функції сім'ї.

Соціалізація – процес складний і багатоаспектний. З одного боку, через міжпоколінну взаємодію сім'я формує не тільки психологічні, але й базові культурні цінності людини, які регулюють її поведінку у різних сферах життєдіяльності. З іншого боку, кожне суспільство, історичний період породжують власну "сімейну ідеологію", яка суттєво впливає на цю взаємодію. Так, механізм соціалізації у традиційній сім'ї опирається на безумовний авторитет старшого покоління, звичаї, ритуали; діти є об'єктом соціалізації, надання якої – "вписати" їх у чітко задані рамки існуючих ролей, норм і цінностей". У демократичній сім'ї кожен отримує можливість для самореалізації, у міжпоколінному спілкуванні виробляються навички критичного ставлення до суперечливих норм і цінностей. Крім того, сім'я по-різному може реагувати на суспільні ціннісні пріоритети: успішно засвоювати їх у процесі сімейної соціалізації, свідомо не сприймати або не виконувати свою соціалізуючу функцію через низький культурний рівень і порушення життєво важливих внутрішньосімейних зв'язків (алкоголізм, байдуже ставлення один до одного тощо). Слід зазначити, що в перехідні періоди суспільного розвитку кількість сімей другого і третього типу чисельно зростає, і це треба враховувати при аналізі відносин сім'ї як системи з позасімейними інститутами соціалізації [8, с.86].

З функціонуванням сім'ї тісно пов'язане виконання сімейних ролей. Загалом учені виокремлюють наступні основні ролі: відповідальний за матеріальне забезпечення сім'ї, господар-господиня, відповідальний по догляду за

немовлям, вихователь, сексуальний партнер, організатор розваг, організатор сімейної субкультури, відповідальний за підтримку зв'язків з родиною "психотерапевт" [15, с.140].

Сімейні ролі (за К.Киркпатриком) поділяються на *традиційні, товариські і партнерські* [1, с.64–65]. *Традиційні сімейні ролі* передбачають боку дружини народження й виховання дітей, створення сімейного затишшя, обслуговування сім'ї, підпорядкування власних інтересів інтересам чоловіка, пристосування до залежності, терпимість до обмеження сфери діяльності, боку чоловіка – вірність матері своїх дітей, економічну безпеку й захист сім'ї, підтримку сімейної влади й контролю, прийняття основних рішень, емоційна вдячність дружині за прийняття пристосування до залежності, забезпечення аліментів при розлученні.

Товариські ролі вимагають від дружини збереження зовнішньої привабливості, забезпечення моральної підтримки й сексуального задоволення чоловіка, підтримки корисних для нього соціальних контактів, живого цікавого духовного спілкування з чоловіком і гостями, забезпечення різноманітності життя та усунення нудьги; від чоловіка – захоплення дружиною, царського ставлення до неї, відповідного романтичного кохання й ніжності, забезпечення засобів для одягу, розваг, соціальних контактів, проведення дружиною дозвілля.

Партнерські ролі потребують від подружжя економічного внеску в сім'ю відповідно до заробітку, спільної відповідальності за дітей, участі в домашній роботі, розподілу правової відповідальності. Крім цього, від дружини вимагається відмова від рицарства партнера (позаяк вони рівні), однакової відповідальності за підтримку статусу сім'ї, у випадку розлучення і відсутності дітей – відмова від матеріальної допомоги. Чоловік повинен прийняти рівний статус дружини і погодитись з її участю у прийнятті будь-яких рішень.

Слід зазначити, що для сучасної сім'ї характерними стають певні "відкриття" у її функціонуванні. Так, у значній кількості сімей немає спільної сімейного бюджету, партнери здійснюють витрати окремо, кожен відповідно до власної зарплатні, таким чином "удосконалюючи" економічну функцію. Зростає кількість сімей, які, свідомо не бажаючи мати дітей, ігнорують найважливішу функцію сім'ї – репродуктивну. Члени "відкритої" сім'ї відторгають сексуально-еротичну функцію, оскільки в них немає заборони на позашлюбні зв'язки.

Зміни функціонально-рольової структури чітко простежуються в динаміці і функціонально неповних сім'ях. Сім'ї першого типу не виконують або частково виконують цілий комплекс функцій (сексуально-еротичну, виховну, рекреативну, комунікативну та ін.), оскільки тривалий час відсутній один із членів сім'ї, відповідно інші члени відчують рольове перевантаження. У функціонально неповних сім'ях батьки у погоні за високими заробітками й кар'єрним ростом в основному не забезпечують виховну функцію, не надають дітям і один одному достатньо емоційного тепла, підтримки, емпатії тощо.

Е.Г.Ейдемиллер і В.Юстицькіс вважають, що дисфункціональна сім'я не спроможна задовольнити потреби своїх членів в особистісному та духовному розвитку [6, с.24].

Висновки. Узагальнюючи вищесказане, можемо стверджувати, що діяльність сучасної сім'ї тісно пов'язана з виконанням її членами таких основних функцій, як репродуктивна, сексуальна, виховна, господарсько-економічна, комунікативна, психотерапевтична, рекреативна, регулятивна. У кожній конкретній сім'ї вони мають свою ієрархію, змістове наповнення, залежно від розподілу ролей та обов'язків між її членами. Специфікою сучасної сім'ї є відсутність (або часткове виконання) певних основних функцій.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні специфічних функцій сучасної української сім'ї та їх впливу на її психологічний клімат і здоров'я.

1. Андреева Т.В. Семейная психология: Учеб. пособие. – С.-Пб.: Речь, 2004. – 244 с.
2. Андреева Т.В. Психология современной семьи. Монография. – С.-Пб.: Речь, 2005. – 436 с.
3. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. – М.: Изд-во Московского университета, Изд-во МУБУ (Братя Карич), 1996.
4. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї. – Київ, 2001.
5. Гребенников И.В. Основы семейной жизни. – М.: Просвещение, 1991.
6. Эйдемиллер Э.Г., Юстицькіс В. Психология и психотерапия семьи. – Питер, 2001. – 656 с.
7. Зацепин В.И. Брак и семья // Психология семьи / Под ред. Д.Я.Райгородского. – Самара: Бахрах – М, 2002. – С.3–32.
8. Здравомыслова О.М. Психологические и социокультурные функции семьи // Психология семьи. Хрестоматия / Под ред. Д.Я.Райгородского. – Самара: Бахрах – М, 2002. – С.82–91.
9. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2004. – 320 с.
10. Кравець В.П. Психологія сімейного життя. – Тернопіль, 1995.
11. Мацковский М.С. Социология семьи. – М.: Наука, 1989.
12. Навайтис Г. Семья в психологической консультации. – М.: МПСИ; Воронеж: Модэк, 1999. – 224 с.
13. Орбан-Лембрик Л.Е. Социальная психология: Підручник: У 2-х кн. – Кн.2: Социальная психология групп. Прикладная социальная психология. – К.: Либідь, 2006. – 440 с.
14. Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – 168 с.
15. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. – М.: Апрель-Пресс, 2000. – 512 с.

The article deals with theoretical analysis of functions of modern family, its role in the structure, psychological features and deformations in the different spheres of functioning.
Key words: functions of modern family, functions and roles in the family structure.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ АГРЕСИВНОСТІ ДОШКІЛЬНИКІВ

У статті висвітлено основні причини формування агресивності дітей дошкільного віку, ознак агресії та агресивності дітей, а також окреслено можливості їх корекції.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивна поведінка, асертивна поведінка, чинники формування агресивності дитини.

Актуальність проблеми. Безпрецедентний ріст агресивності в усіх сферах життя людини, який спостерігається в останні десятиліття, викликав занепокоєння у багатьох дослідників і, безумовно, вимагає детального вивчення цієї проблеми. Підвищена агресивність дітей є однією з найбільш гострих проблем не тільки для лікарів, педагогів і психологів, але і для всього суспільства в цілому. З кожним днем кількість дітей з такою поведінкою стрімко зростає. Це пояснюється впливом цілого комплексу чинників: погіршенням соціальних умов життя, кризою сімейного виховання, неурою школи до нервово-психічного стану школярів, збільшенням частки патологічних пологів, які спричиняють пошкодження головного мозку дитини тощо. Як показують чисельні спостереження, проблеми і відхилення в поведінці, які виникають у дітей в дошкільному віці, мають виражену тенденцію набувати надалі тяжкого хронічного характеру, оскільки агресивна поведінка є дуже стійким стереотипом міжособистісних взаємовідносин, які крок за кроком закріплюються в процесі розвитку особистості.

Метою публікації є висвітлення основних причин формування агресивності дітей дошкільного віку, ознак агресії та агресивності дітей, а також окреслення можливостей їх корекції.

Під агресією розуміють ворожу поведінку індивіда, викликану його намірами завдати болю, знищити, або встановити панування над іншим [1; 2]. У той же час багато авторів розділяють поняття агресії як специфічної форми поведінки й агресивності як психологічної характеристики особистості. Агресія трактується як процес, який має специфічну функцію і організацію, агресивність же розглядається як характеристика особистості. Тому слід розмежовувати агресію як дію людини і агресивність як характеристику особистості.

Агресивність, через свою стійкість і входження в структуру особистості, здатна визначати загальну тенденцію поведінки, більше того – життєвий шлях особистості. Агресивність як риса особистості входить у групу таких якостей, як ворожість, образливість, недобррозичливість тощо. Слід також зазначити, що можлива також агресія без агресивності, в той же час агресивність може проявлятися не тільки у відкритій агресивній поведінці [3].

При аналізі агресивності дитини потрібно розрізнити її власне агресивну і асертивну поведінку. Часто батьки плутають їх через схожість зовнішніх ознак, сприймаючи прагнення дитини відстоювати свої права як прямий виклик авторитетові дорослих. Конфлікт, який зароджується з небажання батьків вислухати і зважити на думку дитини, може розвинути в достатньо вибухову форму, а може і перейти в латентний стан, спричиняючи деструктивні зміни у повсякденній поведінці малюка протягом довгого часу [2]. При цьому асертивна поведінка може стати передумовою до агресивної поведінки дитини як наслідку не надто вдалого відстоювання власної позиції перед дорослими.

Слід розрізнити також суміжні з агресивністю явища. Нерідко в ясельній групі (серед дітей віком 1,5...2 роки) можна спостерігати, як малюки стукають іграшкою то по столу, то по головах інших малюків. Подібну поведінку важко вважати власне агресивною, оскільки очевидної навмисної спроби завдати іншій дитині болю швидше за все немає – діти у своєму пізнанні оточуючого світу можуть не зважити на те, що їх “дослідження” різних предметів може заподіяти шкоду іншим [2]. Тому в подібних випадках основним завданням для дорослих є пояснення малюкам небажаності такої поведінки.

На думку багатьох фахівців, одним із основних джерел формування агресивності у дітей-дошкільників є саме сімейне середовище. Дитина може переживати в сім'ї достатньо широкий спектр негативних впливів з боку дорослих, які будуть сприяти формуванню у неї агресивності: пряме фізичне або сексуальне насилля, емоційна холодність, приниження, негативна оцінка, емоційне неприйняття дитини оточуючими її дорослими тощо. Члени сім'ї можуть самі демонструвати агресивну поведінку або підкріплювати відповідні дії малюка, наприклад, виражаючи гордість за його перемогу в бійці з іншими дітьми, радячи йому відстоювати себе перед однокласниками, майже одразу використовуючи фізичну силу.

Проблема культивування дитячої агресивності в сімейному середовищі обтяжується ще й тим фактом, що дорослі здебільшого схильні оцінювати поведінку дитини з точки зору власних, “дорослих” етичних критеріїв, однак така позиція може бути не зовсім коректною відносно дитини, оскільки у дошкільників ще недостатньо розвинута моральна самосвідомість. Звідси випливає часте повне нерозуміння та неприйняття дитячої поведінки і, як наслідок, формування негативного ставлення до неї, що, у свою чергу, буде виступати сприятливим ґрунтом для збільшення агресивності дитини в якості адаптивної реакції на несприятливе оточення. Виникає замкнуте коло: негативна реакція дорослих на агресивну поведінку дитини сприяє зростанню її агресивності, фактично стимулює її [3], тому подібний циклічний процес може достатньо швидко нарощувати свою інтенсивність, закріплюється і набувати нових стійких форм, які будуть важко піддаватися корекції.

Батьки в таких випадках забувають, що для дитини аморальні форми поведінки ще недостатньо чітко оцінюються як “безумовно погані” в будь-яких ситуаціях (дитина тільки вчиться розрізненню загальним “поганого” і

“хорошого”), а ті вчинки, що вже визначаються як “погані”, можуть вважатися допустимими через різноманітні обставини, які в очах дитини виправдовують загальну “негативність” її вчинків. Тобто поведінка дитини у великій мірі обумовлюється конкретною ситуацією, оскільки дитина ще не має чітких і стійких надситуативних критеріїв оцінки власної поведінки. Для дорослих же засудження негативної поведінки їх дитини з наступним покаранням може слугувати як звичною, традиційною, а тому нормальною формою виховання дитини, так і способом уникання вирішення проблем, які переживає агресивна дитина [3].

Одним із чинників суттєвого впливу сім’ї на формування агресивності є також те, що дитина ще до досягнення молодшого шкільного віку проходить ряд криз особистісного розвитку, які спричиняють її значну емоційну нестабільність. У цей час вона максимально чутлива до зовнішніх впливів, а тому демонстрування дорослими агресивних зразків поведінки легко фіксується у свідомості дитини як допустима форма соціальної поведінки. При цьому особливої уваги потребує агресивна поведінка, яка виховується в такому мікросередовищі, де агресія виступає єдиним засобом адаптації до його норм і правил, що в наш час зустрічається достатньо часто [3].

Н.Д.Левітов відзначав, що агресивні тенденції можуть закономірно зростати на фоні підвищення поведінкової активності дитини в процесі її афективного розвитку. Динаміка агресії часто є своєрідним показником ускладнення і збільшення гнучкості в способах взаємодії людини з її найближчим оточенням. Так, прикладом може слугувати перехід дітей від безпосередньої фізичної агресії до непрямої, вербальної [3].

Загалом, як вже було зазначено вище, на становлення агресивної поведінки дитини суттєво впливають різноманітні сімейні чинники, насамперед, конфліктність або неадекватний стиль сімейного виховання. Так, батьки, які використовують дуже суворі покарання, надмірний контроль (гіперопіка) або, навпаки, не контролюють заняття своїх дітей (гіпоопіка), нехтують ними, найчастіше зіштовхуються з неслухняністю і агресією своїх дітей. Також існує думка, що виражений негативний вплив на дитину має агресія батьків один до одного (фізичне насилля або моральне приниження).

Причинами агресивності дитини можуть слугувати:

- погіршення соціальних умов життя дітей;
- криза сімейного виховання, зумовлена збільшенням темпу сучасного життя;
- постійна агресивна поведінка батьків (дитина таку поведінку починає сприймати як нормальну), їх конфліктність, збудливість, а то й жорстокість;
- тривалі і часті образи, джерелом яких є батьки або які-небудь обставини;
- приниження, образи дитини батьками;
- прояви нелюбові до дитини, формування відчуття небезпеки і ворожості оточуючого світу, нехтування батьківськими обов’язками;
- проблеми з залежністю від батьків;

- неувага школи до нервово-психічного стану дітей;
- органічні ураження кори головного мозку, в тому числі через патології пологів, струси чи запалення мозку [2; 4; 5].

На основі свого раннього негативного життєвого досвіду діти цієї групи ризику вибудовують стійкі логічні структури й очікування, створюючи картину ворожого оточуючого світу, яка в свою чергу впливає на їх здатність до обробки інформації під час соціальних взаємодій. Іншим дітям такі малюки, переважно через недорозвиток здатності до емпатії, часто приписують ворожі наміри, особливо якщо відчувають загрозу для себе або відчувають неоднозначність ситуації. Викривлене сприймання і помилкова оцінка ситуації ведуть до ще більш агресивної поведінки.

Такі діти не тільки погано справляються з обробкою інформації, але у них також спостерігається дефіцит здатності до спілкування, налагодження контакту з іншими дітьми. Агресивні діти рідше граються з однолітками, менше розмовляють з ними, ігнорують їх запитання, є в основному егоцентристами, упереджено, викривлено сприймають оточуючих, оскільки їм важко розуміти мотиви поведінки інших людей і свої власні. Тому часто такі діти приписують саме ворожі наміри оточуючим, проявляють гнів. Крім того, агресивні діти дуже часто підозріливі, люблять перекидати провину за вчинені ними сварки і бійки на інших.

Агресивним дітям бракує вміння розрізнати індивідуальні когнітивні й емоційні процеси – як свої власні, так і інших людей, знаходити спільні і відмінні від себе характеристики інших людей, знаходити альтернативні пояснення і вирішення ситуацій, визначати, що думають і чого хочуть оточуючі. При цьому таким дітям бракує відчуття того, що їх люблять, що вони комусь потрібні.

Загалом, основними ознаками дітей, схильних до агресивних поведінкових проявів, є (за А.Бердниковою [2]):

- очікування від оточуючих переважно ворожого ставлення (ймовірно на основі негативного досвіду взаємодії з ними);
- недооцінка рівня власної ворожості;
- звинувачення інших людей і обставин у своїх проблемах; обмежений вибір реакцій на проблемні ситуації (що зумовлює їх одноманітність, як правило по агресивному типу реагування). При цьому часто відбувається завищення інтенсивності їх емоцій (наприклад, гнів замість суму або роздратування);
- невисока здатність висловлювати свої почуття словами, надання переваги при цьому діям;
- неспроможність проаналізувати наслідки власних вчинків; несприйнятливості до почуттів оточуючих, низький рівень емпатії. Таких дітей не хвилюють почуття жертви їх агресії;
- більше поцінування переваги і помсти, ніж дружби;
- мала схильність до компромісів;
- схильність до агресії у відповідь;
- переконаність, що агресивна поведінка зменшує агресивність оточуючих;

- незнання про власну значущість, через це страх бути відкинутим однолітками;
- мають труднощі з запам'ятовуванням, важко зосереджуються.

На поведінковому рівні агресивних дітей легко можна виділити посеред інших за такими ознаками (за М.Алворт і П.Бейкер [6]):

- Часто втрачає контроль над собою.
- Часто сперечається, свариться з дорослими.
- Часто відмовляється виконувати правила.
- Часто спеціально дратує людей.
- Часто звинувачує інших у своїх помилках.
- Часто сердиться і відмовляється зробити що-небудь.
- Часто заздрісна, мстива.
- Чутлива, дуже швидко реагує на різні дії оточуючих (дітей і дорослих) які нерідко дратують її.

Таким чином, агресію і агресивність дошкільника можна розглядати як не надто вдалі спроби адаптації в оточуючому його світі, спроби захистити і забезпечити себе від негативних впливів оточення – насамперед шляхом випередження суб'єктивно очікуваних негативних впливів з боку інших. Загалом емоційний світ агресивних дітей недостатньо багатий, в палітрі їх почуттів переважають похмурі відтінки, набір поведінкових реакцій навіть на стандартні ситуації досить обмежений і стереотипний. До того ж, часто це як виражено захисні реакції, так і наслідувані форми негативної поведінки батьків, які також можуть мати проблеми з контролем проявів власної агресивності [6]. Відтак агресивна поведінка дитини може бути фактично наслідком незнання інших засобів реагування на життєві ситуації.

З огляду на сказане вище, можна зробити висновок про те, що корекція агресивної поведінки дітей потрібно розпочинати якомога швидше, починаючи з дошкільного віку. Чим раніше почне проводитись робота, тим більша вірогідність, що агресивна поведінка не ввійде в звичку дитини і не закріпиться як стійкий поведінковий стереотип.

Оскільки проблема дитячої агресивності стає все гострішою, природно постає питання її корекції. Допомога агресивній дитині в процесі налагодження нею продуктивних відносин з оточуючим її світом може полягати у роботі з нею за такими основними напрямками:

1. Робота з гнівом. Навчання агресивних дітей прийнятним способам вираження гніву.
2. Навчання дітей навичкам розпізнавання і контролю, вмінню володіти собою в ситуаціях, що провокують спалахи гніву.
3. Формування здатності до емпатії, довіри, співчуття, співпереживання тощо.

На сьогоднішній день існує велика різноманітність методів і програм корекції агресивної поведінки дітей. Однією з достатньо ефективних програм корекції агресивної поведінки дошкільників за допомогою методів психодрами, автором якої є німецький психолог, психотерапевт А.Айхінгер.

В даному контексті переваги психодраматичного підходу полягають в тому, що він заснований на ігровому принципі, а тому існує можливість достатньо легкого залучення дошкільників у роботу, що спрямована на діагностику і корекцію їх неадекватних станів та емоційних реакцій. Метою програми може бути розвиток у дітей здатності налагоджувати і підтримувати відносини один з одним і мирно вирішувати конфлікти, а також запобігати виникненню ситуацій, які загрожують вибухами гніву з подальшими агресивними поведінковими проявами.

Висновки. Проблема дитячої агресивності, безумовно, вимагає підвищеної уваги з боку батьків, вихователів та фахівців-психологів, оскільки в цей час у дитини закладаються основи її стилю поведінки, форм реакцій на різноманітні ситуації та впливи середовища, ставлення до життя і світу взагалом. Тому культивування агресивності в дітях, визнання прийнятності такої агресивної поведінки може спричинити значні життєві проблеми в їх майбутньому дорослому житті, а відтак і їх нащадкам, які будуть наслідувати форми поведінки своїх батьків.

Разом із тим, комплексність проблеми не дозволяє однозначно визначити об'єкт корекції дитячої агресивності і, більше того, засудити агресивну поведінку як однозначно негативну. Агресивна поведінка дошкільників часто є насамперед свідченням, своєрідним індикатором психологічного неблагополуччя сім'ї. Тому корекція агресивності дошкільників не може обмежуватися лише роботою з самими дітьми – психологічної допомоги в такому випадку потребує вся сім'я.

1. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю.Головин. – Минск: Харвест, 1998. – С.9.
2. Бердникова А. Что делать с агрессивным ребенком? – <http://sibmama.ru/index.php?p=agressia>.
3. Колосова С. Агрессия и агрессивность. – <http://psy.1september.ru/2000/25/2.htm>.
4. http://adalin.mospsy.ru/1_02_00/1_02_09b.shtml.
5. Захаров А.И. Неврозы у детей. – С.-Пб.: Дельта, 1996. – С.158.
6. Лютова Е.К., Молина Г.Б. Шпаргалка для взрослых: Психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми. – М.: Генезис, 2000. – 192 с.

The article is devoted to the problem of forming and cultivation of aggression and aggressiveness of under-fives. Principal reasons of forming of child aggressiveness in a domestic environment, and also signs of aggressiveness as characteristic of child personality of child and aggression at behavioral level are outlined.

Key words: aggression, aggressiveness, aggressive behavior, assertive behavior, forming factors of child aggressiveness.

УДК 159.9.07
ББК 88.411.9

СУЧАСНІ ПЕРСПЕКТИВИ ПСИХОАНАЛІЗУ В ПСИХОЛОГІЧНОМУ КОНСУЛЬТУВАННІ

У статті розглянуто перспективи психоаналітичної теорії в контексті сучасних підходів до практики психологічного консультування. Визначено риси психоаналізу в структурі консультативного процесу; узагальнено їх до рівня рекомендацій стосовно ефективного застосування.

Ключові слова: психоаналіз, психоаналітичний напрям, психологічне консультування, катарсис, опір, свідоме, несвідоме, перенесення, контрперенесення, психологічний захист.

Протягом останніх десятиліть ми стали свідками появи нових психотерапевтичних напрямів і шкіл. Без сумніву, більшість із них добре розроблені технічно й обгрунтовані теоретично, а відтак мають певне практичне значення для розвитку прикладної психологічної науки. Проте зараз, як ніколи раніше, чітко простежується “відродження” психоаналізу на пострадянських теренах, зокрема в Україні. Унаслідок свідомого спотворення змісту психоаналітичної теорії в часи тоталітаризму комуністичними ідеологами її наукову вагу було втрачено. Нині ситуація змінилася на краще, що сприяло зародженню нової генерації психотерапевтів – психоаналітиків, які спеціалізуються на застосуванні методу психоаналізу, ефективність якого залежить від дотримання жорстких стандартів навчання й ліцензування.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової й навчально-методичної літератури, присвяченої обгрунтуванню парадигмальних засад основних напрямів консультування і психотерапії, свідчить про стабільну пріоритетність психоаналізу над іншими теоретичними школами. Так, за даними дослідників Й.О.Прокопів та Дж.К.Норкросса, серед американських фахівців у галузі психологічної допомоги (психологів, консультантів, психіатрів, соціальних працівників) 11% надають перевагу психоаналітичній теоретичній орієнтації, 19% – психодинамічній, посівши другу і третю сходинки рейтингової таблиці вибору теоретичної орієнтації після еклектичної/інтегративної, якій надають перевагу 38% вказаних вище категорій спеціалістів [Цит. за: 4, с.454]. Водночас в Україні досі розповсюджена думка, що на Заході нібито вже давно відмовилися від психоаналізу, а отже, немає сенсу повертатися назад, аби на власному досвіді переконатися, що цей метод неприйнятний.

Справді, позиції класичного психоаналізу як методу лікування помітно ослабли, проте ніхто не забув фундаментальних теоретичних положень, розроблених за допомогою психоаналітичного методу, і не відмовився від них. Більше того, слід зауважити, що попри всю еклектичність і різноплановість сучасних психотерапевтичних методик, зокрема на Заході, практично всі вони містять елементи психоаналізу, а саме – принцип катарсису,

реактування психотравмуючих переживань. За влучним висловлюванням М.М.Асатиані, “катарсис – це хірургія в психотерапії” [Цит. за: 3, с.180]. Так само, як і поширеність різних варіантів індивідуальної і групової психотерапії взагалі не означає, що зникли механізми “опору”, “перенесення” й “контрперенесення”. Навпаки, останні дані науковців засвідчують набагато швидший і більш такий болісний перебіг цих процесів у психотерапевтичній групі.

Усе вищесказане дає підстави скерувати наше наукове дослідження у напрямку пошуків відповіді на питання: що ми сьогодні розуміємо під терміном “психоаналіз” і який його вплив на розвиток прикладної гілки психологічної науки, а саме – консультування? Отже, мета повідомлення – на основі ґрунтовного вивчення психоаналітичної теорії виявити її риси в сучасних підходах до практики психологічного консультування; узагальнити їх до рівня рекомендацій стосовно ефективного застосування елементів психоаналізу в психологічному консультуванні.

Як відомо, З.Фрейд обгрунтував свою теоретичну концепцію “несвідомого”, досліджуючи ті явища, які міг спостерігати у психотерапевтичному процесі, у щоденному житті та під час аналізу сновидінь. Тому, відповідаючи на першу частину запитання, слід зазначити, що сучасні науковці, слідом за Фрейдом, розглядають термін “психоаналіз” у контексті теорії розвитку особистості, методу дослідження і терапевтичної процедури [1, 2, 4]. Хоча вони і є ланками одного ланцюга, проте об’єктом уваги науковця може стати будь-яка з них – усе залежатиме від поставленої мети і тих завдань, які він вирішуватиме в процесі її досягнення. Так, наприклад, психолог може вважати для себе найбільш значущим у теорії З.Фрейда уявлення про природу людини, представлені в динамічній моделі психіки, відповідно до якої на індивіда впливають конфліктуючі інстинктивні сили, а думки, емоції, поведінка – як адаптивні, так і психопатологічні – є результатом їх взаємодії. При цьому важливо врахувати, що ці сили існують на різних рівнях усвідомлення, і деякі з них залишаються для індивіда неусвідомленими. Звідси випливає висновок, що психолог, який бере на себе відповідальність допомогти людині покращити якість її життя, неминуче потрапить під вплив позасвідомих психічних процесів, що є серцевиною класичного психоаналізу.

На практичному рівні, зокрема в психологічному консультуванні, можна ефективно працювати в рамках психоаналітичної теоретичної орієнтації, використовуючи психотерапевтичний потенціал психоаналізу, якщо дотримуватись наступних умов.

По-перше, послуговуватися основними концептуальними принципами психоаналітичного підходу, зміст яких передають наступні тези: сутність людини визначається психічною енергією сексуальної природи і досвідом раннього дитинства; основою структури особистості є три інстанції: ід, еґо і суперєґо; поведінка мотивується агресивними й сексуальними потягами; патологія виникає через витіснені в дитинстві конфлікти; нормальний розвиток ґрунтується на своєчасному проходженні кожної стадії сексуального розвитку.

По-друге, слід *визначити мету консультування*, яка залежить від змісту проблем клієнта і від вибору теоретичної орієнтації консультанта. В останньому випадку для психоаналітичного напрямку мета консультування полягатиме в тому, аби перевести у свідомість витіснені у несвідоме матеріал; допомогти клієнтові відтворити ранній досвід і проаналізувати витіснені конфлікти; реконструювати базисну особистість.

По-третє, консультування не можливе без урахування почуттів і устремовок, які учасники консультативного процесу (клієнт і консультант) мають стосовно один одного. Ідеться про *встановлення консультативного контакту*, який для психоаналітично орієнтованого консультанта означатиме наступне: консультант зберігає особисту анонімність, аби клієнт міг вільно спроектувати на нього свої почуття; основна увага надається зменшенню опору, що виникає під час аналізу реакцій переносу клієнта, і встановленню більш раціонального контролю; консультант інтерпретує запропоновані клієнтом матеріал і намагається навчити клієнта узгоджувати свою теперішню поведінку з подіями минулого.

Загалом основний висновок більшості науковців щодо досліджень психоаналізу найкраще передає наступна теза: якщо теорію З.Фрейда можна узагальнити одним словом – “несвідоме”, то методологію – поняття “асоціювання”. Звідси випливає четверта умова, яка передбачає *вміле застосування консультантом психотерапевтичного інструментарію*.

Основними техніками психоаналітично орієнтованого консультанта є вільні асоціації, аналіз сновидінь, інтерпретація, аналіз опору й перенесення. На рівні консультування використовувати вільні асоціації означає просто запропонувати клієнтові говорити все, що спаде йому на думку, уникаючи самокритики, тобто ділитися всіма думками, почуттями, ідеями, спогадами та асоціаціями. Завдання психолога – проаналізувати їхній зміст, послідовність символіку, а також – заблокованість у висловлюваннях, застосовуючи техніку інтерпретації. При цьому слід зауважити, що найсуттєвішими у психоаналізі вважаються інтерпретації перенесення. За спостереженнями З.Фрейда, під час “вільного асоціювання” клієнти демонструють ірраціональну поведінку щодо терапевта, вони співвідносять його зі значущими людьми зі свого оточення, зокрема батьками. Цьому явищу вчений дав назву “трансфер” (перенесення), що є вихідною точкою психоаналізу, який він розглядав із позиції систематичного аналізу перенесень. Схожого висновку доходить К.Юнг, уважаючи, що перенесення – “альфа і омега терапії”. До кола розглянутих методів додамо також аналіз сновидінь, який є найважливішою частиною психоаналітичної техніки, описаної З.Фрейдом в одній із його фундаментальних монографій – “Тлумачення сновидінь”, під впливом якої знаходиться й сучасна теорія сновидінь [5].

Особливо хочеться зупинитися на останній, п'ятій, умові, яка стосується *навчальної супервізії*, або супервізії в навчальному процесі – важливої складової фахової підготовки психолога до консультативної роботи. Як відомо, за часів З.Фрейда ортодоксальний психоаналіз вимагав від психоаналітика перед початком терапевтичної роботи обов'язкового власного психоаналізу в

розв'язаного колеги. Сьогодні професійні стандарти щодо навчання й консультування психоаналітиків дещо змінилися, хоча залишаються досить важливими. Стосовно особистої супервізії консультантів, слід зазначити, що питання потребує особливої уваги, оскільки немає чітко визначених вимог до неї. Водночас вважаємо, що психологу, котрий хоче досягнути високого рівня фахової підготовки, слід набувати досвіду застосування інтроспективних вправ психоаналітичного змісту, як-от: “Чи існують приклади у вашому житті?” – ця вправа надає можливість розглянути теперішні людські взаємини і співвіднести їх із досвідом стосунків із батьками; “Ранні спогади” – виконуючи цю вправу, можна перевірити припущення, що ранні спогади часто пов'язують на існуючі особистісні проблеми; “Захисні механізми” – ще одна психоаналітична вправа, яка дозволяє виявити й описати ті механізми захисту, які люди застосовують для ослаблення психічної напруги при стикненні з психотравмуючими подіями життя [2, с.15–17]. Водночас зазначаємо, що запропоновані вправи зазвичай застосовують на якомусь одному етапі супервізії, тому основна проблема – виділити ці етапи, або сходинки встановлення психотерапевта як професіонала, а також визначити специфічні завдання супервізії, з огляду на ті потреби, які є найбільш актуальними для супервізованого на даному етапі роботи.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, вважаємо, що нині, на початку XXI ст., психоаналіз, витримавши випробування часом, зберіг значний теоретико-методологічний потенціал, що допомагає йому утримувати стратегічно вигідну позицію серед основних психологічних концепцій. Тоді як нагромаджений протягом десятиріч пласт фундаментальних знань із психоаналітичної теорії потребує подальшого ґрунтовного вивчення, можливо, навіть переосмислення, представниками різних наукових шкіл і напрямів психологічного консультування та психотерапії. Такий підхід, з одного боку, забезпечить його ефективне застосування у практичній роботі з клієнтами, а з іншого – стане запорукою успішного просування в царині наукових досліджень.

1. Левчук Л.Т. Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2002.
2. Психотерапевтичний практикум. – Вип.1. Класичний психоаналіз / Ред.-упоряд. З.С.Карпенко. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2004.
3. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б.Д.Карвасарского. – С.-Пб.: Питер Ком, 1998.
4. Психотерапия: Учебник для вузов / Л.Бурлачук, А.Кочарян, М.Жидко. – С.-Пб.: Питер, 2003.
5. Фрейд З. Толкование сновидений. – К.: Здоровье, 1991.
6. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений. – М.: Просвещение, 1990.
7. Фрейд З. Основные принципы психоанализа. – М.: REFL-book; К.: Ваклер, 1998.

In article the problem of modern prospects psychoanalysis in psychological consultation is considered. It is determined conditions of use of psychotherapeutic potential psychoanalysis, having for an object to provide an overall performance of the beginning psychoanalytically focused adviser.

Key words: psychoanalysis, psychoanalytic approach, psychological consultation, conscious, unconscious, catharsis, resistance, countertransfer, transfer, psychological defence.

Х.М.Дмитерко-Карабин

УДК 159.942.4 : 159.923.3

ББК 88.372

ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ВИНИКНЕННЯ СТРАХІВ ТА ТРИВОЖНОСТІ ДИТИНИ

У статті розглядаються основні психологічні чинники виникнення тривоги і страхів дитини, основними з яких є індивідуальні, вікові особливості особистості, переживання психологічних травм, внутрішніх конфліктів, перебування в неблагополучній сімейній обстановці.

Ключові слова: тривога, тривожність, страх, кризовий період, психологічна травма, несприятлива життєва ситуація, внутрішній конфлікт, сімейне неблагополуччя.

Актуальність та постановка проблеми. Тривожність та страхи дитини є досить частим явищем, яке турбує батьків і стає причиною звернення до психолога. Це обумовлюється тим, що систематичне переживання емоцій страху, тривоги та розвиток особистісної тривожності призводять до стійких психоемоційних порушень, виникнення комплексів, поведінкових розладів, комунікативних проблем, загальної дезадаптації та порушень особистісного розвитку. Тому вивчення основних причин виникнення страхів та тривожності дитини дозволить ефективно здійснювати їх корекцію та запобігати можливості їх виникнення.

Вивчення причин виникнення дитячих страхів та тривожності потребує насамперед чіткого з'ясування сутності цих понять. Тривога – це емоційний стан, що виникає в ситуаціях невизначеної небезпеки і виявляється в очікуванні неблагополучного розвитку подій [1]. Страх – це емоція, яка виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки. На відміну від страху, який є реакцією на конкретну, очевидну загрозу, тривога характеризується невизначеністю та розпливчастістю, її предмет прихований. Страх можна також розглядати як вияв тривоги в конкретній, об'єктивованій формі. Тривожність – це риса, стабільна властивість особистості, яка характеризується підвищеною схильністю переживати тривогу через реальні чи уявні небезпеки [1].

Незважаючи на негативне емоційне забарвлення, страх, тривога та тривожність можуть виконувати корисні функції для життя людини. Наприклад, тривога як стан і тривожність як риса можуть стимулювати мобілізацію ресурсів психіки та організму, активізувати готовність до небезпеки; страх вказує на джерело небезпеки, дозволяючи уникнути його, здійснює певну селекцію взаємодії з оточуючою дійсністю, сприяє уникненню потенційно шкідливих впливів. Однак при надмірному рівні вираженості корисність цих явищ трансформується у деструктивність, яка є шкідливою для психіки дитини. А.І.Захаров у цьому контексті зауважує, що при більшій,

ніж в нормі, кількості страхів виникає стан психічного напруження, скваності, афективно загостреного прагнення до пошуку опори, надмірної залежності від зовнішнього поля. Поведінка стає все більш пасивною, атрофується цікавість, допитливість, уникається будь-який ризик, пов'язаний із входженням у нову, невідому своїми наслідками ситуацію спілкування. Замість безпосередності й відкритості розвивається настороженість і афективна замкнутість (відгородженість), відхід в себе й у свої проблеми. Посилюється не притаманна дітям орієнтація на травматичне минуле, яка во більше визначає теперішнє, виключає із психічного репертуару позитивні емоції, оптимізм і життєстверджуючу активність. Тоді невміння радіти порційне вмінню тривожитися, непокоїтися. У всіх цих випадках страх втрачає свої пристосувальні функції, вказуючи на нездатність справитися із загрозою, переживання безсилля, втрату віри в себе, у свої сили і можливості [2].

Виникнення тривоги, страхів і тривожності може обумовлюватися різними причинами. Однак слід звернути увагу на наявність взаємозв'язків та взаємообумовленостей між цими явищами: часте переживання тривоги є ознакою тривожності дитини, а тривожність, у свою чергу, є сприятливим фактором для виникнення всілякого роду страхів; чим частіше дитина переживає страхи, тим більше вона стає схильною очікувати небезпеку – тривожитися. У даному випадку мова йде не про виявлення єдиної першопричини серед цих явищ (страху, тривоги чи тривожності), яка породжує виникнення інших, а констатується їх спорідненість.

Метою публікації є виявлення основних психологічних факторів, що обумовлюють виникнення страхів та тривожності дитини.

Вродженою передумовою можливості розвитку особистісної тривожності дитини є підвищений рівень чутливості та тривожності як властивостей темпераменту. *Сенситивність* – це властивість темпераменту, що виявляється у ступені чутливості індивіда до певних подій. Люди з високими показниками чутливості сором'язливі, вразливі, схильні до зосередження на минулому, переживання можливих неприємностей, усвідомлення власних недоліків, у них підвищена вимогливість до себе, знижений рівень домагань [3, с.405]. *Тривожність як властивість темпераменту* – це очікування людиною несприятливого розвитку подій, до яких вона причетна. Як правило, високо тривожні люди емоційно нестійкі. Вони невпевнені в собі, глибоко переживають наявні й можливі труднощі, перебільшуючи при цьому їх роль і загрознає значення. Високий рівень тривожності може свідчити про несприятливі умови психічного розвитку, наявність травмуючих психіку чинників [3, с.407]. Якщо ці чинники є інтенсивними та постійними, вони здатні провокувати розвиток невротичних реакцій. При цьому діти з холеричним темпераментом більшою мірою схильні до невротичних реакцій тривожного і збудливого спектру, а з флегматичним темпераментом – до невротичних страхів та реакцій гальмівного кола [2].

Оскільки властивості темпераменту є вродженими, то можна говорити про те, що дитина з вищим рівнем чутливості та тривожності з більшою імовірністю буде формуватися як тривожна особистість, ніж та, у якої ці

характеристики є менш вираженими. Однак важливе значення для підвищення чи відсутності зростання рівня тривожності будуть відігравати психологічні умови, у яких формується особистість дитини.

Закріпленню пережитих страхів та розвитку тривожності сприяють також особливості характеру дитини (навіюваність, песимізм, невпевненість у собі, надмірна залежність від інших людей, фізична та психічна незрілість) [4].

У дослідженнях А.І.Захарова та Е.П.Ільїна розкриваються вікові закономірності виникнення страхів, які обумовлюються логікою когнітивного, емоційного, особистісного становлення дитини, розвитку її самосвідомості, розширення сфер спілкування та включення в нові види діяльності [2; 5].

Імовірно, що страх також може бути ознакою критичних періодів життя, які позначають серйозні зміни в житті дитини. Ф.Ріман з цього приводу писав: “Згадаємо свої перші самостійні кроки в дитинстві. Ми відчуваємо страх, який виникає тоді, коли материнські руки вперше залишають нас, і страх самотності перед необхідністю подолання вільного простору. Згадуючи про найбільш значущі події нашого життя, ми кажемо про страх, який оволодіває дитиною на початку шкільного періоду її життя, коли дитина змінює звичні в сім'ї відносини на нове оточення і утверджує себе в ньому” [6]. Вочевидь, що у процесі дорослішання дитина неодноразово стикається з кризовими ситуаціями, необхідністю розширювати сфери спілкування, включатися в нові види діяльності. А це передбачає зіткнення з чимось невідомим, яке може провокувати страх чи тривогу. На локальному рівні ці емоції проявляються при виникненні труднощів у процесі адаптації до нових умов, ситуацій чи об'єктів. Новими подразниками, які лякають дітей, можуть бути: сильний шум, яскраве світло, раптовий крик, невідома людина, звук та ін. Часто діти бояться темноти, тіней, лікарів, тварин, покарань, нових предметів тощо [7]. У процесі пристосування та знайомства з новими предметами страх перед ними зникає. У даному випадку він може виконувати функцію перестороги, обережності.

Ю.В.Щербатих зауважує, що страх у дітей може розвиватися двома шляхами – у результаті власного досвіду та шляхом соціального запозичення, в основі якого, найімовірніше, лежить наслідування, ідентифікація та емоційно зараження [8]. Звичайно, що ці два шляхи описуються цілим спектром найрізноманітніших ситуацій та впливів, які й можуть обумовлювати виникнення страху та тривоги.

Страх як результат наслідування розвивається в тому випадку, якщо дитина бачить, що батьки чи інші близькі люди бояться чогось, вона теж починає лякатися цих предметів та явищ. Так батьки свідомо чи несвідомо привчають дітей боятися [7]. Одним із таких факторів може бути психічна травма, яку А.І.Захаров визначає як афективне відображення у свідомості індивідуально значущих подій у житті, що мають гнітючий, турбуючий і негативний в цілому вплив. У цьому розумінні психічна травма особистісно неповторна в кожній людині. Разом із тим є багато спільного, що здатне викликати афективно загострене переживання емоційного відгуку при переляках і погрозах, раптових потрясіннях, блокаді значущих потреб, непоправ-

них втратах і втратах у цілому. Психічна травма не завжди “видима”, тобто виявляється в поведінці, особливо в дітей із внутрішньою спрямованістю опрацювання емоцій. Чим більшим є ступінь суперечливості, непослідовності й неадекватності у відношенні до дитини в сім’ї, тим більш напружена і хитка її внутрішня позиція, що є істотним чинником, який сприяє перенапруженню нервових процесів і невротичному “зриву” під впливом навіть незначних психотравм і соматичного ослаблення [2]. Вочевидь, якщо основними емоціями, які переживала дитина у процесі дії травматичних впливів, були тривога і страх, то при значній мірі травматизації психіки сформується схильність переживати саме ці стани при виникненні нових несприятливих подій.

Тривога та страх можуть також обумовлюватися несприятливою *життєвою ситуацією*, а саме негативною дією середовищних факторів на формування характеру й особистості дітей. Серед них А.І.Захаров наводить відхилення у вихованні і конфлікти, життєві труднощі і негаразди, складність адаптації до деяких сторін дійсності, одночасні або близькі в часі госпіталізація без матері, початок відвідування ясел і дитячого садка, народження брата або сестри з переключенням уваги матері. Усе це може відбуватися на тлі конфліктів у родині і розлучення, переляків і шоківих переживань, включаючи нещасні випадки й операції. Травмуючими є також нещадна боротьба батьків з упертістю дітей і їхнім небажанням багато їсти, вкладання силоміць спати вдень, непослідовні і контрастно-протилежні відносини в сім’ї, часті захворювання й ізоляція від спілкування з однолітками, емоційне виділення одного з дітей у родині, неучасть батька у вихованні або його відсутність, дефіцит любові з боку матері при її роздратуванні і занепокоєнні, надмірні вимоги великої кількості дорослих, надмірна опіка і т. д. [2].

Таким чином, страх та тривога є реакцією на дію загрозливого стимулу. Якщо несприятлива життєва ситуація є тривалою, то саме ці емоції, які найчастіше переживаються, можуть обумовити виникнення особистісної тривожності, при якій навіть нейтральні для дитини подразники поступово набувають характеру загрозливих дій. А.І.Захаров зауважує, що тут має місце умовно-рефлекторна мотивація страху, оскільки в ній закована емоційно опрацьована інформація про можливість небезпеки. Саме ж почуття страху з’являється мимовільно, супроводжуючись вираженим хвилюванням, стурбованістю чи жахом [2].

Причиною виникнення тривоги може бути *наявність внутрішнього конфлікту*, при якому одне бажання суперечить іншому, що веде до втрати орієнтирів, невпевненості в оточуючому світі [9]. У результаті формується суперечливий образ власного Я, неадекватний рівень домагань, недостатнє обґрунтування та вираженість цілей, передчуття об’єктивних труднощів, необхідність вибору між різними способами дій.

Г.С.Ремізова, Б.І.Кочубей та О.В.Новікова [10; 11] вважають, що причиною виникнення тривоги в дитини є внутрішній конфлікт, джерелами якого є:

1. Суперечливі вимоги до дитини, що походять від однієї чи різних сторін. Наприклад, дитину не пускають у школу через погане самопочуття, а

вчитель робить зауваження за пропущені заняття; мама забороняє те, що дозволяє бабуся; батько то дозволяє щось робити, то забороняє те ж саме; ~~мати~~ вимагає швидкого, але разом із тим якісного виконання доручення.

Часто в основі внутрішнього конфлікту може лежати зовнішній **конфлікт** – між батьками, між сім’єю та школою, між дорослими та ровесниками. Але це не є обов’язковим. Суперечності в оточенні дитини не завжди стають її внутрішніми. Зовсім не кожна дитина стає тривожною, якщо мама і бабуся ~~в~~ **в**живують її по-різному. Лише коли дитина приймає близько до серця обидві ~~конфліктуючі~~ **конфліктуючі** сторони, коли вони стають частиною її емоційного світу, ~~створюються~~ **створюються** умови для тривоги. Тоді дитина розривається від бажання не ~~вслушувати~~ **вслушувати** одночасно кількох близьких людей.

2. Неадекватні вимоги, що не відповідають можливостям і прагненням дитини. Поширена ситуація – виховання дитини за принципом “ти повинен **бути** відмінником”. Така дитина буде добросовісною, вимогливою до себе, ~~але~~ **але** орієнтуватиметься на оцінки, а не на процес пізнання. Вона буде добре ~~вчитися~~ **вчитися**, щоб її любили і хвалили дорослі, для яких це важливо. В іншому випадку дитина засвоює зміст зовнішніх вимог і хоче бути відмінником не ~~в~~ **в**раді похвали, а тому, що в її уявленні про себе входить образ себе як відмінника і відмовитися від цього вона не може. Зміст вимог стає її власним і ~~берігається~~ **берігається** навіть при зміні зовнішніх оцінок. Найбільш виражені прояви тривожності спостерігаються у добре встигаючих дітей, які відрізняються добросовісністю, вимогливістю до себе у поєднанні з акцентом на оцінці, а не ~~на~~ **на** процесі навчання. Хоча нерідко зустрічається відчуття хронічної неуспішності в дитини, що викликане завищеними вимогами з боку батьків та ~~педагогів~~ **педагогів**, які не враховують здібності, схильності та інтереси дитини.

Буває, що батьки нав’язують дитині інтереси, що високо цінуються ними ~~самими~~ **самими**, наприклад, спортивні, музичні, художні заняття. Примусова участь ~~ставити~~ **ставити** її в ситуацію неминучого неуспіху, а звідси й підвищена тривожність.

3. Негативні вимоги, через які дитина потрапляє в принижене, залежне ~~становище~~ **становище**. Наприклад, вихователь каже їй, що не повідомлятиме батькам про ~~випадку~~ **випадку**, якщо вона розповість, хто з дітей погано себе поводить за його відсутності. Так виникає внутрішній конфлікт, при розв’язанні якого в будь-якому ~~варіанті~~ **варіанті** очікується негативний наслідок – або невдоволення батьків, або ~~незадоволення~~ **незадоволення** собою через “донесення” на інших дітей.

4. Емоційне нехтування з боку близьких. Усі знають, що дітей потрібно ~~любити~~ **любити**, але не всі знають, як виразити свою любов до дитини, особливо, якщо вона не подібна на батьків за темпераментом, смаками, поглядами і ~~переконаваннями~~ **переконаваннями**. Негативні почуття до своїх дітей заганаються всередину, ~~приховуються~~ **приховуються**, але як би батьки не намагались їх приховати, вони все одно ~~вириваються~~ **вириваються** на поверхню. Дитина це відчуває, але не може зрозуміти, чому ~~кілька~~ **кілька** хвилин тому все було нормально, а тепер раптом на неї зляться. Дитина ~~на~~ **на** бачить якісь ознаки батьківської любові, але одночасно боїться втратити її. ~~Зараз~~ **Зараз** сина чи доньку люблять, але через кілька хвилин може знову настати ~~відчуження~~ **відчуження**. У таких випадках дитина постійно відчуває суперечливе став-

лення батьків (можливо, спрацьовує емоційне зараження – віддзеркалюються ті емоції, які спрямовуються в її бік).

Усе це викликає почуття втрати “опори” та міцних орієнтирів у житті невпевненість в оточуючому світі. Чим ширшим є коло значущих відносин тим більше ситуацій, які можуть викликати тривогу. Але, з іншого боку поява нових сфер стосунків дає дитині можливість успішно розв’язувати багато суперечностей. Вона легше переживає конфлікт із батьками, які сильно люблять, якщо знає, що йде на нього заради цінностей, які пов’язані наприклад, із дружбою з ровесниками. Якщо б єдиною значущою фігурою для неї була лише мама, то найменше порушення стосунків з нею переросло у душевну трагедію [10].

Існування внутрішніх конфліктів є неминучим у житті людини, в тому числі і в дитячому віці. Однак тривога з’являється лише тоді, коли конфлікт пронизує все життя, перешкоджаючи реалізації найважливіших потреб: фізичному існуванню (їжі, воді, свободі від фізичної загрози); потребі близькості, у прив’язаності до когось; потребі в незалежності, в самостійності, у визнанні права на власне “я”; потребі в самореалізації, в розкритті своїх здібностей; потребі в цілі, в смислі свого життя. В міру розвитку тривоги розуміння дитиною того, що її турбує, стає все менш інформативним. Якщо більшість людей досить адекватно прив’язує свою тривогу до конкретних ситуацій, то в тривожних дітей усе життя пронизане конфліктом. Не розуміючи причини тривоги, вони не можуть знайти виходу зі становища [10].

А.І.Захаров розкриває логіку невротичного варіанта розвитку особистості дитини, який є найімовірнішим при гострому та тривалому існуванні внутрішнього конфлікту, обумовленого специфікою її соціального оточення. На думку дослідника, почуття безвихідності підкреслює незахищеність “я”, відсутність адекватного психологічного захисту і впевненості в собі. Намагаючись утвердити своє “я”, діти не можуть відторгнути нав’язаний батьками образ “я”, стати собою. Це супроводжується зростаючим почуттям внутрішнього занепокоєння, напруження і невпевненості в собі. Компенсаторно з’являється потреба ще в більшій мірі бути соціально прийнятним і схваленим, щоб зменшити почуття занепокоєння і провини з приводу небажання стати такими, якими хочуть бачити дітей батьки.

Помітний розвиток невпевненості стосовно власного “я”, недовіри до себе і невдоволення, що доповнюються дифузно зростаючим почуттям занепокоєності і тривоги. Почуття безпомічності і безсилля можуть бути представлені слабкістю, беззахисністю і страхами; почуття безвихідності безнадії – втратою, падінням сил, відчуттям нездоланності перешкоди, втратою інтересу, перенасиченням; почуття песимізму і відчаю – тривожно-депримованим фоном настрою, спалахами роздратування і невдоволення. Невіра у свої сили означає відсутність внутрішньої єдності, низьку узгодженість в оцінках, коливання в прийнятті рішення і занепокоєння в нових ситуаціях. Самостійно звільнитися від цих болючих змін також неможливо, хоча спочатку вони здатні якоюсь мірою активізувати “я”, його функції спротиву і захисту. Однак мимовільність невротичних змін при безуспіш-

ності попередніх спроб відстояти і утвердити “я” роблять його все менш активним, психогенно зміненим, нездатним до сприйняття реальності [2].

Одним із факторів виникнення дитячих страхів є *фантазування*, яке можна вважати абсолютно нормальним та звичним явищем для дитини. Частіше спершу воно не має меж, які з’являються тоді, коли самі ж дорослі показують межі між реальним та неіснуючим. Дитина населяє картину світу людськими своєю фантазією і таким чином структурує його, робить для себе більш зрозумілим. Переживання здатності витримати страх робить дитину міцнішою, світ сприймається нею більш керованим. Очевидно, саме з цих причин діти розповідають одні одним страшні історії, заражають страхом один одного та разом вчаться витримувати його і долати [4]. Однак якщо ці фантазування є надто нав’язливими чи дитина зовсім не відрізняє придумане від реального, можна припускати наявність паталогічних характеристик процесів уяви дитини. У такому разі страхи в сукупності з іншими розладами поведінки (агресивність, порушення сну, загальмованість, тіпання чи заїмання), наявність незвичайного змісту фантазувань, голосів, які чує лише дитина, або образів, яких крім неї ніхто не бачить, можуть бути обумовлені наявністю *іншого, більш серйозного психічного розладу* [4].

Тривожність та страхи дитини актуалізуються й загострюються також у результаті *самітичних захворювань*, які, як правило, супроводжуються больовими відчуттями, неприємними лікувальними процедурами, що травмують дитину, або ж у результаті побічних дій психофармакологічних препаратів.

Типовими причинами підвищення тривожності та виникнення страхів у дитини є найрізноманітніші прояви *психологічного неблагополуччя, дисфункціональності сім’ї* [9; 11; 12; 13]:

- рання, а тому болюча розлука з матір’ю;
- нервово-психічні переважання матері, пов’язані з вимушеною чи навмисною підміною сімейних ролей;
- відсутність у дитини можливості для статевої ідентифікації з одним із батьків своєї статі (переважно це стосується хлопчиків);
- надмірна принциповість і строгість батьків, залежність проявів уваги і любові від того, наскільки виправдовуються очікування батька та матері;
- авторитарний стиль батьківського виховання, який руйнує спокій та почуття стабільності дитини;
- завищені вимоги і очікування по відношенню до дитини, які часто є причиною її проблем у подальшому, дорослому житті;
- гіперпротекція з боку батьків – надмірна турбота, різноманітність обмежень, заборон, приписів, постійний контроль; надмірний захист дитини від небезпек та ізоляція від спілкування з ровесниками;
- незадоволеність батьків своєю роботою, житловими умовами, матеріальним становищем;
- висока тривожність батьків, вихователів або вчителів, яка передається дитині;

– постійна тривожна атмосфера вдома – якщо батьки самі весь час тривожаться, то дитина приймає у дорослих таку форму реагування на всі навіть на ординарні події життя; наявність стурбованих розмов про майбутні тривожні стосунки з дитиною;

– повна відсутність сумнівів та турбот у батьків, які твердо знають, чого їм як досягати в житті, а головне – чого вони хочуть від своєї дитини. Тоді вона повинна виправдовувати високі очікування дорослих, що ставить її в ситуацію постійного напруженого очікування – вдалося чи не вдалося догодити батькам;

– суперечливість, непослідовність та непередбачуваність вимог до дитини, велика кількість заборон з боку одного з батьків тієї ж статі, що дитина, та повна всюдозволеність з боку одного з батьків іншої статі;

– брак інформації чи її недостовірність стосовно питань, які хвилюють дитину;

– чисельні нереалізовані погрози дорослих.

Усі наведені вище деструктивні варіанти поведінки в сім'ї формують у дитини почуття непередбачуваності, нестабільності, незахищеності, оточуючого її світу, життя в цілому, а отже, провокують виникнення страхів та розвиток тривожності.

Висновки. Тривога є негативною емоційною реакцією на очікування невизначеної небезпеки та неблагополуччя, а страх – на конкретне джерело загрози; тривожність є стійкою рисою, що обумовлює схильність переживати стани тривоги та страху. Ці емоційні явища функціонують у психіці взаємозв'язано, підсилюючи та стабілізуючи одні одних.

Основними факторами виникнення тривоги та страхів у дитини є високий рівень вираженості сенситивності та тривожності як темпераментних властивостей та специфіка характеру, що формується на їх основі. Виникнення стану тривоги, особливості змісту страхів обумовлюються віковими етапами розвитку дитини, розширенням сфер її активності, засвоєнням нового досвіду та відповідних криз, які вона переживає у процесі дорослішання.

Страхи нерідко є супроводжуваними ознаками нормативних дитячих фантазувань, однак можуть бути й симптомами серйозного психічного розладу чи соматичного захворювання.

Факторами, що обумовлюють переживання тривоги та страхів, є психологічні травми, несприятливі життєві ситуації, найрізноманітніші прояви психологічної неблагополучності, дисфункціональності сім'ї, стійкі внутрішні конфлікти дитини, які провокуються суперечливими вимогами, амбівалентним ставленням чи емоційним нехтуванням найближчого оточення, що породжує почуття невизначеності, небезпеки, невпевненості, переживання незахищеності та власного безсилля дитини.

1. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю.Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 800 с.

2. Захаров А.И. Неврозы у детей и подростков. – Л.: Медицина, 1988.

3. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2000. – 479 с.

4. Чего боятся наши дети // DrMed.ru // Beautytime.ru.

5. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – С.-Пб: Питер, 2001. – 752 с.

6. Римап Ф. Основне форми страха. – М.: Алетейя, 1999.

7. Кашапов Р.Р. Практическая психология для родителей, или Педагогика взаимности. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2003. – 320 с.

8. Щербатих Ю.В. Психология страха: популярная энциклопедия. – М.: Изд-во "Эксмо", 2006. – 512 с.

9. Ходарев С.В., Поддубная Т.М., Симаева А.Р. Подходы к диагностике и коррекции тревожных расстройств у детей // <http://www.pliva.ru/content/files/library/95.doc>

10. Ремизова Г.Е. Тревожные дети // Детство.Ру. // <http://www.eti-deti.ru/>

11. Лютова Е.К., Молина Г.Б. Шпаргалка для взрослых: Психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми. – М.: Генезис, 2000. – 192 с.

12. Застенчивый и тревожный ребенок //

http://adalin.mospsy.ru/1_03_00/1_03_01k.shtml

13. Тревожность // http://adalin.mospsy.ru/1_03_00/1_030136.shtml

The basic psychological factors of origin of alarm and fears of child are examined in the article, from which the individual, age-dependent features of personality, experiencing of psychological traumas internal conflicts, stay, are basic in an unhappy domestic situation.

Key words: alarm, anxiety, fear; crisis period, psychological trauma, unfavorable vital situation, internal conflict domestic unprosperit.

ПРОБЛЕМА КОРЕКЦІЇ ВІДХИЛЕНЬ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ ІЗ АЛКОГОЛЬНО УЗАЛЕЖНЕНИХ СІМЕЙ

Стаття присвячена проблемі корекції відхилень особистісного розвитку підлітків з алкогольно узалежнених сімей. Наголошується, що при спеціальній психокорекційній роботі є можливість запобігати відхиленням в особистісному розвитку підлітків.

Ключові слова: “психокорекційна група”, “група зустрічей”, “групи ризику”, “групова робота з підлітками”, специфіка групової роботи з підлітками “груп ризику”.

Актуальність проблеми. Грунтуючись на проведеному аналізі психологічної літератури (М.Геллер, К.Хомено, К.Шефір, К.Шефір, І.Ялом і ін.), ми схилиємося до думки, що в спеціальній психокорекційній роботі є можливість запобігти відхиленню в особистісному розвитку підлітків. Виходячи з результатів аналізу, ми планували психокорекційну та профілактичну роботу з підлітками у формі групової роботи або тренінгу особистісного зростання.

Останнім часом ці форми стали дуже поширеними як унаслідок своєї економічності, так і внаслідок своєї ефективності порівняно з індивідуальною формою роботи (І.Ялом, К.Хомено, М.Геллер, К.Шефір). Близько чотирьох десятиріч тому автор “теорії поля” К.Левін підкреслював, що “легше змінити індивідів, зібраних у групу, ніж змінити кожного з них окремо”. Особливо ці слова важливі стосовно підлітків, оскільки для них критерієм істинності інформації є власний досвід і власні переживання, характерна опозиція (у формі емансипації) домінуючому в школі авторитарному стилю виховання, а також визначальний вплив референтної групи на випрацювання власної поведінки.

Мета повідомлення. Використовуючи досвід психокорекційної роботи з підлітками як зарубіжних, так і вітчизняних науковців розробити програму проведення психокорекційної роботи з підлітками “групи ризику”, з визначенням специфіки роботи цих груп.

Існує декілька видів групової психокорекційної роботи: *T-групи, групи зустрічей, гештальт-групи, групи тренінгу умінь, групи терапії мистецтвом, тілесно орієнтованої терапії, групи танцювальної терапії, психодрами* тощо. Ми ж у своїй роботі використовуватимемо термін “психокорекційна група”, “група зустрічей”, маючи на увазі неструктуровану взаємодію людей “тут і тепер”, при якій учасники мають можливість у психологічно комфортних умовах спілкуватися, виявляти свої почуття і вивчати процеси своєї взаємодії з іншими.

Хоча, за висловленням К.Рудестама, “причини позитивної динаміки індивідуально-психологічних характеристик членів групи сьогодні ще не є зрозумілими”, робота в групі як спеціально створена ситуація соціального впливу на особистість довела свою ефективність у низці досліджень (І.Петровська, В.Столін, І.Співаковська, К.Роджерс, І.Ялом).

Зрозуміло, що кожному учаснику групи надається менше уваги, ніж за індивідуального консультування чи індивідуальної терапії. Однак, існує низка причин, що зумовлюють успіх саме групової психокорекційної роботи.

“Одиноким натовпом” називав Девід Різман ціле покоління, бажаючи показати, як часто людина в присутності інших людей почуває себе одинокою й ізольованою, не знаходячи емоційної підтримки, уваги. Політичні, економічні і моральні протиріччя нашого суспільства іноді не можуть не впливати навіть у дорослих людей почуття недовіри, апатії, безсилля. Особливо важко в такі переломні часи (переосмислення пройденого суспільством шляху, зламу соціальних та психологічних стереотипів, відхід від догм і догматів, об’єктивний деїдеологізований погляд на себе) доводиться юним поколінням душам.

За свідченням дослідників (К.Рудестам, М.Ліберман, М.Майлз, Х.Келлерман, І.Ялом), афективні переживання, що виникають за умов, створених у психокорекційній групі, досвід спілкування, оволодіння різними способами виходу зі складних ситуацій можуть переноситись у зовнішній світ, реальні життєві контакти, що сприяє вирішенню реальних життєвих проблем підлітка.

На думку М.Лекіна, що досліджував специфіку групових процесів, виділяється шість процесів, що є характерними для будь-якої психокорекційної групи. Це:

- а) полегшення виявлення емоцій;
- б) виникнення відчуття приналежності до групи;
- в) необхідність саморозкриття;
- г) вправлення в нових видах поведінки;
- д) інтенсивне групове міжособистісне порівняння;
- ж) усвідомлення відповідальності за керівництво групою.

Серед психокорекційних груп виділяються групи вирішення проблем, групи оволодіння міжособистісними навичками, групи особистісного росту, терапевтичні групи. Однак на практиці мета та завдання цих груп переопреділяються. Окрім того, діапазон кожного виду груп є досить широким: від орієнтованих на керівництво до орієнтованих на особистість; від центрованих на керівництві до центрованих на учаснику; від раціональних до афективно емоційних; від короткотривалих до існуючих тривалий час тощо.

Перш ніж ми визначимо специфіку групової роботи з підлітками “групи ризику” з метою профілактики зловживання психотропними речовинами, розглянемо потенційні переваги групи, незалежно від її специфіки:

- а) досвід, якого набувають особистості у спеціально орієнтованих групах, допомагає їм бачити проблеми “з боку”, а тому – вирішувати їх конструктивним шляхом;

б) приховані у повсякденному житті дії різних груп – тиск партнерів, соціальний вплив і конформізм – стають очевидними у корекційній групі безпосередньо впливають на життєві установки і приписи поведінки індивідів;

в) можливість отримання зворотнього зв'язку й активної підтримки від людей, що мають подібні або спільні проблеми та переживання;

г) інтенсивне перенесення почуттів, переживань, способів реагування випрацюваних у групі, до реальних життєвих ситуацій;

д) сприйняття цінностей та потреб інших людей у ході групової взаємодії;

е) відчуття захищеності, довіри, взаємоприйняття, тобто психологічного комфорту у групі з партнерами. Можливість отримати допомогу від інших, допомагати самому;

ж) полегшення вирішення міжособистісних конфліктів поза групу через пізнання та аналіз реакції інших на людину, дослідження реакції інших;

з) формування "Я-концепції": вплив на оцінку індивідом своїх установок поведінки, життєвих орієнтацій;

и) оволодіння навичками, уміннями, вправлення у різноманітних стилях стосунків із людьми;

к) полегшення процесів самопізнання;

л) посилення впевненості в собі, своїх силах, підвищення рівня самооцінки за умов схвалення у групі.

Визначаючи підходи до створення програми допомоги неповнолітнім, що входять до "групи ризику", необхідно врахувати досвід, накопичений іншими країнами, зокрема в США. У цьому плані ми вивчали багаторічний досвід роботи з виконання спеціальних програм щодо організації психокорекційних груп, зокрема таких відомих організацій, як АА (анонімні алкоголіки), Ал-Анон (об'єднання дружин алкоголіків) та об'єднання дітей алкоголіків. Розроблюючи програму проведення психокорекційної роботи підлітками "групи ризику", ми використали досвід названих груп, зокрема виконання завдань роботи цих груп. Наводимо ці завдання.

Перше із завдань можна сформулювати наступним чином: забезпечити підліткам безпечно середовище для спілкування, вільного вираження своїх почуттів, уподобань, емоцій; атмосферу довіри, у якій підлітки могли б говорити про своє подальше життя.

Друге із виділених нами завдань – це забезпечення реальної психологічної допомоги підліткам у виробленні умінь та навичок подолання кризових ситуацій та підвищення опірності до негативних впливів оточуючого середовища. Сприяння розвитку здатності до самостійного й конструктивного вирішення проблем, що виникають у житті.

Третім завданням, на нашу думку, є забезпечення психологічних умов, що сприяють підвищенню рівня самооцінки підлітків, самоповаги, впевненості в собі, формуванню позитивного "образу Я".

Четверте завдання – то є забезпечення підлітків інформацією з питань хімічної залежності (алкогольної, наркотичної) і впливу цієї залежності на майбутнє підлітків та людей, що їх оточують.

Нарешті п'ятим завданням груп – є здійснення психологічної підтримки підлітків із сімей з алкогольною чи наркотичною залежністю для того, щоб вони не відчували відповідальності за проблеми узалежненої сім'ї, а були відповідальними лише за себе і свою власну поведінку.

Звичайно, більшість із цих завдань ми можемо використовувати у своєму дослідженні. Але п'яте завдання можна сприйняти із певним застереженням. Можливо зрозуміти, що на його випрацювання суттєво вплинув рафінований індивідуалізм американців. Зрозуміло, що з точки зору нашої колективістської установки "досягати руйнації" відповідальності за сім'ю (навіть узалежнену) є аморальною дією, адже нейтралізація такої відповідальності може спричинити формування життєвого раціоналіста та егоїста.

Наведемо думку відомого американського психолога, основоположника "груп зустрічей", орієнтованих на сприяння "росту особистості", К.Роджерса про роль групи у людському житті. Він уважав, що інтенсивний груповий досвід функціонує в різноманітних галузях. Так, він має місце у промишловості, в університетах, церковних галузях та курортних місцях... функціонує в різних навчальних закладах, виправних установах, у "кабінетах" президентів великих корпорацій. Є групи для підлітків-злочинців і важковиправуваних. Створені групи студентів та членів факультетів, подружжя, хронічних наркоманів, злочинців, тих, що відбувають покарання, майбутніх вчителів, вихователів, директорів шкіл та викладачів. У цій великій кількості груп виділяються дві основні властивості учасників груп. По-перше, це люди, що за родом своєї діяльності спілкуються з людьми, а по-друге, це люди з чітко вираженими проблемами, в тому числі й пов'язаними зі вживанням алкоголем та наркотиками. Саме такий контингент людей передбачає цілеспрямовану роботу психолога, спрямовану на актуалізацію потенціалу особистості.

К.Роджерс уважав, що психолог має допомогти людині змінити сприйняття оточуючого світу і самої себе, а це, у свою чергу, спричинить зміни в поведінці. Отож, для того, щоб змінити поведінку підлітків "групи ризику", необхідно перш за все віднайти засоби зміни сприйняття ними себе та світу.

Починаючи організацію психокорекційної роботи з підлітками "групи ризику", ми опиралися на накопичений у психології досвід роботи. Використовувалися програма "Діти – особлива категорія", розроблена психологом Розмарі Тіш, матеріали семінару, проведеного в Києві (12–17 лютого 1992 р.) фахівцями з проблеми хімічної залежності К.Шафер та Д.Кертней. У розробці програми знайшли відображення положення фундаментальної сімейної психотерапії Вирджинії Сатір, а також матеріали курсу "Особистість та міжособистісні стосунки", проведеного Мей Хейлі в Києві у 1991–1992 рр.

Перш за все необхідно визначити число учасників групи. Відомо, що оптимальна кількість членів групи залежить від частоти та тривалості групо-

вих сеансів. На думку С.Кратохвілла, для групи, що збирається один-два рази на тиждень та є орієнтованою на взаємодію членів, найбільш оптимальним вважається склад із шести-десяти людей, а ідеальним – з восьми учасників.

І.Ялом вважає, що оптимальний кількісний склад – семеро людей. Оскільки із закритої групи протягом перших зустрічей, як правило, випадає один чи два учасники, роботу з групою доцільно розпочинати в доповненому розширеному складі. Плануючи кількісний склад групи, необхідно, в першу чергу, забезпечити таку кількість членів, щоб взаємодія була досить інтенсивною. Необхідних інтеракцій (взаємодій) буде замало з трьох чи чотирьох учасників; окрім того, мала група перестає діяти як група, а її члени перетворюються на об'єкти індивідуального консультування або психотерапії у групових умовах.

З іншого боку, за 12 учасників та більше кількість можливих інтеракцій зростає настільки, що тримати їх у полі уваги для психолога практично неможливо. У великій групі є певна кількість людей, що залишаються поза увагою або почувають себе пригнобленими через агресивність інших членів групи. Окрім того, виникає ризик утворення підгруп, що є, звичайно, небажаним, а також неефективного використання часу занять.

Дослідження Келлермана приводять до думки про те, що оптимальний склад групи є восьмирою людей. Це є так зване “правило восьми”. За свідченням автора, така група є достатньою, щоб: сприяти близькості учасників, побудувати зворотного зв'язку між кожним членом групи та групою в цілому, дати можливість групі бути динамічною і пропонувати різноманітні спілкування.

Тривалість групових занять також є суттєвим чинником роботи групи. Як правило, тривалість зустрічі коливається між 80 та 90 хвилинами. Біля короткі заняття позбавляють учасників можливості довести обговорення до кінця, оскільки саме в останні півгодини члени групи є найбільш розкуті та відверті. Якщо ж робота групи триває довше, ніж півтори години, увага членів групи гальмується й інтерес до роботи знижується.

Ми вважаємо, що за обраної нами тривалості групового заняття – близько 10 хвилин – кожному з 8–10 учасників буде надана оптимальна можливість для спілкування – близько 10 хвилин групового часу.

Стосовно гетерогенності чи гомогенності складу групи, ми вважаємо, що на першому етапі роботи доцільно мати гомогенний за статтю склад групи підлітків, що мають приблизно однаковий вік, схожі стилі поведінки, головне – спільні проблеми. За гомогенності психокорекційної групи виступає І.Ялом, підкреслюючи, що однорідні групи є більш згуртовані, виявляють більшу підтримку, менш конфліктні порівняно з гетерогенними. К.Лейн також вказує, що більш результативною є робота з групою, учасники якої подібними за силою “Я” та приблизно однаково ставляться до загальних життєвих проблем, однорідні за віком та статтю.

Для більшості груп найбільш адекватні кандидатури – це нормальні, незакомплексовані підлітки; ті, чий психологічний захист є низьким, а здатність

до учіння є високою. Брати участь у роботі групи можуть і підлітки із середнім рівнем інтелекту.

При визначенні вікових меж учасників групи ми виходили з того, що доцільно розпочинати роботу з підлітками 13–15 років. Адже у груповому процесі велике значення має сам момент усвідомлення самого себе та своєї психічної діяльності. Розуміння самого себе, особливостей своїх установок, впевненості, потреб, поведінки та її мотивації, внутрішнього світу передбачає досягнення людиною певного віку, а саме 13–15 років. Тобто на більш ранніх етапах така робота не є ефективною внаслідок недостатньої розвиненості самосвідомості молодших школярів, а в більш старший період (юнацький вік) вона не є ефективною внаслідок того, що небажані установки та мотиви діяльності закріплюються.

Групову роботу з підлітками “групи ризику” ми проводили один раз на тиждень протягом десяти тижнів. Розпорядок занять був таким: перші десять хвилин присвячувалися виравам, що допомагають дітям зосередитись на роботі, заспокоїтися, зібратися з силами. Після цього стає можливим виходити на тему заняття, засвоєння основних правил роботи в групі. Групову діяльність розгортається на протязі 30 хвилин. У середині заняття можлива перерва на 5 хвилин, після чого групова робота продовжується ще на 30 хвилин. Наприкінці заняття ведучий (за допомогою учасників) підсумовує роботу, завершує заняття. Робота групи має вкладатися в часовий інтервал (приблизно) 90 хвилин.

Розглянемо загальний план проведення занять групи.

Перше заняття присвячувалося знайомству ведучого з групою та обов'язково необхідно для майбутньої групової роботи правил. Результатом її роботи було те, що члени почали відчувати себе більш близькими, засвоювали прийняті групою стандарти поведінки, набували позитивних соціальних навичок.

Під час заняття виділяється час для пояснення (у загальних рисах) групових правил, поведінки, поваги до інших членів групи, самоповаги. Учасники групової роботи можуть доповнити правила тими, які вони вважають необхідними для підвищення ефективності спілкування у групі. Ведучий, спілкуючись з учасниками, розказує про себе все, що цікавить членів групи, пояснює свою роль як керівника групи та детально роз'яснює мету роботи своєї групи. При умілому керівництві ведучого учасники групи мають відчуття себе не такими ізольованими один від одного, як це було до заняття.

Друге заняття передбачає посилене спілкування членів групи між собою. Ведучий підтримує вдалі спроби членів групи виразити свої почуття, думки з приводу того, що їх хвилює, нічого не приховуючи. Члени групи починають розповідати про себе, шукати пояснення своїх дій, емоцій, почуттів. Важливо, щоб вдавалися і спроби виразити свою незгоду з чимось, із чимось. Ведучий стимулює підлітків до вживання “я-повідомлень” у процесі передачі своїх почуттів, аналізує ефективність таких повідомлень.

Третє заняття присвячується підготовці підлітків до розуміння своїх і чужих почуттів, а також розуміння захисту, тобто поведінки, спрямованої на

приховання справжніх почуттів. Члени групи вчаться розрізняти широкий діапазон своїх почуттів, бути уважними до почуттів інших. Підлітки мають можливість зрозуміти зв'язок між своїм життєвим досвідом, сімейними стосунками і власними почуттями, типовою поведінкою в певних ситуаціях. Учасники групи вчаться розпізнавати свій захист і посилювати послаблені захисні реакції.

Заняття четверте, п'яте, шосте є центральними в усій роботі групи. Вони присвячені поясненню суті хімічної залежності та співзалежності людини, аналізу сімейної ситуації розвитку підлітка.

Учасникам групи надається інформація про те, що розуміння хімічної залежності (від алкоголю, наркотиків тощо) як прогресуючої хвороби дає можливість продуктивно вирішувати проблему. Усвідомлюючи вплив алкоголю на організм і знаючи, як розпізнавати стадію вживання психотропних речовин, що змінюють психологічний стан, настрій, підлітки набувають готовності до прийняття більш відповідального рішення відносно того, чи пити.

Підлітки також отримують інформацію відносно найбільш поширених міфів про алкоголізм, типові правила поведінки у сім'ях, де є хімічна залежність та співзалежність її членів.

Кожен учасник групи має можливість оцінити ситуацію, що склалася в сім'ї, проаналізувати ролі, які виконує кожен з її членів, ідентифікувати свою роль у сім'ї, а також ролі інших членів групи у їхніх сім'ях.

Важливим є те, що підлітки мають можливість побачити схожість почуттів дітей із хімічно залежних сімей. Вправи, які здійснюються протягом 4–6 занять, спрямовані на допомогу членам групи стати емоційно близькими один одному. Підлітки розуміють, хоча вони всі з різних сімей, але багатьому вони подібні, мають спільні проблеми і можуть разом шукати шляхи вирішення. Члени групи вчаться також нових способів спілкування в сім'ях.

Заняття сьомого тижня присвячується формуванню готовності підлітка до піклування про самого себе, вчить бути готовим до конструктивного проживання кризових ситуацій у своєму житті. Учасники групи усвідомлюють, що вони можуть навчитися долати кризи і виходити зі складних ситуацій, використовуючи свої внутрішні ресурси.

Ознайомившись із методами розв'язання проблеми, члени групи зможуть у майбутньому знаходити оригінальні шляхи виходу з кризової ситуації, забезпечити собі підтримку. Можливість програти ситуацію в різних ролях збагатить "репертуар" поведінкових та емоційних реакцій підлітків. У результаті учасники навчаються знаходити безпечну для себе нішу або розпізнавати потенційно небезпечні ситуації та уникати їх.

Граючи, зокрема, ситуацію, у якій підлітка змушують вжити алкоголь або наркотик, учасники групи оволодівають технікою говорити "ні", не об'язавши при цьому того, хто пропонує. Відпрацьовані в групі моделі поведінки в майбутньому можуть бути використані підлітками і в реальній життєвій ситуації, коли вони не тільки зможуть сказати "ні", але й спробують застрахувати іншого від зловживання психотропними речовинами.

Восьме заняття має за мету дати підліткам основні знання про сексуальне зловживання. Підлітки мають оволодіти спеціальними вміннями, що гарантують особисту безпеку. Випрацьовуються уміння відчувати своє тіло, бажані дотики, вміння сказати "ні". Члени групи вчаться розуміти, що мають право бути у безпеці, не відчувати тривоги і страху.

Дев'яте заняття присвячується аналізу підлітками самого себе, своїх психологічних особливостей. Вони вчаться виділяти свої позитивні якості та опираючись на них.

Члени групи бачать спільні риси у себе і своїх ровесників, старших за них людей, родичів. Створюється можливість для підвищення самооцінки, розвитку самоповаги, які, як правило, знаходяться на досить низькому рівні у підлітків "групи ризику". Члени групи вчаться знаходити у собі й інших людей кращі якості, радіти своїм, можливо й незначним, досягненням.

Останнє – десяте – заняття має спрямувати активність підлітків на побудову більш тісних і відкритих стосунків із членами своєї сім'ї, близькими людьми. Учасники вчаться бути відкритими, ділитися своїми почуттями, повідомляти про свої потреби іншим, почувати себе часточкою сім'ї та членом інших груп. Завдяки цьому вони зможуть почувати меншу ізольованість та більшу підтримку в сім'ях. Важливо, щоб у процесі спілкування підлітки не змінили ставити себе на місце іншої людини, а тому більш об'єктивно сприймали події.

У ході 10 занять ведучий має забезпечити належний розвиток самооцінки підлітків, навчати їх адекватних способів побудови стосунків, подати дітям необхідну інформацію. При цьому сам він перебуває не в центрі, але даючи підтримку дітям для самовиявлення.

Забезпечивши виконавців альтернативними варіантами емоційних, поведінкових та інших реакцій, ведучий має слідкувати за тим, щоб постійно надходили позитивні оцінки кожному з учасників групи.

Підводячи підсумок, зазначимо, що головна ж мета групової роботи полягає в тому, щоб подати таку інформацію дітям, завдяки якій вони більше зрозуміли себе й оточуючих, відповідально поставилися до своїх дій і рішень.

1. Белінська І.А. Психологічні типи відхилень у розвитку особистості підлітків з алкогольно узалежненою сім'єю. Автореф. дис. канд. психол. наук. – Київ, 2000. – 20 с.
2. Белінська І.А., Гоян І.М. Специфіка життєдіяльності алкогольно узалежненою сім'єю та особливості виховання у ній підлітків // Збірник наукових праць: філософія, психологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – Вип. 11. – Ч. 2. – С. 82–92.

The article is devoted to the problem of correction of rejections of personality development of teenagers from alcohol of addict families. During the special work there is possibility to prevent by rejection in personality development of teenagers.

Key words: teenagers, correction, addict, families.

НЕПОВНА СІМ'Я ЯК ЧИННИК СТАТЕВО-РОЛЬОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДОШКІЛЬНИКІВ І МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Стаття присвячена проблемі експериментального дослідження статево-рольової соціалізації дітей дошкільного і молодшого шкільного віку з неповної сім'ї. Увага акцентується на ситуації розвитку в неповній сім'ї, яка несприятливо впливає на процес статево-рольової соціалізації дітей і емоційно-особистісну сферу як хлопчиків, так і дівчаток.

Ключові слова: неповна сім'я, статево-рольова соціалізація, статево-рольове уявлення, статево-рольова орієнтація, маскуліність, фемініність, андрогіність, дошкільний вік, молодший шкільний вік.

Актуальність дослідження. В останні десятиліття в інституті сім'ї нашої країні відбулося посилення деструктивних тенденцій. Неухильно збільшується кількість розлучень і неповних сімей, зростають масштаби таких явищ, як соціальне і функціональне сирітство (коли батько чи мати, то і обоє перебувають за кордоном на заробітках), пияцтво і наркоманія серед підлітків, ранні вагітності, жорстоке поводження з дітьми. У зв'язку з цим все більш актуально стає потреба сім'ї в професійній психологічній допомозі. Свідченням даних негативних тенденцій є збільшення кількості звернень до психологів дошкільних закладів та шкільних психологів, у психологічні консультації, психологічні служби і центри, як окремих членів сім'ї, так цілих сімей.

Враховуючи масовий характер такого явища, як неповна сім'я, надзвичайно важливо виявити, чи має виховання дитини без батька (матері чи обох батьків) стійкі й закономірні наслідки для розвитку особистості дитини. Відповіді на це запитання важко, оскільки воно вимагає досить значних обсягів і методично складних за процедурою досліджень.

Мета дослідження полягала у вивченні впливу чинника неповноти сім'ї на формування особистісних рис дітей дошкільного і молодшого шкільного віку та особливості їх статево-рольової соціалізації.

Ми зробили *припущення*, що соціальна ситуація розвитку в неповній сім'ї може негативно вплинути на емоційно-особистісну сферу як хлопчиків, так і дівчаток.

Статево-рольова соціалізація виступає як процес усвідомлення дитиною своєї статевої належності, засвоєння соціального досвіду індивідом як статево означеною особистістю, входженням індивіда в суспільство як носія певної статевої ролі та статево-рольових цінностей, взаємодії з іншими членами суспільства, як із представниками певної статі, усвідомлення й оцінювання себе з позицій соціальної ролі.

Найбільш інтенсивно процес статево-рольової соціалізації проходить у дошкільному та молодшому шкільному віці й триває протягом усього життя.

Структурними компонентами статево-рольової соціалізації є: статева рольовість, статево-рольове уявлення, статево-рольові цінності, переваги статевої ролі, статево-рольова орієнтація, статево-рольова поведінка, статево-рольова самосвідомість.

Першим агентом статево-рольової соціалізації дитини виступає сім'я. Саме тут починається усвідомлення себе дитиною як представника певної статі і, відповідно, оцінювання себе як статево означеної особистості. У емоційному оточенні дитина спостерігає чоловічу й жіночу моделі поведінки та особливості їх взаємодії.

Проблема статево-рольової соціалізації дітей дошкільного й молодшого шкільного віку є досить важливою і має багатоплановий характер. Про це свідчить той факт, що основна категорія досліджуваної проблеми – стать – є предметом міждисциплінарного вивчення (біомедичних, соціокультурних, психолого-педагогічних наук).

У вітчизняній віковій і педагогічній психології проблема формування психологічної статі особистості, статевого виховання дітей, особливо дошкільного віку майже не досліджена, а роль психосексуального розвитку індивіда як представника певної статі в процесі соціалізації особистості недооцінена або взагалі ігнорована. Деякі аспекти статевої ідентифікації були досліджені в рамках психіатрії і диференціальної психології.

Розгляд різних підходів до процесу статево-рольової соціалізації у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку дозволяє виділити кілька істотних характеристик, що на них найчастіше звертають увагу дослідники.

По-перше, це зв'язок статево-рольової соціалізації зі ступенем засвоєння дітьми статеви ролей [1], [2].

По-друге, зв'язок статево-рольової соціалізації та формування статево-рольових цінностей та орієнтацій, мотивів поведінки, системи ставлень особистості до себе, як представника певної статі, і до оточуючих [3], [4], [5].

По-третє, важливим елементом статево-рольової соціалізації є статево-рольове уявлення і статева ідентифікація [2], [6], [7].

По-четверте, статева соціалізація тісно пов'язана з процесом формування концепції дитини і представлена в таких компонентах образу "Я": когнітивному, оцінно-емоційному та вольовому [8], [9].

По-п'яте, неадекватний перебіг статево-рольової соціалізації в дошкільному віці може призвести до порушень статево-рольової і психосексуальної орієнтації на пізніших стадіях онтогенезу, бути причиною неврозів та інших психотичних проявів [1], [3], [10].

Сучасна психологічна наука розглядає статево соціалізацію як процес, що включає в себе, з однієї сторони, засвоєння пов'язаного зі статтю соціального досвіду в міру входження індивіда в соціальне середовище, систему соціальних стосунків між особами чоловічої і жіночої статі, а з другої – активне відтворення особистісної системи стосунків у процесі активної діяльності, включення в ці взаємостосунки [2]. Цей процес має двосторонній

характер: індивід пасивний у тому розумінні, що він приймає і закріплює інформацію, яку пропонує суспільство і культура, і активний у тому розумінні, що активно застосовує і перетворює цю інформацію у власні цінні установки й орієнтації.

Структурними компонентами статево-рольової соціалізації, на думку дослідників, є: статева ідентичність, статево-рольове уявлення, статево-рольові цінності і переваги, статеві ролі, статево-рольова орієнтація, статева позиція, статево-рольова поведінка, статево-рольова самосвідомість. У даному дослідженні вище названі поняття вживаються як складові цілісного процесу формування психологічної статі як невід'ємної сторони розвитку особистості в цілому [6], [7], [9].

Під статевою роллю розуміють систему середовищних стандартів, принципів, нормативів, очікувань, якою повинна бути людина, щоб її визнавали хлопчика (чоловіка) чи дівчинку (жінку) [2].

Рішучий крок у розумінні статевих ролей зробила С.Бем – запропонувала тест маскуліності-фемінності й на основі його результатів виділила 8 статево-рольових типів, увела поняття андрогінного типу. Під поняттям “андрогінія” розуміють багатомірну інтеграцію проявів емоційно-експресивного (жіночого) та інструментального (чоловічого) стилів діяльності, свободу тілесних експресій та відсутність жорсткого диктату статевих ролей як емансипацію обох статей.

У психологічному розумінні з поняттям “андрогінія” пов'язують високі можливості соціальної адаптації. Так, дослідники зазначають, що висока фемінність у жінок часто співпадає із заниженою самоповагою і підвищеною тривожністю. Пізніше інші дослідники показали, що високомаскулінні чоловіки і високофемінні жінки мають більше труднощів у тих видах діяльності, які не співпадають із традиційними статево-рольовими стереотипами, тоді як для андрогінних осіб із їх високими потенціями і маскуліності, фемінності легше змінити тип і стиль діяльності залежно від умов, із цієї причини вони менше піддаються дистресам [6].

Постає питання, чи ці відмінності маскуліності-фемінності є генетично обумовленими і чоловіки та жінки відрізняються інтелектуальними здібностями, рисами особистості в силу закладених у них генетичних програм, чи детермінуються середовищними впливами? Спадковість і культурні можуть встановлювати якісь зовнішні рамки статево-рольової ідентичності, але при формуванні особистості чи психосексуальної ідентичності вони взаємодіють [11, с.142].

Теоретичний та експериментальний аналіз даної проблеми показав, що на специфіку статево-рольової орієнтації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку значною мірою впливає чинник повноти сім'ї.

Зміст статево-рольової соціалізації дошкільників і молодших школярів визначається статевою належністю індивіда, соціальною ситуацією розвитку, специфікою становлення провідної діяльності, характером міжособистісної взаємодії з дорослими та однолітками, засвоєнням суспільних статево-рольових

стереотипів і цінностей, соціальними очікуваннями, оцінно-афективним уявленням особистості до своєї статевої належності тощо.

Проведені нами емпіричні та психодіагностичні дослідження з використанням методів вільного спостереження, бесіди з дітьми, вихователями, батьками та вчителями, спеціально розробленої методики “Якості”, проєктивних малюнкових методик (“Намалюй людину” Тест, “Кінетичний малюнок Я””, “Я у садочку”, “Я у школі”), “Колірний тест ставлень”, адаптований С.М.Еткіндом для дошкільників (на основі колірного тесту Люшера).

Результати нашого дослідження виявились досить інформативними. Ми виявили, що емоційні стани дитини пов'язані з повнотою сім'ї: так, у дітей із повних сімей показники, які свідчать про позитивний емоційний стан, виражені менш яскраво, ніж у дітей із повних сімей. У хлопчиків із неповної сім'ї рідко зустрічається позитивний емоційний настрій.

Віднесення дітей з повної та неповної сімей до певного типу статево-рольових уявлень ми відобразили в таблицях 1 та 2, які репрезентують результати дослідження за методикою “Якості”:

Слід зазначити, що діти дошкільного віку чітко приписували якості або чоловічій, або жіночій статі, тоді як кілька дітей молодшого шкільного віку приписували деякі якості особам обох статей.

Таблиця 1

Тип статево-рольових уявлень дітей дошкільного віку з повної та неповної сімей (за методикою “Якості”)

Тип статево-рольових уявлень	Хлопчики		Дівчатка	
	Повна сім'я,%	Неповна сім'я,%	Повна сім'я,%	Неповна сім'я,%
1. Маскулінний	9	16.6	–	–
2. Фемінний	27	41.5	44.3	50
3. Андрогінний	63	25.2	56.4	50
4. Недиференційований	–	8.3	–	–

Таблиця 2

Тип статево-рольових уявлень дітей молодшого шкільного віку, дошкільного віку з повної та неповної сімей (за методикою “Якості”)

Тип статево-рольових уявлень	Хлопчики		Дівчатка	
	Повна сім'я,%	Неповна сім'я,%	Повна сім'я,%	Неповна сім'я,%
1. Маскулінний	20	15.4	–	–
2. Фемінний	20	46.2	40	42.85
3. Андрогінний	60	39.4	60	57.2
4. Недиференційований	–	–	–	–

Відзначимо, хлопчиків з андрогінними уявленнями з неповних сімей середньому в 2 рази менше, ніж хлопчиків з такими ж уявленнями з повних сімей. У хлопчиків з неповних сімей переважають фемінінні уявлення. Крім того, серед хлопчиків дошкільного віку з неповних сімей виявлено дитину недиференційованим типом статеворольових уявлень.

Таблиця 5

Співвідношення типів статеворольової орієнтації хлопчиків і дівчаток дошкільного віку з повної і неповної сімей (за методикою "Намалюй людину" Тест)

Тип статеворольової орієнтації	Хлопчики		Дівчатка	
	Повна сім'я, %	Неповна сім'я, %	Повна сім'я, %	Неповна сім'я, %
1. Маскулінний	9	8.3	—	—
2. Фемінінний	36	42	46	57
3. Недиференційований	—	8.3	—	—

Таблиця 6

Співвідношення типів статеворольової орієнтації хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку з повної і неповної сімей (за методикою "Намалюй людину" Тест)

Тип статеворольової орієнтації	Хлопчики		Дівчатка	
	Повна сім'я, %	Неповна сім'я, %	Повна сім'я, %	Неповна сім'я, %
1. Маскулінний	10	15.4	—	—
2. Фемінінний	30	52	40	42.85
3. Недиференційований	—	—	—	—

Результати, які були отримані за допомогою методики "Намалюй людину" Тест, зображені в таблицях 3, 4:

Характер внутрісімейних стосунків і ставлень ми досліджували за допомогою проективною методикою "Кінетичний малюнок сім'ї". Результати дослідження відображені в таблицях 5 і 6:

Таблиця 7

Особливості зображення членів сім'ї дітьми дошкільного віку (за методикою "Кінетичний малюнок сім'ї")

Діагностичні критерії	Хлопчики		Дівчатка	
	Повна сім'я, %	Неповна сім'я, %	Повна сім'я, %	Неповна сім'я, %
1. Відсутність фігур:				
• батько	18	49.8	—	50
• мати	—	—	—	—
• "Я"	—	16.6	—	—
2. Наявність інших родичів	36	25	44	50

3. Найбільша фігура:				
• батько	27.7	16.6	33	25
• мати	45	58.1	44	50
• "Я"	18	8.2	22	50
• інші родичі	9	16.6	11	25
4. Найближча фігура:				
• батько	27	16.6	22	12.5
• мати	54	74.7	55	62.5
• інші родичі	18	8.3	33	25
5. Добра промальованість фігур:				
• батько	72	16.6	77	50
• мати	81	74.7	88	75
• інші родичі	27	16.6	33	37
6. Перевага темних тонів	63	33.2	77	62.5
7. Наявність посмішок	54	41.5	66	50

Найбільш значущою особистістю для дітей з-поміж інших родичів є мати. Ми виявили, що у дітей з неповних сімей частота зображення матері на малюнку залежить від статі дитини: у хлопчиків її зображення відсутнє частіше, ніж у дівчаток. У повних сім'ях таких яскраво виражених статевих відмінностей не зафіксовано. Можна зробити висновок, що дівчатка з неповних сімей більше пов'язані з матір'ю, і вона є для них більш значущою і близькою людиною, в той час як хлопчики, порівняно зі своїми ровесницями з повних сімей, демонструють менший зв'язок із матір'ю.

Таблиця 6

Особливості зображення членів сім'ї дітьми молодшого шкільного віку (за методикою "Кінетичний малюнок сім'ї")

Діагностичні критерії	Хлопчики		Дівчатка	
	Повна сім'я, %	Неповна сім'я, %	Повна сім'я, %	Неповна сім'я, %
1. Відсутність фігур:				
• батько	20	31.6	10	42.9
• мати	—	—	—	—
• "Я"	—	7.7	—	—
2. Наявність інших родичів	30	15.4	40	57.2
3. Найбільша фігура:				
• батько	30	15.4	30	14.3
• мати	40	61.6	40	57.2
• "Я"	20	15.4	20	—
• інші родичі	10	7.7	10	28.6

4. Найближча фігура:				
• батько	20	15.4	20	28.6
• мати	60	38.5	50	71.5
• інші родичі	20	15.4	30	—
5. Добра промальованість фігур:				
• батько	70	15.4	60	42.9
• мати	80	61.6	70	71.5
• інші родичі	20	15.4	30	42.9
6. Перевага темних тонів	70	46.2	80	71.5
7. Наявність посмішок	60	38.5	70	37.2

Постать батька для хлопчиків із неповних сімей є більш значущою, ніж для дівчаток (хлопчики малювали фігуру батька першою), але яким повинен бути батько, вони чітко не знали (зображали цю фігуру схематично, часто без рис обличчя).

Для маленьких дівчаток з неповних сімей особливу значущість мають фігури бабусь та дідусів, на відміну від хлопчиків. Тобто існують істотні відмінності між хлопчиками і дівчатками з неповних сімей у їх ставленні до близьких родичів.

Так, у дівчаток більш близькі й позитивні стосунки з матір'ю, в той час як у хлопчиків вони досить напружені та конфліктні.

Образ батька для багатьох хлопчиків є досить важливим, він явно присутній у внутрішньому житті дитини. Але можна сказати, що батько є не об'єктом емоційної прив'язаності, не джерелом підтримки і впевненості, радше якимось абстрактним символічним образом, який виступає як недовсязначний і водночас погрозливий. Можна висловити думку, що батько у цих дітей, залишаючись значущим персонажем, не викликає у них позитивних почуттів.

Крім того, у хлопчиків з неповних сімей майже не простежується взаємодія з бабусями і дідусями.

Ці дані говорять про те, що хлопчики з неповних сімей опиняються в досить складній ситуації емоційної ізоляції. Якщо дівчатка нерідко компенсують відсутність батька тісним зв'язком з бабусею чи дідусем, то ровесники-хлопчики відчувають гострий дефіцит прив'язаності до дорослих.

Розглянемо, як процес соціалізації дитини в неповній сім'ї позначається на уявленні дитини про себе.

Діти з неповних сімей гостріше відчувають відчуженість і переживання самотності. За даними дослідників, відсутність члена сім'ї відображає негативне ставлення дитини до нього, символічне відторгнення [12]. При цьому хлопчики з неповних сімей значно частіше відчувають почуття самотності в сім'ї, ніж інші діти.

Можна сказати, що діти з неповних сімей не мають чіткого образу власного "Я". Крім того, їм властива занижена самооцінка і негативне самопочуття. Особливо це стосується хлопчиків.

Роблячи підсумок вищесказаного, відмітимо, що існують відмінності в емоційному самопочутті дітей, які проживають у повних і неповних сім'ях. При цьому, в дівчаток із неповних сімей ці відмінності не дуже значні порівняно з їхніми ровесниками з повних сімей, чого не скажемо про хлопчиків з неповних сімей. Емоційне самопочуття останніх відзначається істотними відмінностями у порівнянні з іншими дітьми. Ці відмінності полягають наступному:

- емоційний стан хлопчиків з неповних сімей є більш негативним і напруженим, ніж у дівчаток;
- ця група дітей знаходиться в ситуації емоційної ізоляції; їхній зв'язок з матір'ю та іншими старшими членами сім'ї є менш тісним, ніж у дівчаток;
- хлопчики з неповних сімей значно частіше відчувають самотність і труднощі у спілкуванні в сім'ї, ніж дівчатка, а також їхні ровесники з повних сімей.

Ці дані говорять про емоційний дискомфорт хлопчиків, які живуть з самотніми матерями.

Виникає питання: чи обмежується цей дискомфорт рамками сім'ї і чи поширюється й на інші сфери життєдіяльності дитини? З одного боку, можна вважати, що одинока мати, розлучившись із чоловіком (або в разі його фізичної відсутності), підсвідомо переносить свої проблеми на сина, ідентифікуючи його з батьком. У цьому випадку емоційна ізоляція, яку відчуває хлопчик, пов'язана, в основному, з його стосунками з матір'ю і не торкається сфери спілкування з іншими людьми. Але, з іншого боку, можна вважати, що негативне самопочуття хлопчика, який росте без батька, має глибокий характер і позначається на різних аспектах його життя, в тому числі й на сфері стосунків із ровесниками. Це ж можна сказати і про засвоєння стереотипів маскуліності—фемінінності та оцінювання себе як представника певної статі.

Дослідження російських авторів свідчать про занижене самопочуття, подібне до самопочуття своєї незначущості й покинутості, а також про нечітке уявлення про своє місце в системі взаємин, труднощі у спілкуванні в хлопчиків із неповної сім'ї; у той час як показники дівчаток говорять про їх відносно психологічне благополуччя і нормальне входження у взаємодію з іншими дітьми [12].

Як бачимо, ситуація соціалізації дітей у неповних сім'ях має значний вплив на особистісну сферу дітей. Особливо це позначається на хлопчиках при відсутності батька чи дідуса. Звернемо увагу на особливість їх становища. З одного боку, у хлопчиків, які живуть у неповній сім'ї, відсутній об'єкт ідентифікації, в результаті чого в них спостерігаються проблеми зі статеву самоідентичністю, що призводить до негативного самопочуття й загального психологічного дискомфорту. Але, з іншого боку, отримані факти можуть бути наслідком спроб матері замінити дитині батька. Розуміючи, що чоловік необхідний батько, одинока мати свідомо чи несвідомо прагне компенсувати для дитини його відсутність і бере на себе чоловічі функції

(строгість, вимогливість, жорсткі стратегії виховання). У результаті хлопчик залишається не тільки без батька, але, у певному розумінні, і без матері (материнської любові, толерантності, теплоти тощо). Як відомо, саме ці риси материнського ставлення в ранньому віці є головною умовою впевненості дитини в собі, довіри до навколишніх, загального позитивного самопочуття.

Крім того, можна вважати, що в дітей, у яких занижена самооцінка та негативне емоційне самопочуття, існує почуття невпевненості, оцінка себе представника певної статі буде заниженою (неадекватною), її прояви будуть відповідати андрогінному типу поведінки, а спрямовуватимуться у бік маскулітності, фемінітності чи недиференційованого сприйняття себе в плані статевої поведінки.

Т.М.Титаренко вказує на деякий вплив особливостей соціалізації дитини при відсутності батька на її особистісну сферу [13, с.71–72].

Відсутність батька в сім'ї впливає і на формування індивідуальності дочки. Адже нормальний статево-рольовий розвиток і дівчат, і хлопчиків потребує наявності як жіночого, так і чоловічого зразка. Одночасне сприйняття обох батьківських ролей передбачає їх порівняння, усвідомлення не тільки протилежності кожної з них, але й необхідності єдності, існування задля іншої другої і завдяки іншій. Відомо, що у дівчат із неповних сімей у майбутньому менше шансів правильно розуміти своїх чоловіків і синів, прогнозувати їх бажання і вчинки, ніж у дівчат із сімей фактично і психологічно повних, благополучних.

Звернемось до аналізу змісту контактів дитини з батьком і матір'ю. Емоційна близькість з матір'ю для дочки більш позитивна, ніж для сина. У хлопчиків надто тісні контакти провокують емоційну нестійкість, нерішучість, схильність до надмірної рефлексії, самоаналізу. Такі сини у взаєминах з іншими людьми поведуться відчужено, недовірко, рідко здатні на щирість. У той же час психологічна близькість з батьком для хлопчиків позитивна, оскільки сприяє розвитку такої необхідної для усвідомлення відповідності статевого еталону якості, як самоконтроль. У хлопчиків уже протягом перших двох років життя розвивається стійка прив'язаність до батька, якщо батько проявляє турботу про сина, уважний до нього. Емоційна прив'язаність прискорює прийняття сином чоловічого зв'язку, сприяє бажанню наслідувати його [14].

Деякі вчені вважають, що у вихованні статевого типу дитини важливішу роль відіграє батько.

Однакове виховання батьками може мати на дітей протилежні впливи, залежно від того, хто виховує в даний момент – мати чи батько. Наприклад, мама виявляє до дочки розуміння, підтримує її, уникає вимогливості, будь-яких негативних санкцій. Її дочка буде рости досить впевненою в собі, самостійною, активною. Якщо ж таку роль щодо дочки відіграє не мати, а батько, дівчинка виростає не досить активною, нерішучою, залежною. Вона ніби звикає бути за "широкою спиною" і буде шукати собі подібну опору в майбутньому.

Дефіцит емоційно позитивних контактів, особливо з матір'ю, в ранньому віці призводить до затримки психічного (як особистісного, так і когнітивного) розвитку. Діти, які мають тільки фізичний догляд до 4–5-ти років, доходили до стану пригніченості, апатії [13].

Г.Крейг [11] наводить результати американських дослідників, які вважають, що втрата дитиною одного з батьків призводить до зростання можливостей виникнення в них психічних і особистісних проблем, алкогольної чи наркотичної залежності, невисокого почуття власної гідності й заниженої оцінки власних здібностей, негативного ставлення до батьків і підвищеної необхідності звернутися за консультацією до психіатра.

В особливій ситуації особистісного розвитку перебувають діти, які пережили або переживають розлучення батьків із подальшим створенням нової сім'ї.

Діти, які ростуть із розлученими матерями, особливо, коли до цього доходить нестійке економічне становище матері та її постійна зайнятість, можуть відчувати різного роду труднощі, які впливають як на психічну стійкість, так і на розумовий розвиток. До того ж до розпаду сім'ї діти протягом довгого часу живуть у ситуації розлучення. Дитина може відчувати смуток, гнів, тривогу, вона може стати пригніченою, дратівливою, гірше навчатися у школі. Багато дітей вважає, що саме вони винні у тому, що батьки розлучаються [14].

Діти, яким довелося пережити розлучення і повторний шлюб батьків, підлягають більшому ризику стикнутися з психологічними проблемами, а також із проблемами навчання та здоров'я, ніж діти з благополучних сімей. У цій ситуації на дитину впливає не тільки структура сім'ї. Велике значення має також внутрішньосімейний клімат і поведінка батьків. Так, у порівнянні з дітьми, які живуть із нерідними матір'ю чи батьком, діти з повних, благополучних сімей вказують на більш теплі взаємини у сім'ї, про менш серйозні сімейні конфлікти, про менш ліберальне ставлення до них батьків.

Діти, які живуть із розлученою матір'ю, переживають менш серйозні конфлікти, ніж ті, які живуть з мачухою. Діти, які живуть із розведеними батьками, відчувають більш авторитарне ставлення до себе, ніж ті, які живуть із вітчимою.

Можна сказати, що ті діти, які не стикалися з розлученням батьків, оцінили клімат у сім'ї, а саме: теплоту взаємин, рівень конфліктності, стиль батьківської опіки, ступінь її лабільності, – більш позитивно, ніж ті, хто пережив відхід одного з батьків.

Оцінюючи сімейний клімат, діти, які живуть з мачухою, згадували про серйозні конфлікти частіше, ніж усі інші діти, які також пережили зміну батьків – причому це справедливо для всіх вікових груп.

Розглянемо вплив умов, в яких дитина не відчуває материнської турботи, на її особистісну сферу.

Відсутність материнської турботи виникає як результат при окремому проживанні з дитиною, але, крім того, вона часто існує у вигляді прихованої депривації, коли дитина живе в сім'ї, але мати не доглядає за нею, грубо

поводиться, емоційно відторгає, ставиться байдуже. Усе це позначається на дитині у вигляді загальних порушень психічного розвитку. Нерідко ці порушення незворотні.

Так, діти, які виховувались без материнської турботи і ласки, крім того без особливого догляду інших родичів, визначаються нижчим інтелектуальним рівнем, емоційною незрілістю, розгальмованістю. Їм властива підвищена агресивність у стосунках із ровесниками, відсутність вибірковості, постітності в емоційних прив'язаностях до дорослих (швидко прив'язуються до будь-якої особи, але й швидко відвикають). Окремі наслідки материнської депривації проявляються на рівні особистісних спотворень – нездатність до емоційної прив'язаності, любові, відсутність почуття спільності з іншими людьми, глобальне відторгнення себе від світу соціальних стосунків, низька самоповага, підвищений рівень тривожності, залежність, нав'язливі страхи втрачати об'єкта прив'язаності [15, с.20–21].

Таким чином, виховання дитини в неповній сім'ї має негативні наслідки у формуванні її особистісної сфери. У молодшому шкільному і дошкільному віці цей вплив особливо позначається на хлопчиках.

Як бачимо, умови статево-рольової соціалізації дітей дошкільного і молодшого шкільного віку відрізняється між собою. Так, розвиток дитини будь-якої статі передбачає соціалізуючий вплив обох батьків. Коли ж перед очима дитини немає відповідної моделі поведінки тієї чи іншої статі, це негативно впливає на засвоєння дитиною стереотипів маскуліності-фемініності, може призвести до формування неадекватних статево-рольових уявлень і деякою мірою несприйняття своєї статевої належності. Останні чинники мають безпосередній вплив на особистісну сферу дошкільника, призводять до труднощів у вихованні та є важливою актуальною психолого-педагогічною проблемою.

На підставі проведеного дослідження було зроблено такі висновки:

Фактор повноти сім'ї істотно впливає на процес статево-рольової соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Серед досліджуваних дітей з неповної сім'ї частіше спостерігаються відхилення в певних структурних компонентах статево-рольової соціалізації. Особливо це стосується хлопчиків, серед яких відсоток дітей з андрогінним типом статево-рольових уявлень та орієнтації досить низький у порівнянні з дітьми з повної сім'ї, переважає фемінінний тип статево-рольових уявлень та орієнтацій.

В обох вікових групах серед дівчаток як з повної, так і з неповної сім'ї виявлено значний відсоток із фемінінним типом статево-рольових уявлень та орієнтацій. Найбільшу ефективність безконфліктного протікання статево-рольової соціалізації забезпечує андрогінний тип статево-рольової орієнтації. У такому плані найбільш благополучними є хлопчики шкільного і молодшого шкільного віку з повної сім'ї.

Фактор неповної сім'ї впливає на емоційно-особистісну сферу дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. При чому відмінності емоційно-особистісної сфери залежать від статі дитини і більше проявляються у хлопчиків з неповної сім'ї, ніж у дівчаток; по-друге, хлопчики з неповної сім'ї знаходяться в досить складній ситуації емоційної ізоляції, їх зв'язки

зі старшими членами сім'ї менш тісні, ніж у дівчаток. Дітям з неповної сім'ї відсутність батька компенсують тіснішими емоційними зв'язками з матір'ю, бабусями та дідусями; по-третє, у хлопчиків із неповної сім'ї частіше зустрічається занижена самооцінка, вони частіше відчувають самотність і труднощі у спілкуванні в сім'ї та з соціальним оточенням, ніж дівчатка і ніж їхні ровесники із повних сімей.

Серед хлопчиків та дівчаток з неповної сім'ї спостерігається високий відсоток дітей із фемінінним типом статево-рольової орієнтації. Такий стан особливо негативно позначається на процесі подальшої статево-рольової соціалізації хлопчиків. У дівчаток цей показник істотно не відрізняється від показників дівчаток з повних сімей.

Прослідковуються вікові відмінності процесу статево-рольової соціалізації дітей із неповної сім'ї. Дані відмінності проявляються в оцінюванні особливому ставленні дітей до осіб своєї і протилежної статі. Дівчата молодшого шкільного віку (у порівнянні з дошкільним) схильні більш позитивно сприймати і оцінювати свою статево належність, ніж хлопчики. Хлопчики ж із віком позитивніше оцінюють осіб протилежної статі і негативніше – своєї.

У дошкільному віці відсоток дітей з неадекватними статево-рольовими уявленнями (особливо хлопчиків) більший, ніж у молодшому шкільному віці. Це свідчить, що фактор повноти сім'ї має особливу значимість для дітей дошкільного віку.

З віком відсоток дітей (як хлопчиків, так і дівчаток із неповної сім'ї) з позитивним емоційним настроєм та самопочуттям зростає. Це вказує на певну збалансованість емоційної сфери в молодшому шкільному віці та вдосконалення механізмів емоційної саморегуляції у порівнянні з періодом дошкільного дитинства.

1. Гарбузов В.И. Психотерапевтическая коррекция нарушений полового поведения при неврозах у детей и подростков // Психика и пол детей и подростков в норме и патологии. – Л.: ЛПМИ, 1986. – С.61–65.

2. Исаев Д.Н., Каган В.Е. Половое воспитание детей: Медико-психологические аспекты. – 2-е изд. – Л.: Медицина, 1988. – 160 с.

3. Белкин А.И. Биологические и социальные факторы, формирующие половую идентификацию // Соотношение биологического и социального в человеке: Материалы симпозиума / Отв. ред. В.М.Башунков, Б.Ф.Ломов. – М.: Изд-во МНИИ психиатрии, 1975. – С.777–790.

4. Захаров А.И. Предпосылки патогенетически обоснованной семейной психотерапии детей с невротическими расстройствами // Семейная психотерапия при нервных и психологических заболеваниях. – Л.: Медицина, 1988. – С.75–86.

5. Палій А.А., Левко Р.Я. Намалюй себе. Методика виявлення статево-рольової орієнтації дітей старшого дошкільного віку // Дошкільне виховання. – 1996. – №11. – С.22–23.

6. Репина Т.А. Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии // Вопросы психологии. – 1984. – №4. – С.158–165.

7. Палій А.А. Статеворольові уявлення в структурі самосвідомості дошкільника // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во "Глай" Прикарпатського університету, 1999. – Вип.3. – Ч.1. – С.101-118.

8. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. / Общ. ред. В.Я.Палиновского. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.

9. Столин В.В. Самосознание личности. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 286 с.

10. Общая сексопатология: Руководство для врачей / Под. ред. Г.С.Васильченко. – М.: Медицина, 1977. – 486 с.

11. Крейг Г. Психология развития. – С.-Пб.: Питер, 2000. – 992 с.

12. Смирнова Е.О., Собкин В.С., Асадулина О.Э., Новаковская А.А. Специфика эмоционально-личностной сферы дошкольников, живущих в неполной семье (на материале детских рисунков) // Вопросы психологии. – 1999. – №6. – С.19–27.

13. Титаренко Т.М. Такие разные дети. – К.: Рад. школа, 1989. – 144 с.

14. Олифинович Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Велента Т.Ф. Психология семейных кризисов. – С.-Пб.: Речь, 2006. – 360 с.

15. Развитие личности ребенка: Пер. с англ. (П.Манасян, Дж.Конджо, Дж. Каган, А.Хьюстон) / Общ. ред. А.М.Фонарёва. – М.: Прогресс, 1987. – 269 с.

The article is devoted the problem of experimental research of sex-role socialization of children of preschool and junior school age from incomplete family. Attention is accented on situation of development in incomplete family, which unfavorably influences on the process of sex-role socialization of children and emotionally-personality spheres both boys and girls.

Key words: incomplete family, sex-role socialization, sex-roles presentation, sex-role orientation, maskuliny, femininy, androgyny, preschool age, junior school age.

Л.Е.Орбан-Лембрик, А.О.Шийчук

УДК 316.454.3

Ж 88.5я.73

ПСИХОЛОГІЯ ПОШИРЕННЯ МАСОВИХ ЯВИЩ У НАТОВПІ: КОМП'ЮТЕРНЕ МОДЕЛЮВАННЯ

Дана стаття присвячена комп'ютерному моделюванню психології поширення масових явищ у натовпі. Ідея застосовувати математичні та комп'ютерні моделі для опису різних соціально-психологічних явищ виникла нещодавно, тож такий спосіб дослідження є новим і перспективним.

Ключові слова: натовп, масові явища, комп'ютерна модель, комп'ютерне моделювання, паніка, чутки, прогнозування.

Актуальність проблеми. У сучасному світі все частіше спостерігається поширення стихійних нетривалих об'єднань великої кількості осіб, часто з різними інтересами, які з того чи іншого приводу збираються разом і виконують спільні дії. Таке угруповання може бути певною мірою організованим, але частіше воно виникає стихійно. Члени угруповання не обов'язково усвідомлюють чітко окреслену мету, однак мають спільні інтереси і можуть бути дуже активними. У таких групах поширеними є різного роду масові явища: паніка, чутки, ажіотаж, мода та ін. Суб'єктом масової поведінки є передусім натовп.

Натовп – це особливий біологічний організм. Він діє за своїми законами і завжди враховує інтереси окремих осіб, у тому числі і їх життя. Досить часто натовп стає більш небезпечним від стихійного лиха або аварії, які його породили. Тому люди найчастіше гинуть не від самої небезпечки, а від страху і паніки, що виникають у натовпі. Саме тому розроблення моделей, які могли б прогнозувати поширення настроїв у натовпі, є актуальним.

Авторська концепція. Досліджувати натовп досить важко, оскільки він неоднорідний, майже непередбачуваний, індивідуальний (щоразу інший), у зв'язку з чим неможливо провести опитування чи застосувати інші методи, притаманні психологічним дослідженням. Дана стаття присвячена комп'ютерному моделюванню психології поширення масових явищ у натовпі. Ідея застосовувати математичні та комп'ютерні моделі для опису різних соціально-психологічних явищ виникла нещодавно, тож такий спосіб дослідження є новим і перспективним.

Мета повідомлення. Враховуючи специфіку соціальної психології, зможеться поширення масових явищ у натовпі; дослідити, як розташування несприятливих до них людей впливає на швидкість розповсюдження.

Аналіз наукової літератури. У наш час у соціальній психології спостерігається пробудження наукового інтересу до проблеми великих соціальних груп і зокрема натовпу. Перші дослідники натовпу (Г.Лебон, Г.Тард, З.Фрейд тощо) були представниками західноєвропейської традиції вивчення доного феномену й розглядали його як ірраціональну, сліпу й руйнівну силу, де

панують неусвідомлені імпульси, зараження, наслідування та навіювання. Вони намагалися знайти саме психологічні ознаки цього утворення, вбачаючи їх в “колективній душі”, “соціальному розумі” чи в “колективній волі”. До складу такого тимчасового об’єднання входять представники різних великих організованих груп (класів, професій, вікових категорій тощо), задіяні різні соціальні групи, представники яких відрізняються способом мислення і формою дій.

Під натовпом дослідники розуміють відносно короткочасне, контактно-чисельне скупчення людей, які перебувають у стані підвищеного емоційного збудження і об’єднані безпосередньою просторовою близькістю та загальною об’єктом уваги [3, с.303]. Спілкування людей у натовпі характеризується більшим вираженням невербальних способів комунікації, аніж вербальних. Натовп імпульсивний, мінливий, легко піддається збудженню, навіюванню та впливу. У діях натовпу спостерігаються до певної міри чіткі, продумані кінцеві завдання і тактика поведінки. Водночас він досить різномірний: у ньому можуть уживатись різні інтереси. Саме тому його існування є нестійким, натовпі люди вступають у тісний контакт між собою, вони примушені певним чином взаємодіяти. Проте не будь-яке скупчення людей є натовпом, необхідна загальна спрямованість їхніх думок і емоцій у зв’язку з конкретною дією збуджувального мотиву. Г.Лебон стверджував, що свідомість особистості зникає, а почуття та ідеї індивідів, що утворюють натовп, набувають одного і того ж спрямування. Утворюється “колективна душа”, яка має тимчасовий характер і певні властивості [1]. У натовпі важливим явищем є заразність, тобто всіляке почуття, всіляка дія передаються до людини, яка знаходиться поруч. Таке явище навіть можна віднести до розряду гіпнозичних. Цей механізм зумовлює розповсюдження єдиного психічного стану серед індивідів, що складають натовп.

Поширеним явищем у натовпі є виникнення чуток. Чутки – це специфічна форма недостовірної або частково достовірної інформації, що надходить від однієї особи або мікрогрупи [2, с.47]. Чутки є недостовірними саме через те, що передаються від людини до людини. Оскільки інформація важливою і хвилюючою, то кожен з індивідів опускає, перебільшує або додає ту чи іншу деталь, які в сукупності змальовують певну подію чи ситуацію. У процесі комунікації зміст переданий за допомогою чуток, стає надбанням великої групи людей. Залежно від того, яку інформацію несе в собі чутка, можуть виникати найрізноманітніші емоційні реакції натовпу: страх, гнів, заспокоєння, агресія, острах, радість, смуток, здивування тощо. Натовп є сприйнятливим підґрунтям для чуток, адже тут панує бездіяльність, односторонність, нудьга (наприклад, довготривале очікування поїзда, що запізнюється). У даному випадку чутка виступає як засіб збудження аудиторії. У таких умовах можуть поширюватися і циркулювати неймовірі чутки. Такі чутки виникають тоді, коли засоби масової інформації не дають певним діям роз’яснень, котрі могли б змінити психічне напруження. За Г.Олпортом чутки поширюються тоді, коли події мають важливе значення в житті людей.

Відомості про події, котрі відбулися, не завжди є достатніми, а отримані відносно цих подій повідомлення або недостатні, або суб’єктивно значні [5].

Реальна чи уявна загроза, яка виникає в натовпі, може спричинити паніку. Цей стан супроводжується відчуттям страху, що охоплює людину чи велику групу, неконтрольованим бажанням уникнути небезпечної ситуації. Звичайно паніка – це масовий страх за умов реальної чи уявної загрози. Вона може виникнути під час стихійних лих, пожеж, аварій, епідемій, терористичних актів у місцях великого скупчення населення. За таких умов люди перетворюються на неконтрольований натовп, який намагається врятуватися [с.211]. Зазвичай паніку породжує дефіцит або надлишок інформації. Наслідок паніки в натовпі можуть перетворюватися досить організовані групи людей. Зокрема, подібне трапляється через поширення чуток-страховищ. Паніка може виникати в організованих і неорганізованих спільнотах, охоплюючи великі групи людей, які зібралися разом на одному просторі, а також розрізнених на великій території. Вона здатна виникати майже миттєво в сотень тисяч людей і поступово, захоплюючи то одні, то інші групи, передаватися сугестивно, викликатися почуттям некерованого страху. Людям у панічному стані властива поведінкова невизначеність, тобто стан розгубленості, хаотичність у діях, неадекватність поведінки в цілому. Характерним для паніки є страх, почуття жаху, котрі позбавляють людей здатності діяти усвідомлено й послідовно. Паніка може виражатися в різних формах [4, с.71]:

- масова втеча (утікання людей від небезпеки, що їх лякає; люди не знають, куди і чому вони тікають);
 - панічні настрої (психологічний стан, за якого емоційне бере гору над розумом, поведінка стає підвладною випадковим стимулам і стихійним почуттям);
 - економічна паніка (під таку паніку люди піддаються в період інфляції, підвищення цін, зміни економічного устрою життя).
- Особливо небезпечним є вплив емоційного зараження і емоційного резонансу. Переляк одних позначається на інших, що у свою чергу, підсилює страх перших, тобто панічний страх охоплює все більшу кількість людей. Орбан-Лембрик виокремлює 9 загальних етапів паніки [3, с.214]:
1. Переляк, шок від раптового стимулу. Припинення попередніх дій, замирення.
 2. Сприйняття ситуації як кризової і безвихідної, крик, плач. Хаотичний, системний пошук виходу із ситуації, опора на попередній досвід.
 3. Підвищення почуття страху через неможливість адекватно оцінити ситуацію та інтерпретувати її, знайти вихід. Безладні, ірраціональні індивідуальні дії для порятунку.
 4. Вищий ступінь емоційного напруження – жах, який паралізує розум і виключає здатність свідомо мислити. Неадекватні дії, посилення егоїстичної поведінки, намагання врятуватися будь-якою ціною.
 5. Страх і жах одних людей передається іншим, що ще більше підсилює страх перших. Масова панічна втеча.

6. Виникнення стану приреченості, невизначеності через неможливість спасіння. Поява лідера чи групи активістів, організація групового порятунку.

7. Виникнення надій на порятунок. Організований груповий вихід з стресової ситуації.

8. Наслідки панічного стану – тривога, збудливість. Агресивні дії бездіяльність.

9. Пристосування до екстремальної ситуації.

Важливим аспектом у комп'ютерному моделюванні є вивчення натовпу в контексті агресії, злочинності. Часто трапляється так, що організований чи неорганізований натовп перетворюється на агресивний, тобто рівень емоційного збудження, внутрішньої і зовнішньої активності зростає. Таке явище виникає зненацька і характеризується доволі динамічним перебігом. В агресивному натовпі з'являється новий стан, пов'язаний із накопиченням психічного напруження людей, яке засноване на відчуттях відчаю, гніву тощо. Головна особливість агресивного натовпу – деструктивна, руйнівна поведінка стосовно оточуючих предметів і людей (це, для прикладу, групи спортивних амобільників-фанатів на стадіонах). Головною причиною виникнення масових дій є податливість членів натовпу навіюванню. Агресивні настрої швидко поширюються від однієї людини до іншої, спонукаючи до несанкціонованої, злочинної поведінки.

Досліджувати натовп досить важко, оскільки він неоднорідний, майже непередбачуваний, індивідуальний (щоразу інший), у ньому неможливо провести опитування чи застосувати інші притаманні для досліджень особистості методи. Дослідники S.B.Patten, J.A.Arboleda-Flyrez зобразили модель математичного моделювання розповсюдження настроїв у натовпі на основі епідеміологічних досліджень (зокрема, моделі Кермака-МакКендріка) [6]. Модель Кермака-МакКендріка, опублікована в статті "A contribution to the mathematical theory of epidemics" 1927 року, ілюструє розповсюдження заразної хвороби. Дана модель може бути проілюстрована такими рівняннями:

1. $x_{n+1} = (1-p)^y x_n$
2. $y_{n+1} = (1-e^{-ay_n})x_n + by_n$
3. $z_{n+1} = z_n + (1-b)y_n$

де x – сприйнятлива до інфекції людина, y – заражена, z – несприйнятлива, p – імовірність передачі (зараження) і b – частка заражених, які залишилися зараженими в кінці інтервалу, n – кількість у трьох групах на даному етапі, а $n+1$ – на наступному.

Результати досліджень були подані у вигляді графіка, що показує інтенсивність епідемії в залежності від часу та імовірності зараження (див. рис. 1, 2).

Кількість інфікованих

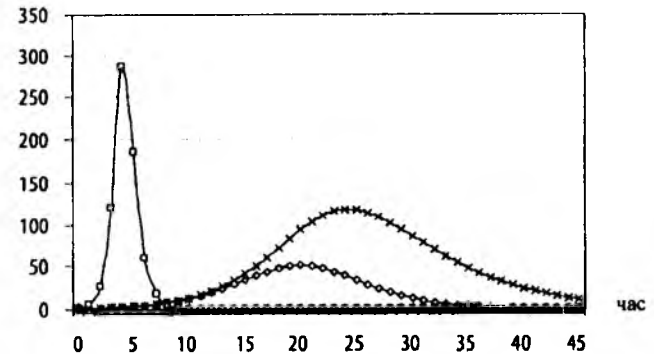

Рис. 1. Графік залежності інтенсивності зараження від часу та кількості заражених

○	$x = 1000$	$y = 1$	$z = 0$	$p = 0.001$	$b = 0.3$
△	$x = 500$	$y = 1$	$z = 0$	$p = 0.001$	$b = 0.3$
□	$x = 500$	$y = 1$	$z = 0$	$p = 0.01$	$b = 0.3$
×	$x = 500$	$y = 1$	$z = 0$	$p = 0.001$	$b = 0.8$

Рис. 2. Характеристики побудови графіків

S.B.Patten, J.A.Arboleda-Flyrez обґрунтовують думку, що паніка поширюється подібно до інфекції. Виходячи з цього, вони пропонують застосувати епідеміологічну модель опису паніки на основі формул Кермака-МакКендріка.

Проте дана модель не є досконалою, тобто вона може зображати не всі види паніки чи інших масових явищ. Вона підходить до опису ситуацій, в яких люди спілкуються вільно – кожен може контактувати з будь-ким (мода, азіотаж у суспільстві, економічна паніка тощо). Натомість розповсюдження чуток, паніки, того ж азіотажу і моди в натовпі вже не може описуватися даною моделлю, адже коло спілкування обмежене найближчими сусідами. Тому для опису поширення настроїв у натовпі, на нашу думку, необхідно використовувати комп'ютерні моделі.

Теоретичне обґрунтування комп'ютерного моделювання та аналіз результатів дослідження. Розроблена нами комп'ютерна модель є набором симетричних елементів, кожна з яких являє собою схематичне зображення людини або мікрогрупи. Поширення настроїв передається від однієї клітинки до іншої за певним алгоритмом, який закладає дослідник. Схематичне уявлення моделі поширення масових явищ у натовпі представлено на рис. 3.

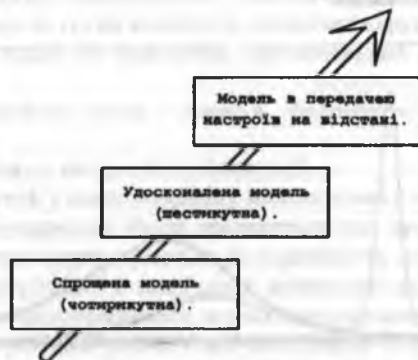

Рис. 3. Еволюція моделювання

1. Спрощена модель (чотирикутна)

Натовп моделюється матрицею чотирикутних клітинок. Кожна клітинка може взаємодіяти лише з чотирма безпосередніми сусідами. Клітинки поділяються на три види:

- несприйнятливі до впливу настроїв натовпу;
- сприйнятливі до впливу настроїв натовпу;
- такі, кому настрої вже передалися (вони можуть передавати ці настрої іншим).

Оператор має можливість змінювати відсотковий склад несприйнятливих, а також має два режими, що контролюють їхнє розташування серед сприйнятливих: в одному режимі комп'ютер здійснює довільне розміщення (за методом випадкових чисел), а другий режим дозволяє розмістити несприйнятливих осіб вручну. Поширення масових настроїв починається з клітинки, розташування якої обирає користувач, і передаються найближчим сусідам. Програма також обчислює кількість заражених настроями клітинок на кожному наступним кроком – це дозволяє записувати сумарні дані і потім створювати таблиці, графіки, діаграми для обговорення результатів (див. рис. 4).

2. Удосконалена модель (шестикутна)

Зрозуміло, що в реальному натовпі настрої не поширюються так примітивно і через це комп'ютерна модель була удосконалена. Загалом програма зберегла базовий алгоритм (і основні властивості). Удосконалення моделі полягає в ускладненні матриці та більш детальному диференціюванні клітинок. У цій версії клітинки мають не чотирикутну, а шестикутну форму і поділяються на шість видів за сприйнятливістю до настроїв натовпу. Передача настроїв залежить від того, скільки заражених настроями знаходиться біля даної клітинки. Перший вид заражається, коли біля нього є один заражений, другому необхідно не менше двох заражених сусідів, щоб передати настрої, третьому – не менше трьох і т. д. Ще один вид клітинок – ті, які ні взаємодіють із настроями натовпу ні за яких умов (див. рис. 5).

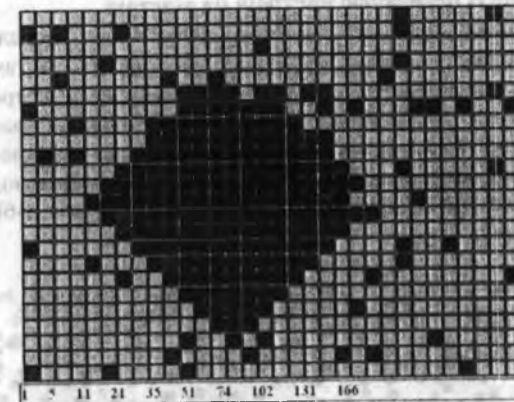

Рис. 4. Спрощена модель (чотирикутна)

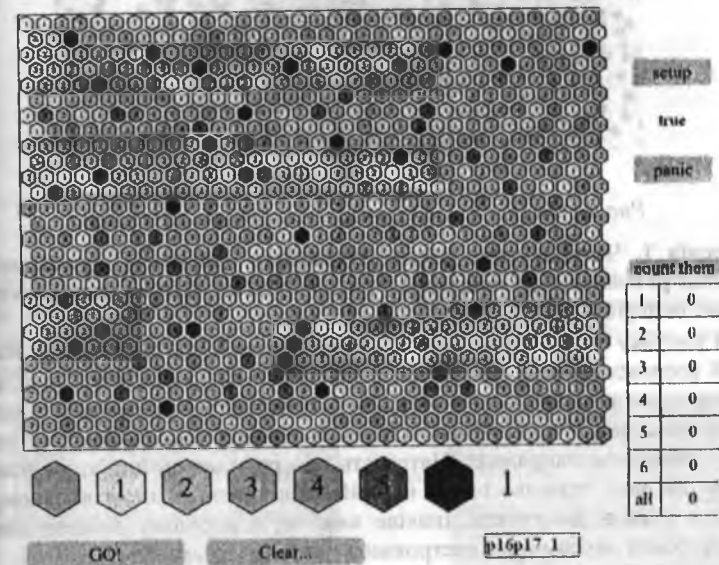

Рис. 5. Удосконалена модель (шестикутна)

3. Модель із передачею настроїв на відстані

Третя модель дозволяє ще більш реалістично змодельовати розповсюдження настроїв у натовпі. У ній відсутня матриця як така і складові елементи мають хаотичне розташування. Оскільки немає потреби надавати елементам визначену геометричну форму, то схематичним позначенням людини чи мікрогрупи є маленьке коло. Кожна особа може передавати свій вплив на певній відстані. Дана модель найкраще ілюструє розповсюдження у натовпі паніки, спричиненої спонтанним вигуком, який несе в собі інформацію про загрозу (див. рис. 6).

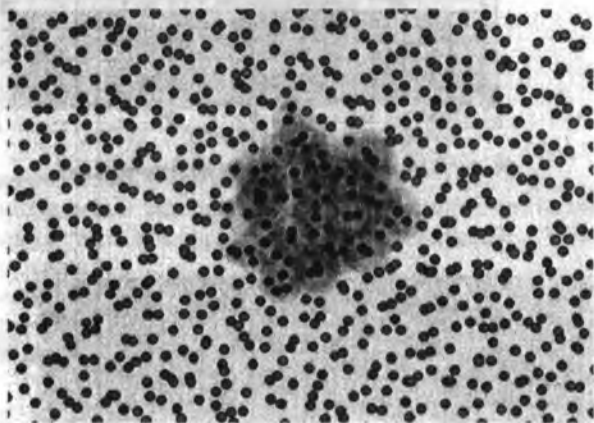

Рис. 6. Модель із передачею настроїв на відстані

Дослід 1. Чотирикутна модель. Залежність швидкості поширення настроїв від розташування ініціатора при довільному розташуванні несприйнятливих осіб (10%).

На рисунку 7 ініціатор настрою знаходиться в центрі натовпу. На рисунку 8 розповсюдження настроїв починається з краю натовпу. Отже, якщо ініціатор знаходиться в центрі чи поблизу центру, то час, за який ці настрої охоплять всю масу, менший ніж у другому випадку, оскільки фронт розповсюдження в декількох напрямках. Натомість при розміщенні ініціатора близько до краю натовпу психологічний настрій поширюється лише в одному чи максимум у двох напрямках. Інакше кажучи, в першому випадку більша кількість людей перейметься настроями за один і той самий період часу.

Дослід 2. Чотирикутна модель. Залежність розповсюдження настроїв від свідомого розташування несприйнятливих осіб (10% несприйнятливих).

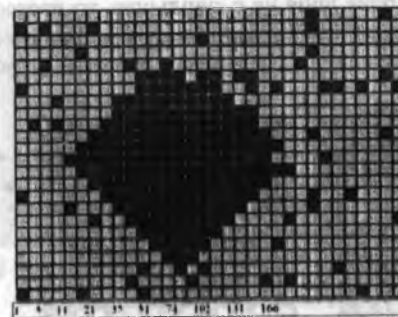

Рис. 7. Ініціатор розташований в центрі

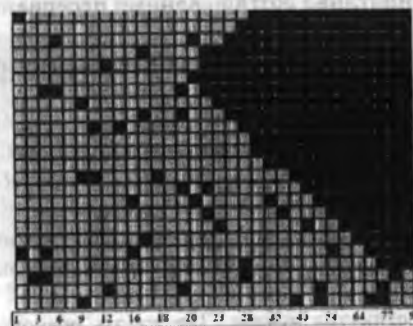

Рис. 8. Ініціатор розташований з кута

На рис. 9 і 10 зображено натовп, в якому несприйнятливі особи чи мікрогрупи розташовані геометрично правильно, тобто вони утворюють неперервні лінії, які перерізають масу на певні геометричні фігури, ізолюючи розповсюдження настроїв.

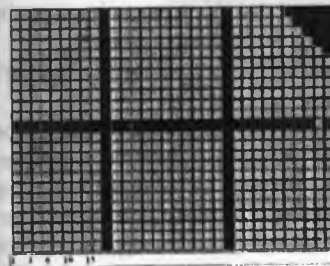

Рис. 9.

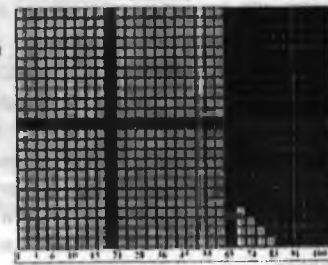

Рис. 10.

Поширення масових явищ за умов, коли натовп поділений несприйнятливо розташованими неперервними лініями

Якщо хоча б одна лінія не є суцільною, то настрої переходять в наступний сектор, але розповсюдження однаково припиняється. Далі розглянемо випадок, коли юрба поділена перерваними лініями – рис. 11, 12 і 13.

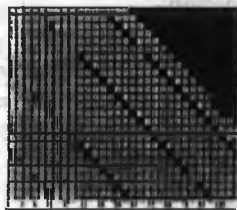

Рис. 11.

Рис. 12.

Рис. 13.

Поширення масових явищ за умов, коли натовп поділений несприйнятливо розташованими перерваними лініями

Перервані лінії не можуть припинити поширення настроїв, проте можуть суттєво збільшити час поширення настроїв.

Прикладом застосування такого поділу великого скупчення людей є стадіон. Усіх глядачів свідомо розділяють на сектори, щоб зменшити ризик хуліганства, бешкетництва вболівальників під час матчу або хоча б загальмувати розповсюдження хуліганських настроїв на стадіоні. На спортивних аренах це особливо актуально, адже емоції переповнюють глядачів і агресивний вираження цих емоцій може згубно позначитися на інших людях, або оточуючих предметах.

Дослід 3. Шестикутна модель. Залежність розповсюдження настроїв від кількості несприйнятливих при випадковому розташуванні учасників натовпу.

Оскільки клітинки диференційовано на сім видів, то можна виділити три найбільш стійкі – це п'ятий, шостий і сьомий види. Тобто ті, що “заражаються”, якщо шість їхніх сусідів уже “інфіковані”; ті, що переймаються при п'яти “заражених” сусідах, і ті, що несприйнятливі за будь-яких умов. Цей дослід виявив, що паніка розповсюджується на весь натовп, якщо клітинки п'ятого, шостого і сьомого видів складають не більше 20% усього натовпу.

Дослід 4. Шестикутна модель. Залежність розповсюдження настроїв від свідомого розташування малосприятливих.

На рис. 14, 15, 16, 17 і 18 зображено поширення настроїв при свідомому (логічному) розташуванні клітинок п'ятого, шостого і сьомого видів. Результати цих дослідів збіглися з результатами дослідів на чотирикутній моделі. При логічному розташуванні клітинок першого, другого, третього і четвертого видів жодних суттєвих змін у розповсюдженні настроїв не спостерігалося.

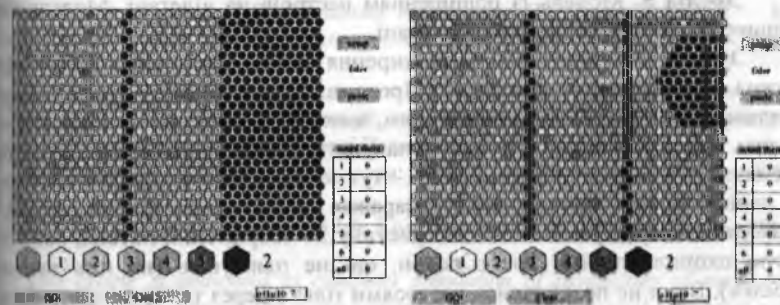

Рис. 14.

Рис. 15.

Поширення масових явищ за умов, коли натовп поділений несприйнятливо розташованими неперервними лініями

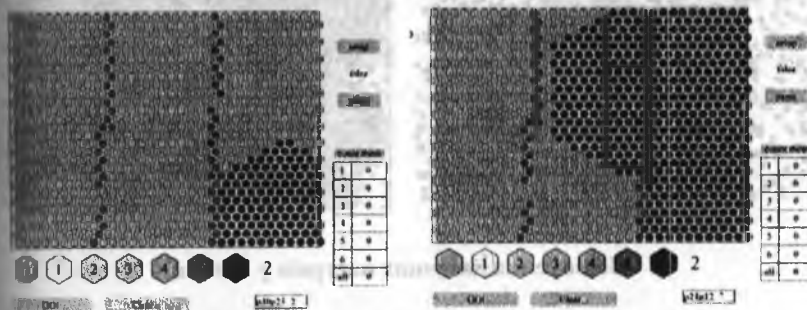

Рис. 16.

Рис. 17.

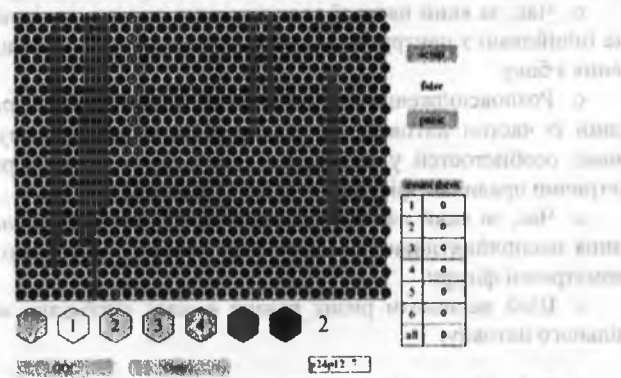

Рис. 18.

Поширення масових явищ за умов, коли натовп поділений несприйнятливо розташованими перерваними лініями

Дослід 5. Модель із поширенням настроїв на відстані. Моделювання поширення панічних настроїв у натовпі.

Зупинити чи сповільнити поширення паніки в натовпі в даній моделі можна лише ізоляцією ініціатора. Проте, в даному випадку вплив несприйнятливих членів групи є мінімальним, адже розповсюдження настроїв проходить так званими хвилями, довжина яких є більшою, ніж розмір складових елементів. Поглянемо на рисунок 19 – тут зображено початок розповсюдження паніки. Кожен, хто вже панікує, заражає панічними настроями сусідів, які знаходяться в радіусі його дії. На рисунку 20 зображений натовп, який повністю охопила паніка, але є особи, що не панікують (на них вказують стрілки).

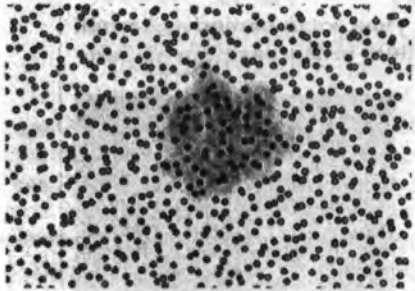

Рис. 19.

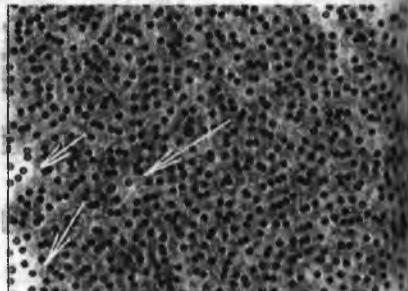

Рис. 20.

Поширення панічних настроїв у натовпі

Висновки. Комп'ютерне моделювання дозволяє спрогнозувати психологію поширення масових явищ у натовпі і зробити конкретні узагальнення.

○ Час, за який настрої охоплять весь натовп, менший, якщо масові явища ініційовані з центру маси чи поблизу центру, і більший у випадку ініціювання з боку.

○ Розповсюдження настроїв може припинитися в разі ізолювання їх в одній із частин натовпу, це можливо за умови розташування несприйнятливих особистостей у неперервні лінії, які у свою чергу утворюють геометрично правильні фігури.

○ Час, за який настрої охоплять увесь натовп, більший, якщо розташування несприйнятливих особистостей утворює перервані лінії чи перервані геометричні фігури.

○ Щоб зменшити ризик паніки в масі, необхідно не допускати надто щільного натовпу.

1. Лебон Гюстав. Психология народов и масс. – С.-Пб.: Макет, 1995. – 361 с.
2. Орбан-Лембрик Л.Е. Чутки як соціально-психологічне явище // Соціальна психологія. – К., 2004. – №3 (5). – С.47–62.

3. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. – Кн.2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. – К.: Либідь, 2006. – 160 с.

4. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія великих стихійних груп і масових явищ: Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2005. – 99 с.

5. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.

6. Patten S.B., Arboleda-Flyre J.A. Epidemic theory and group violence. – 2004.

This article is dedicated to computer simulation of psychology of mass events expansion in crowd. The idea of usage computer simulation to describe different social-psychological events have appeared not so far ago, so this way of research is brand new and modern.

Key words: crowd, mass phenomena, computer model, computer design, panic, ears, prognostications.

ТЕХНОЛОГІЇ ВПЛИВУ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ЕМОЦІЙНИЙ СТАН СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ

У статті досліджуються технології впливу засобів масової інформації на емоційний стан сучасних підлітків.

Ключові слова: психотехніка, реклама, паблік-релейшинз, навіювання, наслідування, комунікатор, атракція.

Актуальність проблеми. Психологічна технологія є сукупністю цілопрямованих дій, зорієнтованих дій на досягнення відповідного, бажаного результату як методу перетворення об'єктивних законів психіки на механізми управління. Саме технологіями впливу послуговуються сучасні медіа з метою залучення якнайбільшого кола своїх шанувальників. Однак застосування технологій впливу, їх дієвість багато в чому залежать саме від технологічного характеру того, на кого вони спрямовані.

Мета статті: проаналізувати технологію впливу засобів масової інформації на емоційний стан сучасних підлітків, показати їх суть, особливості взаємозалежність.

Аналіз наукових досліджень з даної проблеми. Психологічна технологія (відома також як психотехнологія або психотехніка) – це метод “цільовильного” спілкування з психікою людини, тобто метод створення певних переживань – відчуттів, емоцій, спогадів, дій, потрібних для досягнення якоїсь мети. Іншими словами, якщо ми хочемо досягти чого-небудь від себе або від інших людей, ми повинні проробити певні дії в певному порядку. В деякому сенсі, психотехнологія – це карта нашого мислення, опис того, як ми мислимо, коли щось робимо [1].

Психотехніка як науковий напрям має давню історію. Що стосується психотехніки впливу, то її основу складають приватні теорії, пов'язані з розробленням реклами, застосування ЗМІ, психотерапії і т. д. Особливо далеко просунулися розробки в галузі “модифікації поведінки”, спрямовані на маніпулювання поведінкою, формування суспільної думки, установок. В останні роки отримали розповсюдження для потреб впливу на масову свідомість розробки зі сфери психолінгвістики, сугестивної лінгвістики, нейролінгвістичного програмування, еріксоніанського гіпнозу, психологічного сприйняття. Всі вони відрізняються високою ефективністю впливу і розроблені в основному на несвідоме сприйняття [1].

Новим способом впливу на масову аудиторію є поєднання новин і розважальної інформації. Таке новоутворення називають інфотейнмент (від англ. information + entertainment = інформація + розваги). Такі передачі стають привабливішими для пересічного глядача, слухача, вони значно розширюють аудиторію. До того ж таке поєднання позбавляє можливості критично оцінювати

інформаційний ряд. Тобто маніпулятивний вплив на аудиторію виявляється значно ефективнішим [4].

Вплив масових комунікацій спрямований на формування, зміну або підтримання існуючих в аудиторії установок і стереотипів і проявляється у всіх сферах масово-комунікативних дій, включаючи рекламу і PR (так званий паблік релейшинз (public relations), тобто зв'язки з громадськістю).

В сучасному світі реклама є однією із найважливіших видів комунікативної діяльності і розуміється як відкрито оплачувані продавцем або виробником відносини між ним і покупцем. За своєю суттю реклама – це запрошення покупців купити конкретний товар, заклик до дії, це своєрідна агітація. Ціллювою метою реклами, як і PR, є вплив на суспільну думку.

По формі в рекламі одним з основних психологічних методів впливу на масову аудиторію є переконання. На відміну від безпристрасного інформування, реклама, щоб бути успішною, повинна носити агітаційний характер. Переконання в рекламі засноване на апеляції до цінностей і мотивів людини, воно лежить в основі прийняття рішення по здійсненню тих чи інших дій.

Ефективність реклами залежить перш за все від ступеня охоплення аудиторії, що забезпечується симбіозом реклами і ЗМІ. Для сучасних ЗМІ реклама – одна з основних джерел прибутку. Однак ця обставина має один важливий негативний момент – надмірне використання реклами, навіювання думок про те, що покупка тих чи інших товарів зробить людину більш привабливою, більш привабливою чи буде сприяти більш високому статусу у суспільстві, призводить до деформації системи цінностей людини, підмінюючи стимули внутрішнього, духовного розвитку стимулами споживання. Іншими словами, реклама впливає на фундаментальні, світоглядні основи суспільства, здійснюючи пропаганду того чи іншого образу життя [10].

Орієнтована на споживання система цінностей, взята в масштабах всього суспільства, призводить до формування комплексу неповноцінності в певних групах населення, які з фінансових причин не можуть скористатися товарами, що рекламуються. Особливо це торкається молоді і підлітків, психіка яких ще не є достатньо стійкою. Наслідком реклами дорогих товарів і послуг і односторонньої пропаганди відповідного способу життя є формування культу грошей, що призводить людей до прагнення володіти певними грошима будь-яким способом. І хоча пропаганда способу життя незадоволеної людини сама по собі нічого поганого не несе, в ній присутній негативний момент. Він полягає в тому, що способи досягнення благоустрою пов'язана з цим праця залишаються як би “за кадром”, створюючи враження, що наявність багатства є лише питанням бажання. Іншими словами, пропагується результат, а процес його досягнення ніяк не розглядається. В підсумку з'являються певні групи людей, які знаходяться в стані психологічної готовності до здійснення несанкціонованих дій, що спрямовані на меті будь-які способи збагачення – від дрібної кишенькової крадіжки до присвоєння державної власності. Така система цінностей і відповідних їй дій, зведена ЗМІ посередництвом формування установок і стереотипів у соціальну норму, призводить до порушення моральності, до

знецінення людського життя і як наслідок – до ігнорування законодавчих правових норм, що сприяє прогресуючій криміналізації суспільства. Вплив емоцій найчастіше найкращий спосіб вплинути на наші переконання і кінцевому результату на поведінку. Наприклад, більшість рекламних кліпів звернена до нашої любові до друзів, сім'ї, хороших часів і почуттів, з якими вони пов'язані. Товари – речовий доказ турботи і любові до інших людей. Чим тісніше товар пов'язаний з нашими природними позитивними емоціями, тим більш діючою буде реклама. Коли реклама продукту асоціюється з розвагами і забавами – це також емоційний метод, реклама таким чином пробуджує в нас думки і емоції, пов'язані з сім'єю і відчуттям любові [8].

Певні культурні символи в рекламі викликають у глядачів теплі почуття і ці почуття переносяться на рекламовані товари, як того чекає створювач реклами. Хлопчик і його собака, бабуся, яка пече пиріг, – все це приклади таких символів. Ці символи часто з'являються в рекламі усіх видів. Коли ми об'єднуємо той чи інший продукт з позитивними почуттями, викликаними культурним символом, то викликається цілий ланцюг асоціацій. Навіть назва продукту може вплинути на наші почуття і відношення до товару, особливо якщо назва – значуще слово в нашій рідній мові.

Найефективніший метод продажу – той, при якому описується, що товар може забезпечити хороший психічний стан людини і задовольнити її особистісні потреби. В рекламі часто підкреслюється, що ви не просто отримуєте хороший продукт, але й самі стаєте кращими.

Метод пробудження страху. Ця реклама створює в уяві глядача загрозу страху перед тим, що може трапитися з людиною, якщо вона не купить даного товару. Наприклад, коли дитина в небезпечній ситуації намагається додзвонитися батькам і їй це не вдається, тому що в них не було в телефоні "системи очікування дзвінка".

Значна частина реклами на телебаченні присвячена дітям. Дитяча відеотериторія складає всього 24% ефірного часу для 6-річних дітей і всього 5% для 11-річних. Але ще більше рекламних слоганів і кліпів дитина бачить кожен рік, коли дивиться всі решта передачі. Діти утворюють доволі великий сектор ринку, так як в США вже у віці 4–12 років вони володіють власними мільярдами доларів [9]. Крім того, діти здійснюють великий вплив на батьків при виборі покупки.

Дитяча реклама – зразок технічного вдосконалення: яскраві картини, рух, анімація. Часто використовуються, привертаючи увагу, візуальні і звукові ефекти. Дитячі рекламні ролики швидко мерехтять на екрані.

Школярі в початкових класах при різних способах тестування показують неоднорідний рівень розвитку сприйняття реклами і розуміння її цілей. У віком діти проявляють до реклами все більше недовіри. Діти у віці середньої початкової школи полюбують говорити про правду (або її нестачу) в рекламі. Тим не менш, лише закінчуючи початкові класи, дитина починає довіряти рекламі, освоюючи свою недовіру на сприйнятті намірів створювачів реклами і розумінні її мотивів – прагнення продати продукт. Серед

них демографічних груп діти – африканці американського походження і діти з бідних прошарків схильні довіряти рекламі більше всіх [9].

У 1983 році з'явилася популярна іграшка Маттея "Супермен", яка швидко перемістилася на телеекран і за рік стала другою за популярністю іграшкою-бестселером в країні. З того часу цей успішний маркетинговий хід повторюється багатократно і породив новий напрямок у дитячій рекламі на телебаченні, а саме феномен поєднання реклами і шоу. Деякі критики відносять точку зору, що програми для дітей надмірно орієнтовані на продаж іграшок, а не на показ якісного шоу.

Існує доказ того, що поєднання іграшок і телевізійного шоу, в якому ці ж іграшки з'являються на екрані, перешкоджають розвитку уяви, особливо у дітей старшого віку. Діти старшого віку можуть грати більш творчо, а не просто використовувати іграшки в контексті шоу. У дітей старшого віку вибір гри обмежується тією, яку їм пропонує шоу.

Більшість шоу, що поєднують в собі рекламу іграшок, особливо тих, які призначені для хлопчиків, доволі жорстокі. Дитячі мультфільми завжди були на телебаченні найжорстокішим видом шоу по кількості зіткнень і бійок. Тим не менш нові дитячі шоу на телебаченні представляють значну небезпеку, якщо будуть наслідувати жорстоку поведінку персонажів мультфільмів. Хоча діти всіх поколінь гралися у війну, в минулому вони повинні були заставляти уявляти свою уяву, палка у них перевтілювалася у меч, а шматок картону у пістолет. Таким чином, у дітей розвивалися і творчі здібності.

Пластиковий автомат-іграшку можна використовувати у грі тільки для того, щоб вбивати людей. Тут не потрібно ніякого польоту дитячої фантазії. Чим очевидніше жорстоке призначення іграшки, тим більш вірогідно, що дитина буде гратися в злі і жорстокі ігри, навіть та, яка в цілому не схильна до агресії. Такі ігри та іграшки також спонукають дітей дивитися на реальні ігри і людей, як "просто на іграшки" [9].

Реклама спирається на існуючу у людей потребу в певному товарі. Однак метою оптимізації у досягненні цієї мети потреби можуть створюватися штучно. Створення потреб є однією з форм маніпулювання масовою аудиторією, яка з цією метою приводиться в стан підвищеної готовності для сприйняття навіювання. Цьому сприяє, наприклад, використання такого методу, як надмірне включення телевізійних передач (аж до художніх фільмів) в блоки реклами, представлення газетами не суцільного тексту повідомлення, а фрагментарне його розповідження.

Для розпилювання і позбавлення смислу інформації застосовується така техніка, як сенсаційність. Швидкоплинні сенсаційні повідомлення, часто зроблені з місця подій, заважають складанню оцінок і суджень. Такі техніки формують у людини відчуття нездатності самостійно розібратися в складних подіях, що відбуваються, і приводять її в стан пасивності й інертності. В цій ситуації у споживача інформації знижується психологічний рівень захисту і критичності, що сприяє підвищенню рівня навіюваності, необхідної для

“вторгнення” у свідомість людей цінностей, що рекламуються і пропагують [7].

Подальша психологічна модель підведення покупця до покупки товару має п'ятиступінчастий характер. Для покращення сприймання товарів, що рекламуються, активно використовують різні персонажі з відомих мультфільмів, художньої літератури й історії. Увага підсилюється формуванням інтересу до товару чи ідей, що рекламуються. Інтерес до товару, що рекламується, закріплюється і підсилюється методами створення довіри аудиторії найрозповсюдженішим з яких є використання відомих людей (наприклад, акторів). Подальше представлення товару з точки зору його користі і необхідності для людини робиться з метою збудження бажання мати товар. На цьому етапі психологічна модель маніпулювання свідомістю і емоціями завершується заклик до дій: прямим або непрямим [1].

Використання ефекту “25-го кадру”.

Відомо, що людське око сприймає інформацію зі швидкістю 24 кадри в секунду. На цьому факті побудований кінематограф – за секунду кінопроектор прокручує рівно 24 картинки, чим і досягається ефект неперервного руху. В 60-70-х роках ХХ століття спочатку психологами, а потім і рекламодавцями використовувався 25-й кадр. Людське око ніби його не помічало, але, виявляється, інформація, записана на ньому, все-таки в мозок поступала і здійснювала певний вплив.

Відомий факт – компанія “Пепсі” додавала до кінофільмів “невинний” невидимий кадр із закликати пити тільки “Пепсі” і нічого, крім неї. В результаті після перегляду продаж напою в місцевих магазинах зріс мало чи не вдвічі. Така тактика рекламного бомбування незабаром була засуджена і заборонена законом.

Однак ця технологія продовжувала вдосконалюватися, але вже із застосуванням комп'ютера, наприклад, щоб заставити оператора передати секретні файли компанії за деякою електронною адресою.

В радянський час у Москві, Ленінграді, Одесі, Києві існувало декілька десятків засекречених лабораторій під контролем КГБ, що займалися методиками психічного впливу як на велику кількість людей, так і на конкретну особистість. Вивчалася і те, як можна для подібних цілей використовувати сучасну техніку, наприклад, ту саму технологію 25-го кадру [1].

Наступним прийомом, який широко застосовується, є “навмисний безлад”.

На телеекрані – відеокліп сестри Майкла Джексона Джанет, також відомої співачки. Але що це? В ідеальному ряду білосніжних зубів виконавиці – чорний провал, наче вирваний один з передніх зубів. Глядач не може відірватися від цього “неподобства”: як, невже вона може демонструвати аудиторії цей не порядок? Нарешті, доходить: це ж вона спеціально “зачорнила” один із зубів – для незвичайності. Прийом, що примусив роздивитися, а разом з тим і прослухати пісню. Психологічною основою ефективності цього є наступний феномен.

Право на помилку є, але у всіх – різне. В.П.Шейнов наводить цікавий експеримент. Спостерігачам (досліджуванам) пред'являли чотирьох “артистів”, таких, що двоє з них сподобались глядачам, а двоє інших – ні. “Артисти” в декількох відеосюжетах розмовляли між собою і при цьому пили каву.

По ходу експерименту в кожному з сюжетів один з учасників ніби випадково здійснював невеличкий “недогляд” – проливав небагато кави на свій костюм. В першому сюжеті це був учасник з високим статусом, у другому – з низьким. Після перегляду сюжетів глядачам знову пропонували оцінити привабливість кожного учасника (нагадаємо, що один учасник мав високий статус і “пролив каву”, інший мав високий статус і не пролив кави, таке саме співвідношення було і серед двох учасників з низьким статусом). Симпатії глядачів розподілилися наступним чином: з позиції здорового глузду здається, що переможцем повинен був стати учасник з високим статусом, який “не облився”, однак насправді найбільшу симпатію до себе викликав той, хто, хоч і мав високий статус, пролив на себе каву. Здійснивши таку маленьку помилку, цей учасник ніби проявив “людську слабкість”, став чимось ближчим до простих глядачам, чим і підвищив свою привабливість в їх очах. Щодо статусу учасника, який облився і мав при цьому низький статус, то цей фактор на додачу до інших його “недоліків” ще більше понизив його статус, і він посів останнє місце. Таким чином, якщо ви користуєтесь високою популярністю у оточуючих, то невеличкі помилки можуть тільки додати вам привабливості і зменшити можливу заздрість. Якщо ж симпатії не на вашому боці, помилки і негаразди повинні бути зведені до мінімуму [11].

Іншим способом впливу на дії аудиторії є PR як спосіб управління суспільною думкою з наступною зміною поведінки. “Паблік рилейшинз” – це спеціальна система управління інформацією (в тому числі соціальною), якщо під управлінням розуміти процес створення інформаційних привидів й інформації зацікавленою в ній стороною, розповсюдження готової інформації про продукцію засобами комунікації для цілеспрямованого формування бажаної суспільної думки” [3].

Головна мета PR – вміння представити будь-яке явище чи якість з потрібної сторони, в потрібний час і в потрібному місці, іншими словами, PR має ефективний вплив на аудиторію враховує всі психологічні особливості й об'єктивні потреби останньої. Одним з найбільш розповсюджених способів впливу PR на суспільну думку посередництвом масових комунікацій є мімікрія PR – повідомлення під таке, яке за формою і змістом не відрізняється від інших новин, але, на відміну від новин, повідомлення про які є результатом подій, що сталися, PR самі створюють події, які потім описуються ЗМІ.

Психологічні способи масово-комунікативного впливу на аудиторію дуже різні, однак основними з них є такі:

- Зараження як “особливий спосіб впливу, певним чином інтегруючий великі маси людей... Зараження можна визначити як несвідому, невольну схильність індивіда до певних психічних станів” [2]. Зараження виникає як наслідок некритичного засвоєння зразків чужої поведінки чи думки і

підсилюється за рахунок емоційного впливу масового характеру. Здатність масової аудиторії до зараження використовується масовими комунікаціями посередництвом певним чином переданої інформації з метою одночасного приведення до певних дій великої маси людей.

• Навіювання як спосіб цілеспрямованого стимулювання сфери несвідомого індивіда, що приводить до зміни його поведінки по завчасно визначеній програмі.

• Наслідування як відтворення індивідом особливостей поведінки інших індивідів. Здатність індивідів до наслідування застосовується масовими комунікаціями для формування певних моделей поведінки аудиторії посередництвом демонстрування їй тих чи інших індивідів, що користуються у масової аудиторії довірою й авторитетом. Так, наприклад, зимовим ранком 1969 року якийсь чоловік зупинився на людному перехресті в центрі Нью-Йорка, 60 секунд він вдивлявся у небо. Такі були умови експерименту, який проводили психологи міського університету Нью-Йорка, щоб подивитися, як будуть реагувати інші люди. Більшість просто обходила того, хто задивився, деякі штовхали його, і тільки 4% зупинялись, щоб також вдивлятися у небо.

Тоді умови досліду дещо змінили: на перехресті поставили не одного, а п'ятьох "провокаторів". Тепер приклад п'ятьох "зівак" наслідували 18% перехожих. Коли ж число "підсадних качок" збільшили до 15, стали зупинятися 40% перехожих, і за 1 хвилину на перехресті утворився справжній затор. Після чого психологи вибачились перед людьми, що зібралися [10].

Ефект наслідування широко використовується в рекламі: телевізійні кліпи часто показують, як цілі натовпи штурмують магазин, щоб купити продукт, що рекламується...

Популярний американський кіноактор, що рекламував цигарки "Мальборо", пізніше помер від раку легень. Але, поки він був молодим і здоровим, його авторитет використовувався для просування цієї марки [10].

Досягненню поставленої мети по впливі на масову аудиторію підпорядковані усі ланки комунікативного акту (перший опис було зроблено Г.Лассуелом), що включає в себе комунікатора, саме повідомлення, канал передачі і аудиторію як носія ефекту впливу.

Комунікатор є тією ланкою, яка здійснює опосередкований ЗМІ контакт із масовою аудиторією. Комунікатор може бути безособовим (видавничий канал чи передача) і персоналізованим, що виступає як конкретний журналіст, ведучий, коментатор і т. д. Безособовий комунікатор здійснює вплив на аудиторію в рамках того іміджу, який з його приводу склався у читачів, глядачів чи радіослухачів. В силу цієї обставини одній газеті довіряють, іншій – ні і т. д.

Роль персоналізованого комунікатора в процесі комунікативного впливу визначається тим, що аудиторія часто сприймає його не як виразника позиції каналу, а як виразника власної думки. В силу цього він може подобатися або не подобатися аудиторії незалежно від її відношення до каналу. В діяльності персоналізованого комунікатора реалізується декілька типів впливу на ауди-

торію. Найбільш підходящими є типи, виділені колективом авторів на чолі з П.П.Матвеевою при вивченні телевізійної комунікації:

• "Вторгнення – тип активного впливу на глядача без врахування того, наскільки він готовий до сприйняття інформації. Даний тип впливу характерний для ситуації відсутності інформації про характер і установки аудиторії...

• Відхід – тип впливу, що характеризується взаємною відчуженістю комунікатора і аудиторії: глядач не намагається зрозуміти автора передачі, який у свою чергу не спішить проникнути в душу глядача...

• Саморозкриття – тип впливу, який характеризується активним самопоширенням комунікатора, чия позиція адрасується глядачеві, але не як самому, а скоріше як самому собі. В результаті такого авторського монологу глядач відсторонений...

• Залучення – тип впливу, що має на меті єдність комунікатора і глядача, співпраця і співтворчість, єдиний темп діяльності, єдине переживання минулого, теперішнього і майбутнього" [6]. В процесі комунікативного впливу на масову аудиторію велику роль відіграє мова комунікаторів. Застосування значно забарвлених висловлювань, що справляють враження нейтральних, дозволюється аудиторією перш за все як оцінка тої чи іншої події, явища чи проблеми. Іншим прийомом мовного впливу є вживання близьких, але не повністю співпадаючих по значенню слів. Ще одним прийомом мовного впливу можна назвати конотацію як стійку психологічну асоціацію, що виникає при зіткненні з тим чи іншим висловлюванням.

В ланцюжку комунікативного акту виділяється саме повідомлення, тобто те, що передають, стосовно до нього визначальне значення мають два моменти – відбір подій для повідомлення і розстановка акцентів на тому чи іншому аспекті події.

Так, С.Кара-Мурза наводить приклад: "У самих газетників є такий жарт: "Як ви ставитесь до будинків терпимості?" – запитали папу римського, що прибув в одну з країн. "А хіба вони у вас є?" – відповів Папа Римський. На завтра в газетах з'явилося екстрене повідомлення: "Перше, що запитав папа, прибувши на нашу землю: чи є у нас будинки терпимості?" [7]. Наведений вище приклад яскраво ілюструє процедуру розстановки акцентів при підборі повідомлень.

Канал (мається на увазі друк, радіо або телебачення), по якому реалізується повідомлення, також має вплив на підсумкове сприйняття інформації, яке залежить не тільки від іміджевих характеристик каналу, передачі чи рубрики, але і від часу подачі, від номеру смуги і навіть від місця в смузі. Все це підвищує чи знижує рівень довіри аудиторії до інформації, що повідомляється. Заключною ланкою масово-комунікативного акту виступає масова аудиторія, скоріше, ефект, який на неї здійснюється [7].

Яскравий приклад сили рольової позиції виявляється в експериментах Джейн зі співавторами, відомими у нас в основному як експерименти П.П.Зімбардо. В цьому дослідженні попросили взяти участь студентів, одним з яких запропонували зіграти роль заарештованих, а іншим – охоронців. Ніхто не говорив їм, як потрібно поводити себе, так що вони виконували ці ролі

відповідно до уявлень, що отримали з фільмів. Експеримент був розрахований на два тижні і організований таким чином, щоб найкраще відобразити дану реальність.

Ті, хто грав роль заарештованих, швидко впали в стан апатії і знижили емоційного настрою. Білі студенти, що грали охоронців, стали агресивними, прискіпливими, і хоча при цьому не застосовували пряме фізичне покарання, але винайшли чимало способів приниження “заарештованих” (багато разів заставляли їх строїтися і перераховуватися і т. д.). Коли один із “заарештованих” обурився і відмовився підкорятися, то в якості покарання був помещений в тисний клозет. Іншим була надана можливість звільнити його. Але вони відмовилися і взагалі нічого не захотіли зробити для свого товариша, так як вважали його “порушником спокою”. Експеримент перервався через шість днів, оскільки ті, що грали охоронців, стали дуже вимогливими.

Автори вважають, що “охоронці” поводити себе таким чином не в силу особистісних особливостей, а у відповідності з ситуацією і своєю роллю в ній. Багато з досліджуваних в житті були досить м’якими людьми і виявилися шокованими тим, як себе поводити. Були й такі досліджувані, що відмовилися продовжувати брати участь в експерименті. Але більшість покірили підігрувала за цим жорстоким сценарієм, нав’язаним їм кінематографічними детективними сюжетами [5].

Приховане управління включає в себе декілька етапів:

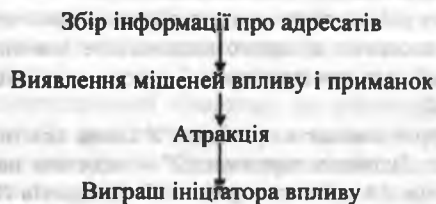

Рис. 1. Блок-схема прихованого управління

Типологія за особливостями сприйняття.

За цим параметром співбесідників можна поділити на чотири типи: аудіали, візуали, кінестетики і дигітали. Це визначається тим, яка з сенсорних систем у людини розвинута краще: слухова, зорова, кінестетична або мисленнєва. Людина несвідомо намагається використовувати переважно ту систему, яка у неї краще розвинута.

До 5–7 років (іноді до 14) кожна людина здатна до сприйняття світу, використовуючи в рівній мірі візуальну, аудіальну і кінестетичну системи. Тому дитячі спогади цього періоду залишаються на все життя. В подальшому у кожного індивіда розвивається свій надлишковий канал спогадів (або візуальний, або аудіальний, або кінестетичний), що визначає найбільш розвинутий вид сприйняття.

Типологія людей за особливостями сприйняття

Типологія за особливостями сприйняття	Психологічні особливості
Візуали	Візуальний (зоровий) тип характеризується тим, що під час розмови він жестикулює, наче зображує те, про що говорить. При розмові візуал часто вживає вираз: “Уявіть собі...; Подивіться...; Зверніть увагу, це виглядає так”. При цьому часто заглядає в очі співбесіднику. Більша половина всіх людей відноситься до візуального типу сприйняття.
Аудіали	Аудіальний (слуховий) тип любить вживати вирази: “Це звучить так...; Послухайте...”. При згадуванні аудіал погляд повертає зліво. Під час розмови часто повертається до співбесідника боком (вухом), в очі дивиться рідко.
Кінестетики	Кінестетичний (руховий) тип часто вживає слова, пов’язані з тяжкістю-легкістю, з теплом – холодом. Наприклад, “мороз по шкірі”, “важка голова” і т. д. Згадуючи, кінестик дивиться прямо перед собою або вниз.
Дигітали	Назва походить від англійського “digit” (діджит) – число. Люди цього типу вирізняються за словами, пов’язаними з інформацією, інтересами, поняттями, їх улюблені слова: “цікаво”, “розумію”, “знаю”. Для них найважливішим є внутрішній діалог. Деякі автори називають людей цього типу “комп’ютерами”. Це пов’язано, зокрема, з тим, що найбільше представників діджиталів серед програмістів, шахматистів. Багато їх і серед юристів.

Знання типів індивіда за сприйняттям дозволяє використовувати це для керування ним.

Вплив на людину більш ефективний, коли ініціатор враховує її тип пізнавальної діяльності. Швейцарський психолог Карл Юнг виділив чотири типи пізнавальної діяльності – емоційний, аналітичний, відчуваючий і інтуїтивний.

Психологічні особливості типів пізнавальної діяльності

Типи пізнавальної діяльності	Психологічні особливості
Емоційний тип	Орієнтується перш за все на минуле. В нових обставині почуває себе не зовсім впевнено і намагається уникнути рішень, які можуть порвати його зв'язок з минулим. В молодості такі люди бувають схильні до ризику, в середньому стають консервативними. Вони оцінюють події головним чином за результатами – для них тільки ті події значущі, які залишають яскравий відбиток в пам'яті. Люди емоційного типу важко міняють свою думку про людину.
Аналітичний (мисленнєвий) тип	Звичайно відрізняються ніби безтурботністю до того, що відбувається. Але це тільки видимість. Події цікавлять цих людей лише як строго логічний процес. Швидкість дій їм не властива. Перш ніж діяти, вони воліють подумати. Внаслідок цього аналітичний тип часто не діє в кризових ситуаціях. Такі люди жорстко притримуються складеного ними плану і відстоюють його всіма способами. Мова є засобом їх боротьби. При недостатньому інтелекті вони перевтілюються в догматиків. Оточуючі нерідко характеризують людей цього типу наступними епітетами: педант, самовпевнений, важкий, гордий.
Відчуваючий тип	Люди цього типу сприймають теперішнє цілісно і не долучають до нього свій минулий досвід. Для таких людей конкретність – найголовніше. Логічні розмірковування не для них. Відчуваючий тип добре справляється з кризовими ситуаціями і несподіванками. Як правило, вони спрямовують всю активність на суспільні цілі. Часто вони характеризуються рисами лідера.
Інтуїтивний тип	Представники цього типу можуть справляти на оточуючих враження людей легковажних, непрактичних. Такі люди швидко перескакують з однієї діяльності на іншу, у них постійно виникають різні ідеї, і вони зразу намагаються їх реалізувати. Разом з тим вони не пунктуальні, неорганізовані. Люди цього складу надихають інших баченням майбутнього, це гарні агітатори. Свої переконання такі люди відстоюють з ярістю.

Мішені впливу.

Під “мішенню” розуміються ті особливості особистості, її слабкості, потреби і бажання, на які впливає ініціатор, і в результаті цього об'єкт приймає потрібне ініціатору рішення. Маніпулятори експлуатують основні потреби людини, її слабкості, особливості психіки і стереотипи поведінки [11].

Логіка маніпуляторів при цьому очевидна, і закономірність простежується однозначно: чим ширша аудиторія, на яку вимагається здійснити вплив, тим універсальнішими повинні бути мішені, що використовуються. Спеціалізованість і точна спрямованість масового впливу можлива тоді, коли маніпулятору відомі специфічні якості групи людей, що його цікавлять.

Відповідно, чим малочисельніша аудиторія, тим точніше повинне бути налаштування до її особливостей.

Чому ми любимо “простака” Коломбо? Тому, що автори серіалу про нього, по-перше, наділили цього лейтенанта з відділу вбивств рідкісною опостережливістю і, по-друге, створили йому імідж “простого парубка”, що виводить на чисту воду найхитріших злочинців.

З подачі авторів Коломбо досягає мети з допомогою цілого ряду маніпулятивних прийомів. Перший з них – створення образу недалекого провінціала (старий плащ, стара машина, неприємні розповіді про свою жінку і захоплення своїм співбесідником і т. д.). Всім цим він розслаблює підозрюваних. До того ж головне своє питання лейтенант задає вже після того, як попросився. Докази злочинів він отримує, як правило, з допомогою самих злочинців. Даючи їм з маніпулятивною метою відповідну інформацію, Коломбо спонукає злочинців до дії, що розкриває їх. Але є ще одна акція прихованого управління – авторів над телеглядачами. Симпатії останніх підігріваються саме тим, що Коломбо знаходиться в образі “простачка”. Багато глядачів вважають себе простими людьми. Вони більш симпатизують звичайним людям. Фактично тут реалізується проблема належати до громади.

Висновок. Аналіз наукової літератури дає можливість стверджувати, що нові комунікаційні технології все активніше впливають на глядацьке сприйняття. Крім того, вони змушують нас переосмислити процеси масової комунікації, активно брати участь у комунікаційному процесі, а також поряд з цим більш вибірково ставитися до отриманих повідомлень.

Вплив телебачення на глядацьке сприйняття дійсності може бути послаблений деякими факторами, так званими “рівнями судження”. До них належать: специфіка передачі, глядацьке сприйняття, або інтерпретація, особисте ставлення індивіда до насилля і специфіка ситуації.

1. Возняк Л.С. Психологія бізнесу: Довідково-методичний посібник. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2004. – 148 с.
2. Дроздов А.Ю. “Агрессивное” телевидение: социально-психологический анализ феномена // Социс. – 2001. – №8. – С.62–67.
3. Корнієнко І., Пулковський Ю. Насильство в молодіжному середовищі та основні причини, що його породжують // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №7. – С.4–9.

4. Ліщинська О. Екологія інформаційного простору // Соціальна психологія. – 2003. – №2. – С.46–52.
5. Любимый Я.В. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития. – К.: Киевский ун-т имени Тараса Шевченко; Институт международных отношений, 1993.
6. Малицька Л. Соціальний інтерес і сценарне програмування особистості // Рідна мова. – 2001. – №3. – С.27–28.
7. Московичи С., Бушини Ф. Являются ли предвзятое сообщения более эффективными, чем сообщения непредвзятое? (психология масс) // Психологический журнал. – 2000. – №3. – С.20–34.
8. Науменко Т.В. Психологические методы воздействия на массовую аудиторию // Вопросы психологии. – 2003. – №6. – С.63–71.
9. Титаренко Т. Людина в соціумі // Психолог. – 2003. – Січень (№3). – С.41–44 (вкладка).
10. Фрейд А. Детский психоанализ. – С.-Пб.: Питер, 2004. – 477 с.
11. Фролов П.Д. Техніка експертного оцінювання потенційного впливу інформації з елементами відверто сексуального змісту, жахів та насильства на дитячу, підліткову та юнацьку психіку // Практична психологія та соціальна робота – 2004. – №6. – С.39–42.

In clause technologies of influence of mass-media on an emotional condition of modern teenagers are investigated.

Key words: psychological technics, advertising, public relations, suggestion, imitation, sociability, attract.

УДК 316.6

ББК 88.37

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Статтю присвячено проблемі соціальної відповідальності. Звернуто особливу увагу на види соціальної відповідальності, а саме: правову, моральну, професійну, економічну; розкрито їх зміст та функції.

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, правова відповідальність, моральна відповідальність, совість, обов'язок, економічна відповідальність, політична відповідальність, професійна відповідальність.

Постановка проблеми. Нормативне регулювання й охорона суспільних відносин передбачає існування контрольних механізмів, за допомогою яких визначається відповідність поведінки людини існуючим соціальним нормам, стимулюється позитивна, корисна для суспільства діяльність та попереджується і карається негативна, шкідлива. Ці завдання виконує соціальна відповідальність. Проблема відповідальності постає гостро, оскільки людина шльня у своїй діяльності й поведінці, вона несе відповідальність за свої дії та вчинки. Чим більша свобода, тим більша відповідальність, тим більші вимоги ставляться перед нею.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вивченню досліджуваної проблеми сприяли праці вітчизняних та зарубіжних вчених, в яких розкриті загальні теоретико-методологічні, соціально-психологічні основи соціальної відповідальності та її види (В.Л.Васильєв, Г.О.Голубєва, В.М.Кудрявцев, В.М.Момов, Є.М.Пеньков, О.Ф.Плахотний та ін.).

Мета дослідження полягає в розкритті змісту поняття “соціальна відповідальність”, її видів та визначення ролі в поведінці та діяльності людини.

Правослухняна поведінка є результатом соціалізації, у процесі якої відбувається засвоєння суб'єктом моральних та правових заборон, соціальних стереотипів поведінки, що, у свою чергу, визначається груповою та індивідуальною правосвідомістю, почуттям соціальної відповідальності, соціальної справедливості, правовою інтуїцією та ін. [1].

Процес соціалізації особистості включає виховання активної соціальної відповідальності, усвідомлення особистістю свого обов'язку перед суспільством, розуміння необхідності дотримання соціальних норм, що в кінцевому результаті забезпечує нормативну поведінку, високий ступінь соціальної вихованості людини, попередження антисоціальних проявів з її боку.

Усвідомлення відповідальності – складна властивість особистості. У ній інтегровано її обов'язкове та оціночне ставлення. За допомогою її формування суспільство прагне отримати згоду і підтримку своїх членів у регламентації їх поведінки, вона перетворює суспільні вимоги в справу особистої

совісті. Цей прояв оціночного ставлення людини надає свідомій відповідальності велике моральне значення. Будучи пов'язана з совістю, гідністю вона опирається на внутрішні переконання, а не на зовнішній примус, не на острах перед санкціями.

Формування свідомої відповідальності перед суспільством, колективом і самим собою невід'ємне від процесу створення цілісної моральної особистості. Така свідомість виховується не шляхом моралізаторства, а перш за все шляхом створення таких реальних стосунків у колективах, які стимулюють свідоме та добровільне виконання суспільних вимог та обов'язків. Отримуючи права та обов'язки, доручення від колективу та звітуючись перед ним, людина наочно бачить свої соціальні зв'язки з суспільством, відчуває суспільну відповідальність, проявляє себе як особистість у колективі і через колектив. Тоді вона відчуває і переживає ставлення до суспільства й перетворює це ставлення в моральний мотив діяльності й поведінки [2].

Види відповідальності можна класифікувати головним чином за видами рольових обов'язків та соціальних відносин, через які вони утворюються, тобто на основі об'єкта відповідальності. Так, розрізняють політичну, юридичну, моральну, професійну та інші види відповідальності. Проте зазначають і відповідальність більш конкретного характеру, наприклад: батьківська, адміністративна, матеріальна, дисциплінарна, кримінальна та ін. Звичайно, всі класифікації умовні, так як багато видів відповідальності в реальності тісно переплетені між собою. Особливо це стосується моральної та правової відповідальності.

Загальними для всіх супровідних відповідальності якостей є нормативність особистості, її лояльність до групових стандартів та зусилля у виконанні своїх обов'язків.

Відповідальність полягає не лише в тому, що людина боїться покарання, але й у тому, що людина сама почуває себе незручно, якщо вона скоїла незначний вчинок, який засуджувався б групою (наприклад, за її вини зіпсована чи знищена річ). Саме таку відповідальність, на думку вчених, бажано виховувати з дитинства: потрібно не карати чи погрожувати покаранням, а зробити так, щоб дитина сама бачила шкоду, яку вона нанесла, та пожалувала про це.

Формування відповідальності тісно пов'язане з вихованням громадянськості, оскільки громадянськість – це перш за все відповідальність, обов'язок – та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалу [3].

Прийнято вважати, що набір рольових обов'язків особистості в системі соціальних відносин характеризує весь діапазон її відповідальності. Проте, оскільки процес усвідомлення особистістю своєї відповідальності визначається багатьма факторами, суб'єктивна відповідальність інколи розходиться з об'єктивною. Внутрішня відповідальність особистості передбачає її активну життєву позицію в суспільстві.

Обов'язки, тобто те, що необхідно виконувати, розрізняються в залежності від виконуючих рольових функцій: службових, сімейних, суспільних та

інших. Види обов'язків дозволяють виявити відповідальність не лише за щось, але й перед кимось, за когось, тобто пояснюють суспільну її сутність, розкривають соціальність і тим самим ступінь входження особистості в систему суспільних відносин.

Таким чином, бути відповідальним – це перш за все визнавати та захищати цінності свого оточення, своєї групи та сприяти реалізації їх мети.

Соціальна відповідальність відображає схильність особистості дотримуватися у своїй поведінці прийнятих у суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки та бути готовим відповідати за свої вчинки. Це підкреслював у своїх працях В.О.Сухомлинський, наголошуючи на здатності особистості самостійно формулювати моральні обов'язки та здійснювати самоконтроль, а також втручання особистості в оточуючий світ [4].

Моральна відповідальність є складовою частиною інших форм і видів соціальної відповідальності та являє собою вільне усвідомлення особистістю (соціальною групою, колективом) історичної та соціальної необхідності і переконаності у вірності саме даних моральних вимог та відповідні цим вимогам вчинки, поведінки в цілому.

Моральна свідомість та моральна свобода є результатом соціального життя. Моральні потреби, моральну свідомість кожна людина набуває сама, в міру входження в суспільне життя, шляхом виховання і самовиховання, яке здійснюється головним чином у практичній діяльності. Відповідальність не виникає сама по собі. Вона зароджується, розвивається та виховується, закріплюється тими суспільними умовами, в яких особистість живе. Виховання відповідальності – тяжкий і складний процес. Він проходить паралельно з вихованням почуття обов'язку та людської гідності.

Іноді можна зустріти поняття моральної відповідальності, обов'язку, совісті, які ототожнюються. Проте, це не зовсім так. Моральний обов'язок виступає лише в якості моральної необхідності, об'єктивне існування та усвідомлення якої стає основою морально вільної свідомості та поведінки суб'єкта. У цьому сенсі моральна відповідальність є реалізованим моральним обов'язком.

Совість не можна визначити як внутрішнє переживання людиною відповідальності за свої вчинки перед суспільством (групою). Совість – це внутрішня відповідальність. Діалектика взаємодії почуття відповідальності та почуття совісті полягає в тому, що, як правило, почуття відповідальності виключає дію совісті до тих пір, поки не здійсниться, в силу будь-яких обставин, перехід відповідальності, яка контролює і стимулює творчу діяльність особистості до досягнення добра, добробуту, або спрямує її діяльність на шкоду суспільству.

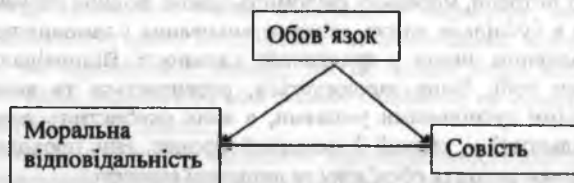
У цих випадках почуття відповідальності з'являється зсередини, виявляється як протест совісті проти обставин, які заважають виконанню обов'язку.

Н.П.Соколова вважає, що, на відміну від обов'язку, моральна відповідальність охоплює всі моральні вимоги, у тому числі й ті, які охоплюють повсякденне спілкування, і містить у собі негативний аспект: визнання провини за соціально негативні наслідки своєї діяльності [5].

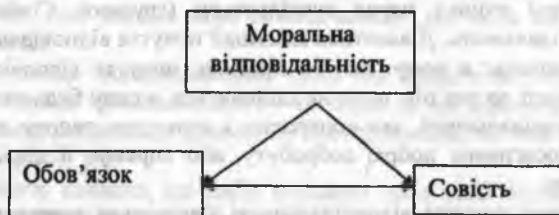
Моральна відповідальність, за Н.П.Соколовою, являє собою з'єднуючий ланцюг між зобов'язаннями, які ще не стали внутрішньою потребою, та обов'язком – постійною внутрішньою потребою високоморального ставлення до соціально важливих вимог суспільства. Вчена підкреслює, що моральна відповідальність та обов'язок тісно пов'язані з совістю. Совість – усвідомлення відповідності чи невідповідності своєї поведінки (чи поведінки інших людей) моральним вимогам суспільства, яка відображається в емоційно-оціночному ставленні до себе чи оточення. Совість і моральна відповідальність – поняття, що переплітаються. Специфіка совісті – в тому, що вона є формою самоконтролю особистості. Совість і моральна відповідальність взаємно обумовлюють одна одну.

Співвідношення категорій “обов'язок”, “совість”, “моральна відповідальність” можна відобразити, як вважає Н.П.Соколова, таким чином: розв'язана моральна відповідальність і совість є необхідним ступенем формування обов'язку. Обов'язок – найбільш високий розвиток моральної свідомості особистості.

Взаємозалежність цих категорій схематично автор відображає наступним чином:

Таким чином, Н.П.Соколова ставить поняття обов'язку вище за поняття моральної відповідальності. У той же час вона визнає, що обов'язок – це моральна необхідність, а отже, схема взаємозалежності даних категорій буде змінена [5].

Моральна необхідність (обов'язок) є об'єктивною основою морально вільної поведінки та діяльності, що реалізується в моральній відповідальності. Совість же виступає формою самоконтролю особистості.

Сфера діяльності моральної відповідальності буде ширшою, вона буде інтегрувати всі сфери взаємовідносин між людьми.

Однією з форм соціальної відповідальності є юридична або правова відповідальність.

Правова відповідальність – це відповідальність за виконання юридичних актів, правил, норм, які регулюють поведінку особистості в суспільстві.

Існують різні тенденції щодо визначення правової відповідальності. Одні з них визначають правову відповідальність за правопорушення. Проте з цим можна погодитися, оскільки це є лише однією зі сторін правової відповідальності, саме відповідальність за провину. Крім цієї негативної сторони правової відповідальності (примус) є ще позитивна її сторона (добровільне стримування юридичних норм, законів, правил). Правова відповідальність здійснюється не лише через державний примус, де вона пов'язана з певними негативними наслідками для особистості (групи, колективу), що супроводжується позбавленням майнового чи особистісного порядку. Велику роль в її реалізації відіграє й “особистісний” примус, особистісна здатність до добровільного виконання обов'язків, які диктуються юридичними приписами. В основі правової відповідальності лежить не лише суспільне та державне засудження, але й особистісне небажання порушувати правові норми і правила [6].

Діалектичний розвиток моральної і правової відповідальності відбувається перш за все шляхом згладжування меж між законністю і совістю. Імплуція принципів моралі і права в їх взаємодії дає підстави стверджувати, що диференціація принципів моралі і права зникає, і замість них на їх місце приходять єдині принципи. Ніколи предметом правового регулювання не будуть ті дії, які в силу свідомості можуть контролюватися нормами моралі. Коли суспільство досягає в будь-якому плані морального удосконалення, зникає необхідність у відповідній правовій нормі. З іншої сторони, недостатня регулююча сила будь-якої моральної норми призводить до утворення правової норми.

Ще однією формою соціальної відповідальності є професійна відповідальність.

Професійна відповідальність – це творче здійснення своєї професійної ролі у відповідності з практичними вимогами суспільства. Професійна відповідальність містить високе почуття обов'язку, турботу про професійну честь та збереження кращих трудових традицій, постійне вдосконалення, прагнення виконувати в інших повагу до неї.

Економічна відповідальність особистості (групи, колективу) являє собою творчу реалізацію об'єктивної потреби в галузі матеріально-технічного виробництва. Видами економічної відповідальності є матеріальна відповідальність, фінансова відповідальність. Економічна відповідальність тісно пов'язана з іншими формами соціальної відповідальності і, перш за все, з політичною відповідальністю.

Політична відповідальність – це соціально потрібне ставлення особистості або соціальної групи до національних, державних та інших політичних інтересів, вільна реалізація політичної ідеології.

Висновки. Ступінь відповідальності, її характер, а також її наслідки для особистості визначаються відповідними соціальними нормами, які виконують роль критерію оцінки відповідальності особистості за її поведінку.

На особистість накладається відповідальність за те, що вона порушила або проігнорувала існуючі в суспільстві норми соціальної поведінки. Залежно від характеру і ступеня порушення, від того, які соціальні норми слугують критерієм оцінки даної соціальної поведінки, існують і різні види відповідальності.

Головні серед них – це правова і моральна відповідальність. Правом відповідальність у вузькому змісті – це відповідальність перед органами держави, які охороняють правові норми; вона поділяється на кримінально-правову, громадсько-правову, адміністративну та дисциплінарну. На відміну від правової, моральна відповідальність – це відповідальність особистості за дотримання моральних принципів і норм перед суспільною думкою групи, колективу, до яких вона належить.

Правова і моральна відповідальність особистості знаходиться в складній взаємодії та взаємовідносинах. Єдність та протиріччя між різними видами відповідальності можливі не лише в різних системах моралі і права, але й у межах однієї системи соціальних норм.

Розуміння та усвідомлення особистістю відповідальності за свої вчинки, виховання в собі почуття особистісного обов'язку за дотримання соціальних норм є важливим моментом механізму саморегуляції поведінки особистості.

Відповідальність впливає зі здатності людини передбачувати результати своєї діяльності та визначати її, виходячи з положення: користь чи шкоду принесе вона суспільству. Таке передбачення значною мірою опирається на можливість співставлення своїх дій та їх наслідків із соціальними нормами, які існують у суспільстві і дають змогу передбачати соціальну оцінку й реакцію суспільства, групи на ці дії.

Взаємозв'язок свободи вибору і відповідальності за поведінку знаходить своє відображення в залежності від широти меж свободи вибору і ступеня відповідальності особистості. Чим ширші ці межі й можливості вибору, тим вища соціальна активність особистості, її відповідальність перед суспільством.

1. Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права: Учебник для юрид. факульт. – М.: Юрист, 1995.
2. Момов В.М. Мораль и поведение. – М.: Знание, 1974.
3. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л., 1983.
4. Васильев В.Л. Юридическая психология. – 3-е изд. – С.-Пб.: Изд-во "Питер", 2000.
5. Плахотный А.Ф. Свобода и ответственность (Социолог. аспект проблемы). Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1973.

4. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: Норма и патология. – М.: Наука, 1982.

The article is devoted to the problem of social responsibility. The special attention is paid to the types of social responsibility, namely: legal, moral, professional, economic, maintenance and functions is exposed.

Key words: responsibility, social responsibility, legal responsibility, moral responsibility, conscience, duty, economic responsibility, political responsibility, professional responsibility.

НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДОВІРИ-НЕДОВІРИ У СТРУКТУРІ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена проблемі інтерпретації невербальної комунікації у контексті довіри-недовіри. Автор наводить ряд прикладів невербальних сигналів та аналізує їх з точки зору довіри-недовіри. У статті робиться акцент на комплексному підході до трактування невербальної комунікації, що у кінцевому результаті дозволяє людям довіряти чи не довіряти один одному.

Ключові слова: невербальна комунікація, довіра, недовіра, інтерпретація міжособистісних відносин.

Постановка проблеми. У процесі соціалізації особистості важливу роль відіграє довіра. Ключовим моментом соціалізації є орієнтація на формування цінностей, що, по суті, є “ідеологією” довіри для суспільства у цілому. Тому довіра виступає основою існування системи “людина-світ”. Процес взаємодії індивіда з соціумом реалізується через спілкування. Саме у процесі спілкування довіра виступає головним фактором розвитку взаємовідносин. Нерозкритою стороною щодо довіри-недовіри у комунікативному процесі залишається невербальна комунікація, яка заслуговує уваги з боку наукового аналізу.

Мета повідомлення. Розкрити суть довіри-недовіри у процесі інтерпретації невербальної комунікації особистості.

Обмін інформацією можливий не тільки через мову, але й через інші знакові системи, які у своїй сукупності складають засоби невербальної комунікації. Однією із проблем у вивченні невербальної комунікації є її інтерпретація. Правильне трактування невербальної комунікації передбачає врахування таких чинників [1, с.214]:

- конгруентність слів та невербальних сигналів. Якщо слова і жести не конгруентні, люди будуть більше довіряти невербальній комунікації, ніж вербальній;

- контекст, у якому функціонують невербальні сигнали. Йдеться про те, що один жест може мати різне тлумачення за різних ситуацій, обставин;

- сукупність невербальних знаків. Оскільки жести, як і слова, можуть мати кілька значень, висновок слід робити, спираючись не на один невербальний сигнал, а на їх сукупність;

- індивідуальні, психофізіологічні властивості людини (стан здоров'я та його вплив на використання невербальних сигналів);

- соціальний статус людини у суспільстві, а також її соціальні ролі. Роль може бути справжньою або удаваною, обраною для маскування;

- національні та регіональні особливості невербальної комунікації;

- власний стан і досвід.

Звідси виникає ще одна проблема при інтерпретації невербальної поведінки – це проблема довіри-недовіри. Підставою довіряти тому чи іншому невербальному сигналу дає нам сукупність вище перерахованих чинників. Однак у самому трактуванні невербальної поведінки людини існують сигнали, які спонукають її довіряти складеним обставинам, та існують сигнали, які спонукають індивіда не довіряти даній ситуації. Наведемо деякі приклади та проаналізуємо їх з точки зору довіри-недовіри.

У сучасній соціальній психології існує повна схема всіх знакових систем, що використовуються у невербальній комунікації [2, с.95]. До неї належать: 1) оптико-кінетична; 2) пара- та екстралінгвістична; 3) організація простору у часі комунікативного процесу; 4) візуальний контакт.

Оптико-кінетична система знаків включає у себе міміку (загальна моторика обличчя), жести (загальна моторика рук), пантоміміку (позу). Міміка обличчя веде подвійне життя, поєднуючи мимовільні (неконтрольовані) та “ритуальні” (спеціально вироблені) вираження емоцій. П.Екман виявив зв'язок між проявом емоцій та положенням певної “зони” обличчя. Так, наприклад, підняття брів зазвичай виконує роль здивування або символізує недовіру і скептицизм. Стискання губ є переконливою ознакою гніву, що зразу наводить на думку не довіряти людині, принаймні у даний момент. Удалана, жалюгідна, презирлива усмішка також виконує роль недовіри. Існують три ознаки, за якими можна визначити недовіру до співбесідника (фальш виразу обличчя) [3, с.103]: асиметрія, тривалість та несвоєчасність виразу обличчя. При асиметричному вираженні одна і та ж емоція проявляється на одній стороні обличчя сильніше, ніж на іншій. Тривалість є загальною протяжністю мімічного виразу у часі, від моменту появи до повного зникнення. Більшість ширих емоцій, що викликають довіру, швидко змінюються (не враховуючи екстаз, жагу тощо). Несвоєчасність виразу обличчя відносно мовлення, інтонації і рухів тіла також викликає недовіру.

При дослідженні жестів враховують їх частоту та силу у представників різних культур (М.Аргайл). Спеціальному вивченню піддавались положення тіла, пози. А.Піз описав відкриті і закриті пози, що виражають рівень відкритості у ситуацію, домінування у ній. Таким чином, закриті пози (скрещені руки і ноги, затиснене тіло) викликають у людини недовіру, відкриті пози (розкриті обійми, ступні ніг нарізно), відповідно, – навпаки [4, с.89]. Відкриті руки, сумочка, квіти чи інші предмети, притиснуті до грудей, можуть виконувати роль бар'єра, що перешкоджає взаємодії та викликає недовіру [4, с.90].

Паралінгвістика – це система вокалізації, тобто якості голосу, його діапазон, тональність [2, с.96]. Ці характеристики голосу сприяють вираженню емоційного стану комунікатора. Так, наприклад, гнів супроводжується збільшенням сили, висоти голосу, різкості звуку, що у даний момент викликає недовіру до людини. Коли індивід нервує, то він підвищує голос і одночасно викликає підозру. Екстралінгвістика – включення у мовлення пауз, покашлювань, плачу, сміху, і, врешті, сам темп мовлення [2, с.96]. Якщо

людина під час розмови покашлює, ніби не сприймаючи те, про що говорить співбесідник, то в останнього виникає недовіра. Сльози є результатом дії такої нервової системи і свідченням вираження емоцій. Плач пов'язаний з сумом, горем, звільненням або радістю. Якщо людина червоніє, у ній на обличчі виступає рум'янець, то вона соромиться правди, а отже, не слід довіряти її висловлюванням.

Організація простору і часу комунікативного процесу виступає особливою знаковою системою, що несе смислове навантаження як компонент комунікативної ситуації. Спеціальна галузь знань, що вивчає просторову і часову організацію спілкування, називається проксемікою [2, с.97]. А.П. Зафіксував норми наближення людини до партнера по спілкуванню: інтимна відстань (13–46 см), особистісна відстань (46–120 см), соціальна відстань (120–360 см), суспільна відстань (більше ніж 360 см). В різних культурах ці норми можуть змінюватися, але комунікація на інтимній та особистісній відстані говорить про те, що між співрозмовниками високий ступінь довіри.

Такі речі як власний будинок, офіс, автомобіль і т. п. охоплюють територію, що мають чітко позначені межі у формі стін, воріт, дверей тощо. Кожен на території має підтериторії. Власник, перебуваючи на своїй території, обов'язково помітить її (поставить попільничку на стіл, повісить піджака на спинку стільця тощо). Коли співрозмовник дозволяє іншому “хазяйнувати” на своїй території (переміщувати речі, класти свої речі і т. д.), то між ними високий ступінь довіри. Коли співбесідники малознайомі, а один з них дозволяє собі без дозволу розпоряджатися чужими речами, то довіра між ними збільшується. Якщо робоче місце людини обставлене меблями, що візуально закривають простір (при умові невимушених обставин), то це свідчить про замкнутість, недовіру людини до світу. Довірливе спілкування, здебільшого, відбувається на особистісному просторі (власна квартира, своє робоче місце тощо), що підтверджує неформальний рівень відносин.

Розміщення співрозмовників за столом також говорить про довіру, недовіру один до одного. Позиція розташування співбесідників по один бік столу або кутове їх розміщення свідчить про довіру один до одного, про позитивний намір у розмові. Оборонна позиція (один напроти одного) – прояв недовіри партнерів по спілкуванню.

Це стосується і часових характеристик спілкування, що виступають доповненням до семантично значущої інформації. Часові нормативи у різних культурах розроблені по-різному, тому, беручи участь у переговорах, слід знати і враховувати ці особливості. Таким чином, прибуття на ділові переговори вчасно свідчать про повагу до партнера по спілкуванню, а запізнення розцінюється як прояв неповаги.

Наступна специфічна знакова система, що використовується у комунікативному процесі, – це “контакт очима”, або візуальне спілкування. У соціально-психологічних дослідженнях вивчається частота обміну поглядами, їх тривалість, зміна статички і динаміки погляду, уникнення його тощо. Візуальний контакт виконує багато функцій: інформаційний пошук, намагаючись приховати чи виявити своє Я, сигналізувати про готовність підтримати

продовжити спілкування, демонструвати ступінь психологічної близькості тощо. Так само, як інші невербальні сигнали, візуальне спілкування має специфічний характер. Довготривалий контакт очима дозволяє стверджувати про високий ступінь довіри один до одного. Часте моргання та розширення зіниць свідчить про емоційне збудження, якому можна довіряти або ні, в залежності від того, чи обманює людина, чи просто боїться.

Таким чином, довіра, окрім того, що виступає умовою цілісної взаємодії людини зі світом, виступає також основою комунікативного процесу, як вербального, так і невербального. Невербальна комунікація підсилює взаємодію між співрозмовниками і сприяє формуванню довіри (як особистісної установки) між людьми. Довіра може бути побудована як у структурі формальних відносин (у процесі діяльності), так і міжособистісних взаємин (на рівні атракції, дружби тощо). Для того, щоб полегшити вплив учасників спілкування один на одного, пропонуємо кілька технік, спрямованих на налагодження контакту і досягнення взаєморозуміння, з використанням невербальних сигналів.

Серед невербальних технік найкорисливішими для досягнення цієї мети є зосередження на мові тіла та особливостях мови та мовлення. Зосередження на мові тіла складається з таких засобів [5, с.20]:

- налаштуватись на позу. Сісти рівно або згорбившись, нахилившись наперед або назад, залежно від того, як сидить людина, на яку потрібно налаштуватись. Якщо цей індивід стоїть – потрібно відтворити його манеру стояння. Наприклад, стояти непорушно, трохи похитуючись тощо.
- Звернути увагу на положення кінцівок людини, на яку йде налаштування. Вони можуть бути перехресні або ні. Руки можуть вільно висіти, опіриятися на голову, бути закладеними за спину або якимось інакше. Спілкуючись з людиною, потрібно спонукати її до того, щоб вона розкрила руки, зайняла відкрите положення. Можна помітити, наскільки така, так би мовити, відкритість, як поза, може впливати на характер спілкування.

- Повторити жести цієї людини або не жестикулювати, якщо цього не робить вона.
- Звернути увагу на швидкість і ритм її рухів: постукування руками по столу, ногами по підлозі й таке інше.
- Приділити увагу її диханню, темпу і глибині.

Звичайно, якщо вдаватися до простого копіювання, – природною реакцією співрозмовника буде роздратування. Проте якщо виконувати всі ці правила як щирі спроби краще зрозуміти іншу людину, зосереджуючись на пошуку головного, центрального в її повідомленнях і стані, – інша людина, як правило, не помічає, повторень її рухів тощо. Можна помітити, наскільки менішня подібність у руках може сприяти відчуттю спільності.

Зосередження на особливостях мовлення іншого передбачає [5, с.20]:

- наближення тембру свого голосу до тембру голосу, яким інша людина висловлюється у певний момент.
- Наближення у швидкості мовлення.

- Використання подібних інтонацій.

- Повторення ритму мовлення іншої людини.

Для того, щоб зосередитися на особливостях мови іншої людини, треба помічати і настроюватися на такі речі:

- які слова вона головним чином використовує: ті, що стосуються зорового, слухового чи кінестетичного сприйняття.

Наприклад, зорове сприйняття: "Я не бачу причин...", "Він не хоче подивитись правді у вічі...", "Мені це неясно...", "Це темна справа..."; слухове вислуховування: "Я сказав сам собі...", "Це мені ні про що не говорить...", "Це звучить зворушливо..."; кінестетичне вилучення: "Я застряв...", "Це був важкий удар...", "Я прийшов до тями...", "Я намагаюся утриматись...", "Він вислизнув з моїх рук...".

Висловлювання того чи іншого типу не випадкове, а є характерною ознакою кожної людини. Застосування відповідних висловлювань допомагає налаштуватися не тільки на особливості мови, але й на бачення світу.

- Важливо не випускати з поля зору міру абстрактності—конкретності висловлювань людини, бо це також характерна її ознака. Наприклад, "Мені цікаво, як пов'язані між собою проблеми, якими ми займаємось", "Головне не думати про наші спільні турботи" тощо.

- Важливо й те, говорить людина про можливості (можу, може бути, хотілося б) чи про необхідності (маю, зобов'язаний, потрібно, повинен).

- Налаштуватися на іншу людину допомагає врахування й того, про кого вона більше говорить: про себе чи про інших.

Перший крок – роздивитись, що робить співрозмовник, як він сидить, рухається, розмовляє тощо. Далі потрібно налаштуватися на ці особливості, спробувати відчутти їх зсередини і відтворити.

Висновки. У контексті вивчення невербальної поведінки людини розглядається проблема довіри-недовіри. До інтерпретації невербальних сигналів, які використовують співрозмовники під час комунікативного процесу, потрібно підходити комплексно, що дозволить глибше зрозуміти один одного. У системі невербальних знаків існують сигнали, що відразу спонукають людину довіряти даній ситуації (відкриті пози, щира усмішка, інтимна зона спілкування, спільна територія тощо) або, навпаки, не довіряти (закрита поза, нещира усмішка, замкнутий простір тощо). Власне через гармонійне довірливе спілкування, що позитивно підсилюється невербальними сигналами, здійснюється соціалізація особистості.

1. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. – К.: Академвидав, 2003. – 446 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Издательство "Аспект Пресс", 2004. – 365 с.
3. Экман П. Психология лжи. – С.-Пб.: Питер, 2001. – 272 с.
4. Пиз А. Язык телодвижений. – Санкт-Петербург: Издательский дом Гутенберг. – 2000. – 186 с.
5. Мінько Т.В. Емпатія як умова розвивального впливу в міжособистісних стосунках // Практична психологія та соціальна робота. – №3. – 2000. – С.20–22.

The problem of interpretation of not verbal communication in the context of trust-mistrust opens up in the article. An author pays attention to complex approach in interpretation of not verbal communication that allows people to trust or not trust to each other. The features of trustful intercourse and communication of him with not verbal communication are explored.

Key words: not verbal communication, trust, mistrust, interpretation, relations.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ СВОБОДИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена проблемі особистісної свободи та особливостям її становлення в юнацькому віці. Описується інтелектуальна та духовна зрілість та невід'ємні складові на шляху особистісного становлення.

Ключові слова: особистісна свобода, юнацький вік, інтелектуальна зрілість, духовна зрілість, типологія юнаків, спрямованість особистості.

Актуальність проблеми. Проблеми духовності на сучасному етапі розвитку суспільства постають дуже гостро. За О.Симоновою, особистісний розвиток людини як підготовка до духовного становлення передбачає напрацювання емоційної, соціальної, інтелектуальної та духовної зрілості [12]. Юнацький вік є сензитивним періодом для такого становлення, адже саме у юнаків найгостріше активізується потреба у вдосконаленні, прагнення до вищих ідеалів, відбувається вихід на професійну діяльність, побудова соціальних взаємовідносин і т. д., що сприяє становленню психологічно зрілої особистості.

Проблемою психологічної зрілості займалися такі вчені: Г.Абрамова, О.Асауляк, Г.Боднарюк, Р.Боднарюк, А.Гармась, Е.Еріксон, В.Колоцький, І.Кон, І.Кулагіна, Б.Лівехуд, Л.Орбан-Лембрик, А.Петровський, О.Симонова, С.Х'юз, Г.Шихи.

Метою повідомлення виступає аналіз інтелектуальної та духовної зрілості як новоутворень юнацького віку, а також аналіз типології юнаків, яка пов'язана саме з цими новоутвореннями.

Завдання:

- проаналізувати поняття інтелектуальної та духовної зрілості;
- показати важливість формування цих утворень саме у юнацькому віці;
- вивести залежність формування спрямованості юнака від ступеня психологічної зрілості.

Аналіз теоретичної бази. Інтелектуальна зрілість характеризується вмінням висловлювати і відстоювати власну думку, позицію, беручи до уваги думку іншого, що так само тісно пов'язана з почуттям поваги та самоповаги. Особливості розумової діяльності, які сформовані в попередньому віковому періоді, продовжують вдосконалюватися. Оволодіння понятійним апаратом і складними інтелектуальними операціями у професійно-навчальних закладах створюють сприятливі умови для формування професійних навичок. Особливо швидко розвиваються здібності спеціалізації [5, с.144].

Вміння аналізувати і робити висновки з подій життя, здобувати власний самостійний життєвий досвід і правильно його застосовувати разом із знаннями, отриманими із різних джерел, самостійно приймати рішення і нести за

їми повну відповідальність – ось завдання, які ставить перед людиною юнацький вік і виконання яких сприяє формуванню кристалу особистості.

Окрім усвідомлення проблеми існування власного “я” цілісного, інтегрованого, пізнаного, яке усвідомило свої здібності і самого себе за допомогою ідентифікації їх у другові, в юнацькому віці, за Г.Абрамовою, актуальним є вивчення його незалежного існування. Для цього потрібні навички життя в мінливості та вміння приймати відповідальні рішення. Правильність такого рішення буде залежати від чіткості усвідомлення цілі, а також від соціально-психологічного реалізму, тобто відповідності свого “я” тому соціальному простору, який обирається [1, с.576–578].

До інтелектуальної зрілості, очевидно, можна віднести і коло інтересів, які формуються у юнаків. В основному це зацікавленість науковими новинками. Гнучкість і незакостенілість інтелектуальних структур людини цього віку дає можливість краще сприймати наукові новинки і швидко адаптуватися до нововведень, що дуже важливо на сучасному етапі як наукового прогресу, так і самовдосконалення.

Одним із найвагоміших виборів життя є вибір професії, який необхідний для реалізації власного “я”. Для того, щоб його правильно здійснити, необхідно мати певний об'єм знань про самого себе і оточуючий світ. Дуже часто на вибір професії впливають друзі, однокласники, і людина робить вибір для того, щоб продовжувати залишатися в колективі. Неправильний вибір професії приводить до зміни фаху, переривання навчання у професійних закладах. За статистикою, дуже мало молодих людей через 8–9 років після закінчення навчального закладу залишаються у тій професійній сфері, до якої їх готували [13, с.154–155]. Тому дуже важливо знайти ту професію, яка відповіла б покликанню людини, щоб якнайповніше реалізувати свій потенціал.

Сучасний світ пропонує велике коло професій, проте молодь старіється робити ставку на інтелектуальну сферу, на нові технології, на прогрес, розуміючи, що швидкий плин часу вимагає і нових технологій та інтелектуальної діяльності, на протизвагу фізичній роботі.

Зрілість “я” завжди залежить від характеру реальної життєдіяльності особистості, міри самостійності, складності і відповідальності праці, включаючи і навчання. Наприклад, студенти, які працюють, досягають зрілої ідентичності швидше, ніж ті, що живуть на утриманні батьків [10, с.85]. Економічна незалежність від батьківської сім'ї також дає потужний поштовх для дорослішання та зрілості.

Гостре почуття прагнення незалежності від батьків як в матеріальному, так і в психологічно-особистісних рисах (небажання бути схожими на них), за Г.Шихи, спонукає молоду людину до прагнення зовнішньої свободи [20, с.116].

Хоча активність юнака скують сумніви, але віра в себе, свою незалежність і знання надає сил для реалізації життєвих планів. Життєвий план, за А.В.Петровським, включає в себе не лише професійну діяльність, але моральне обличчя, стиль життя, рід занять, рівень домагань і т. д., оскільки це

дуже широке поняття, то в основному воно вимальовується у юнака лише у загальних рисах [5, с.163–164].

Коли молода людина освоюється у світі, обирає свій шлях, то з оптимізмом і енергією іде вперед до реалізації. Але оскільки модель поведінки уже обрана і юнакові здається, що вона буде завжди, то він вперше дотримується її. Ось чому в цей період молодь наполягає на тому, що їх дії єдино правильні.

Одна з небезпечних якостей цього віку – переконання в тому, що зроблений вибір є остаточним і не підлягає змінам. Проте в майбутньому, коли людина досягне зрілості, зрозуміє, що зміни не тільки не страшні, але й необхідні, оскільки з'являються нові перспективи, коли ми досягаємо внутрішньої готовності до них.

Студентський вік – це період пошуків. Перед юнаком постає завдання закріпитися у світі дорослих. Прилив енергії, який переріс межі батьківської сім'ї, і ще не досягнуті власні форми та орієнтири спонукають молоду людину стати на шлях пошуку свого місця у світі. Вона використовує різні моделі поведінки, доки не обере свою. Незалежно від цього, юнаки концентрують свою увагу на вдосконаленні того, що повинні зробити. Саме в цей період людина обирає свою дорогу в життя.

Це період вирішення важливих завдань. Щоб досягнути цілі, необхідно мобілізувати всі свої сили. Крокуючи до здійснення своєї мрії, юнак наповнюється енергією, життєвою силою, надією. У цей період важливим є пошук наставника, навчитися будувати взаємовідносини, не втрачаючи власного "я" [10, с.53–54].

У цей період людина розуміє, що ще далека від досконалості. Досконалими вважає тих, кого вона наділяє якимись високими якостями, кому вірить чи хоче допомогти [20, с.134–135].

Прагнення до досконалості стимулює активізацію **духовного компонента** особистості. Б.Лівехуд вважає, що духовний розвиток людини починається на початку життя з усвідомленням свого "я", яке з'являється в дитячому віці, далі проживається в шкільному і завершується устремлінням до реалізації "я" в юності. І ті, хто саме в цей час привили любов до духовних цінностей і старалися їм слідувати, легше проходять кризові періоди середнього і старечого віку, оскільки друга половина життя людини, на думку вченого, залежить від Духовного Джерела, хоча його відкриття відбувається в юності.

У підлітковому віці відбувається пробудження особистості, а її становлення проходить, в основному, в юнацькому віці і є центральною точкою, довкола якої формується все решта. Якщо цей процес проходить неважко, то особистість залишається залежною від свого оточення або стає в позицію протесту проти всього, що може сприйматися як авторитет, що є характерним для підліткового віку. А тому в період юності найважливішим питанням є пізнання себе, своєї внутрішньої природи, можливостей і прагнень [13, с.148–149]. Отже, внутрішня свобода людини прямо залежить від успіху виконання

завдань юнацького віку. Окрім того, саме з таких етапів пізнання себе починається духовне становлення людини (див. Р.Асаджолі).

Духовне становлення, соціальне самовизначення і пошук себе нерозривно пов'язані із формуванням світогляду, морально-етичних уподобань, принципів, системи цінностей.

Світоглядні питання не вирішуються раз і назавжди, кожен поворот життя спонукає особистість знову і знову повертатися до них, підкріплюючи їх, переглядаючи свої минулі рішення.

Світоглядний пошук включає в себе соціальну орієнтацію особистості, усвідомлення себе частинкою, елементом соціальної спільноти, вибір свого майбутнього соціального статусу і способів його досягнення. В процесі такого пошуку юнаки намагаються знайти формулу, яка б розкрила їм зміст власного існування і перспективи розвитку всього людства. Якщо у підлітковому віці на першому плані стоять особисті проблеми, то у юнацькому – суспільнолюдські. З'являється вміння розмежовувати можливе і бажане [10, с.186–188].

Рання юність, за А.В.Петровським, – це вирішальний вік для формування світогляду, саме тут завершується закладка основних принципів та норм. Проте лише на високих стадіях розвитку особистості у людини з'являється потреба вивести всі ці принципи у чітку цілісну систему, яка дозволяє зрозуміти не лише оточуючий світ, але і визначитися щодо нього. Такі світоглядні пошуки часто супроводжуються переосмисленням системи цінностей. Першим показником становлення світогляду, зазначає А.В.Петровський, є зростаючий пізнавальний інтерес до найбільш загальних принципів Всесвіту, універсальних законів природи і людського буття [5, с.162].

У цей період, як зазначає А.Гармаєв, активно проявляється те, що було закладене з дитинства, те, що юнак взяв з батьківської сім'ї. Тут має місце прояв ядра Его, або ядра Сівісті, залежно, що було закладене у ранньому дитинстві. Юнак, який живе в Его-ядрі, не здатен сприймати себе внутрішнього та внутрішні цінності. Так само і духовні цінності залишаються непоміченими у такому стані. Юнак бачить тільки цінності зовнішньої краси, внутрішня ж краса людини незрозуміла йому і нічому відгукнутися у ньому на цю красу. Его-ядро стимулює самоствердження у спілкуванні з іншими, велика увага приділяється зовнішності і зовнішнім проявам, що може спровокувати комплекс неповноцінності при порівнянні з іншими.

19 років, наголошує А.Гармаєв, це точка виходу із ранньої юності: зникають цінності, які були до цього часу опорою, і юнак змушений перемістити свої позиції щодо світу, взаємовідносин, цінностей і вийти на завершальний рівень становлення особистості. Якщо відбувається таке переосмислення, то активізується ядро Сівісті.

У цьому віці проходить глибокий вибір моральної позиції, відбувається зсув зора на внутрішній смисловий стан. При активізації ядра Сівісті важливу роль може відіграти дорослий, спрямувавши юнака у бік добра та пробудження духовних цінностей [7, с.35–36].

Питання, яке стоїть перед юнаком, полягає не стільки в тому, щоб визначитися, ким стати (професійне самовизначення), скільки в тому, яким бути (моральне самовизначення). Питання про сенс життя є симптомом певних незадоволеностей. Рефлексія, критична переоцінка цінностей, найбільш загальним вираженням якої є питання про сенс життя, як правило, пов'язана з певною паузою, вакуумом в діяльності і відносинах між людьми. Саме тому, що ця проблема є практичною, задовольняючу відповідь на неї може дати тільки діяльність [4, с.187].

І.С.Кон та багато інших психологів і філософів виділяють у розвитку моральної свідомості три головних етапи:

- доморальний рівень, коли дитина виконує основні правила, виходячи з егоїстичних міркувань;
- конвенційна мораль, яка орієнтується на зовнішні форми поведінки;
- автономна мораль, тобто орієнтація на внутрішню, автономну систему принципів.

Перехід з однієї стадії на іншу досить складний. Спершу дитина повинна навчитися відрізнити добре і погане, третього варіанта не дано. Але мораль людини не зводиться до системи заборон і дозволів. Яке б не було джерело моральних норм і правил, моральне рішення і пов'язаний з ним ризик відповідальності можуть бути лише індивідуальними. Морально зріла людина не може категорично дати визначення добре це чи погано, оскільки у кожній ситуації та стосовно конкретної особи і її мотивів оцінка може бути неоднозначною. Звідси витікає складність морального вибору, оцінки і самооцінки. При відсутності розвиненої моральної рефлексії жорстка система моральних принципів легко вироджується в примітивне моралізування, читання моралі іншим, лише не собі.

Істинно моральна людина нещадно вимоглива до себе і в той же час милосердна і терпима до інших. Вона вміє відділяти особистість іншого від його негативного вчинку [10, с.205].

Формування моральної особистості і відповідного стилю моральної поведінки передбачає:

- 1) певний рівень розумового розвитку, здатність сприймати, використовувати і оцінювати відповідні норми і вчинки;
- 2) емоційний розвиток, включаючи здатність до співчуття;
- 3) накопичення особистого досвіду більш-менш самостійних моральних вчинків і подальшого їх аналізу;
- 4) вплив соціального середовища, яке б давало конкретні приклади моральної і аморальної поведінки, яка спонукає людину поступати так чи інакше [10, с.209].

Взаємозв'язок моральної поведінки і вікового та інтелектуального аспекту відомий і досліджений, однак зв'язок моральної свідомості особистості і її реальної поведінки неоднозначний. Знання моральних норм і правил полегшує прийняття правильного рішення, проте реальна ситуація не завжди сприяє цьому. Іноді юнак просто "не впізнає" поставлених перед ним моральних завдань, хоча правила їх вирішення йому відомі.

Практичне вирішення будь-якої моральної дилеми пов'язане з конкретною життєвою ситуацією. Людина може по-різному вирішувати одну і ту ж моральну дилему. Моральна мотивація багаторівнева. Відчуття обов'язку перед суспільством не знімає особливих обов'язків перед близькими, а ситуація на правила одного не заперечує думку конкретних інших. Чисто логічним шляхом такі суперечності не вирішуються.

Формування моральної поведінки не можна розглядати у відриві від соціальної поведінки, реальної діяльності, в ході якої складаються системи цінностей, спосіб реагування на певні проблеми, звички. Поведінка людини залежить не тільки від розуміння проблеми, але і від готовності до тієї чи іншої дії.

Моральна позиція розкривається вчинками і формується вчинками ж, причому особливо важливу роль у встановленні єдності знань, переконань і цінностей відіграють конфліктні ситуації. Людина, яка не потрапляла у складні життєві ситуації, ще не знає ні сили свого Я, ні реальної ієрархії ідей та принципів, яких дотримується [10, с.208–209].

Поведінка людини залежить від вже надбаного досвіду вирішення аналогічних ситуацій. Будь-яка нова проблема співставляється з нашим минулим досвідом, а тому сильніше його вплив.

Психологи вже давно звернули увагу на внутрішні суперечності юнацької моральної свідомості, в якій поєднуються категоричність оцінок і демонстративний скептицизм та сумніви у тлумаченні багатьох загальноприйнятих норм. Такі суперечності пояснюються перш за все інтелектуальними труднощами: на відміну від дитини, яка приймає все на віру, юнак починає усвідомлювати відносність цих суперечностей, але ще не знає, як їх підпорядкувати відносно одному. Посилання на авторитети його уже не влаштовують, більше того, крах авторитетів стає психологічною проблемою, передумовою власного морального та інтелектуального пошуку. Поки не склалася власна система моральних цінностей, юнаки легко піддаються моральному релятивізму: лише все відносно, значить все дозволено, все, що можна зрозуміти, можна виправдати і т. д. Подібні судження здаються цинічними і насправді можуть призвести у моральний нігілізм. Однак треба відрізнити справжній цинізм, який виражається у поведінці, і муки пошуку юнака "символу віри", за допомогою якого він зміг би з'єднати і логічно обґрунтувати особисті правила поведінки, які стали проблематичними [10, с.209].

Людина всі ці роки готується до чогось, хоча не знає, до чого, і, що нічого, мало хвилюється, при чому саме так, ніби цілком впевнена, що справа обов'язково знайдеться, пише Ф.Достоевський [8, с.126]. І в певний момент життя, коли готовність юнака досягає своєї вершини, дійсно знаходиться справа його життя.

Юнацька життєтворчість виявляється у пристрасному бажанні щось починати. Один з показників морально-психологічної зрілості особистості, за думкою І.Кона, – це здатність відстрочити безпосереднє задоволення, працювати заради майбутнього, не очікуючи миттєвої нагороди.

Ідеали, звільнені від елементів ілюзорності, які властиві споглядаючій юності, стають для дорослого орієнтиром у практичній діяльності.

З мрії, де все можливо, та ідеалу, як абстрактного образу, поступово вимальовується більш-менш орієнтований на дійсність план діяльності. Життєвий план виникає лише тоді, коли предметом роздумів стає не лише кінцевий результат, але і способи, шлях і ресурси його досягнення [10, с.188-191].

Характерна особливість юності – формування життєвих планів, які виникають, з одного боку, в результаті узагальнення цілей, які ставить перед собою особистість, з іншого – піраміди мотивів та становлення стійкого ядра ціннісних орієнтацій, які підпорядковують собі часткові, перехідні бажання [4, с.190].

Зміст юнацьких цінностей залежить від культурного контексту та історичної ситуації, в якій живе молоде покоління. В історії було немало моментів, коли юнаки брали на себе роль “совісті суспільства”. Одні детально переглядали свої моральні позиції і старалися втілити їх у життя, інші просто хотіли бути частиною групи. Саме високий рівень сприйняття молоддю нових ідей і цінностей є рушійною силою зміни ціннісної структури суспільства. Здатність глянути на світ іншими очима і побудувати систему цінностей, яка відрізняється від батьківської, – основна ціль того процесу переоцінки, який має місце в юності. І ця переоцінка є центральним моментом морального росту [11, с.621].

Отже, побудова і переоцінка системи цінностей – основний процес морального розвитку в юнацькому віці. Переоцінка цінностей веде до переоцінки ризику, у зв'язку з чим юнаки легко ідуть на ризиковані дії. Мораль юнака формується за допомогою формального мислення. Це дозволяє оцінити усі альтернативи, використати логіку причинно-наслідкових зв'язків, а також аналізувати своє минуле і роздумувати над майбутнім [11, с.624].

Важливого значення у юнацькому віці набуває і такий компонент світогляду як релігійна спрямованість і релігійне самовизначення. Людина першоосмислює той релігійний досвід, який йому передала родина, сім'я, і самостійно утверджується у виборі своєї позиції щодо Бога та духовного начала в собі. Стосунки з Богом набувають в цей період особливого значення, оскільки саме тепер прагнення до світлих ідеалів є найбільш актуальним. О.Асауляк говорить про самовизначення юнака перед людьми, суспільством і Богом, яке є найважливішим в даному періоді. За принципом “вірний в малому – буде вірним і в великому”, юнак, будуючи свої стосунки з ближнім, вибудовує стосунки з Богом [2 або 3].

У період юності, наголошує Б.Лівехуд, людина робить переосмислення своїх попередніх прагнень та ідеалів. Вона перевіряє правильність свого ідеалу, шукає те, у що можна би було вірити, намагається пізнати якусь висоту, на яку можна орієнтуватися, і яка б стала для неї провідною зорею [13, с.154].

Ще однією характеристикою юності є те, що молода людина орієнтується на теперішню мить. Це дуже важливо навчитися при досягненні

внутрішньої свободи, оскільки лише “тут і тепер” людина може стати вільною від примар минулого та ілюзій майбутнього, лише концентрація на своїй миті, даній діяльності робить її творчою, цікавою, а отже вільною [13, с.156-157].

Таким чином, юнацький вік має всі передумови і оптимальні можливості для формування особистісної свободи. Проте не всі юнаки досягають цього. Якщо розглянути класифікацію І.Кона, то можна побачити чотири типи спрямованості молодих людей:

1) ті, які широко приймають політичні ідеї і моральний зміст перебудови, часто читають гострі газетні статті і літературні публікації, гаряче дискутують про інтерпретацію історичного минулого і перспективи на майбутнє; їм у багатьох така зацікавленість залишається чисто інтелектуальною, їх діяльність залишається конформістською;

2) ті, які беруть активну участь у будь-яких соціально-моральних починаннях, від охорони пам'яток до допомоги перестарілим, але, на жаль, вони дуже швидко згасають і часто стають жертвами різного роду екстремістських груп з їх радикальністю і простотою лозунгів;

3) ті, які в основному зайняті пошуком моральних ідеалів і символу віри, нерідко приймає релігійний характер, який проявляється не тільки у збільшенні числа віруючих, але і в молодіжній контркультурі (наприклад, пошук Христа і культ любові у хіппі);

4) ті, які залишаються байдужими, які не вірять у перебудову, зміни, не хочуть брати на себе соціальну відповідальність, прагнучи жити своїми власними віковими інтересами: гонитва за модою, статусом популярності, змаганнями у розважальному світі і бажанням, щоб їх залишили в спокої [10, с.131].

І.Ю.Кулагіна і В.Н.Волочцький також виділяють варіанти спрямування розвитку особистості юнака:

1) гедоністична спрямованість особистості – характеризується паразитичним існуванням, не передбачає самовизначення. Один з варіантів – це існування за рахунок батьків. Нездатність до систематичної праці приводить до нездатності самостійно забезпечити собі життя. Інший варіант цієї установки пов'язаний зі шлюбом як методом забезпечення паразитичного існування за рахунок партнера, реалізується через механізм терпіння іншого. Третій варіант – це існування за рахунок дрібних крадіжок, влаштування на роботу некваліфікованим робітником (підсобник, вантажник). Наступний варіант – вступ у шлюб при умові виконання певних дій, в основному це шлюб з набагато старшим партнером. Відсутність у цієї групи юнаків самоназначення як такого, чітких життєвих планів, а також здатності до повноцінної трудової та навчальної діяльності передбачає і відсутність бажання приймати освіту, оволодіти якоюсь професією;

2) егоїстична спрямованість особистості – характеризується достатньо сформованою ієрархією цінностей і відповідно домінуванням тих чи інших практичних мотивів. Одна із цих ліній відповідає престижній мотивації. Життєвий шлях обирається виходячи із бажання зробити кар'єру, добитися успіху

в тій чи іншій галузі науки, мистецтва, техніки, отримати престижну професію. Співставляються матеріальні можливості сім'ї, професійні та зв'язки батьків, а також власні нахили і здібності та обирається найбільш перспективна професія і вуз. Головний принцип вибору – це пошук оптимального поєднання за всіма параметрами: значущість життєвих цілей і досяжність. Самовизначення тут підпорядковане впливу моди, суспільного престижу. Інший мотив егоїстичної спрямованості особистості пов'язаний з прагненням до влади і домінування. Третій поширений варіант цього спрямування – це орієнтація на матеріальні цінності: починаючи від прагнення до звичайного комфорту аж до прихованого прагнення до влади;

3) духовно-моральна і сутнісна спрямованість особистості – передбачає пошук покликання, вибір професії, яка найбільш відповідає здібностям. Цього типу юнаків створення сім'ї, вибір вузу, робочого місця ніколи не відбувається за принципом матеріальної, територіальної вигоди. Якщо покликання знайдено, то труднощі долаються з легкістю і стійкістю. Але навіть такою спрямованістю особистості не всі потенційні сторони особистості відкриваються до моменту обрання життєвого шляху, іноді покликання ще не знайдено і кінцевий вибір робиться пізніше. В будь-якому випадку самовизначення для них є важкою задачею [12, с.354–363].

Як виявляється, в обох класифікаціях лише третій тип юнаків має чітко спрямованість на духовний розвиток власної особистості та становлення внутрішньої свободи. Пошук ідеалів, власного покликання, нівелювання матеріальних інтересів дає силу для роботи над власним особистісним вдосконаленням, допомагає розкривати смисл людського існування як окремих осіб, неповторного, так і загальнолюдського, а отже змінювати себе та оточуючий світ. Робота над собою та самозаглиблення у власний внутрішній світ розкриває юнакові шлях до особистісної свободи.

Як зазначає Б.Лівехуд, наприкінці періоду юності, у 21 рік, людина повинна повністю нести відповідальність за свої вчинки. Розвитку цієї якості сприяє загострене почуття обов'язку, яке характерне для юнацького віку. Творчий підхід до життя, професії, забезпечення, житла, сім'ї необхідний для подальшого здорового існування. В цей період важливим є вибір партнера по житті, пристосування один до одного, вироблення спільного стилю життя, примирення з недоліками іншого і робота над викоріненням своїх недоліків тощо. Все це характеризує еволютивний розвиток даного періоду.

Отже, юнацький вік містить у своїх новоутвореннях і завданнях всі сприятливі фактори, які найоптимальніше підходять початку духовного становлення і розвитку особистісної свободи людини. Тому важливо підтримувати молодь в таких починаннях і звертати особливу увагу на її духовне формування. Адже людина може ступити на шлях духовного розвитку лише виконавши всі завдання, які ставить перед нею юність. Дуже часто неправильна трата часу, відведена для такої роботи, приводить до того, що людина роками не може завершити формування власної особистості, говорячи вже про духовне становлення. Дуже часто можна побачити людей які і в 30–40 років (а то і старших) не напрацювали ще відчуття відпові-

дальності, вміння приймати рішення, професійно не визначилися, не знайшли оптимальну роботу, втратили або так і не створили сім'ю. Невиконання програми юнацтва приводить до ускладнень, які виникають в наступних періодах життя людини, до важкого проходження життєвих криз, до депресивної реакції за молодістю і втраченими роками. І людина входить у ще більшу залежність від оточення, своїх страхів і комплексів, найбільшим серед яких є страх смерті, адже ще стільки не зроблено, ще стільки не отримано, ще стільки не віддано.

Проте на будь-якому етапі життя людина має шанс прислухатися до голосу совісті і виконати те, що не завершила на попередніх етапах свого життя.

Висновки. Таким чином, з позицій становлення особистісної свободи людини та її духовного розвитку юнацький вік володіє найоптимальнішими новоутвореннями, які сприяють цьому процесу. Розвиток вміння керувати своїми емоціями, проводити системний аналіз життєвих ситуацій з подальшим виведенням висновків з них, розвиток навичок соціальної взаємодії та глибинне осмислення загальнолюдських і особистісних цінностей, пошук ідеалу – це неповний перелік всіх тих умінь, які повинні напрацювати в юнацькому віці людина і які є визначальними для її подальшого духовного вдосконалення та просування шляхами внутрішньої свободи.

Перспективи подальших розробок висвітленої проблеми вбачаємо у практичному застосуванні даної теми при психологічній допомозі юнакам під час їх особистісного становлення.

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. пособие для студ. вузов. – М.: Издательский центр "Академия", 1997. – 704 с.
2. Асауляк О. Книга Огней. Крылья. – М.: Гармония, 2003. – 296 с.
3. Асауляк О. Книга Огней. Ковчег. – М.: Труд, 2000. – 264 с.
4. Асауляк О. Книга огней: Сборник духовной поэзии. – М.: Гармония, 2003. – 176 с.
5. Возрастная и педагогическая психология. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Ред. А.В.Петровского. – М.: Просвещение, 1973. – 228 с.
6. Гармаев А. Этапы нравственного развития ребенка. – Мн.: Лучи Софии, 2002. – 336 с.
7. Гармаев А. Этапы нравственного становления ребенка. Избранные лекции по нравственной психологии. – Винница: Континент-ПРИМ, КРОНА, 1999. – 96 с.
8. Достоевский Ф.М. Житие великого грешника // Сбор. соч.: В 30 т. – Л.: Наука, 1976. – Т.9. – С.126.
9. Кон И.С. В поисках себя. – М., 1998. – 180 с.
10. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1989. – 225 с.
11. Крайг Г. Психология развития. – С.-Пб.: Изд-во "Питер", 2000. – 992 с.
12. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: полный жизненный цикл развития человека. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: ТЦ "Сфера", 2001. – 464 с.

13. Ливехуд Б. Ход жизни человека // Психология возрастных кризисов. Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 2000. – С.142–194.
14. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник. – К.: Академвидо, 2003. – 448 с.
15. о. Боднарюк Р., Боднарюк Г. На путях Богообщения. – Ивано-Франковськ, 1999. – 80 с.
16. Прот. Боднарюк Р., Боднарюк Г. Грани Единого. – Ивано-Франковськ: Сиверсія МВ, 2004. – 96 с.
17. Симонова Е. Целительство – I: краткое методическое пособие к семинару. Никополь, 2005. – 54 с.
18. Х'юз С. Десять принципів щасливого шлюбу. – Черкаси: Стефанус, 2005. – 44 с.
19. Шихи Г. Возрастные кризисы. – Мн., 2002. – 224 с.
20. Шихи Г. Тайны жизненного цикла // Психология возрастных кризисов. Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 2000. – С.100–141.

The article deals with the problem of personal freedom and the peculiarities of its formation in the juvenile age. It is described the intellectual and spiritual maturity as an inseparable constituent while personal development.

Key words: personality freedom, youth age, intellectual maturity, spiritual maturity, orientation of personality.

ВПЛИВ ПСИХОТРАВМУЮЧОЇ СИТУАЦІЇ НА СТАН АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ ШЛУНКОВО-КИШКОВОГО ТРАКТУ

У статті висвітлено адаптаційні механізми дітей шкільного віку із синдромом функціональної диспепсії та синдромом подразненого кишківника за умови впливу психотравмуючої ситуації.

Ключові слова: адаптація, адаптаційні механізми, психотравмуюча ситуація, функціональні захворювання.

Актуальність проблеми. Відомо, що реакцією особистості на стрес можуть бути, з одного боку, неврологічні, а з іншого, психічні та психосоматичні розлади (соматичні еквіваленти психологічних зрушень). Ці групи порушень є певною ілюстрацією способів переробки внутрішньоособистісного конфлікту: психічного і соматичного. При цьому мають місце також індивідуально-психологічні властивості особистості, схильність до одного з вище перерахованих способів переробки конфліктів [1; 6].

Тривалий вплив стресових чинників на організм підлітка з функціональним захворюванням шлунково-кишкового тракту ініціює виникнення психотравмуючої ситуації, визначає високу ймовірність хронізації процесу, сприяє ускладненому перебігу хвороби, погіршує якість життя дитини [1; 5, с.102–103; 7, с.65–69]. При цьому виникає неузгодженість роботи стрес-лімітуючої (серотонін) та стрес-реалізуючої (кортизол) систем, які зазвичай діють спільно, обмежуючи інтенсивність стресових реакцій.

Для дитини шкільного віку поняття “психотравмуюча ситуація” включає в себе важку сімейну втрату, конфлікти у школі чи родині, постійну негативну оцінку її поведінки (особливо особистості в цілому) з боку дорослих, а також дріб'язкові переживання на зразок зросту чи некрасивої зовнішності, що видаються смішними для дорослого, але стають трагедією для підлітка [4, с.245–249]. В її основі лежить незадоволення низки соціальних потреб підлітка, зокрема відсутність позитивної оцінки його з боку дорослих, невдала побудова міжособистісних стосунків, які, на фоні негативних емоційних переживань, можуть призвести до ситуації неможливості, блокування або дезінтеграції психічних функцій, розладів адаптації з виникненням неврозу [4, с.245–249].

Мета повідомлення. Вивчити стан адаптаційних механізмів у дітей шкільного віку із синдромом функціональної диспепсії та синдромом подразненого кишківника за умови впливу психотравмуючої ситуації.

Для реалізації мети було проведено комплексне обстеження 30 дітей із синдромом функціональної диспепсії та 30 дітей із синдромом подразненого кишківника, віком від 7 до 15 років. Діагноз обох захворювань вери-

фікувався згідно з Римськими критеріями II [2, с.31, 116–138; 3, с.20–22]. При цьому виключалися органічні захворювання, аномалії розвитку та симптоми тривоги – “red flags”. До цих симптомів належать гарячка, гепатомегалія, дисфагія, наявність крові у калі (мелена), невмотивоване схуднення, анемія, прищвиднення ШОЕ.

Об'єм дослідження передбачав: загальноклінічні методи обстеження, фіброзофагогастроуденоскопію з прицільною біопсією слизової оболонки, ультразвукове дослідження органів черевної порожнини, іригоскопію, копрограму, аналізи калу на яйця гельмінтів та найпростіших. Психологічне обстеження включало застосування апробованих та адаптованих до віку методів Люшера, Деллінгера (адаптований А.А.Алексєєвим, Л.А.Громовою, 1992 рік), тесту “Дім-дерево-людина”, “таблиця Шульте”, “інтелектуальна лабільність”, “оперативна пам'ять” “числові ряди”, “заучування 20 слів”; вивчення рівня уваги; визначення короткочасної пам'яті [6, с.30–46]. Також було проведено визначення вмісту кортизолу і серотоніну в сироватці крові 30-ти дітей з СФД, 30-ти – з СПК. Отримані дані порівнювалися з показниками у групі контролю (практично здорові діти).

Результати обстеження та їх аналіз. Виразковоподібний варіант був констатований у 16-ти хворих дітей із синдромом функціональної диспепсії (СФД), дискінетичний – у 14-ти. Для виразковоподібного варіанта СФД був характерним гострий біль, який виникав натщесерце, вночі та зникав після приймання антисекреторних препаратів, а також печія (у 60% випадків), загальна слабкість. При дискінетичному варіанті найчастіше відмічався тупий ниючий біль чи дискомфорт в епігастральній ділянці, нудота, блювання. Серед дітей із синдромом подразненого кишківника (СПК) найчастіше зустрічався клінічний варіант з переважанням закрепу – у 18-ти (60%), рідше варіант з чергуванням закрепу та проносу – у 12-ти дітей (40%). У 70% дітей з обома варіантами СПК згодом приєднувався біль в животі, що відрізнялося поліморфізмом, частіше з локалізацією в здухвинній ділянці (у 45% дітей).

Обстежені нами діти перебували під тривалим впливом конкретних психотравмуючих ситуацій – конфлікти в сім'ї та школі, наявність неповнолітніх дітей – “соціальне сирітство” (хтось із батьків або обоє перебувають на заробітках за кордоном). Більшість підлітків відмічали часті непорозуміння з учителями через негативні оцінки та пропуски уроків (у 75% дітей з СФД та у 56% дітей з СПК). При цьому 45% учнів з СФД скаржилися на виникнення більш інтенсивних приступів болю з локалізацією в епігастрії, а також запаморочення, серцебиття, нудоту, дратівливість, тремтіння рук та пітливість долонь, а 65% хворих з СПК вказували на частішу появу проносів, які спричиняли психологічний дискомфорт у більшості обстежуваних, швидко втомлюваність, загальну слабкість.

Психоемоційний статус ми оцінювали комплексно за допомогою батареї тестових методик.

Тест “Дерево-дім-людина”, розроблений американським психологом Дж.Бак, дозволяє виявити відчуття незахищеності, тривожність, невпевненість в собі, відчуття неповноцінності, ворожість до оточуючих, наявність

конфліктної ситуації в житті дитини. Обстежуваний висловлює своє ставлення до намальованих ним об'єктів, які несуть певне емоційне навантаження. При цьому важливе спостереження психолога за дитиною в процесі малювання: міміка, жести, поза.

За нашими результатами, у 50% дітей з СФД та у 35% дітей з СПК спостерігалось відчуття відчуженості, що пов'язане з сімейними конфліктами, у 2% з СФД та у 1% дітей з СПК проявляється сором'язливість у стосунках з оточуючими. Слід відмітити, що у 31% дітей з СФД та у 35% дітей з СПК проявляється потреба в емоційному теплі з боку оточуючих, при чому це стосується не тільки неблагополучних сімей (діти алкоголиків та наркоманів, психічно хворих тощо), але й цілком нормальних повноцінних родин, члени яких через нестатки змушені були податися на заробітки, іноді по-рідню, залишивши дитину або саму, або з родичами похилого віку, частіше набуваючи.

Згідно з даними тестів Люшера, Деллінгера, комплексу експериментально-психологічних методик, у обстежуваних дітей з СПК та СФД виявлено: емоційну нестійкість, тривожність, риси інтровертованості, ригідність, неповільність мислення, ослаблення інтелектуально-мнестичних функцій, зниження концентрації уваги та здатності до міркування, зниження самооцінки, песимістичність, образливість, порушення сну. У 40% пацієнтів з СФД та у 30% дітей з СПК, частіше в дівчаток, виникав страх перед госпіталізацією, небажання довго знаходитися у стаціонарі, відчуття тривоги через відсутність поруч матері (в основному через працю за кордоном, а у 2 дітей – через її смерть). У таких дітей частіше відмічався колючий біль в ділянці серця (у 30% дітей з СФД та у 16% дітей з СПК), головний біль стискаючого характеру (у 13% дітей з СФД та у 19% дітей з СПК), лабільність артеріального тиску (у 16,7% дітей з СФД та у 13,3% дітей з СПК).

При оцінці адаптаційної реакції організму дітей, хворих на СФД та СПК, ми вивчали у пацієнтів три стадії хронічного психоемоційного стресу на основі змін рівня кортизолу і серотоніну, запропонованих О.Д.Морозом [5, с.102–103]. При першому типі реакції, у 11 (3,6%) дітей спостерігалось підвищення рівня кортизолу і серотоніну, що розцінювалось як прояв адекватної адаптації до дії стресових ситуацій. При цьому стрес-реалізуюча та стрес-лімітуюча системи діяли узгоджено, що призводило до обмеження інтенсивності стресових реакцій.

Другий тип адаптації відносно впливу факторів ризику, який названо субкомпенсованою стадією хронічного психоемоційного стресу, спостерігався у 16 (53,3%) дітей ($p < 0,05$) з першим типом. У дітей цієї групи вміст серотоніну був підвищений, а кортизолу – підвишений або нормальний. При другому типі стресові впливи відрізнялися за тривалістю дії.

І лише у 3-х дітей із СФД (10,0%) відмічена декомпенсована стадія хронічного психоемоційного стресу до тривалої дії стресових факторів. При цьому, в крові дітей, хворих на СФД, був знижений вміст кортизолу, а підвищений – серотоніну, що свідчило про значну дезадаптацію організму хворих дітей до несприятливих чинників навколишнього середовища, а також

– про синдром “виснаження наднирникових залоз”. У цих дітей хвороба мала більш важкий перебіг, з частими рецидивами. Це означає, що був наявний певний зв’язок між станом адаптації до дії стресових факторів і характером клінічних проявів.

Ми оцінювали стан адаптаційних механізмів на основі вивчення вмісту серотоніну та кортизолу сироватки крові при СФД та СПК.

Найчастіше при СФД спостерігалися перший і другий типи порушення адаптації стосовно дії різних патогенних чинників, тобто компенсована і субкомпенсована стадії хронічного психоемоційного стресу (табл. 1).

Таблиця 1

Вміст кортизолу і серотоніну в сироватці крові при синдромі функціональної диспепсії (M ± m), n=30

Показники	Клінічні варіанти СФД			Контрольна група	P
	Виразково-подібний, n=16	Дискінетичний, n=14			
		Гіперкінетичний	Гіпокінетичний		
Кортизол, нг/мл	208,6±11,4	181,4±9,5	70,4±8,1	108,2±8,4	<0,05
Серотонін, мкг/л	67,7±6,4	59,5±7,5	11,8±4,5	39,2 ±7,2	<0,05

Як видно з табл.1, достовірність розбіжностей між показниками кортизолу у хворих із виразковоподібним, дискінетичним варіантами СФД та у здорових дітей, p<0,05, а достовірність розбіжностей між показниками серотоніну у хворих із виразковоподібним, дискінетичним варіантами СФД та у здорових дітей, p<0,05.

Отримані результати дозволили вважати, що у дітей із СФД суттєво порушений стан механізмів, які забезпечують адаптаційну реакцію організму на дію стресових факторів зовнішнього чи внутрішнього середовища. Так, рівень кортизолу був змінений у 90% дітей, хворих на СФД, а серотоніну – у 82%.

Дані про вміст кортизолу і серотоніну сироватки крові при СПК наведені нижче (табл. 2).

Результати, зафіксовані в таблиці 2, показують, що достовірність розбіжностей між показниками кортизолу у хворих з СПК з переважанням закрепу та у здорових дітей, p<0,05, а достовірність розбіжностей між показниками серотоніну у хворих із СПК з переважанням проносу та закрепу у здорових дітей, p<0,05.

На відміну від СФД, при СПК частіше зустрічається субкомпенсована і декомпенсована стадії хронічного психоемоційного стресу, що свідчить про поступове виснаження компенсаторних механізмів, приєднання симптомів хронічної неспецифічної інтоксикації.

Таблиця 2
Вміст кортизолу і серотоніну в сироватці крові при синдромі подразненого кишківника (M ± m), n=30

Показники	Клінічні варіанти СФД		Контрольна група	P
	З переважанням закрепу, n=18	З чергуванням проносу та закрепу, n=12		
Кортизол, нг/мл	68,4±9,5	175,6±11,4	108,2±8,4	<0,05
Серотонін, мкг/л	87,7±6,4	79,5±7,5	39,2 ±7,2	<0,05

Отримані результати дозволили вважати, що у дітей із СФД та СПК суттєво порушений стан механізмів, які забезпечують адаптаційну реакцію організму на дію стресових факторів зовнішнього середовища.

Висновки:

1. При функціональних захворюваннях шлунково-кишкового тракту у дітей шкільного віку відмічається напруження адаптаційно-компенсаторних механізмів та зміни психоемоційного статусу під впливом конкретної психотравмуючої ситуації.

2. Визначення рівнів кортизолу і серотоніну сироватки крові при СФД та СПК дозволить встановити вираженість дезадаптації організму хворої дитини.

3. Отримані результати у дітей з функціональними захворюваннями шлунково-кишкового тракту дозволять розробити шляхи оптимальної психологічної та медикаментозної корекції виявлених порушень.

1. Бачериков Н.Е., Воронцов М.П., Петрюк П.Т. Эмоциональный стресс в психологии и патогенезе психических и психосоматических заболеваний. – Харьков: Основа, 1995. – 276 с.

2. Белоусов Ю.В., Белоусова О.Ю. Функциональные заболевания пищеварительной системы у детей: Монография. – Х.: ИД “ИНЖЭК”, 2005. – 256 с.

3. Ивашкин В.Т., Нечаев В.М. Функциональные заболевания желудочно-кишечного тракта. Римские критерии 2 // Болезни органов пищеварения. – Т.2. – №2. – 2000. – С.20–22.

4. Максимова Н.Ю., Малютин Е.Л. Курс лекций по детской психопатологии: Учебное пособие. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000. – 576 с.

5. Мороз О.Д., Тараховський М.Л. Характер адаптації організму при хронічному стресі у дітей з хронічною патологією гастродуоденальної зони // ПАГ. – 1999. – №4. – С.102–103.

6. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология. Практическое руководство. – М.: МЕДпресс, 1999. – 592 с.

Presence of psychotrauma in adolescents with functional disorders of the digestive system makes the great strain of the adaptive mechanisms. For the aim of investigation 30 children with syndrome of functional dyspepsia and 30 children with irritable bowel syndrome were observed. We had been proved the prevalence of emotional disorders and compensatory, sub compensatory stages of chronic psychoemotional stress in majority children with SFD. Low levels of cortizol and high level of serotonin in children of school age testify about decompensate stage of chronic psychoemotional stress in majority children with irritable bowel syndrome.

Key words: adaptation, adaptations mechanisms, functional diseases.

ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ У СТУДЕНТІВ ІЗ РІЗНИМ ТИПОМ ВЗАЄМИН ЗІ СВОЇМИ БАТЬКАМИ

У дослідженні виявлено статистично значущі кореляційні зв'язки між досліджуваними параметрами життєвих перспектив студентської молоді та особливостями їх взаємин зі своїми батьками. У вибірках чоловіків та жінок встановлено наявність статистично значущих відмінностей досліджуваних характеристик взаємин студентів з їх батьками.

Ключові слова: життєва перспектива особистості, взаємини між батьками і дітьми, сімейний проєктивний процес.

Постановка проблеми. У широкій палітрі питань, пов'язаних з дослідженням внутрішнього світу людини, проблема репрезентації у її самосвідомості суб'єктивної картини майбутнього життєвого шляху, життєвої перспективи як способу структурування особистістю свого близького та віддаленого майбутнього за допомогою ціннісних орієнтацій, життєвих цілей, планів, програм, образу бажаного майбутнього посідає особливе місце, оскільки прямо і безпосередньо пов'язується з однією з найбільш важливих потреб сьогодення – сприяння досягненню індивідом соціальної ефективності й успішності.

Як свідчать результати досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, розвиток особистісних перспектив тісно пов'язаний із періодами життєвого шляху людини. Останні вимагають від неї здійснення самовизначення, планування та структурування очікувань щодо свого майбутнього життя. Тому процес становлення життєвих перспектив завжди розглядався як показник особистісної зрілості людини, яка здатна самостійно й відповідально ставити перед собою важливі для неї цілі, здійснювати та реалізовувати свій життєвий вибір. Водночас, постановка і досягнення людиною своїх віддалених у часі цілей потребує від неї не тільки створення узагальноної та цілісної моделі власного майбутнього, а й її постійної корекції.

Об'єктивне сприймання й осмислення власного життєвого шляху та адекватне ставлення до свого майбутнього вважається одним із найважливіших критеріїв розвитку особистості, її соціальної й психологічної зрілості (Б.Г.Ананьев, К.О.Абульханова-Славська, С.Л.Рубінштейн, В.А.Роменець, Г.О.Балл, Є.І.Головаха, Л.М.Карамушка, З.Г.Кісарчук, І.С.Кон, Т.Коттл, О.О.Кронік, С.Д.Максименко, В.О.Моляко, В.В.Моргун, В.В.Москаленко, В.Г.Панок, В.В.Рибалка, Т.М.Титаренко, З.О.Шабарова, Ш.Бюлер, Е.Еріксон, Г.Олпорт та інші вчені).

Проведений нами аналіз наукової літератури дозволив виявити, що найбільш типовими у вивченні життєвих перспектив можна вважати психолого-педагогічний підхід (І.В.Дубровіна, О.М.Прихожан, Б.С.Круглов,

А.Д.Андреева, М.В.Вовчик-Блаkitна, Т.В.Говорун) та соціально-психологічний (Л.В.Сохань, Є.І.Головаха, О.О.Кронік, Б.Г.Ананьєв). Психолого-педагогічний підхід розглядає ранню юність як період психологічної готовності до визначення життєвих перспектив, яка передбачає розвиток самостійності, зокрема її рефлексивного самопізнання. Соціально-психологічний підхід розглядає становлення життєвих перспектив на основі несуперечливої індивідуальної системи ціннісних орієнтацій. Формування останніх в значній мірі залежить від мотивів індивіда (В.Г.Асеев, Л.І.Божович); довільної поведінки (Ш.А.Надірашвілі); спрямованості особистості (І.В.Дубровіна); уміння диференціювати ціннісні об'єкти (Г.Олпорт, М.Рокіч).

Не менш важливу роль у формуванні цих важливих психологічних утворень відіграють умови виховання індивіда, зокрема особливості батьківської сім'ї. Дослідження ряду вчених свідчать про важливість при аналізі чинників, які мають вплив на формування смислоттєвих орієнтацій, цілей, становлення життєвих перспектив особистості, врахування також особливостей батьківської сім'ї, в якій виховувався індивід. Виховний вплив може здійснюватись внаслідок засвоєння і відтворення моделей рольових особливостей поведінки батьків. Процес становлення людини як особистості в значній мірі обумовлений родинними цінностями та статусно-рольовими особливостями її батьків. Зокрема, модель майбутнього сімейного життя у багатьох випадках залежить від уявлень та очікувань, які склалися у дитячі і юнацькі роки, тобто до моменту створення власної сім'ї. Особистий приклад батьків є першим соціальним взірцем, який відіграє важливу роль у житті підростаючої особистості. Щоденно спілкуючись із батьками, вибудовуючи з ними певний тип стосунків, дитина відтворює і засвоює образ дій дорослих, їхні манери поведінки, звички, а потім і внутрішні якості, спосіб мислення, диспозиції та очікування щодо своєї майбутньої сім'ї і свого майбутнього життя загалом.

Водночас, як зазначають Ф.Сімон та К.Рех-Сімон (2005), протягом свого розвитку кожна людина повинна вибудувати межі між собою та людьми в свого соціального оточення. Це надзвичайно важливо для усвідомлення своєї суб'єктності, а саме здатності до самостійного та відповідального прийняття рішень та досягнення поставлених перед собою цілей. При побудові таких границь найбільш важливим і складним для суб'єкта є відмежування від батьків, оскільки з перших років життя дитини саме батьки беруть на себе всі функції забезпечення її життєдіяльності. Процес передачі цих функцій є тривалим і поступовим. Форма і способи утвердження відповідальності суб'єкта дуже відрізняється в залежності від сім'ї та стосунків між батьками і дітьми. Там, де батьки готові виконувати багато життєво важливих функцій за своїх дітей, вони тим самим блокують їх особистісний розвиток. Такі взаємини є, здебільшого, дуже амбівалентними, як для батьків, так і для дітей. Водночас, дітям дуже зручно почуватись все своє життя дітьми, але, з іншого боку, це також обмежує їх особисту свободу в плануванні свого майбутнього життя, прийнятті рішень і самоствердженні.

Способи побудови таких взаємин, як стверджує М.Боуен, засвоюються дітьми протягом їх виховання у батьківських сім'ях. Останні також сприяють

засвоєнню їхніми дітьми позиційно-рольових диспозицій, стереотипів взаємодії з людьми найближчого соціального оточення, сімейних правил та звичок [2]. Для пояснення механізмів такої передачі М.Боуеном було введено термін "сімейний проективний процес", в основу якого покладено повторення дітьми рівня диференціації "Я", який, як правило, відповідає рівню диференціації "Я" їх батьків [1]. Відтворення дорослими у своїх сім'ях основних рис власних, які існували у їх батьківських сім'ях, забезпечується приблизно однаковим рівнем диференціації "Я" батьків та їх дорослих дітей. При створенні власної сім'ї, така молода людина вибирає відповідно чоловіка чи дружину із схожим рівнем диференціації [2]. Пояснюючи цей феномен, Fairbairn зазначає, що люди не лише сприймають своїх близьких через призму минулого, але і несвідомо намагаються підтримувати існуючі стосунки відповідно до наявного зразка, який відповідає інтерналізованим моделям взаємин у батьківській сім'ї [цит. за 1, с.132]. Дослідження Г.Каспі, М.Хербер, Б.Озер виявило, що при створенні сім'ї люди надають перевагу партнеру, який не дуже відрізняється від них – ні фізичною привабливістю, ні здібностями, ні рівнем інтелектуального розвитку, ні темпераментом. Такий партнер викликає у них довіру, оскільки він, здебільшого, має схожий освітній рівень, належить до того ж соціального середовища, а тому орієнтується на такі ж життєві ідеали і цінності. Так, дослідження очікувань подружніх партнерів щодо різних сфер соціального життя (економічної, естетичної, політичної, релігійної і теоретичної) дозволили констатувати наступне: 36% заручених пар мали схожі погляди на соціальні цінності, 21% опитаних сходились у поглядах на шлюб. Через 20 років ці показники були аналогічними [цит.3, с.361]. Зазначаємо, що до теоретичної сфери належали питання, що стосуються шлюбу і подружньої вірності, сексу до шлюбу, загальних інтересів і занять у шлюбі, норм і правил повсякденного життя (в тому числі домашнього господарства і виховання дітей).

Емоційна залежність від батьків та несамостійність дітей може призводити до намагання останніх побудувати в майбутньому схожі стосунки з власними дітьми. На думку Дж.Браун і Д.Крістенсен, якщо жінка у свій час відкинулася із труднощами при сепарації від матері, то для підтримання емоційного балансу вона буде схильна культивувати залежність у власній дитині. Розвиток індивідуальності дитини несе в собі приховану загрозу для матері, яка схильна проектувати на неї кого-небудь зі своїх сиблінгів або батьків та розглядати дитину як частину себе [1, с.42].

Процес сепарації в системі батьки-дитина, як зазначає McCallough [цит. за 1, с.52], відбувається на протязі трьох поколінь. В основі цього твердження покладено тезу про те, що успішне відокремлення в юності від своїх батьківських сімей є ознакою того, що такі суб'єкти зможуть допомогти в майбутньому відокремитись і отримати автономію своїм дітям. Жінка, яка відчувала труднощі з відокремленням від своєї матері, скоріш за все, зіткнеться з психологічними проблемами і при сепарації своїх доньок, що з високою ймовірністю викличе зміни у всіх трьох підсистемах: підсистемі дітей, батьків і прабабків. Взаємини зі своїми дітьми будуть сприйматись не лише через

призму їх взаємин із власними батьками, але і несвідомо будуть приводити у відповідність з існуючим інтерналізованим зразком та уявленнями про бажане майбутнє і бажані взаємини.

Засвоєння і відтворення дітьми взаємин зі своїми батьками у власній сім'ї, а також способу мислення батьків, особливостей їх рольових очікувань, сімейних правил та міфів тощо відбувається в основному несвідомо. Протягом даний час ґрунтовного вивчення потребують взаємозв'язки характеристик взаємин між батьками та дітьми і особливостей їх життєвих перспектив як чинника, що може опосередковувати в подальшому відтворення засвоєння протягом виховання зразків поведінки. Виявлення особливостей таких взаємин, як можливих чинників формування життєвої перспективи, є одним із актуальних напрямків подальших наукових пошуків. Також їх варто вважати важливою складовою частиною системи психологічного обстеження, психодіагностики, профілактичної, консультативної та реабілітаційної роботи практичного психолога школи.

Метою даної роботи є виявлення значущих взаємозв'язків між особливостями взаємин батьків і дітей у сім'ї та специфікою життєвих перспектив юнаків і дівчат, які включені у ці взаємини.

Предмет дослідження: особливості життєвих перспектив у студентів з різним типом взаємин зі своїми батьками.

Гіпотеза: характеристики взаємин між батьками та дітьми значно пов'язані з особливостями життєвих перспектив юнаків та дівчат, які включені у ці взаємини.

Методика та організація дослідження. В дослідженні взяли участь 211 студентів (з них 79 – чоловічої та 156 – жіночої статі) у віці від 16 до 33 років ($M_s = 19$). Причому 46 студентів здобувають освіту з фаху вчителя початкових класів (група ПН), вік від 17 до 33 років ($M_s = 21,7$); 22 – майбутні психологи (група ПС), вік від 17 до 20 років ($M_s = 18$); 75 – отримують подвійну спеціалізацію: вчителя початкових класів та практична психолога (група ПНП), вік від 16 до 20 років ($M_s = 18$); 69 – спеціальність фізична культура та реабілітація, вік від 16 до 20 років ($M_s = 17,3$), 23 – майбутні вчителі географії, вік від 16 до 18 років ($M_s = 17,3$). З загальної кількості досліджуваних 19 (жінки) – заміжні, вік від 18 до 33 років ($M_s = 24,4$); 216 не перебувають у шлюбі.

Досліджуваним пропонувались наступні методики:

1. Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.А.Леонтьєва [4], який використовується з метою: 1) виявлення майбутніх цілей, які надають осмисленості життю досліджуваних і формують у них особистісну спрямованість та часову перспективу; 2) виявлення особливостей сприйняття піддослідними свого життя як цікавого, емоційно насиченого та наповненого смыслом; 3) об'єктивної оцінки прожитого відрізка життя і відчуття його продуктивності та осмисленості; визначення уявлень про себе як про особистість, яка контролює події власного життя (локус контролю-Я та локус-контролю-життя).

2. З метою виявлення суб'єктивної оцінки досліджуваними власних якостей, які мають суттєвий вплив на стиль їх взаємин у батьківській сім'ї, нами

було використано опитувальник Т.Лірі, адаптований та модифікований Л.Собчік. Даний опитувальник дає змогу виділити індекси лідерства, добротливості та типи міжособистісних взаємин: 1) владно-лідерський; 2) незалежно-домінуючий; 3) прямолінійно-агресивний; 4) недовірливо-скептичний; 5) покійно-сором'язливий; 6) залежно-слухняний; 7) конвенціонально-співпрацюючий; 8) відповідально-великодушний.

3. Методика "Перспектива мого життя" (ПМЖ) [5] містить набір пар протилежних за своїм значенням тверджень, які відображають різні аспекти уявлень про майбутнє життя, а саме: емоційне ставлення; визначеність та тривалість; соціальне благополуччя; суб'єкту позицію щодо свого майбутнього. Група експертів виокремила 15 пар тверджень, які найбільш адекватно характеризують, на їх думку, вищевказані аспекти життєвої перспективи.

Піддослідним пропонувалась наступна інструкція: "Перед Вами набір висловлювань, з допомогою яких можна описати майбутню перспективу життя. Наприклад, у відповідності з Вашими уявленнями про майбутню перспективу Ви можете відповісти позиція "цікава" на протиположну позицію "нецікава" або "коротка" на протиположну позицію "тривала" і т. д. Відповідно до Ваших відчуттів Ви можете поставити відмітку ближче до лівого або правого краю кожної шкали. Місце, вибране на шкалі, позначте хрестиком".

Для обробки даних цієї методики необхідно підрахувати бал шляхом знаходження суми відповідей, отриманих за всіма парами. З метою подальшої математичної обробки даних крайньому негативному полюсу приписувалось значення 1, а крайньому позитивному – 7. Цей бал, на думку Є.А.Міско та Н.В.Тарабріної, відображає тенденцію оцінювати життєву перспективу в цілому як песимістичну або оптимістичну.

Одержані в результаті дослідження дані оброблялись з допомогою математичних методів: критерію Колмогорова-Смірнова, t-критерію Стьюдента для незв'язаних вибірок, коефіцієнта кореляції Пірсона. Розрахунки здійснювались з допомогою статистичного пакету SPSS 13.0 for Windows.

Результати. Проведений нами аналіз кожного з параметрів тестів СЖО та Лірі з допомогою статистичної процедури Колмогорова-Смірнова дозволяє зробити висновок про їх відповідність нормальному розподілу ($Z=1,651-1,605$). Це, у свою чергу, дозволяло використати t-критерій Стьюдента для оцінки відмінності у результатах чоловіків і жінок, одержаних з допомогою методик Лірі, ПМЖ та СЖО. Достовірних відмінностей у показниках тесту СЖО та методики ПМЖ у тих досліджуваних осіб, які входять до вказаних груп, не виявлено. Водночас виявлені значущі відмінності між результатами чоловіків та жінок за деякими параметрами тесту Лірі. Результати розрахунків подані в таблиці №1.

У зв'язку з тим, що показники t-критерію Стьюдента за більшістю октантів тесту Лірі знаходяться в зоні значущості, при аналізі результатів дослідження слід враховувати неоднорідність загальної вибірки за статевою ознакою.

Таблиця 1

Оцінка статистичної значущості відмінностей між вибірками чоловіків та жінок за результатами тесту Лірі

Тест Лірі	1 окт.	2 окт.	3 окт.	4 окт.	5 окт.	6 окт.	7 окт.	8 окт.	Домі- нантність	Доброзич- ливість
t-критерій Стюдента	1,66	4,24	0,18	4,36	6,34	2,95	1,47	3,88	1,47	3,05
Значущість	-	***	-	***	***	**	-	***	-	**

- *** – кореляція значуща на рівні 0,001;
 ** – кореляція значуща на рівні 0,01;
 * – кореляція значуща на рівні 0,05;
 – значущість кореляції менша рівня 0,05.

З метою виявлення взаємозв'язку між характеристиками життєвої перспективи студентів та особливостями їх взаємин зі своїми батьками було здійснено розрахунок коефіцієнта кореляції Пірсона для кожного із парметрів тестів СЖО та Лірі загальної вибірки і окремо для вибірок чоловіків та жінок. Результати розрахунків подано в таблицях 2, 3, 4.

Таблиця 2

Оцінка статистичної значущості взаємозв'язків між результатами тестів Лірі і СЖО (загальна вибірка, N = 235)

		Тест СЖО					ПМЖ	
		Сума	Цілі	Про- цес	Резуль- тат	Локус контро- лю Я		Локус контролю життя
1 октант (Лірі)	Pearson Correlation	,329**	,282**	,348**	,275**	,238**	,189**	,156*
2 октант (Лірі)	Pearson Correlation	,084	,049	,140*	,000	,139*	,020	-.016
3 октант (Лірі)	Pearson Correlation	-.044	-.106	,020	-.070	-.058	-.150*	-.213**
4 октант (Лірі)	Pearson Correlation	-.299**	-.234**	-.226**	-.258**	-.283**	-.288**	-.316**
5 октант (Лірі)	Pearson Correlation	-.225**	-.145*	-.258**	-.183**	-.234**	-.154*	-.235**
6 октант (Лірі)	Pearson Correlation	-.112	-.143*	-.066	-.059	-.116	-.107	-.199**
7 октант (Лірі)	Pearson Correlation	,160*	,128*	,210**	,241**	,158*	,144*	,185**
8 октант (Лірі)	Pearson Correlation	,180**	,149*	,165*	,184**	,158*	,142*	,208**
Домінантність	Pearson Correlation	,201**	,166*	,231**	,160*	,185**	,098	,147*
Доброзичливість	Pearson Correlation	,197**	,182**	,176**	,232**	,213**	,209**	,248**

- ** – кореляція значуща на рівні 0,01;
 * – кореляція значуща на рівні 0,05.

Таблиця 3

Оцінка статистичної значущості взаємозв'язків між результатами тестів Лірі і СЖО (вибірка чоловіків, N = 81)

		Тест СЖО					ПМЖ	
		Сума	Цілі	Про- цес	Резуль- тат	Локус контро- лю Я		Локус контролю життя
1 октант (Лірі)	Pearson Correlation	,338**	,296**	,365**	,291**	,216	,213	,279*
2 октант (Лірі)	Pearson Correlation	,015	,003	,107	-,016	,013	-,046	,034
3 октант (Лірі)	Pearson Correlation	-,086	-,094	,020	-,003	-,078	-,178	,169
4 октант (Лірі)	Pearson Correlation	-,278*	-,168	-,143	-,237*	-,199	-,386**	-,175
5 октант (Лірі)	Pearson Correlation	-,058	,017	-,152	-,090	,041	-,043	,132
6 октант (Лірі)	Pearson Correlation	-,035	-,010	,000	-,005	-,041	-,084	-,003
7 октант (Лірі)	Pearson Correlation	,238*	,210	,261*	,269*	,112	,117	,418**
8 октант (Лірі)	Pearson Correlation	,186	,172	,225*	,121	,138	,104	,550**
Домінантність	Pearson Correlation	-,003	-,014	,080	,014	-,025	-,066	,174
Доброзичливість	Pearson Correlation	,119	,107	,058	,090	,097	,131	,317**

- ** – кореляція значуща на рівні 0,01;
 * – кореляція значуща на рівні 0,05.

Таблиця 4

Оцінка статистичної значущості взаємозв'язків між результатами тестів Лірі і СЖО (вибірка жінок, N = 154)

		Тест СЖО					ПМЖ	
		Сума	Цілі	Про- цес	Резуль- тат	Локус контро- лю Я		Локус контролю життя
1 октант (Лірі)	Pearson Correlation	,335**	,276**	,352**	,265**	,265**	,177*	,136
2 октант (Лірі)	Pearson Correlation	,108	,082	,148	,022	,166*	,001	-,040
3 октант (Лірі)	Pearson Correlation	-,027	-,112	,020	-,104	-,052	-,135	-,281**
4 октант (Лірі)	Pearson Correlation	-,312**	-,284**	-,257**	-,296**	-,296**	-,267**	-,335**
5 октант (Лірі)	Pearson Correlation	-,289**	-,233**	-,301**	-,260**	-,301**	-,227**	-,297**
6 октант (Лірі)	Pearson Correlation	-,134	-,205*	-,082	-,093	-,121	-,124	-,231**
7 октант (Лірі)	Pearson Correlation	,134	,086	,197*	,225**	,199*	,158*	,148
8 октант (Лірі)	Pearson Correlation	,202*	,139	,163*	,216**	,217**	,165*	,163*
Домінантність	Pearson Correlation	,281**	,238**	,296**	,219**	,277**	,167*	,171*
Доброзичливість	Pearson Correlation	,263**	,231**	,266**	,320**	,321**	,264**	,328**

- ** – кореляція значуща на рівні 0,01;
 * – кореляція значуща на рівні 0,05.

У загальній вибірці позитивна значуща кореляція першого октанту методики Лірі з усіма показниками методик СЖО та ПМЖ свідчить про те, що при посиленні таких характеристик, як доброзичливість, альтруїзм, відпо-

відальність, обов'язковість (8 октант) та конвенціонально-співробітницькі тенденції (7 октант) у взаєминах молоді зі своїми батьками самооцінка життєвої перспективи зміщується в бік зростання оптимізму щодо свого очікуваного майбутнього. Водночас, виявлено значущі обернено пропорційні зв'язки між результатами по 3–6 октантів тесту Лірі (при посиленні впертості, нестриманості, недружелюбності, невдоволення своїми батьками та, навпаки, покірності, почутті провини, конформності) і оцінкою студентами власної життєвої перспективи (тенденція до песимістичної оцінки).

У вибірці чоловіків тенденція до позитивної оцінки своєї життєвої перспективи значуще корелює з м'якосердістю, підкресленим альтруізмом, посиленням почуттям обов'язку (8 октант), компромісною поведінкою та нестриманістю в проявах своєї дружелюбності до членів сім'ї (7 октант), підвищеними показниками індексу доброзичливості.

У вибірці жінок виявлені значущі зв'язки між тенденцією до позитивної оцінки своєї життєвої перспективи і такими характеристиками взаємин студентів із батьками, як упертість, нестриманість, недружелюбність, критицизм, невдоволення своїми батьками, покірності, почутті провини та конформності (3, 4, 5, 6 октанти тесту Лірі).

В загальній вибірці виявлено значущу позитивну кореляцію між двома групами характеристик. До першої з них увійшли: загальна осмисленість життя; наявність у піддослідних цілей в майбутньому, які надають життю осмисленості; спрямованість та часова перспектива, сприйняття піддослідним свого життя як цікавого, емоційно насиченого та сповненого смислом; відчуття осмисленості прожитого відрізка життя; уявлення про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободи вибору, щоб побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями і уявленнями про його смисл; відчуття контролюваності суб'єктом свого життя. Основу другої групи склали наступні характеристики: нетерпимість до критики у сімейних взаєминах, переоцінка власних можливостей, дидактичний стиль висловлювання, імперативна потреба керувати іншими, деспотизм (1 октант); компромісна поведінка, нестриманість у виявах своєї дружелюбності до оточуючих (7 октант); м'якосердість, підкреслений альтруїзм, посилене почуття обов'язку (8 октант), підвищені показники індексів доброзичливості та домінантності.

У вибірці чоловіків виявлено значущу позитивну кореляцію між загальною осмисленістю життя; наявністю у піддослідних цілей в майбутньому, які надають життю осмисленості; спрямованістю та часовою перспективою, сприйняттям піддослідним свого життя як цікавого, емоційно насиченого та сповненого смислом; відчуттям осмисленості прожитого відрізка життя – з одного боку, і характеристиками взаємин з батьками, які відповідають 1 октанту тесту Лірі – з іншого (нетерпимістю до критики у сімейних взаєминах, переоцінкою власних можливостей, дидактичним стилем висловлювання, імперативною потребою керувати іншими, деспотизмом).

Спільним для загальної вибірки та вибірки жінок, на протигагу вибірки чоловіків, є наявність негативної кореляції характеристик взаємин студентів з їх батьками, які відповідають, з одного боку, 4 і 5 октанту та індексам домі-

нантності і доброзичливості тесту Лірі та, з другого боку, всіма параметрами тесту смисложиттєвих орієнтацій. З характеристиками взаємин студентів з їхніми батьками, які відповідають 4 октанту тесту Лірі (недовірливість, критицизм, підозрілість) у вибірці чоловіків значуще корелюють лише показники низького рівня локусу контролю життя (відчуття неконтрольованості свого життя).

Водночас, у вибірці жінок виявлені вищі показники кореляції (у порівнянні з загальною вибіркою та вибіркою чоловіків) між м'якосердістю, підкресленим альтруізмом, посиленням почуттям обов'язку (8 октант), компромісною поведінкою та нестриманістю в проявах своєї дружелюбності до членів сім'ї (7 октант) з одного боку і відчуттям осмисленості та продуктивності прожитого відрізка життя та уявленням про себе як про сильну особистість з достатньою свободою вибору (локус контролю "Я") – з іншого.

Висновки. 1. Особливості взаємин між батьками та дітьми сприяють формуванню у дитини комплексу ролєвих очікувань та специфічних способів побудови взаємин із людьми найближчого соціального оточення. Такі очікування та інтерналізовані моделі поведінки в подальшому відіграють важливу роль у виборі шлюбного партнера і встановленні правил та норм, які мали б регулювати стосунки між членами майбутньої сім'ї. Тому виявлення особливостей взаємозв'язків у взаєминах між батьками і дітьми та життєвими перспективами останніх має важливе значення для системи психологічного впровадження дитини, психопрофілактичної, консультативної та реабілітаційної роботи практичного психолога.

2. Аналіз результатів дослідження дає змогу констатувати наявність статистично значущих зв'язків між особливостями життєвих перспектив студентів і досліджуваними характеристиками їх взаємин з батьками. Водночас, у вибірках чоловіків та жінок встановлено статистично значущі відмінності досліджуваних характеристик взаємин студентів з їх батьками.

3. Подальшого ґрунтовного вивчення потребують можливі взаємозв'язки між змістовними характеристиками життєвих перспектив студентської молоді (зокрема, очікувань щодо власної майбутньої сім'ї) та особливостями їх взаємин зі своїми батьками.

1. Браун Дж., Кристенсен Д. Теория и практика семейной психотерапии / Пер. с англ. – С.-Пб.: Питер, 2001. – 352 с.

2. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия: Краткий лекционный курс. – С.-Пб.: Речь, 2001. – 144 с.

3. Генік С.М. Усе починається з родини. – Івано-Франківськ: Сіверія, 1998. – 725 с.

4. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). – М.: Смысл, 1992. – 14 с.

5. Миско Е.А., Тарабрина Н.В. Особенности жизненной перспективы у ветеранов войны в Афганистане и ликвидаторов аварии на ЧАЭС // Психологический журнал. – 2004. – Т.25. – №3. – С.44–52.

6. Сімон Ф.Б., Рех-Сімон К. Циркулярне опитування: Підручник / Пер. з нім. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. – 184 с.

Statistically proved connections between the explored parameters of vital prospects of students and key features of student-parent relationships (SPR) was shown in the research. In the research groups of men and women statistically proved differences in the results of research of SPR and the influence of these relations on forming of vital prospects of students was found.

Key words: vital prospect of personality, relations between parents and children, domestic project process.

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ПРИРОДНО-ЛЮДСЬКИХ ФАКТОРІВ У ФОРМУВАННІ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ

У даній статті автор акцентує увагу на формуванні здорового способу життя саме молоді, оскільки саме у молоді роки відбувається сприйняття певних норм та зразків поведінки, накопичення відповідних знань та вмінь, усвідомлення потреб та мотивів, визначення ціннісних орієнтацій, інтересів та уявлень.

Ключові слова: здоров'я, здоровий спосіб життя (ЗСЖ), психологічна стійкість, генне середовище, екологічне середовище, валеологічна культура, рух, стиль життя, поведінка.

Постановка проблеми: Здоров'я молодого покоління – фундамент розвитку суспільства і Української держави загалом. Зміни соціальних норм і цінностей, зубожіння, безробіття, екологічна небезпека, визначають стан здоров'я і розвиток дітей та молоді, від яких залежить майбутнє України.

Сучасні уявлення світової науки стосовно феномена здоров'я людини ґрунтуються на новому розумінні актуальності проблеми, існування людства взагалі.

Наприкінці ХХ ст. лідери світової науки внесли проблему здоров'я до кола глобальних проблем, вирішення яких обумовлює факт подальшого існування як біологічного виду на планеті Земля. Сьогодні у науковому обігу виникло нове визначення – антропологічна катастрофа, сутність якої полягає в тому, що згідно з основним біологічним законом кожен біологічний вид вимирає, якщо змінюються природні умови існування, до яких він був пристосований роками в ході еволюції. До останнього етапу розвитку людства (ХХ ст.) умови його існування формувала природа, і саме до цих умов організм людини і пристосовувався біологічно протягом попереднього еволюційного періоду. Але з того часу як людина охопила своєю діяльністю майже всю планету, вона почала істотно змінювати умови життєдіяльності, до яких була пристосована в своєму історико-біологічному розвитку. Ці зміни набули катастрофічного масштабу [2].

Перетворюючи природу, людина забула, що вона сама – її найскладніший і найтонший витвір. На жаль, закладені в людині захисні можливості організму вже не витримують навантажень, спричинених забрудненням довкілля, аномаліями соціально-технічного розвитку. Знищуючи природне середовище, людство поставило під загрозу сам факт свого існування. Тому останніми роками широкого розмаху набув рух за оздоровлення природи, і людини зокрема, за відновлення гармонії між силами природи і людським суспільством.

За даними медичної статистики підвищення показників захворюваності і смертності спостерігається саме з II половини ХХ ст., і пов'язують це з тим, що негативні процеси набули планетарного розмаху [2]. Понад 80% дітей, які вступають до школи, мають порушення здоров'я. Нервово-психічне відхилення та хвороби шлунково-кишкового тракту реєструються у більшості підлітків. Обстеження учнів за інформаційно-діагностичною програмою "Школяр" [7] впродовж 1994–2004 років показало, що 70% школярів мають низький та нижчий від середнього рівень фізичного здоров'я, 22,5% – середній, лише 7,5% – вищий від середнього та високий рівень фізичного здоров'я. Хворі та не загартовані діти, маючи лише частку тих резервів здоров'я, що надала їм природа, не в змозі добре вчитися, продуктивно працювати і виявляти власну особистість.

Педагогів, батьків та громадськість турбує лавиноподібне поширення серед підлітків і молоді токсикоманії, нікотинової залежності, алкоголізму, венеричних захворювань, вагітності неповнолітніх, випадків суїциду, збільшення кількості захворювань на СНІД.

За відсутністю знань про закони формування, збереження і зміцнення здоров'я, недотримання основних валеологічних принципів організації навчального процесу та побуту серед школярів і студентів, зростає частота хронічних інфекційних захворювань, порушується постава, знижується гострота зору. Однією з причин цього є відставання існуючої в Україні системи охорони здоров'я населення від вимог сьогодення, розходженням системи знань, якими оперує національна система освіти, з реаліями, що утворилися внаслідок бурхливих соціально-економічних змін.

Упродовж останніх 25 років демографічна ситуація в Україні постійно погіршувалася, зменшувалася народжуваність і збільшувалася смертність. У 1994–1995 роках смертність стала переважати за чисельністю населення. На жаль, така ситуація трималася і до 2005 року [7]. Структура смертності збільшується загалом за рахунок хвороб системи кровообігу (60,3%), друге місце займають злоякісні новоутворення (13,5%), третє – нещасні випадки, отруєння.

Закономірну стурбованість викликає епідемічна ситуація стосовно ВІЛ-інфекції (СНІДу та туберкульозу). З початку реєстрації (1987 р.) на період 2004 року в Україні зареєстровано 35 тисяч ВІЛ-інфікованих громадян минулих років (1992–2004 рр.) контингент дітей віком 0–14 років скоротився на 20%, контингент дітей першого року життя – на 40% [7].

Аналізуючи стан здоров'я дітей віком до 14 років, слід зазначити, що захворюваність їх протягом останніх десяти років постійно залишалася високою з тенденцією до її зростання.

Така глобальна вагомість і актуальність проблеми викликає необхідність розгляду теми "Взаємозалежність природо-людських факторів у формуванні здорового способу життя молодого покоління".

Основним завданням даної статті є: опрацювання та аналіз наукових методичних праць, спрямованих на формування здорового способу життя (ЗСЖ) молодого покоління; використання еколого-етнічних особливостей

зовнішнього та внутрішнього характеру на формування добре розвинутої особистості.

Аналіз останніх досліджень і наукових праць. Проблема формування ЗСЖ досить ретельно висвітлюється в педагогічних, соціальних, психологічних та методичних наукових працях. Так, зокрема, на особливу увагу заслуговують вітчизняні наукові праці М.В.Миколайського, Г.Ю.Юраха, М.А.Мицкана ("Фізичний розвиток дітей та підлітків у різних клімато-географічних зонах Прикарпаття"), Г.П.Голобородько ("Формування поняття здорового способу життя в учнів основної школи"), Л.П.Сущенко ("Соціальні технології культивування здорового способу життя людини"), Д.Д.Венедиктов, А.М.Чернух, Ю.П.Лисицин ("Глобальні проблеми охорони здоров'я і шляхи їх вирішення"), С.В.Лапаєнко ("Формування ціннісних орієнтацій підлітків на ЗСЖ"), Є.І.Головаха, Н.В.Паніна ("Соціальне самопочуття населення України") Т.І.Мирошніченко ("Використання пізнавально-виховної спрямованості досвіду народного природокористування українців у роботі з дітьми").

В даних наукових працях спостерігаємо відмінність між природно-екологічними умовами у формуванні фізично здорової молоді людини в різних регіонах: гірської і передгірської зон.

Дослідження підтверджують, що гірська та передгірська зони природно-екологічного характеру досить суттєво впливають на фізичний розвиток молоді людини. Підтвердженням цього є проведені дослідження М.В.Миколайським, Г.Ю.Юрахом, М.А.Мицканом [8], які показують такі результати: діти гірської зони мають дефіцит росту, маси тіла, а також менші ОГК (окружність грудної клітки) та ЖЄЛ (життєва ємність легень); показники передгірської зони характеризувалися тим, що діти середнього росту в обстеженій популяції склали 66,1 ± 4,4%. Значна частина хлопчиків мала теж дефіцит росту I (23,5 ± 4,0%) та II (4,4 ± 1,9%) ступенів, а у 6,1 ± 2,2% – ріст був вище середнього. В популяції дівчаток кількість осіб середнього росту складала 59,4 ± 4,4%. 28,8 ± 2,3% обстежених мали дефіцит росту I ступеня, а у 2,1 ± 1,1% – II ступеня. У 6,77 ± 2,3% дівчаток ріст був вище середнього [8].

Таким чином, співставлення показників показало, що з віком темпи річного приросту дітей гірської зони відставали від стандартних показників і в результаті цього зменшувався відсоток тих, які мали середній ріст. Аналогічна закономірність виявлена також у популяції дівчаток.

Особливе місце в формуванні гармонійного розвитку молоді людини займає культура та мистецтво. Одним із найбільш ефективних видів мистецтва, який впливає на всебічний розвиток дитини, є хореографія. Підтвердженням цього є проведені дослідження П.М.Ковалем [6], в якому спостерігається значний вплив мистецтва не тільки як засіб, що розвиває творчі здатності, ритмічно-музикальні і хореографічні здібності дітей, а насамперед на поведінку, здоров'я, їх гігієнічну і фізичну культуру, культуру громадської поведінки.

В цих і інших наукових працях і знайшла своє відображення проблема взаємозалежності природно-людських факторів у формуванні здорового способу життя молодого покоління.

Виклад основного матеріалу. За сучасним уявленням здоров'я розглядають не як суто медичну, а як комплексну проблему, складний феномен глобального значення. Тобто здоров'я визначається як філософська, соціальна, економічна, біологічна, медична категорія, як об'єкт споживання, вкладу капіталу, індивідуальна і суспільна цінність, явище системного характеру динамічна, постійно взаємодіюча з оточуючим середовищем. Стан власної системи охорони здоров'я обумовлює в середньому лише близько 10% усього комплексу впливів. Решта 90% припадає на екологію (близько 20%), спадковість (близько 20%) і найбільше – на умови і спосіб життя (близько 50%).

Звідси походить загальноприйняте у міжнародному співтоваристві визначення здоров'я, викладене в Преамбулі Статусу ВООЗ: "Здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не лише сукупність хвороб або фізичних вад" [7].

У своїй праці "Соціальні технології культивування здорового способу життя людини" [12], Л.П.Сущенко проводить детальний аналіз відомих підходів, визначень та підходів до поняття здоров'я. На її думку, "у даний час уже більше утверджується точка зору, відповідно до якої здоров'я визначається взаємодією біологічних та соціальних чинників, тобто зовнішні впливи опосередковані особливостями функцій організму та їх регуляторних систем" [12].

В аналізі літературних джерел та наукових праць (Г.Л.Апанасенко) знаходимо визначення поняття здоров'я як динамічний стан людини, який визначається резервами механізмів самоорганізації її системи (стійкістю до впливу патогенних чинників і здатністю компенсувати паталогічний процес), характеризується енергетичним, пластичним і інформаційним (регуляторним) забезпеченням процесів самоорганізації, а також є основою вияву біологічних (виживання – збереження істоти, репродукція – продовження роду) і соціальних функцій [2].

Слід відмітити, що визначення здоров'я опирається на поняття "благополуччя", яке передбачає реалізацію фізичних і духовних потенціалів людини [11]. Людина постійно переживає які-небудь труднощі (пов'язані з екологічними чинниками, стосунками зі структурними одиницями соціуму – сім'я, організація, рівень матеріального виробництва), що суттєво позначаються на здоров'ї людини, і зберегти врівноваженість, внутрішню гармонію забезпечують психологічна стійкість особистості.

Питання психологічної стійкості особистості мають велике практичне значення, оскільки вона зберігає особистість від дезінтеграції і особистісних розладів, створює основу внутрішньої гармонії, повноцінного психічного здоров'я, високої працездатності. Без збереження психологічної стійкості реалізація фізичних і духовних потенціалів неможлива.

Таким чином, психологічна стійкість – це якість особистості, окремими аспектами якої є врівноваженість, стабільність і резистентність (здатність опиратися негативним впливам соціального середовища) [13].

З викладеного вище розуміння феномена здоров'я людини походить визначення поняття "ЗСЖ" (здоровий спосіб життя) – це все в людській

діяльності, що стосується збереження і зміцнення здоров'я, все, що сприяє виконанню людиною своїх функцій через діяльність, оздоровлення, умови життя – праці, відпочинку, побуту [2].

У філософському розумінні спосіб життя – це систематична характеристика сукупності типових видів життєдіяльності людей (індивідів та соціальних утворень) у поєднанні з умовами життя суспільства і охоплює всі сфери суспільства: працю, побут, суспільне життя, культуру, поведінку (стиль життя) людей та їх духовні цінності [11].

Складові частини ЗСЖ містять різноманітні елементи, що стосуються усіх сфер здоров'я – фізичної, психічної, соціальної і духовної. Найважливіші з них: харчування, умови праці, рухова активність, побут, поведінка.

Поведінка, або стиль життя, є одним з найважливіших елементів способу життя в цілому, який не може не впливати на здоров'я окремої або на здоров'я тих чи інших соціальних груп населення. "Рух", – як визначав один із спортивного руху в Галичині Іван Боберський, – є найбільшим середником, що робить людину здоровою і гарною" [6].

Фундаментальною основою людського існування в його істотно-природній проекції до духовно-фізичного вдосконалення кожної людини виступає здоровий спосіб життя особистості, закладений основними законами Природи. Це органічний істотний шлях до взаємовдосконалення Людини в Природі і Природи – в людині, саме через духовне усвідомлення Законів Природи. Об'єктивні умови інтеграції людини з природою – це необхідність задоволення життєвих потреб людства. Вона здійснюється як неперервна активізація та збільшення практичної діяльності і поступово перетворюється на планетарну силу. Результати практичної активності людини фактично стають інструментом перетворення біосфери на ноосферу та подальшої еволюції останньої. На жаль, сьогодні ми спостерігаємо повне неусвідомлення мислення молодого покоління по відношенню до свого здоров'я і оточуючого середовища, яке забезпечує це здоров'я. Тому проблема здоров'я і ЗСЖ особливо молодого покоління в сьогоденній реальності набуває великого розмаху і вимагає ряду науково-методичних підходів до їх вирішення.

Проблеми взаємин людини і природи докільля сягають глибини віків, однак на будь-якому відліку часу актуальним залишається зрівноваження її потреб з установленими нормами природокористування. Процес правового керування взаєминами в системі "природа-людина-суспільство-природа" довготривалий, різноаспектний та суперечливий. Однак складовою частиною, яка безпосередньо спрямована на формування здатності сприймати і перетворювати діяльність за законами краси, у всіх сферах діяльності людини є естетичне виховання. У процесі естетичного виховання важливо навчити індивіда розуміти і сприймати красу. Сприймаючи прекрасне, людина не може залишитися байдужою; вона переживає, відчуваючи любов або ненависть до спостережуваного. Основною складовою частиною естетичного виховання є генне середовище. Певні встановлені традиції в сім'ї, естетичне оформлення квартири, обговорення прочитаних книг, сімейний відпочинок на природі – все це створює сприятливі умови для прищеплення естетичних

смаків індивіда. Фактично сім'я є першою ланкою між людиною і суспільством, яка передає від покоління до покоління певні соціальні цінності, що на суб'єктивному рівні виступають як ціннісні орієнтації членів сім'ї.

Оскільки сім'я є визначним фактором у процесі соціалізації дитини і здійснює чималий вплив на стан здоров'я дитини, обумовлена такими особливостями: більшість форм життєдіяльності реалізуються через репродуктивну виховну, економічну, комунікативну та інші функції сім'ї; форму власний спосіб життя, мікрокультуру, основою якої виступають цінності і елементи культури суспільства або окремих його соціальних груп; емоційним характером зв'язків між членами сім'ї на основі почуття любові і прихильності створює сприятливе підґрунтя для опрацювання таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як навчання, наслідування. При цьому забарвленість емоційних контактів безпосередньо відбивається на формуванні почуття задоволеності (незадоволеності) собою і оточуючим середовищем.

Як стверджують науковці (Н.В.Абдюкова) [1], більшість підлітків страждає не стільки від недостатнього контролю і покарання, скільки від нестачі любові. Неповна сім'я, низький загальноосвітній рівень батьків, емоційне неблагополуччя та конфліктні стосунки в сім'ї, педагогічно не виправданий тип батьківського ставлення до дитини, аморальний спосіб життя або наявність в сім'ї антисуспільних орієнтацій дає свій відбиток у формуванні ЗСЖ. Неадекватне ставлення батьків до дітей породжує у них відчуття вини, невпевненість у собі, сприяє формуванню психологічних комплексів та значною мірою утруднює процес соціалізації.

Як наслідок, у молоді особистості формуються і викорінюються переважно негативні риси: агресія, жорстокість, ненависть до оточуючих, безцінність буття, жадоба неусвідомлюваної помсти або ж навпаки – індивід починає шукати психологічного захисту, оцінку, безпеку в інших людях. Перенесені в дитинстві насильство, образи, погрози, висміювання відбиваються у подальшому змісті характеристики соціальних стосунків та ставленні до власних дітей.

Проблема жорстокого поводження з дітьми не є новою для нашого суспільства. Проте сам факт її існування іноді заперечувався. Наслідком цього є відсутність статистичного обліку фактів неадекватного поводження батьків з дітьми, низький рівень знань щодо цієї проблеми у спеціалістів, які повсякденно стикаються з такими випадками.

Чільне місце дана проблема посідає і в Базовому компоненті дошкільної освіти України [14]. Так, у змісті сфери "Природа" передбачено формування елементарного світогляду. Окреслені авторами-науковцями напрями роботи з дітьми зорієнтовані на ціннісно-змістову наповненість екологічних та природничих знань, що узагальнено сприятиме усвідомленню кожною дитиною себе як частини природи, формуванню в подальшому відповідальності за те, що відбувається навколо неї, і, насамперед, наслідок її дій у довкіллі.

У контексті започаткованого дослідження Т.І.Мирошніченка [14] заслуговує особливої уваги формування в дітей вже з шкільного віку екологічно

доцільної поведінки. Задля цього передбачається ознайомлення вихованців з елементарними правилами природокористування, які усталені в Україні в різних видах діяльності, навчання дітей різноманітних навичок безпечної поведінки в природі, середовищі. Зазначимо, що передбачене для дошкільників уявлення про природу з чітко вираженим пізнавально-виховним сенсом посідає чільне місце в низці засобів формування першооснов їх екологічної культури, як передбачає формування елементів правової свідомості. Як зазначено в змісті Базового компонента дошкільної освіти: "Загальними підходами до формування особистості через сферу життєдіяльності "Природа" є: екологічне спрямування виховання різнобічної і гармонійної особистості, орієнтованої на відтворення екологічної культури суспільства, комплексний підхід, що передбачає розвиток чуттєвої сфери, засвоєння певного кола знань та оволодіння практичними вміннями [14].

Однією з провідних духовних цінностей людства є освіта, наука та культура. В процесі освітньої діяльності особистість залучається до кращих надбань людства в усіх сферах духовного.

Провідним у формуванні ЗСЖ молодого покоління є й інтеграція валеологічних та культуролого-мистецьких чинників. Мистецтво та культура – це не тільки виховання особистості етичної та естетичної, а насамперед – здоров'я душі, духу, тіла людини. Тому одним із завдань культури та мистецтва є попередження хвороб та зміцнення здоров'я молоді.

Державна програма "Освіта" (Україна XXI ст.) [7] визначила генеральним стратегічним завданням гармонійного, всебічного розвитку людини становлення їх духовного, психічного і фізичного здоров'я. Це означає, окрема, досягнення якісно нового рівня змісту освіти, який має бути привнесений у відповідність до сучасних і перспективних потреб особи і суспільства.

Українське суспільство не може й залишатися осторонь загальних світових процесів. Однією з ознак розвитку ринкових відносин є проникнення на вітчизняний ринок широкого асортименту різних іноземних товарів та збільшення обсягів виробництва вітчизняних виробників. Зокрема в Україні істотно розширився ринок алкогольних і тютюнових виробів, відносна якість їх придбання зумовлює доступність їх для споживача, зокрема молоді. Бажання "йти в ногу з часом" стимулює частину молодих людей до атрибутів молодого і стильного життя, ознакою якого в уявленні багатьох є вживання алкогольних напоїв, тютюнопаління залучення до наркотичних та токсичних речовин.

Тютюнопаління серед сучасної української молоді є досить поширеним явищем. Перше практичне знайомство з курінням для багатьох відбувається у віці 14–15 років. У більш ранньому віці (15–17) бажання прилучитися до атрибутів дорослого життя більш притаманне представникам чоловічої статі. У підлітковому віці ситуація змінюється у зворотній бік. Більш активно залучаються до куріння дівчата. Молоде покоління (10–14 р.), порівняно з 12–15-річними молодими людьми, більше піддається ризику стати потенційними "курцями". Такий низький рівень мотивації ЗСЖ спричинений валеологічною

та демографічною кризою. І одним із ефективних шляхів виходу з даної кризи є формування ЗСЖ шляхом валеологічного виховання населення і, в першу чергу, учнівської молоді. Необхідно змалку прищеплювати дітям навички дбайливого ставлення до власного здоров'я, формувати валеологічну поведінку, що забезпечить збереження і зміцнення здоров'я. І в цьому знову ж великий вплив здійснює сімейний і шкільний осередок.

Зважаючи на складність даної проблеми і обмеженість у викладі матеріалу, ми, виходячи із викладеного вище, вважаємо за доцільне узагальнити ряд факторів, які визначають здоровий спосіб життя: рівень загальної культури людини і його освіченості; матеріальні умови життя; статеві, вікові особливості людини; стан здоров'я; характер екологічного середовища, особливості сімейних відносин і сімейного виховання; звички людини, можливість задоволення біологічних і соціальних потреб. Всі перелічені фактори можна звести до двох основних груп:

1) внутрішні фактори: демографічні (в тому числі стать, вік, національність), індивідуально-психологічні особливості людини, стан здоров'я.

2) зовнішні фактори: характеристика оточуючого середовища, в тому числі особливості соціального мікро- і макросередовища, а також професійного середовища, в якій знаходиться людина.

Розв'язання проблеми еволюції людини, формування її як особистості, становлення її самосвідомості під впливом активної природоохоронної діяльності, а з ним – прискорені темпи зростання знань про природу і негативні прагнення її якомога активнішої експлуатації, бачиться нам у діяльності спеціального опанування елементами екологічного права, починаючи з ранніх етапів формування особистості – старшого дошкільного і молодшого віку.

Завдання правового виховання в системі формування екологічної свідомості передбачає не лише прищеплення бережливого ставлення до природи, а й усвідомлення того, що будь-яка шкода, зумисне нанесена природі, є злочинном моральним стосовно держави та життя на землі в цілому.

Загалом, враховуючи кількість населення та територію України, а також соціально-економічні та демографічні відмінності між різними регіонами країни, вважаємо за доцільне в подальшому провести ряд досліджень щодо стану здоров'я та стилю життя в регіонах України і, таким чином, адаптувати діяльність з формування здорового способу життя до потреб цих регіонів, зокрема до молодого покоління України.

1. Абдокова Н.В. До проблеми попередження відхилень у поведінці підлітків // Збірник наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: вид-во "Глай" Прикарпатського національного ун-ту, 1999. – Вип.3. – С.131–139.

2. Апанасенко Г.Л. Еволюція біоенергетики і здоров'я людини. – С.-Пб.: МП "Петрополіс", 1992. – 123 с.

3. Венедиктов Д.Д., Чернух А.М., Лисицин Ю.П. Глобальные проблемы здравоохранения и пути их решения // Вопросы философии. – 1979. – №7. – С.102–113.

4. Голобородько Г.П. Формування поняття здорового способу життя в учнів основної школи: Автореф. дис. ... канд. пед. наук (13.00.01) / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 1997. – 17 с.

5. Головаха Є.І., Паніна Н.В. Соціальне самопочуття населення України // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – С.398–409.

6. Коваль П.М. Педагогічні засади розвитку особистісних якостей молодших школярів засобами ритміки і хореографії: Автореф. дис. ... канд. пед. наук (13.00.01). Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 1998. – 18 с.

7. Коренева С.І. Валеологічна культура молоді як синтез мистецтва та здорового способу життя / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Сучасне мистецтво – нові території". – К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2005.

8. Лапаєнко С.В. Формування ціннісних орієнтацій підлітків на здоровий спосіб життя: Автореф. дис. ... канд. пед. наук (13.00.07). Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2000. – 18 с.

9. Миколайський М.В., Юрах Г.Ю., Мицкан М.А. Фізичний розвиток дітей та підлітків різних клімато-географічних зон Прикарпаття: Збірник наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во "Глай" Прикарпатського ун-ту, 1999. – Вип.3. – 37 с.

10. Петрик О.І. Медико-біологічні та психолого-педагогічні основи здорового способу життя: Курс лекцій / Навч. посіб. для студентів ун-тів та пед. ін-тів. – Львів: Світ, 1993. – 119 с.

11. Психологія здоров'я: Учебник для вузів / Под ред. Г.С.Никифорова. – С.-Пб.: Питер, 2006. – 607 с.

12. Сущенко Л.П. Соціальні технології культивування здорового способу життя людини / Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – С.27.

13. Сидоров В.М. Здоров'я: від поняття і категорії до практики. – К.: Т-во "Знання" України, 1991 – 32 с.

14. Мирошниченко Т.І. Використання пізнавально-виховної спрямованості досвіду народного природокористування українців у роботі з дітьми / Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во "Глай" Прикарпатського ун-ту, 1999. – Вип.3.

This article deals with forming a healthy lifestyle of young people living in harmony with naturally-human factors.

Key words: health, healthy lifestyle, psychological stability, genetic surrounding, ecological environment, valeological culture, movement, a style of living, behavior, genetic surrounding.

УДК 159.923
ББК 88.411.9

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ (на матеріалах емпіричного дослідження)

У статті висвітлено результати емпіричного дослідження психологічної специфіки діяльності працівників пенітенціарних установ, обґрунтовано напрямки її оптимізації.

Ключові слова: особистість, пенітенціарна установа, діяльність, вигорання, взаємодія, ресоціалізація, перевиховання.

Актуальність дослідження. Діяльність працівників пенітенціарних установ має перелік особливостей, що визначаються специфікою взаємодії у системі "людина – право". Вони пов'язані з тим, що рівень злочинності невинно зростає, а сама злочинність наповнюється новим змістом – що потребує від персоналу застосування спеціальних знань, інколи у дуже вузьких та специфічних сферах людської діяльності, нових форм та методів роботи, професіоналізму. У цьому контексті одне з найважливіших місць посідають питання психолого-педагогічної компетентності та ефективності у роботі із засудженими. Вирішенню окреслених питань сприятимуть організації науково-дослідницьких програм стосовно вивчення психологічних особливостей діяльності працівників установ виконання покарань, вироблення та впровадження шляхів її оптимізації.

Незважаючи на численні наукові здобутки вітчизняних вчених у галузі пенітенціарної психології (В.Бедь, В.Васильєв, І.Віденєєв, А.Глоточкин, М.Єнікєєв, В.Кондратьєв, Н.Максимова, В.Медведев, Л.Орбан-Лембрин, В.Пірожков, М.Самікіна, В.Синьов, В.Сулицький, Г.Федоришин та ін.), недостатньо вивченим залишається соціальний та психолого-педагогічний аспекти діяльності працівників установ виконання покарань, а також проблема їх психологічного здоров'я і у зв'язку з цим професійної надійності.

Мета повідомлення полягає у з'ясуванні психологічної специфіки діяльності працівників пенітенціарних установ та обґрунтуванні напрямів її оптимізації.

Результати емпіричного дослідження. Практична реалізація поставленої мети здійснювалася у 3 етапи. Перший етап дослідження спрямований на вивчення характерологічних особливостей, психічного вигорання. Його результати встановлено співвідношення рівнів психоемоційного вигорання та особистісно-характерологічних акцентуацій, психологічного вигорання, віку і стажу роботи. Другий етап включав аналіз ціннісно-мотиваційної сфери професійної діяльності, а саме сфер роботи із засудженими, колегами, адміністрацією. В результаті виявлено труднощі, які виникають при співпраці із колективом і в'язнями. Третій етап дослідження передбачав моделювання

психологічних напрямів оптимізації професійної діяльності працівників пенітенціарної системи.

Дослідження проводилося в Івано-Франківському слідчому ізоляторі. Всіма формами роботи було охоплено 40 осіб офіцерського складу, середній вік яких становив: 20% – до 25 років, 60% – 26–35 років; 20% – 35–40 років. 95% респондентів – чоловіки, 5% опитаних становлять жінки. Показники стажу служби: до 5 років – 40%, до 10 років – 30%, понад 10 років – 30% респондентів. Серед працівників, які брали участь в опитуванні, 70% мають вищу освіту (технічну, юридичну, економічну, педагогічну). 4 особи здобули вищу освіту. 15% опитаних зазначили, що мають середню спеціальну освіту.

У процесі науково-дослідницької роботи був використаний комплекс взаємодоповнюючих методик. Для визначення особистісно-характерологічних акцентуацій застосовано методику К.Леонгарда [1, с.278]. Результати опитування засвідчили найменший відсоток (0,25% респондентів) акцентуації типу тривожний і збудливий, що не є випадковістю. Підбір кадрів у пенітенціарній системі ведеться досить ретельно. Діагностика осіб із зазначеними акцентуаціями та недопущення їх до роботи є одним із завдань психологічної служби установи. Найбільш поширеним типом акцентуації виявився демонстративний. У 85% досліджуваних було визначено сумарний результат більше 12 балів. У 4 осіб зазначений показник дорівнює 27–30 балам. У 15% респондентів спостерігається відсутність акцентуації цього типу.

Отримані результати підлягали якісному і кількісному аналізу, що дало змогу встановити комбінацію особистісно-характерологічних типів акцентуації. У 40% досліджуваних спостерігається поєднання гіпертимного і демонстративного типу акцентуації (65%). Група із гіпертимною акцентуацією характеризується схильністю до підвищеного настрою, із вираженою активізацією в різних сферах діяльності, різноманітністю захоплень, високою фізичною і психічною витривалістю. Вважаємо, що комбінація демонстративного й гіпертимного типу акцентуації є природною для персоналу пенітенціарної системи. Бажання бути визнаними керівництвом, досягти успіху у роботі із засудженими, отримати вище офіцерське звання є стимулами і мотивами поведінки працівників виправно-трудових закладів. Також для більшості опитаних (55%) властивим є педантичний тип акцентуації. Цей факт пояснюється умовами праці, зокрема напруженою психологічною атмосферою, недостатністю інформації.

Діяльність службовців пенітенціарної системи є надзвичайно стресовою, про що свідчать не лише спостереження, а й соціологічні опитування (за рівнем психічної напруженості діяльність у пенітенціарній системі займає друге місце серед десяти найбільш стресогенних професій) [2, с.13]. З метою визначення можливостей протистояння стресу персоналу слідчого ізолятора застосовано методику О.Рукавішнікова, що включає 3 шкали: психоемоційного виснаження, особистісного віддалення і професійної мотивації. Психоемоційне виснаження – процес вичерпання емоційних, фізичних, енергетичних ресурсів професіонала, який працює з людьми. Виснаження

проявляється у хронічній емоційній і фізичній втомі, байдужості до оточуючих, ознаками депресії і роздратування. Особистісне віддалення – специфічна форма дезадаптації – проявляється у зменшенні зв'язків з оточуючими, підвищенні роздратованості і нетерпимості у ситуаціях спілкування, негативізмі. Професійна мотивація – рівень робочої мотивації й натхнення. Стан мотиваційної сфери оцінюється таким показником, як продуктивність професійної діяльності, зацікавленість результатами роботи, самооцінка професійної компетентності й ступеня успішності роботи з людьми.

Аналіз результатів опитування засвідчує, що низький рівень психічного вигорання властивий 15% опитаних. Для їхньої поведінки характерним є роздратованість, агресивність, підвищена чутливість до оцінок інших. Працівник відчуває втому, тривожність, апатію, байдуже ставлення до професійних обов'язків. Проте під час відпустки йому вдається відновити внутрішні сили. Психічне вигорання низького рівня спостерігалось в осіб, які тільки прийшли на роботу в СІЗО, й тих, які мають досвід роботи 8–12 років у пенітенціарній системі. Для останніх характерними є акцентуації типу гіпертимний, демонстративний і ригідний. Для 50% персоналу слідчого ізолятора властивий середній рівень психічного вигорання. Якщо при низькому рівні працівник стає надто дратівливим, то тепер – стриманим і віддаленим від колег, а згодом і від завдань професійної діяльності. Будь-які образливі фрази або непримирний погляд здатні викликати бурхливі емоції гніву. Порівняльний аналіз психічного вигорання, віку та стажу роботи вказує на те, що перераховані вище симптоми властиві особам віком від 28 до 30 років та стажем роботи 8–15 років. Співставляючи дані методик О.Рукавішнікова та К.Леонгарда, можна встановити наступний зв'язок: при середньому рівні психічного вигорання особистісно-характерологічні акцентуації виявляється більше. Тобто, крім демонстративного, гіпертимного і ригідного типів, спостерігається емотивний та педантичний. Означені показники акцентуації, які спостерігалися при низькому психічному вигоранні, мали середнє значення (12–15 балів), а при середньому рівні (16–21 бал) досягають межі “яскраво виражених”.

У 35% респондентів виявився високий рівень психічного вигорання. Цікавим є факт, що притаманний він в основному працівникам віком до 21 років і стажем роботи до 5 років. Можна припустити, що молоді люди не готові до інтенсивних фізичних та психічних навантажень. Конфлікт очікувань молодого спеціаліста, який вирішив працювати у пенітенціарній системі, виявляється настільки очевидним, що вимагає психологічної підготовки й супроводу в адаптаційний період. Спостереження Київського інституту внутрішніх справ підтверджують думку про неадекватні уявлення випускників стосовно виконання службових обов'язків в установах виконання покарань, недостатнє володіння навичками виходу із напружених ситуацій [1, с.263]. Високий рівень психічного вигорання виявлено у працівників СІЗО із досвідом роботи 9–12 років. Бесіди й спостереження засвідчили песимізм щодо майбутнього, цинізм по відношенню до засуджених. Спілкування із засудженими, колегами, керівництвом викликає в осіб із високим рівнем

психічного вигорання головний біль, підвищення артеріального тиску, серцебиття. Робота остаточно втрачає сенс, успіхи не тішать, невдачі не засмутовують. Загальний стан можна охарактеризувати як песимізм, байдужість, безнадійність. На цьому етапі відпустка, тривале відрядження не допомагають зняти напруження. Тут актуальною і доречною буде психокорекційна допомога висококваліфікованого психотерапевта. Цим службовцям притаманні демонстративний (24–30 балів), педантичний (16–21 бал), емотивний (18–20 балів), циклотимний (16–18 балів), дистимічний, екзальтований (15–18 балів) типи акцентуації, в одного – зафіксовано некерований тип (21 бал).

Опитування за методикою Бойка підтвердили отримані дані. Майже у 40% респондентів виявлено синдром емоційного вигорання. Для працівників синдром вигорання в його найбільш вираженій стадії – “виснаження” характеризується “особливим” ставленням до роботи – “ідентифікацією з роботою”, тобто розуміння суб'єктом своєї роботи як головної життєвої цінності. У (40%) працівників не виявлено ознак синдрому вигорання. Натомість у них на високому рівні сформовані стресостійкість, coping-якості, такі як позитивне ставлення до ризику і труднощів, відповідальність, оптимізм, висока самооцінка, ініціативність. Окрім позитивної налаштованості до своєї роботи, вказана група працівників реалізує себе в інших сферах (спорт, творчість, навчання тощо). Творча діяльність, як зазначають М.Самікіна, В.Сулицький [4], виконує роль механізму компенсації негативних переживань, які виникають у роботі із засудженими, та сприяє конструктивній поведінці в умовах напруження.

Особливості ціннісно-мотиваційної сфери вивчалися з допомогою анкети, питання якої торкаються професійної діяльності, зокрема ставлення до засуджених, до колег; поведінки у конфліктній ситуації; мотивів вибору професії. На запитання, чи враховує персонал слідчого ізолятора у своїй діяльності особливості засуджених, лише 20% респондентів дали стверджувальну відповідь і вказали на особливості ставлення в'язня до свого попереднього становища і те, чим він живе і на що покладає надії. Такий стан справ засвідчує про недостатню обізнаність персоналу із внутрішнім світом ув'язнених, що ускладнює процес ресоціалізації останніх. 30% респондентів вказали, що переживають труднощі через брак психологічних знань про індивідуальні особливості осіб, позбавлених волі. 45% опитаних вважають найбільшою трудностю передбачення і розв'язання конфліктних ситуацій. 10% важко контролювати свої емоції під час взаємодії із засудженими, колегами, а особливо, коли це стосується конфліктних ситуацій. 5% важко організувати себе і діяльність засуджених. Також виникають труднощі у подоланні психологічних бар'єрів у роботі із засудженими (35%).

Для подолання негативної поведінки у конкретного засудженого більшість персоналу СІЗО проводить роз'яснювальну роботу, яка полягає у переконанні, аргументованому впливові на особистість в'язня, що має на меті зміну суджень, ставлення, поведінки. 30% респондентів шукають причину негативної поведінки у конкретного засудженого для вибору відповідного стилю роботи. 15% працівників виправно-трудового закладу намагаються

допомогти засудженому у вирішенні внутрішньоособистісних конфліктів, і подоланні труднощів адаптаційного періоду. Вони допомагають особистісній стабілізації засудженого, реалізації знайдених можливостей виживання, переосмисленню моральних цінностей. Для перевиховання осіб, що відбувають покарання, 60% працівників застосовують пояснення, а особливо пояснення перспективи на майбутнє. Інший поширений метод, який використовує 20% співробітників – це заохочення засуджених. 15% респондентів як засіб стимулювання в'язнів застосовують покарання (позбавлення телефонного дзвінка, штрафи). 10% працівників як метод психологічного впливу використовують переконання. На жаль, для перевиховання засуджених також використовуються погрози (1%), що стає приводом для виникнення конфліктної ситуації із адміністрацією та персоналом.

На запитання “Чи вступаєте Ви у конфлікт із засудженими?” 75% відповіли, що шукають раціонального виходу із напруженої ситуації. 10% персоналу вступають у конфлікт тільки за умов, що він викликаний серйозними причинами, а 10% – для збереження власного авторитету в очах засуджених. Лише 5% намагаються уникати конфліктних ситуацій, оскільки вважають, що зазначений крок нічого не змінить. Працівники Івано-Франківського СІЗО визначили наступні чинники виникнення конфлікту:

- дії, вчинки засуджених, окремих груп, які суперечать нормам моралі, права, груповій думці;
- порушення окремими засудженими або групами режиму;
- відкритий прояв антипатії, упередження в оцінках;
- стихійний злет негативних групових настроїв, які активізують негативно спрямованих засуджених;
- особистісні характеристики окремих засуджених;
- неознаність адміністрації з особистісними характеристиками засудженого, його проблемами;
- невідповідність освіти працівників пенітенціарної установи, недостатній досвід роботи;
- критерії мислення та його рівень (іноді засуджені більш інтелектуально розвинуті і досвідчені, ніж персонал);
- негативна моральна характеристика окремих співробітників;
- застарілі методи діяльності адміністрації і персоналу.

На запитання: “Чим можна зацікавити засудженого?” 50% відповіли, що людину в місці позбавлення волі можна зацікавити участю в гуртках, секціях за інтересом, 30% вказали – корисною справою, 10% – навчанням (особливо, коли мова йде про неповнолітніх засуджених), 2% – помилуванням. На думку 5% респондентів, засуджених можна зацікавити громадським дорученням. Для прикладу, засуджених, які мають асоціальні установки, сильний тип нервової системи, не позбавляти повністю сфери впливу, а спрямовувати їхню активність у соціально-схвалюваному напрямі [5]. 2% персоналу зробили висновок, що осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, неможливо нічим зацікавити. У суспільстві існує упереджене ставлення до засуджених, а згодом – і до осіб, які побували у місцях позбавлення волі. Без

умніву, суспільство має право захистити себе від цих людей, але разом з тим любов'язане потурбуватися про долю злочинців. Працівники пенітенціарних установ стверджують, що хоч засуджені й ізольовані від зовнішнього світу, треба докласти всіх зусиль, щоб зберегти в їх подобі Людину. Адже вони так само, як і люди на волі, мають свої уподобання, захоплення: перегляд телепередач, кінофільмів, читання книг, захоплення музикою, спортом, спілкування з іншими засудженими, родиною. Варто згадати і про шкідливі звички в'язнів, які є частиною кримінальної субкультури і не залишаються поза увагою персоналу. Ознайомлення з інтересами і захопленнями ув'язнених виступає позитивним чинником ресоціалізації й наступної реадaptaції, дозволяє попередити особистісні й поведінкові девіації, залучити ув'язнених до особистісно значущої діяльності, створити умови нагромадження досвіду саморегуляції, а отже, й соціальної адаптації. Загалом, виправлення і перевиховання засуджених – досить складний процес, що характеризується неоднозначними результатами. Робота в даній сфері вимагає координації зусиль всього персоналу (вихователя, психолога, медиків та ін.). Психологічний вплив на засуджених здійснює передусім вихователь, який повинен володіти розвинутою системою методів впливу. Важливим чинником є співпраця із родичами засуджених. Працівники самі заохочують в'язнів до написання листів і побачень із рідними, також звертаються із роз'яснювальною бесідою до родичів, якщо інші методи не дають позитивного результату.

Із персоналом СІЗО адміністрація і практикуючий психолог проводить просвітню роботу, що торкається психолого-педагогічних проблем роботи із засудженими. Зокрема працівників цікавлять наступні теми: “Психологічні засоби впливу на засуджених з метою їх виправлення і перевиховання”, “Роль із групами ризику (важковиховуваними, із суїцидальними тенденціями)”, “Допомога персоналу у подоланні особистісної, професійної кризи (професійна деформація)” та ін.

Ще однією площиною діяльності персоналу СІЗО є співпраця та спілкування зі співробітниками. Найбільш поширеними темами розмов із колегами є професійні проблеми, а на другому плані обговорюються проблеми, що торкаються сім'ї, відпочинку, матеріального забезпечення та в'язниці. 80% працівників визнають, що інколи у них виникають непорозуміння або конфлікти із колегами. 18% зазначили, що ніколи не мають напружених ситуацій на роботі. 2% працівників щодня мають зіткнення із колегами. Труднощі у спілкуванні найчастіше виникають внаслідок розбіжності у думках щодо перевиховання засуджених (50%). Інша частина опитаних вважає, що причиною труднощів у взаєминах з колегами є ігнорування їх особистої позиції (12%). Ще 3% працівників вважають, що в них немає труднощів у спілкуванні в колективі.

Для визначення позиції працівника у ситуації, коли не вдається налагодити взаємодію із колегами, було запропоновано 5 варіантів відповідей. Для досягнення успішного результату і розв'язання напруженої ситуації 70% респондентів намагаються налагодити взаємні стосунки, прийти до спільного вирішення проблеми. 25% обрали стратегію врегулювання розбіжностей

шляхом взаємних поступок. Це конструктивні варіанти вирішення конфлікту, що сприяють прийняттю обґрунтованих рішень і розвитку взаємовідносин, слугують джерелом самовдосконалення і саморозвитку особистості, підвищенню ефективності діяльності. 2% працівників мало цікавить конфліктна ситуація із колегами і вони намагаються уникнути її обговорення. Ще 2% персоналу, навпаки, намагаються диктувати умови, які, на їхню думку, найбільш важливі та актуальні для виходу із проблемної ситуації. 1% опитаних обирає стратегію пристосування до позиції більшості. 17% опитаних завжди знають, яку стратегію поведінки обирати у конфлікті. 12% респондентів визнають, що відчувають деякі труднощі у вираженні власних емоцій. Цілісна картина дослідження колективу працівників СІЗО показує, що хоча діяльність відбувається в умовах постійного напруження, в цілому персоналом намагається знаходити конструктивний вихід із конфліктних ситуацій.

Серед складових, що торкаються професійної діяльності, важливе значення мають мотиви вибору професії та місця роботи. Відомо, що загальні мотиви трудової діяльності реалізуються в конкретних професіях. Свідомий вибір професії відбувається на основі: орієнтації людини на соціальні цінності професії; орієнтації на матеріальні можливості; чітко вираженої інтерес; наявності спонук зовнішнього плану. Вибір майбутнього місця роботи обумовлюється низкою зовнішніх і внутрішніх чинників. До зовнішніх відносять рівень заробітної плати, відповідні соціальні пільги, розташування місця роботи, зручні транспортні сполучення, надійність і престиж, позитивний психологічний клімат в колективі. До внутрішніх чинників відносять стан здоров'я, відповідні здібності, уміння, рівень освіти, схильності та ін. Аналіз відповідей працівників СІЗО вказує, що мотивом вибору професії у пенітенціарній системі була соціальна значимість у 35% випадків, 30% персоналу обрали свою професію, щоб мати можливість допомогти іншим (допомога засудженому розібратися в собі та усвідомити вчинене). 15% опитаних вважають свою професію престижною в суспільстві. Як зазначалося вище, одним із мотивів пошуку місця роботи є наявність соціальних пільг. Такою пільгою в пенітенціарній системі є швидкий пенсійний вік. При обранні своєї професії таким мотивом керувалися 6% респондентів. Інші 6% вибрали роботу із засудженими, бо це є їхньою спеціальністю. 6% працівників вважають основним мотивом вибору професії матеріальні блага, а для 2% опитаних це звичайний збіг обставин.

Відповіді респондентів засвідчили також про недостатнє розуміння значення й сфер діяльності психолога в установах виконання покарань. 90% опитаних вважають зайвим звертатися за консультацією до психолога в разі труднощів, пов'язаних із роботою. Зазначене вимагає від працівників соціально-психологічної служби установи активізації своєї діяльності, що сприятиме підвищенню психологічної компетентності персоналу слідчого ізолятора, попередженню негативних тенденцій їх професійної діяльності.

У процесі забезпечення шляхів оптимізації діяльності працівників пенітенціарних установ відзначимо психопрофілактичний і просвітницький напрями роботи психолога. Робота з персоналом може будуватися у двох

площинах. Перша – ставлення до них як до фахівців. У цьому випадку завдання психолога полягає у тому, щоб поновити їхні психологічні знання і вміння, спонукати до реалізації цих знань у практиці, допомагати у психологізації процесу діяльності, залучати персонал до співробітництва. Друга площина – працівники як безпосередні суб'єкти процесу діяльності. Психолог має стежити за їхнім психологічним станом, навчати саморегуляції, сприяти особистісному зростанню. Традиційними формами роботи психолога є *виступи на нарадах, лекторії*, які мають за мету ознайомити службовців із необхідними знаннями з психології і показати, як їх можна використати на практиці.

Індивідуальні консультації. Вони можуть бути ініційовані як персоналом, так і психологом для спільного розв'язання міжособистісних конфліктних ситуацій, з питань особистісного та професійного зросту тощо. Консультації проходять у формі рекомендацій – як усних, так і письмових. У ході консультування слід актуалізувати ті психологічні поняття, які необхідні для конструктивного вирішення проблеми.

Ознайомлення із новими науковими здобутками з питань психології, педагогіки. Виступам на нарадах та консультаціям мають передувати виставки рекомендованої психологічної літератури з питання, що розглядається. Практикується оформлення постійно діючої виставки нової психологічної та психолого-педагогічної літератури. Якщо такої можливості немає, можна вкладати списки літератури з короткими анотаціями змісту кожного рекомендованого видання й вивішувати ці списки на дошці оголошень.

Психологічне об'єднання (зустрічі за круглим столом). Назва цієї форми роботи умовна. Суть її полягає в тому, що за власним бажанням систематично збираються разом ті працівники, чий інтерес до психології є більш глибоким. Заздалегідь обговорюється і планується тематика цих зустрічей, які мають не лише пізнавальний, а й практичний характер. На таких зборах можна навчати, наприклад, найпростіших методів психодіагностики, проведення нескладних психогімнастичних вправ для персоналу, психологічно соціальної побудови робочого часу, навичок саморегуляції і т. д.

Робота в кімнаті психологічного розвантаження. Кімната психологічного розвантаження створює сприятливі умови для повноцінного проведення з персоналом психогімнастики, релаксації і т. п. Тут можна проводити вивчення методоб'єднань із психології, психологічно-педагогічні консилиуми.

Психологічно-педагогічні консилиуми. Це досить поширена і дійова форма роботи. Консилиум являє собою збори, на яких персонал та інші зацікавлені фахівці дискутують із приводу проблемної, нестандартної чи важкої ситуації. У ході всебічного аналізу ситуації приймається групове рішення та намічаються шляхи розв'язання проблеми. Таким чином, на нарадах і об'єднаннях обговорюються стратегічні напрями роботи, а на психологічно-педагогічному консилиумі – тактичні питання розв'язання конкретних ситуацій. Вибір тих чи інших методів профілактики залежить і від проблемної ситуації і від професійної компетентності працівника психологічної служби. У цій площині значущими постають також особистісні та професійні якості психолога.

Висновки. Визначено особистісні (стресостійкість, coping-якості) і поведінкові (наявність альтернативної діяльності) особливості, що дозволяють працівникам пенітенціарних установ адекватно протистояти ознакам вигорання. Встановлено залежність рівня психічного напруження від віку і досвіду роботи. На початку він завжди високий, що викликано зміною динамічних стереотипів, незнанням специфіки роботи, острахом помилок, недостатнім рівнем ділових якостей. Із накопиченням досвіду виникає новий динамічний стереотип: на нові подразники формується відповідна системна реакція, що зберігає витрати нервової енергії та послаблює напруженість. Для більш ефективної діяльності, забезпечення здорової психологічної атмосфери в колективі необхідно є реалізація психологічного супроводу службової діяльності через періодичне тестування, діагностику соціально-психологічного клімату, вирішення конфліктів, експертно-консультативну роботу з офіцерським складом, контроль адаптації молодих спеціалістів з урахуванням їх індивідуально-психологічних особливостей, надання індивідуальної та групової консультативної і корекційної допомоги. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у виокремленні чинників формування й попередження професійних девіацій працівників пенітенціарної системи.

1. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Издательский Дом “БАХРАХ”, 1998. – 672 с.
2. Розов В.І. Адаптивні антистресові психотехнології: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2005. – 278 с.
3. Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ / Редкол.: В.М.Синьов та ін. – К.: КІВС, “МП Леся”, 2002. – 467 с.
4. Самікіна М., Сулицький В. Синдром вигорання у працівників пенітенціарної системи // Соціальна психологія. – 2004. – №4(6).
5. Федоришин Г.М. Пенітенціарна психологія: Курс лекцій. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 104 с.

The results of empiric research of psychological specific of activity of workers of establishments of implementation of punishment are reflected in the article, grounded directions of its optimization.

Key words: *personality, activity, cooperation, establishment of implementation of punishment, convict, motivation.*

КОМУНІКАТИВНІ БАР'ЄРИ ПРИ ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ СТУДЕНТАМИ ВНЗ НЕІНШОМОВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

У статті особливу увагу звернено на сутність поняття “комунікативний бар'єр”. Розкрито особливості виникнення комунікативних бар'єрів у процесі вивчення іноземної мови.

Ключові слова: *комунікативний бар'єр, спілкування, труднощі спілкування.*

Актуальність проблеми. Сучасному етапу розвитку нашого суспільства притаманне розширення ділових та культурних зв'язків із зарубіжними країнами. Разом із цим зростає потреба в знанні іноземних мов, а звідси – підвищений попит на фахівців, які здатні вільно спілкуватися іноземними мовами. Саме ці зміни вимагають перегляду функціональної структури існуючих методик та розробки нових ефективних підходів до вивчення іноземної мови.

Як свідчить практика, більшість студентів ВНЗ відчуває психологічні труднощі у спілкуванні іноземними мовами, пов'язані з подоланням багатьох проблем – очікуванням невдач, підвищеною тривожністю, скутістю, побоюванням, помилки і т. ін. Труднощі подолання таких бар'єрів, як правило, є наслідком того, що в процесі навчання не приділяється належної уваги психологічній підготовці студентів до комунікації іноземною мовою.

Поняття “психологічного бар'єру”, “комунікативного бар'єру” неодноразово досліджувалось як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі. Розроблено змістовий аспект понять “комунікативний бар'єр”, “психологічний бар'єр” (Г.Андрєєва, Т.Базаров, В.Галигін, Л.Дмитрієва, Л.Новікова, І.Ноліу, Б.Паригін, Н.Подимов, Л.Подлесная, О.Цуканова та ін.); виділено типи психологічних та комунікативних бар'єрів (Г.Гібш, Е.Залюбовська, І.Паригін, М.Форверг) та причини їх виникнення (А.Аронсон, Г.Гібш, В.Бенніс, Е.Залюбовська, Б.Паригін, К.Роджерс, В.Столін, Г.Шепард, М.Форверг та ін.) [5, с.6].

Основні результати. Опрацювання наукової літератури й ознайомлення із проблемою виникнення комунікативних бар'єрів у процесі вивчення іноземної мови привело до висновку: щоб вирішувати проблему подолання цих бар'єрів, потрібно точно знати, які психологічні чинники їх зумовлюють, чітко визначити основний психологічний зміст спілкування іноземною мовою, а відтак, бар'єрів, які виникають у цьому процесі.

Спілкування – складний багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, що породжується потребами у спільній діяльності і включає обмін інформацією, сприймання й розуміння іншої людини, вироблення єдиної стратегії взаємодії, яка спрямована на зміни у стані, поведінці та особистісно-сміслових особливостях партнера [4, с.8].

Зміст та засоби спілкування визначаються насамперед соціальними функціями осіб, що спілкуються, їх статусом у структурі суспільних відносин, належністю до тієї чи іншої спільноти.

Спілкування людей – це, насамперед, процес взаємної активності його суб'єктів, – інформація не тільки передається, а й формується, уточнюється, розвивається. Спілкування як соціально-психологічний процес передбачає встановлення між комунікантами певних взаємин, які складаються в соціумі. Адекватність сприйняття інформації залежить від багатьох факторів, серед яких одним із найважливіших є відсутність у процесі діалогу комунікативних бар'єрів.

Комунікативний бар'єр – це загалом психологічна перешкода на шляху адекватної передачі інформації між комунікантами. Якщо такий бар'єр виникає, то інформація спотворюється або змінюється її зміст.

У психологічній літературі проблема комунікативних бар'єрів у процесі вивчення іноземної мови постає як важливий аспект проблематики навчальних труднощів при вивченні іноземної мови [1, с.74]. Успіх у вивченні іноземної мови залежить не лише від діяльності викладача і студентів, що спрямована на формування і розвиток мовленнєвих умінь і навичок, але й від створення таких психолого-педагогічних умов процесу навчання, коли студент включений в іншомовну діяльність і відчуває задоволення від неї, що є потужним фактором подолання її труднощів.

Навчальні труднощі при вивченні іноземної мови психологи поділяють на внутрішні й зовнішні стосовно суб'єкта, який їх зазнає.

До внутрішніх відносяться особистісні якості суб'єкта, що навчається, насамперед такі, як: агресивність, тривожність, ригідність, напруженість, сором'язливість.

Внутрішні ознаки носять психічний характер і виражаються у формі ускладнень які призводять до специфічно “важкого стану” суб'єкта [2, с.25]. Поняття “важкі стани” включає ряд негативно забарвлених психічних переживань, пов'язаних з ускладненнями в розумовій діяльності. При вивченні іноземної мови такий стан зазвичай проявляється: у вигляді тривожності за необхідності брати активну участь у діалозі; у ригідності при переході до відпрацювання нового мовного зразка; фрустрації при неуспіху, невдалим спробах висловлень або імітації вимови викладачем звуків і фраз; стомленні від напруги мовленнєвих органів і всілякої діяльності, пов'язаної з вивченням іноземної мови [5].

Психічні стани студентів, які є наслідком реакції на навчальну ситуацію, у свою чергу, впливають на подальший перебіг їх навчальної діяльності. Вони можуть або сприяти подоланню навчальних труднощів, або ускладнювати цей процес.

Особливо впливовим психічним станом, зумовленим навчальними труднощами, є стан психічної напруженості, розумової діяльності [5, с.32]. Це особлива форма напруженості, характерна тільки для розумової діяльності, тимчасовий психічний стан, в якому на перший план виступає інтелектуальна сторона. Вона характеризується: по-перше, усвідомленням

труднощів, по-друге, мобілізацією розумових сил для вирішення навчальних завдань. Наші спостереження показують, що на заняттях з іноземної мови такий стан виникає досить часто, в результаті напруженої мовної діяльності. Він зазвичай ускладнюється інтенсивним афективним напруженням.

Зовнішні ознаки такого роду труднощів може бачити викладач, будь-який спостерігач навчального процесу, тому що до них відноситься все те, що свідчить про порушення його нормального перебігу: нерозуміння учнями навчального завдання, невміння виконувати необхідні дії для оволодіння тією чи іншою частиною навчального матеріалу, мовленнєвими навичками, низький рівень активності учнів на уроках; неконструктивний характер питань до викладача щодо змісту матеріалу, який вивчається, або до формальних елементів навчальної роботи. Наприклад, учень запитує, як буде мовою, що вивчається, те чи інше слово, яке він має знати, або ставить “відволікаючі” питання, які не стосуються процесу навчання.

Про труднощі сигналізує насамперед інтонаційна невиразність мовлення, неправильний розподіл пауз у мовленнєвому потоці. Виразно відчувається, що студент говорить, не розуміючи належним чином змісту свого мовлення. До показників труднощів також відносяться: відмови від відповідей або виконання вправ, наявність помилок, їхній грубий характер, безглузді відповіді [5, с.35].

На основі наведеної класифікації труднощів, які виникають у процесі спілкування іноземною мовою, комунікативні бар'єри поділяють на зовнішні та внутрішні.

Зовнішні бар'єри зумовлені факторами соціального характеру: прогалинами у навчанні та вихованні, несприятливими умовами спілкування, невдалим досвідом емоційних та соціальних контактів, пов'язаних із вивченням іноземної мови тощо.

Внутрішні бар'єри проявляються у високому рівні ситуативної тривожності.

Між зовнішніми та внутрішніми бар'єрами існує щільний взаємозв'язок. Відображаючись у психіці, зовнішні бар'єри трансформуються у внутрішні. Спочатку – на емоційно-чуттєвому рівні, а згодом – на когнітивно-пізнавальному.

Виділені ознаки й особливості труднощів і бар'єрів є орієнтиром при виявленні їх у студентів в процесі вивчення ними іноземної мови.

Комунікативні бар'єри поділяють також за ступенем блокування: абсолютним та відносним.

“Абсолютний” комунікативний бар'єр цілковито блокує спілкування. Це, насамперед, зумовлено психологічним станом та індивідуальними особливостями студента.

“Відносний” комунікативний бар'єр ускладнює спілкування, знижує його ефективність, але не блокує його цілком. Він зумовлений ступенем готовності та мовними навичками спілкування іноземною мовою [5, с.29].

Комунікативні бар'єри долаються за допомогою методично правильного навчання. Наші спостереження показали, що методично хибне вивчення

іноземної мови сприяє утворенню й зміцненню комунікативних бар'єрів. Основою подолання мовних бар'єрів є використання спеціально розроблених прийомів навчання, спрямованих на створення позитивного психологічного мікроклімату й розробка спеціальних вправ і завдань, спрямованих на розвиток вільного мовлення іноземною мовою [3].

Дослідники виділяють такі комунікативні бар'єри, що виникають в іноземномовній комунікації:

- Індивідуально-психологічний – визначається розходженнями в темпераменті, інтелекті, поведінці, емоційній стійкості, контактності, комунікативності та ін.

- Інтелектуальний – виникає через розходження в рівні інтелекту, глибині передбачення й розуміння ситуацій і потреб.

- Ригіднісний – характеризується відсутністю гнучкості внутрішніх устоновок, ускладненістю перебудови сприйняття, системи мотивів, емоційних відгуків в обстановці, що змінюється.

- Емоційний – визначається розходженнями в емоційних станах.

- Бар'єр нерозуміння мовлення – проявляється в невмінні слухати й сприймати інформацію незалежно від того, хто її передає.

- Фонетичний бар'єр – має місце при спілкуванні чужою мовою, при розмові людей, що мають різний рівень розвитку й оволодіння мовленням, при використанні незнайомих жестів; семантичний – має місце, коли зміст, переданий словами, незрозумілий для слухаючих через багатозначність слів, існування професійних, наукових, студентського жаргонів.

- Стилістичний – виникає при грубих порушеннях граматичних і стилістичних мовних норм і визначається різницею стилю подачі інформації, тобто різними прийомами використання засобів мови для вираження думок.

- Інформаційний – виникає при несвоечасній передачі й одержанні інформації, її недостатності, швидкості передачі, нехтування психофізіологічними особливостями учасників комунікації (нервової системи, типів темпераменту й мислення, ерудиції).

- Особистісний – характеризується зневірою у власних силах, лінню, байдужістю до успіху, відсутністю уяви, почуття гумору, інерційністю мислення.

- Мотиваційний – утворюється в результаті відсутності потреб у вивченні того чи іншого предмета в силу об'єктивних і суб'єктивних причин.

- Пізнавальний – визначається труднощами розуміння, усвідомлення засвоєння, відтворення й продуктивного використання різних фрагментів навчального матеріалу в силу різних причин, що включають нехтування особливостями сприйняття (бар'єри слухання), уваги, пам'яті, мислення, гостроти зору (бар'єри візуального сприйняття інформації), розуміння й засвоєння навчального матеріалу (бар'єри розуміння тексту).

- Адаптаційного періоду – виникає в ситуаціях, коли студент у силу об'єктивних і суб'єктивних причин ще не в змозі оцінити й упоратися з тією діяльністю, в яку він залучений.

Висновки. Таким чином, студенти немовних факультетів у процесі вивчення іноземної мови часто перебувають у несприятливому психологічному стані, що впливає з різноманітних проявів дискомфорту, які свідчать про наявність комунікативних бар'єрів. Вони проявляються у вигляді зовнішніх і внутрішніх ознак тривожності й ефективного спілкування, що призводить до блокування когнітивно-пізнавальних процесів, причини якого зумовлені недостатньою вмотивованістю навчання, неадекватною самооцінкою, несприятливою психологічною атмосферою й відсутністю навичок, необхідних для реалізації процесу спілкування.

Грунтовне дослідження проблеми виникнення комунікативних бар'єрів при вивченні іноземної мови дає можливість викладачеві створити в групі такий емоційний клімат, таку обстановку, яка б перешкоджала виникненню в студентів стану емоційної напруженості й, навпаки, стимулювала б до виникнення оперативної напруженості [3, 2].

Вирішення проблеми виникнення комунікативних бар'єрів та шляхів ефективного їх подолання допоможе в якісному оволодінні іноземною мовою і належному її застосуванні в професійній діяльності.

1. Аронина Л.И. Выявление учебных трудностей у учащихся первого года обучения, изучающих английский язык: Дисс. канд. ... психол. наук: 19.00.07. – М., 1990. – 195 с.

2. Вербицкая Т.И. Педагогические условия преодоления психологических барьеров в процессе обучения иностранному языку: Дис. ... канд. педагог. наук: 13.00.08, Калининградский Государственный Университет. – 2003. – 198 с.

3. Дадаян Э.Г. Коммуникативный барьер и некоторые причины его происхождения / Лемпертовские чтения 7 / Пятигорск, Россия.

4. Паригин Б.Д. Проблема опосредованности в социальной психологии // Методические проблемы в социальной психологии / Под ред. Е.В.Шороховой. – М.: Наука, 1975. – С.31–34.

5. Яковлева Н.В. Психолого-педагогические условия преодоления коммуникативных барьеров в процессе изучения иностранного языка: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Национальный педагогический ун-т им. М.П.Драгоманова. – К., 2003. – 202 с.

Communicative barriers in the process of foreign language learning by the students of non-linguistic departments at High Educational Establishments.

The idea and types of communicative barriers are described in the article. Special attention is paid to the problem of the peculiarities of the communicative barriers in the process of English language learning.

Key words: *communicative barrier, communication, difficulties in communication.*

МІСЦЕ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Стаття присвячена проблемі взаємин викладачів і студентів педагогічного навчального закладу. Розкрито суть і зміст, обґрунтовано структуру й емпіричні показники стосунків у системі "студент – викладач". Показано місце й роль взаємин у цілісному педагогічному процесі педагогічного закладу, проаналізовані механізми їх впливу на пізнавальну активність, самооцінку майбутніх учителів.

Ключові слова: ідентифікація, взаємини, неформальна соціалізація, професійна ідентичність, коефіцієнт тотожності, "Я-концепція" студента.

Постановка проблеми. "Виховна сила виливається тільки з живого джерела людської особистості" (К.Д.Ушинський), а тому незаперечним і благодійний вплив високорозвинутої особи викладача на формування особистості студента. Саме взаємини системи "студент – викладач" є тією соціально-психологічною цариною, де чи не вперше розгортається професійне самоствердження майбутнього вчителя, формується професійна самосвідомість, закладається модель професійної поведінки й діяльності фахівця.

Процес соціалізації особистості майбутнього вчителя розпочинається задовго до його вступу до педагогічного навчального закладу і продовжується під час навчання як у формі цілеспрямованого впливу, так і нерегульованої взаємодії із соціально-професійним середовищем. Започатковується професійно-рольова ідентифікація студента, яка сучасною психологією розглядається саме як один із найважливіших механізмів соціалізації. Вона пов'язана, насамперед, із прийняттям студентом нової соціально-рольової позиції майбутнього педагога, формуванням соціально-професійного аспекту його "Я-концепції", інтеріоризацією гуманістичних цінностей, виробленням відповідних професійно-педагогічних настанов. Особливо важливим це є для студентів педагогічного коледжу, оскільки у віковій психології вік від 15 до 25 років розглядається як етап набуття конкретної професійної ідентичності [2, с.715], коли людина вибирає професію і розпочинає своє підготовку до неї, набуває певного професійно-трудового досвіду, що допомагає їй зробити вибір і розпочати кар'єру.

Мета повідомлення: розкрити зміст, структуру й емпіричні показники стосунків у системі "студент – викладач"; визначити місце і роль взаємин у цілісному педагогічному процесі педагогічного закладу; проаналізувати механізми їх впливу на пізнавальну активність, самооцінку майбутніх учителів.

Професійна підготовка майбутнього вчителя полягає не лише в опануванні ним професійно-необхідними знаннями, уміннями і навичками, які

передбачені навчальними планами і програмами, у ході здійснення навчального процесу чи під час проходження педагогічної практики. На професійно-рольових настановах, нормах й очікуваннях студентів позначаються й інші чинники, які нерідко є прихованими і через це некерованими. Соціально-професійний досвід засвоюється майбутнім педагогом не лише через логіку науки і зміст відповідної навчальної дисципліни, завдяки тій професійно-науковій інформації, яка повідомляється викладачами вузу на лекціях чи семінарських заняттях, або в процесі самостійної навчальної роботи. Майбутній учитель набуває своєї професійної ідентичності, збагачує і коригує (нерідко підсвідомо) власне уявлення про модель педагогічної діяльності і через відображення професійних дій і вчинків, поведінки викладачів у неробітці дидактико-педагогічної взаємодії з ними: стиль педагогічного спілкування викладача, манери його професійної поведінки, прояс особистісних і професійних якостей тощо. Усе це може впливати на розширення когнітивної основи соціально-професійного аспекту "Образу-Я", коригуючи і трансформуючи уявлення студента про себе як майбутнього педагога. Через це керівництво процесом професійної підготовки майбутнього вчителя має уважати і на повсякденне включення спостереження студента за реалізацією викладачами педагогічного навчального закладу певної моделі професійної поведінки, яке відбувається під час взаємин із ними.

Неформальна соціалізація здійснює настільки глибокий вплив, що нерідко зумовлює свідомий вибір професійної кар'єри [2, с.720], що позначається, зокрема, на ідентифікації майбутнього вчителя.

Ті зміни, які відбуваються в системі ціннісних орієнтацій, спрямованості особистості, "Я-концепції" студентів протягом навчання їх у педагогічному навчальному закладі, для більшості із них є більш значущі, ніж просто рівень їх професійної проінформованості, методичної підготовленості чи широти загального кругозору. Через це в педагогічній освіті єдино прийнятливим може бути лише суб'єкт-суб'єктивний підхід, який означає, що процес соціалізації особистості майбутнього вчителя (її формальний і неформальний аспекти) має відбуватися насамперед під час розвивальної взаємодії в системі "студент-викладач". Ідентифікація студента з викладачем допомагає йому набутти професійної ідентичності: зміцнити професійно-педагогічну спрямованість, скоригувати "Образ-Я", підвищити професійну самооцінку, інтеріоризувати професійно-рольові цінності й узгодити їх зі структурою власного "Я". Особливо важливе значення мають взаємини студента з викладачами для формування гуманістичних орієнтацій і способів поведінки майбутнього вчителя, зокрема альтруїстичних почуттів і відношень особистості, почуття власної гідності і прийняття самоцінності іншої людини, педагогічного оптимізму і співчуття, розуміння дитини, здатності відгукнутися на її проблеми й радощі та бути готовим надати їй своєчасну допомогу й підтримку.

Водночас можливість ідентифікації студента з викладачем слід розглядати у зв'язку з системою "взаємних оцінних ставлень" [1], які складаються між ними. Своєрідним "каталізатором" цього процесу є авторитетність викла-

дача, його високий ступінь значущості (референтності) як особистості, так і носія професійно-педагогічних цінностей.

Обстеження більше 300 студентів педагогічного коледжу за допомогою модифікованого варіанта інтерперсональної методики Т.Ліри [3] дало змогу не лише об'єктивізувати когнітивний зміст "Образу-Я" студента, а й виявити деякий механізм ідентифікації його з викладачем, який оцінюється ним як "симпатичний" чи "антипатичний". Ми не ставили перед собою завдання виявити причини поділу студентами викладачів за цією ознакою, проте виходили з припущення, що в такий спосіб вони виражали ступінь своєї емоційної близькості, прихильності їх з об'єктом соціально-перцептивної оцінки.

Для визначення ступеня ідентифікації вираховується коефіцієнт тотожності, нульовий показник якого означає повне співпадання формально узагальненого мірила "Образу-Я" студента з відповідними характеристиками викладача.

Результати обстеження засвідчують, що за індексом "домінування" помітні суттєві відмінності модальності "Я-реальне" студента як з характеристикою "симпатичного" викладача. Коефіцієнт тотожності з "антипатичним" викладачем навіть вищий, що може бути результатом як механізму психологічного захисту від власних негативних намірів, імпульсів, ідей. Натомість високий коефіцієнт тотожності "Я-ідеальне" – "він – викладач симпатичний" скоріше засвідчує про особистісну значущість фактору домінування як однієї із професійно-рольових настанов і особистісних якостей педагога. Водночас виявлено суттєві відмінності в ступені ідентифікації студента з викладачами за індексом "доброзичливість". Високий коефіцієнт тотожності модальності "Я-реальне" за даною ознакою з характеристикою викладача "антипатичного", мабуть, засвідчує про усвідомлення студентами такого власного недоліку, як недостатня гуманістична спрямованість. Це підтверджує і високий коефіцієнт тотожності модальності "Я-ідеальне" з характеристикою "симпатичного" викладача і, навпаки, суттєва розбіжність з характеристикою "антипатичного". Отже, якщо одним із проявів фактору домінування взяти "вимогливість педагога", а доброзичливість – "повага до особистості", то можна вважати, що студентами – майбутніми вчителями внутрішньо приймається педагогічний принцип А.С.Макаренка "...Якомога більше вимогливості до людини, але разом з тим і якомога більше поваги до неї".

Аналіз конструктів "Образу-Я" студентів показує, що значно більше їх застосовується і для характеристики викладача "симпатичного" (47,5% співпадань), ніж викладача "антипатичного" (лише 21,4% співпадань). Разом із тим, більшість характеристик "антипатичного" викладача не затребувані для оцінки власного "Образу-Я".

"Я-концепція" студента – майбутнього вчителя розглядається дослідниками [4] і як результат, і як умова функціонування його взаємин з викладачами. Через це вбачається, що через механізм оптимізації міжособистісних взаємин у системі "студент – викладач" може ефективно впливати (усвідо-

влено позитивно) на формування особистості майбутнього вчителя, зокрема на його професійну ідентичність.

Одним зі шляхів оптимізації взаємин у системі "студент – викладач" є вибір таких способів дидактико-педагогічної взаємодії у процесі розв'язання навчально-педагогічних задач, які б вирішували внутрішні суперечливості навчальної діяльності і наближували майбутніх учителів до реалізації педагогічних функцій, які важливі для їх майбутньої педагогічної діяльності. Менш усього, на наш погляд, цьому сприяє традиційна (інформаційна) модель навчання, за якою навчальний матеріал загалом подається в готовому вигляді або через пояснення його викладачем на занятті, або через самостійне опрацювання обов'язкових джерел інформації: опанований матеріал відтворюється студентами на наступному чи підсумковому занятті й оцінюється викладачем; має місце тверда регламентація змісту, темпу, методів і організаційних форм навчання тощо. При цьому майбутній учитель перебуває в позиції "учня" практично протягом усього періоду навчання, за винятком тієї педагогічної практики, коли він змушений самостійно реалізувати ті педагогічні функції, які фактично до цього цілеспрямовано не розвивалися і не затребувалися від нього.

Висновки. Отже, головним завданням процесу підготовки майбутнього вчителя з погляду на його особистісне зростання має бути забезпечення організаційних умов для створення сприятливого соціально-психологічного клімату в педагогічному навчальному закладі, за якого студенти і викладачі залучаються в єдиний процес спільної навчально-педагогічної діяльності на основі принципів демократизації міжособистісних взаємин, творчої активності і професійно-особистісного самоствердження.

1. Власенко В.В. Вчителі-учні: психологія взаємних оцінних ставлень. – К., 1995.
2. Крайг Г. Психологія розвитку. – С.-Пб.: 2000.
3. Собчик Л.Н. Диагностика межличностных отношений (модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т.Лири): Метод. руководство. – М., 1990.
4. Юрченко В. Вплив взаємин між студентами і викладачами на "Я-концепцію" майбутнього вчителя // Освіта і управління. – 1997. – №1. – С.119–123.

Research is devoted to a problem of mutual relations of teachers and students of a pedagogical educational institution. The essence and the contents are revealed, structure and empirical parameters of relations in system "the student – the teacher" is proven. The place and a role of mutual relation in complete pedagogical process of pedagogical college is shown, mechanisms of their influence on professional-role identification, cognitive activity, a self-estimation of the future teachers are analyzed.

Key words: mutual relation of teachers and students, the psychological competence, social perception, the mutual attitude, professional-role identification, optimization of the mutual relation, personal growth.

МОВНИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Мовна політика є важливим чинником у сучасному державотворчому процесі національного самоствердження та національної культури відродження.

Лише українська мова в державі Україна може мати статус державної мови. Мовна свобода – це велике благо та вершинний здобуток цивілізації, а двомовність – чинник інтелектуального збагачення і духовного розкріпачення. Відстоювання мовного суверенітету України повинне відбуватись не на майданах чи в державних установах, а у всебічному науковому аналізі мовної ситуації і мовних мотивацій, а також через розширення освітньої мережі для бажаних оволодіти українською мовою.

Ключові слова: мова, нація, держава, культура, двокультурність, двомовність, народ, культура мови, мовна політика, українська мова, російська мова, національна свідомість, націоналізм.

Коли в 1990-му студенти виходили на голодування, навіть найбільш радикали не могли передбачити, що через рік вони житимуть у незалежній Україні. Тоді про незалежність говорили як про далеку стратегічну мету. Жовтень 1990 року став справжнім шоком для тогочасної влади. Виходячи на площу Жовтневої революції (нині – майдан Незалежності), організатори студентського голодування, вочевидь, і самі не розраховували на такий результат. До кількох десятків голодуючих за лічені дні приєдналися декілька сотень студентів. Усі провідні вузи столиці оголосили страйк, а на підтримку своїх колег на демонстрації вийшли навіть учні ПТУ. При здійсненні цієї акції громадянської непокорі в суспільстві, яке до того часу не мало досвіду проведення подібних заходів, найбільш важливим виявився психологічний ефект – громадяни побачили, що владу можна перемагати, що народ, який довгий час перебував у становищі “зрабованої” нації, здатен захистити свій власний вибір. Як зазначав свого часу Микола Міхновський, кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену змогу усестороннього розвитку духовного, і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнародних відносин [4].

Актуальність даної роботи полягає в тому, що на сьогоднішній день дуже гостро постало питання врегулювання відносин між україномовним і російськомовним населенням країни в нелегкий період виходу України з колоніальної залежності, в період розбудови нової незалежної самостійної

держави. Неабияких зусиль потребує вирішення питання мовної політики, що є вкрай важливим чинником у сучасному державотворчому процесі національного самоствердження та національно-культурного відродження. Ніяка інша мова, крім української, в Державі УКРАЇНА не може мати статус державної мови.

Сьогодні Україна твердо стоїть на шляху інтеграції до Європейського Союзу, до європейського рівня життя, європейської освіти. Ніхто і не сподівався, що цей шлях буде легким. Багатьом європейським країнам, які зараз мають високий рівень життя, економічну та політичну стабільність, знадобилося не одне століття для досягнення цих показників. Процес становлення незалежної Української держави, демократизація суспільства потребують детального аналізу не тільки тих подій і процесів, що відбувалися в останній період, починаючи з 1990 року, а й нових методів дослідження етнонаціональної моделі розвитку такого багатоскладового суспільства, яким є Україна. “Місце України особливе: дві мови – українська і російська, дві релігії – Рима і Москви, дві економіки – села і міста, дві орієнтації – на Захід і на Схід” [9]. Враховуючи специфічне географічне положення та складну політичну ситуацію, коли Україна опинилася на межі культур та світів, між Заходом і Сходом, що у всі віки спричиняло сильний тиск на Україну та приводило до міжконфесійних конфліктів, розколу українського суспільства, потрібно приймати всі можливі заходи для реалізації колосального ресурсу державотворення та збереження своєї самобутності та культурного потенціалу. За визначенням Володимира Винниченка “Найбільшим лихом української нації в усій її трагічній історії було й є її прекрасна територія, родюча земля, багатства вод і землі, м’який, теплий, здоровий клімат...” [2]. Та, незважаючи на те, що Україна й досі залишається рубіжною державою, що тривале протистояння Заходу і Сходу привело до формування двокультурності та двомовності, необхідно визнавати, що ці явища можуть бути позитивними тільки тоді, коли в країні переважатимуть ознаки титульної нації, навколо якої об’єднуються всі верстви населення за принциповими питаннями з обов’язковим урахуванням культурно-історичних особливостей регіонів.

Соціолінгвісти констатують, що сформована впродовж століть російськомовна атмосфера наших міст породжує ефект мовного диктату середовища: саме вона “зробила російську мову мовою пристосування, а українську – мовою протистояння” [3]. Звідси своєрідний “страх перед мовою і за мову” як психоконтекст сучасного українця, зворотним боком якого є істеричне мовне місонерство” [1].

Мовна свобода – величне благо, один із вершинних здобутків цивілізації. Адже вільне володіння і часте користування другою мовою не обмежує людину, не знижує рівень її патріотизму. Двомовність – чинник інтелектуального збагачення і духовного розкріпачення. Одномовне середовище звужує світогляд, перешкоджає об’ємному сприйняттю фарб сучасного світу. Вершинні здобутки української культури – твори Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки – були б немислимі без оволодіння геніями укра-

їнського слова багатствами світової культури: російська, німецька та інші мови відкривали їм вікно у світ. Двокультурність і двомовність виконують ще одну важливу функцію – вони допомагають позбутися міфічних комплексів національної мегаломанії, психологічного нарцисизму. Ознайомлення з надбаннями іншої культури робить людину більш толерантною й більш сприйнятливою до загальнолюдських цінностей. Очевидно, що в інтелектуальному змаганні людина, яка володіє кількома мовами і завдяки цьому вільно орієнтується в Інтернеті, в масиві іншомовної літератури, завжди має переваги порівняно з орієнтованою на одномовність.

Та не можна не бачити у цьому процесі небезпеки для подальшого розвитку на території України української мови як державної. Близькість української і російської мов постійно загрожує розмиванням межі культурних мутацій – всім тим, що фахівці називають піджинізацією (від pidgin English – спрощеного гібридного варіанта англійської мови). Проблема суржику у мовному просторі України – одна з найгостріших. Близькість обох мов здавна породжувала мовні сурогати, а ситуація в багатьох міських школах, де учні розмовляють між собою російською, а вчаться писати українською, здатна стимулювати напівграмотність значної її частини. Проблема двомовності – це не стільки проблема вільного вибору, скільки спадок минулого. Українська культура тривалий час сприймалася як дочірня щодо російської і була такою, оскільки аж до кінця XIX ст. творилася, за нечисленними винятками, російською мовою. Офіційне невизнання українського етносу і української мови в Російській імперії, пригнічення української національної свідомості примушувало українців обґрунтовувати своє право на рідну мову упродовж десятиліть в умовах шаленого несприйняття всього українського у широких колах російського суспільства, в українській національній ідеї постійно був присутній присмак оборонності. Інтелектуальне українсько-російське протистояння з емоційними зривами з обох боків було звичним тлом українського життя. Впродовж століть російська мова в Україні виконувала не лише інформаційну й комунікативну, а й суто політичну та ідеологічну функції, виступаючи знаряддям панування російського етносу і засобом ізоляції України від решти світу. Російська мовна експансія підтримувала в суспільстві ставлення до української мови як до мови другої, так званої “сільської” мови. Інтенсивним був процес активізації російської термінопрактики, що призводило до втрати власної шкали соціальних цінностей у мові і мисленні. Подолання своєрідної псевдолінгвістичної фаховості у суспільстві, де мало не кожний вважає себе компетентним у питаннях мови, повинно відбуватися за активної участі держави і фахової допомоги політологів.

За такою допомогою свого часу було направлено звернення Б.Олійника до Президента, Прем'єра і Голови Верховної Ради України з рішучою вимогою – створити Комітет захисту української мови [7]. Кожна мова, як стверджує Б.Олійник, має свій темпоритм розвитку. І змінюється він природним чином, а не авторитарним шляхом. Мовна політика – це насамперед турбота про культуру мови, у чомусь істотно відмінну від побутової культури

мовлення. Боротьба з канцеляризмами, варваризмами і жаргонізмами – справа потрібна, але стократ потрібніший науковий аналіз того, який зміст вкладається в поняття “духовність”, “культура”, що країна читає, якою мовою, які цінності для неї пріоритетні.

На жаль, в Україні мовне питання використовують для політизації і тому воно з'являється на поверхні щоразу, коли певні політичні сили намагаються відвернути суспільну увагу від більш насущних проблем. Нагнітання пристрастей навколо двомовності створює викривлений політичний простір, збільшує потенціал етноконфліктності. Небезпеки, які з цього випливають, легко оцінити, зважаючи на той факт, що “мовна карта” в Україні має і власний геополітичний вимір, пов'язаний з її використанням в якості додаткового засобу “прив'язки” України до Росії.

Сталося так, що на початок XX ст. міське населення у підросійській Україні фактично змиралося із кризовим станом національної самоідентифікації, і тільки відчайдушні зусилля справжніх інтелектуалів підтримували вогник українського самоствердження. Політика формування в Російській імперії (і в її наступнику – Радянському Союзі) “общерусского” культурного простору експлуатувала великі комунікативні й пізнавальні можливості російської мови, яка синтезувала церковнослов'янський книжний і народний мовні шари і входила до кола розвинутих мов тогочасного світу. Можливості української мови були незрівнянно меншими.

Доктор філологічних наук Микола Тимошик в Передньому слові до історико-біографічного нарису “Історія Української Літературної Мови” І.Огієнка, твори якого за радянських часів вважалися особливо крамольними, пише, що в цьому нарисі автор в історичному розрізі, доступно і переконливо показав усьому світові той воістину тернистий шлях, яким пройшла українська мова в умовах століть заборон, утисків і обмежень, дослідив феномен незнищенності її як “душі нації”, “найціннішого скарбу” народу. Національне прозріння й самоусвідомлення себе як сина великого, талановитого, але бездержавного народу почалося в Івана Огієнка з відчуття болю за несправедливо тяжку долю рідної мови, якій випало пройти воістину тяжкий хресний шлях, але не загинути, не розчинитися серед інших, сильніших мов завдяки обороні її в усі часи кращими національними провідниками. Водночас автор переконливо спростував необґрунтовані теорії щодо “ісконного єдінства руських наречій” і спільної мовної коліски для української, білоруської та російської мов. На основі глибоко аргументованих наукових досліджень він довів окремішність, самобутність української мови, спростував лженауковість поглядів деяких учених на неї як на чиесь “наріччя” [9].

В усьому світі цивілізовані люди користуються кількома мовами, не нехтують користуватися надбанням культури інших народів, але завжди пам'ятають і рідну мову, і культуру свого народу. Україна має свою історію, свою власну культуру, свою мову і свої національні та мовні традиції. І не варто перетворювати питання про українську мову з культурно-філологічного на політичне, як це роблять окремі політичні діячі, особливо напередодні виборів з метою здобуття дешевої популярності та впливу при голосуванні на

окремі верстви електорату. Адже мова є обов'язковою умовою формування і прояву національної свідомості, незмінним та вирішальним чинником, який впливає на культурний рівень нації.

Нація [8] – історичний тип етносу, що представляє собою соціально-економічну і духовну спільність людей з певною психологією і самосвідомістю, складається й відтворюється на основі спільності території, економічних зв'язків, мови, деяких особливостей культури, психологічного складу й етнічної самосвідомості. Головна мета національного виховання на сучасному етапі – передання молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності.

І особистість, і народ утворюють єдине ціле зі своїм неповторним світом. І стрижнем цього світу є ментальність етнічна, яка, перш за все, сприяє неповторності, виживанню, прогресивному розвитку як народу, так і особистості. Відображає взаємодію і взаємовплив етносу і особистості, особистості і народу.

Національна свідомість базується на таких внутрішніх етнопсихологічних особливостях українського народу як філогенетична спадковість, яка проявляється в індивідуалізмі, перевазі емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом; об'єм і глибина життєвого досвіду – індивідуальної культури, підготовленості як результату процесу навчання; рівень самоактуалізації, особливості розвитку окремих психічних процесів або психічних функцій. Серед зовнішніх чинників можна виокремити традиції родини і саме поведінкові моделі родинних стосунків, особливості світосприйняття, рольовий поділ обов'язково виявляється в професійній, сімейно-побутовій, особистісній сферах людини; взаємодія індивіда з референтною групою: в референтній групі процес нагромадження культурно-історичних цінностей збагачується внеском кожної окремої індивідуальності, – з одного боку, задоволенням соціальної потреби у визнанні, самовизначенні, самоутвердженні індивіда – з другого.

Формування національної свідомості відбувається в соціальному середовищі, яке включає комплекс нормативних (правових, моральних, естетичних) цінностей як формальних, так і неформальних, на всіх рівнях соціальної ієрархії: контактних груп, організацій, соціальних інституцій держави і держави в цілому, які регулюють взаємовідносини суб'єктів.

Позитивне чи негативне ставлення до іншої нації залежить від реальних взаємовідносин між ними – конфліктних чи дружніх. Інтенсивне спілкування з іншими етнічними групами, якщо воно не має конфліктного характеру, ліквідує обмеженість етноцентричного погляду на світ і на всі інші народи та дає змогу краще зрозуміти як свою, так й іншу культуру, сприяє зближенню народів.

А коли народи не співпрацюють, а ворогують один з одним, етноцентризм призводить до націоналізму. Термін “націоналізм” запозичений із французької мови. Для більшості слов'янських народів націоналізм – це система поглядів, відчуттів практичних дій, сутністю яких є ствердження своєї національної виключності, національного відособлення і самототож-

ності, які поєднуються зі зменшенням або навіть ігноруванням гідності інших народів. Націоналізм – це є ідеологія, суспільна психологія, політика й суспільна практика, сутністю яких є ідеї національної винятковості, відособленості, зневаги й недовіри до інших націй і народностей [8].

Українці завжди відзначалися толерантністю у відносинах з представниками інших народів, націй, етносів. Вони ніколи не нав'язували ані свої культурні традиції, ані свою мовну політику в інших державах. Так сталося, що в спадок від Радянського Союзу Україна отримала дуже високий відсоток “зросійщеного” населення в південних і східних регіонах, потребує спеціальних заходів, спрямованих на захист українських духовних цінностей, насамперед мови. Але будь-який крок, спрямований на подальше утвердження української мови, сприймається зрусифікованими політичними діячами як прояв націоналізму, шовінізму та примусової політики українізації, що загрожує правам людини. Відстоювання мовного суверенітету України повинне відбуватися не на майданах чи в державних установах, де інколи закликають “думати по-українськи”, а спілкуються “ворожою” російською мовою, не в закликах до патріотизму, не в емоційному тиску, а у всебічному науковому аналізі мовної ситуації і мовних мотивацій та у координуванні гуманітарної політики у напрямі відмови від моноцентризму і пропаганди цінностей мультикультуралізму. Подолання асиметрії в українському білінгвізмі можливе через розширення освітньої мережі для бажаючих оволодіти українською мовою [8].

Виконання цих та багатьох інших важливих функцій в процесі виховання молодого покоління та формування у нього патріотизму, національної свідомості, громадянської активності, підготовки молоді до здійснення соціальних та професійних функцій великою мірою покладається на освіту. Освіта [8] – духовне обличчя людини, яке складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її культурного кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування обличчя людини. При цьому головним є не обсяг знань, а поєднання останніх з особистісними якостями, вмінням самостійно розпоряджатися своїми знаннями. За визначенням, ухваленим ХХ сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, під освітою розуміють процес і наслідок удосконалення здібностей і поведінки особистості, при якому вона набуває соціальної зрілості та індивідуального зростання. В освіті завжди є як формальний аспект, тобто духовна діяльність, так і матеріальний аспект, тобто зміст освіти.

Перегортаючи сторінки нашої історії, неважко переконатися в тому, що українському народові завжди був притаманний високий рівень освіченості. За останній час система вищої освіти в Україні зазнала суттєвих змін. Ці зміни стосуються не тільки якості викладання, але й структурних змін щодо саме вищих навчальних закладів. З одного боку, з'явилося багато нових комерційних ВНЗ, в яких кожен бажаючий може отримати вищу освіту за визначену плату, з іншого – набагато скоротилась кількість бюджетних місць в державних навчальних закладах. Останнім часом спостерігається відтік інтелектуального потенціалу за рубіж. Цей недолік може бути поповнений за

рахунок молодого покоління, на яке державою покладаються великі надії, тому що воно здатне вивести країну з економічної кризи, перебороти економічну нестабільність. Загальна позитивна оцінка молоддю ролі вищої освіти припускає селективний підхід. Вибір ВНЗ та спеціальності визначається тим, наскільки необхідна майбутня професія для суспільства. У деяких випадках молодь орієнтована на продовження освіти, її розширення. При цьому освіта має не лише знайомити з культурними нормами, цінностями соціальними ролями, а й сприяти їхній інтернаціоналізації, соціальній інтеграції, відтворенню певного способу життя, підвищенню рівня культури та формування системи якостей, об'єднуючи представників різних соціальних груп та стимулюючи їхні спільні дії.

Придїляючи увагу вихованню студентської молоді, різнобічності її інтересів, збагаченню інтелекту, вихованню громадянських рис, почуття гідності та професійної впевненості, необхідно постійно вдосконалювати систему виховної роботи, складовими частинами якої є: виховання в процесі навчання, демократизація навчального процесу, організація дозвілля, участь в культурно-освітніх заходах міського, всеукраїнського та міжнародного рівня, діяльність студентських та спортивних клубів. А основними показниками рівня загального та національного виховання мають стати культура поведінки, громадянська активність, сформованість наукового світогляду, ставлення до навчання, прилучення до національної та світової культури, мистецтва, літератури, а також суспільна дисципліна, відповідальність перед суспільством, патріотизм. В цьому вбачається формування національної свідомості, і не тільки у молоді, що навчається, а в усього народу, нації, яка здобула нарешті свободу і незалежність, право навчатись, розмовляти і думати рідною мовою про рідну землю на рідній землі. І нікому ніколи вона не дозволить посягнути на ці її надбання.

Висновки.

– Ніяка інша мова, крім української, в Державі УКРАЇНА не може мати статус державної мови.

– Мовна політика – це насамперед турбота про культуру мови, тому не можна допускати, щоб мовне питання використовувалось для політизації з метою отримання дешевого авторитету в період передвиборних перегонів.

– Україна й досі залишається рубіжною державою, в якій тривале протистояння Заходу і Сходу привело до формування двокультурності та двомовності. Ці явища можуть бути позитивними тільки тоді, коли в країні переважатимуть ознаки титульної нації, навколо якої об'єднуються всі верстви населення за принциповими питаннями з обов'язковим урахуванням культурно-історичних особливостей регіонів.

– Мовна свобода – величезне благо, один із вершинних здобутків цивілізації. Адже вільне володіння і часте користування другою мовою не обмежує людину, не знижує рівень її патріотизму. Двомовність – чинник інтелектуального збагачення і духовного розкріпачення.

– Відстоювання мовного суверенітету України повинно відбуватися не на майданах чи в державних установах, а у всебічному науковому аналізі

мовної ситуації і мовних мотивацій з метою подолання асиметрії в українському білінгвізмі та через розширення освітньої мережі для бажаючих оволодіти українською мовою.

– Держава має постійно інформувати населення України через засоби масової інформації про виконання заходів щодо реалізації положень і завдань державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки.

1. Андрусів С. Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця // Сучасність. – 1995. – №7–8. – С.150–151.

2. Винниченко В. Відродження нації. – Ч.1. Репринтне відтворення видання 1920 р. / Відп. за вип. Н.П.Ганник. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990.

3. Масенко Л. Державна мова в соціокультурному контексті // Розбудова держави. – 2001. – №1–6. – С.80.

4. Міхновський М. Український центр // <http://www.ukrcenter.com> Самостійна Україна.

5. Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні // Людина і політика. – 2003. – №6.

6. Олійник Б. Помилуйтесь у дзеркало // Дніпро. – 2002. – №5–6. – С.122.

7. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М.С.Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с.

8. Соціальна робота. Короткий енциклопедичний словник. – К.4. – К.: ДЦССМ, 2002. – 536 с.

9. Шедяков В. Городская культура постиндустриального региона: истоки и перспективы // Регион. – 1998. – №1. – С.49–58.

Language politics is the most important factor in the modern state creating process of national self-assertion and national-culture revival.

The only language in Ukraine that can have the status of official language is Ukrainian language.

Language freedom is a great achievement of the civilization and bilingualism is a factor of intellectual enrichment and spiritual emancipation.

Language sovereignty's defence in Ukraine must be held not on the squares and state institutions but in detailed scientific analysis of language situation and language motivation, and also through expansion of educational net for those who want to master Ukrainian language.

Key words: language, nation, state, culture, bilingualism, people, language culture, language politics, Ukrainian language, Russian language, national consciousness, nationality.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЧОЛОВІКІВ ДО БАТЬКІВСТВА

У статті проаналізовано проблему адаптації чоловіків до батьківства, а саме потребнісно-емоційний, оперативний та ціннісно-смысловий блоки процесу адаптації чоловіків до батьківства; проаналізовано особливості адаптації до батьківства чоловіків із повних благополучних, повних неблагополучних та неповних сімей.

Ключові слова: адаптація, батьківство, дитина, повні благополучні сім'ї, повні неблагополучні сім'ї, неповні сім'ї, потребнісно-емоційний блок, оперативний блок, ціннісно-смысловий блок.

Актуальність проблеми. Однією з найважливіших життєвих ролей людини є ролі батька та матері. В більшості наукових робіт батьківство розглядається не як самостійний феномен, а в контексті психології материнства, вагітності, дитячої психології. Існуючі дослідження не відображають особливостей формування батьківської поведінки і адаптації чоловіка до батьківської ролі. В той же час, велике значення має цілісне уявлення про феномен батьківства, його зміст, структуру й етапи становлення.

Розглядаючи батьківство як прояв особистісної сфери чоловіка, необхідно врахувати наступні аспекти: батьківство як стадія статевої і особистої ідентифікації; формування батьківства; адаптація до батьківства. Усвідомлення зміни образу "Я", прийняття себе батьком відбувається в процесі адаптації чоловіка до батьківства. Основна мета адаптаційних процесів – забезпечення чоловіком найсприятливіших умов для повноцінного і безпечного життя дитини.

Процес адаптації до материнської/батьківської ролі відбувається протягом усього життя людини, починаючи з моменту народження і взаємодії з матір'ю і батьком, аж до виховання власних дітей [5]. З батьківськими цінностями пов'язана значна частина особистісної сфери людини, через материнство та батьківство відбувається її самореалізація та самоактуалізація.

Піковим, сензитивним періодом становлення батьківських функцій є періоди формування сім'ї та очікування першої дитини. Це етапи прийняття та усвідомлення батьківства, адаптації до нових соціально та особистісно значущих ролей. Проблема материнства розкрита в багатьох працях сучасних дослідників, в той час як проблема батьківства розкрита недостатньо. Актуальним на даний час є дослідження особливостей психологічної адаптації чоловіків до батьківства. Об'єктом нашого дослідження є феномен адаптації до батьківства. Відповідно, предметом дослідження є психологічні особли-

вості процесу адаптації до батьківства. Мета полягає у дослідженні особливостей психологічної адаптації чоловіків до батьківства.

Завдання дослідження:

1. Дослідити психологічні особливості протікання процесу адаптації чоловіка до батьківства.

2. Визначити основні блоки процесу психологічної адаптації чоловіків до батьківства, зокрема потребнісно-емоційний, оперативний та ціннісно-смысловий блоки.

В науковій літературі проблема адаптації до материнства/батьківства представлена в працях вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема Н.Н.Авдєєвої, О.В.Баженової, Л.Л.База, Г.А.Бала, В.І.Брутмана, К.Вітакера, М.Б.Гасюк, Ж.В.Завялової, А.І.Захарова, В.І.Зацепіна, Н.П.Коваленко, О.А.Копил, Г.Навайтіса, Д.Пайнза, М.Г.Панкратової, М.С.Радіонової, Т.М.Титаренко, Г.Г.Філіппової, В.Ейдемільера, В.Юстіцькіса [1; 5; 8; 9; 10; 16; 17; 18] та інших.

Термін "адаптація" в широкому значенні слова розуміється як пристосування до навколишніх умов. При цьому, особливо виділяють соціальну адаптацію як "інтегральний показник стану людини, що відтворює її можливості виконувати визначені біосоціальні функції: адекватне сприйняття навколишньої дійсності і власного організму; адекватна система відносин і спілкування з навколишніми; здатність до праці, навчання, до організації дозвілля і відпочинку; мінливість (адаптивність) поведінки в залежності від ролевих очікувань інших" [15]. Практично все сказане може бути віднесене і до адаптації до батьківства.

Згідно з традиційними українськими гендерними стереотипами, жінка представлена у народній свідомості саме через виконання нею материнських функцій, у той час як чоловік характеризується як голова домашнього господарства або годувальник сім'ї. Роль чоловіка-батька є дещо невизначеною.

Тим не менш, виконання чоловіком саме батьківської ролі є ключем до якості життя сім'ї та перспектив для наступного покоління. Трансформація сучасного суспільства внесла корективи в уявлення про українську сім'ю. Так, модель сім'ї, у якій матір тільки піклується про дітей та займається хатнім господарством, а батько виключно заробляє гроші і утримує сім'ю, вже не відповідає дійсності [7; 9]. Відбулося взаємопроникнення чоловічих та жіночих ролей: гроші на утримання сім'ї заробляє той з партнерів, в кого це найкраще виходить (в ідеалі кожен робить свій внесок), а хатнім господарством та вихованням дітей подружжя займається спільно. Зауважимо, що у великій кількості випадків, у той час як жінки відіграють свою роль у фінансовому забезпеченні сім'ї, чоловіки не беруть участі у своїй частині зобов'язань. Зокрема, відповідальність за дітей досі розглядається як прерогатива матері. Батьки ж у турботі про дитину проводять приблизно в три рази менше часу, ніж жінки [3; 4]. Обов'язки батька – і фактичні, і очікувані – суттєво змінюються в усьому світі. Внесок батька у виховання та догляд за дітьми, особливо коли діти ще дуже маленькі, є надзвичайно важливим.

Ще до народження дитини жінка вже відчуває себе матір'ю – в її тілі зароджується нове життя. Вона спостерігає зміни, що відбуваються в її організмі, відчуває перші рухи дитини, її життя суттєво змінюється [12]. Чоловік в період очікування дитини є батьком лише у своїй уяві. Думка про майбутню дитину викликає у чоловіка безліч амбівалентних почуттів, що стосуються як дружини і дитини, так і його самого [6].

Прийняття батьківства різними чоловіками відбувається по-різному. Так, певна частина чоловіків відчуває себе батьками ще з моменту зачаття дитини, або навіть зі стадії планування зачаття. Інші відкривають для себе батьківство, коди вперше беруть немовля на руки. Є і такі, яким потрібно більше часу для усвідомлення себе батьком. Під час вагітності жінка вибудовує навколо себе і майбутньої дитини окремий глибоко інтимний світ. Чоловік залишається дещо осторонь цього таїнства. Усвідомлення, що відтепер його дружина ніколи не буде належати тільки йому, може призвести до появи ревностів [8]. Від жінки залежить, чи зможе вона довести своєю поведінкою, що її любові і ніжності вистачить на всіх членів її сім'ї. Чоловік відчуває гордість за те, що він причетний до створення нового життя. Коли в сім'ї народжується дитина, чоловік емоційно зближується зі своїм батьком, отожднює себе з ним, або протиставляє себе йому [8; 9]. І в той же час його лякає те, що його життя докорінно змінюється. Майбутній батько дорослішає, стає справжнім чоловіком, з усвідомленням батьківства чоловік набуває зрілості [9].

Причини такої різниці у протіканні процесу адаптації у різних чоловіків полягають у особистісній зрілості батька, його життєвому досвіді, стосунках подружжя між собою. Велике значення має і життєвий шлях чоловіка, важливими чинниками є повна чи неповна, благополучна чи неблагополучна батьківська сім'я, зростає чоловік у повній чи неповній, благополучній чи неблагополучній сім'ї. У своїх працях Джонсон Р.А. доводить, що чоловіки з повних благополучних сімей добре адаптуються до батьківства тому, що з дитинства засвоюють алгоритм “як повинен себе поводити батько”. Такий чоловік, коли народжується його власна дитина, емоційно зближується зі своїм батьком, отожднює себе з ним, відтворює його успішні поведінкові стратегії [10]. Чоловіки з повних неблагополучних сімей успішно адаптуються у деяких випадках, якщо керуються досвідом “як не повинен поводитись батько” і діють від зворотнього. Адаптація в цьому випадку ускладнена відсутністю позитивного прикладу у власному досвіді, проте еталоном батька може стати інший чоловік, або такий еталон може бути запозичений з літератури та кінематографу. Чоловіки з неповних сімей також орієнтуються на певний еталон, але він не реальний, ідеалізований, його неможливо відтворити в реальному житті. У такому випадку адаптація ускладнюється ще і тим, що чоловік взагалі не має досвіду спілкування з батьком. Йому доводиться самостійно, шляхом проб і помилок, вибудовувати модель батьківської поведінки, батьківського ставлення тощо [11; 14].

Адаптація до батьківства – це складний багаторівневий тривалий процес, що відбувається протягом тривалого часу, а його апогеєм є період виношу-

вання та народження дитини. Цей період є кризовим для індивідуума. За Е.Еріксоном, криза – це поворотний момент в житті індивідуума, який виникає як наслідок певного рівня психологічної зрілості і соціальних запитів, що висуваються суспільством до індивідуума на певній стадії розвитку [18]. Адаптація до батьківства є специфічною еволюційною задачею, проблемою в соціальному розвитку, що пред'являється індивідууму, але не обов'язково знаходить своє розв'язання.

Складові елементи материнської сфери досліджувала Г.Г.Філіппова [16; 17]. Спираючись на праці Г.Г.Філіппової, можна означити складові блоки батьківської сфери.

На нашу думку, як і в материнській, так і в батьківській сфері можна виокремити три блоки:

1. Потребно-емоційний: містить потребу у батьківстві, потребу у контакті з дитиною, потребу в її охороні і турботі про неї, а також позитивну емоційну реакцію на жінку-матір його дітей. Розвиток цього блоку відбувається поетапно, від усвідомлення потреби мати дітей до включення позитивної емоційної реакції на немовля.

2. Операційний блок – це механізми спілкування та взаємодії з дитиною. Особлива характеристика даного блоку заключається в емоційному забарвленні даних операцій, що виявляється у специфічній тональності мови та міміки. В чоловіків даний феномен проявляється не так яскраво, як у жінок, але це можна пояснити побутуючим стереотипом, що чоловіки не повинні проявляти свої емоції. У чоловіків до цієї сфери також можна віднести піклування про вагітну дружину, відвідування разом з нею жіночих консультацій тощо.

3. Ціннісно-смысловий блок: включає ставлення до дитини як до самостійної цінності, а також цінність соціальної ролі “бути батьком”. Проблема формування кожного з означених блоків потребує подальшого дослідження. Адаптація до батьківства проходить так само у трьох сферах-блоках: потребнісно-емоційному, оперативному та ціннісно-смысловому.

Висновки. По-перше, більшість наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених присвячена проблемі материнства, в той час, коли проблема батьківства висвітлена недостатньо. Дослідження батьківства є перспективною і актуальною проблемою сучасної психологічної науки. По-друге, процес психологічної адаптації до батьківства – це, з одного боку, складний багаторівневий тривалий процес, який містить в собі потребнісно-емоційну, оперативну та ціннісно-смыслову сфери, які є взаємопроникливими та тісно пов'язаними між собою.

1. Абрамова А.Г. Анализ состояний психологического кризиса и их динамика // Психол. журнал. – 1985. – Т.6 – №6. – С.64–78.

2. Авдеева Н.Н., Мещерякова С.Ю. Вы и младенец: у истоков общения. – М.: Педагогика, 1991. – 158 с.

3. Агеев В.С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов // Вопросы психологии. – 1987. – №2. – С.152–158.

4. Алешина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 120 с.

5. Бал Г.А. Поняття адаптації і його значення для психології особистості // Вопросы психологии. – 1989. – №1.

6. Белогай К.Н. Некоторые аспекты изучения гендерных различий в структуре родительского отношения // Перинатальная психология и психология родительства. – 2004. – №2. – С.31–50.

7. Булатевич Н.В., Грабська І.А. Особливості статево-рольової ідентифікації дівчат: роль батьків як еталонів маскулітності/фемінності // Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2000. – Вип.8. – С.32–35.

8. Горностаев П.П. Диагностика и коррекция ролевых конфликтов // Журнал практического психолога. – 1999. – №1. – С.44–51.

9. Давидова Н.М. Глава семьи: распределение и способ выживания // Общественные науки и современность. – 2000. – №4. – С.165–174.

10. Джонсон Р.А. Он. Глубинные аспекты мужской психологии: Пер. с англ. – Х.: Фолио; М.: Ин-т общегуманит. исслед., 1996. – 190 с.

11. Димнова Т.И. Зависимость характеристик супружеской семьи от родительской // Вопросы психологии. – 1988. – №2. – С.46–55.

12. Дружинин В.Н. Психология семьи. – М., 1996. – 230 с.

13. Етнопсихологічні орієнтири сімейного виховання / За ред. Л.Е.Орбан. – Івано-Франківськ, 1996. – 96 с.

14. Карпенко З.С. Міжстатеві стосунки в дзеркалі історичної перспективи // Етнопсихологічні орієнтири сімейного виховання / За ред. Л.Е.Орбан. – Івано-Франківськ, 1996. – С.35–54.

15. Психология. Словарь / Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

16. Филипова Г.Г. Материнство и основные аспекты его исследования // Вопросы психологии. – 2001. – №2. – С.22–37.

17. Филиппова Г.Г. Психология материнства. – М., 2002. – 368 с.

18. Эрикссон Э. Детство и общество. – С.-Пб., 1996. – 203 с.

This article contains the analysis of the problem to adapting the men to parenthood, its emotional, operative and value-semantic blocks and particularities to adaptation to parenthood of the men from successful complete, unsuccessful complete and incomplete family.

Key words: adaptation, parenthood, child, emotional, operative and value-semantic blocks, successful complete family, unsuccessful complete family, incomplete family.

УДК 37. 015. 3

ББК 88. 840. 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ

У статті висвітлюються теоретичні аспекти превентивного виховання школярів у системі сучасної освіти. Окреслюються основні функції і завдання превентивного виховання, а також класифікація проявів деструктивної поведінки школярів.

Ключові слова: антидевіантний імунітет, важковиховуваність школярів, превентивне виховання, делінквентна поведінка, адиктивна поведінка, маргінальна поведінка, девіантність особистості, соціалізація.

Актуальність проблеми. Особливості соціально-економічних, політичних труднощів, які друге десятиліття переживає наша держава, протиріччя розвитку нашого суспільства гостро вплинули і на систему освіти України. Одною з ланок системи освіти, яка бере участь у розвитку, навчанні та вихованні кожного підрастаючого громадянина нашої держави, є школа.

Велику надію щодо виховання дітей суспільство покладає саме на школу. Але, на жаль, практика доводить, що багато шкіл не створюють застережних бар'єрів від асоціальної поведінки. Помітним стало падіння у сучасних школярів інтересу до навчання, система виховної роботи навчально-виховного закладу не дає належного виховного ефекту, погіршується дисципліна, в свідомості підростаючої особистості вкорінюється система анти-суспільних цінностей, що призводить до зниження антидевіантного імунітету школярів, зростає кількість так званих "важких" дітей, катастрофічно зростає кількість правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Тому метою сучасної освіти і виховання, яку ставить суспільство і держава, є формування гуманної, всебічно розвиненої, творчої особистості, здатної до соціальної адаптації (соціалізації), індивідуалізації та інтеграції в соціокультурному оточенні. Нині педагогічна наука – в пошуку нової системи превентивного виховання, яка б забезпечувала теоретичну і практичну реалізацію заходів запобіжного характеру, спрямованих на попередження, подолання відхилень у поведінці школярів і запобігання різних форм їх асоціальної, аморальної поведінки.

Мета статті: розглянути рівні превентивної роботи в школі та запобіжні заходи, що спрямовані на подолання негативних явищ серед школярів. Висвітлити основні функції і завдання превентивного виховання, а також проаналізувати класифікацію проявів деструктивної поведінки школярів.

Аналіз наукових досліджень з даної проблеми. Превентивне виховання – це комплексний цілеспрямований вплив на особистість під час її активної динамічної взаємодії із соціальними інституціями, спрямований на фізіологічний, психічний, духовний, соціальний розвиток особистості, вироблення в

неї імунітету до негативних впливів соціального оточення, профілактики і корекції асоціальних виявів у поведінці дітей і молоді, на їхній захист, а також допомогу [6, с.10].

Термін “превентивний” в перекладі з латинської (praeventivus) – означає запобіжний, захисний, охоронний і стосується профілактики різних форм і проявів деструктивної поведінки, а саме:

- делінквентних проявів (правопорушень, що можуть призвести до вчинення кримінальних дій);
- адиктивних проявів (рання алкоголізація, нікотинова залежність, вживання наркотичних та психотропних речовин, токсикоманія);
- проявів екологічної брутальності та егоцентризму (ставлення до всього, що оточує, як до засобу і сировини для задоволення власних примітивних потреб);
- статевих порушень та їх наслідків (ранній сексуальний потяг, венеричних захворювань, ВІЛ та СНІДу, статевої розпусти, зайняття проституцією, статевого насильства);
- маргінальних проявів (бродяжництва, жебракування, приналежності до кримінальних угруповань та угруповань з антисупільною ідеологією, потяг до азартних ігор, потяг до асоціальних ігор, негативізм в оцінці явищ дійсності);
- формування важких психологічних та психічних станів з наслідками неврозів, фрустрації, депресії та схильності до суїциду, акцентуацій характеру та загострення психопатичних тенденцій тощо.

Важковихованість школярів – складне соціальне та педагогічне явище. Його подолання вимагає від освітньої установи розробки ефективної системи превентивного виховання учнівської молоді, яке виконувало б такі функції:

- попереджувально-профілактичну;
- діагностично-прогностичну;
- корекційно-реабілітаційну;
- освітньо-консультативну;
- організаційно-методичну;
- інтегративно-просвітницьку.

Основним завданням превентивного виховання є створення умов для формування позитивних якостей особистості під час різноманітних видів трудової, навчальної, позашкільної й іншої діяльності; забезпечення соціально-психологічної діяльності, педагогічно зорієнтованої на протидію втягнення дітей та молоді в негативні ситуації; надання комплексної психолого-педагогічної та медико-соціальної допомоги тим неповнолітнім, які її потребують; забезпечення адекватної соціальної реабілітації неповнолітніх, які вчинили протиправні дії або зловживають психоактивними речовинами; стимулювання неповнолітніх до здорового способу життя.

Значення впровадження в сучасну систему освіти заходів превентивного характеру важко переоцінити. Ця система заходів має носити випереджаючий характер і бути спрямована насамперед на вдосконалення способу життя школярів, обрання ними правильної соціальної орієнтації та формування в них антидевіантного імунітету.

Антидевіантний імунітет – це якість особистості, яка формується як стійкий активний стан: це неприйняття в собі, а також в інших девіантності (відхилення від морально-етичних, правових, екологічних, гігієнічних, психологічних норм життєдіяльності та життєтворчості особистості).

Формування антидевіантного імунітету відбувається завдяки системі превентивних педагогічних заходів, які в загальному можна розділити на три рівні.

Перший рівень – це первинна, рання, або переважна соціально-педагогічна превенція, що спрямована на своєчасне виявлення та подолання несприятливих інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних та інших чинників, які зумовлюють відхилення у психологічній та соціальній адаптації дітей та молоді, у їхній поведінці, стані здоров'я. Первинна превенція є масовою і найбільш поширеною. Вважається ефективною в порівнянні з вторинною і третинною превенціями, так як набагато легше запобігти виникненню негативних явищ, ніж подолати їх. До заходів первинної превенції можна віднести:

- заходи фізіологічного захисту (забезпечують збереження фізичного здоров'я, безпеку життєдіяльності і розвитку організму індивіда, формування здорового способу життя);

- заходи психологічного захисту (спрямовані на надання допомоги в психологічній стабілізації особистості, на розвиток психологічної стійкості до впливів соціального і природного середовища, творчої активності індивіда, його здатності зрозуміти і реалізувати себе);

- заходи соціально-психологічного захисту (сприяють розвитку здатності до позитивних правомірних, контактних стосунків із суспільством, державою, людьми; допомагають подолати міжособистісні конфлікти, сприяють розвитку здібностей та інтересів індивіда, захисту його прав; розвивають ті якості, які необхідні для повноцінної життєтворчості особистості; запобігають можливим порушенням соціальних механізмів моральної та правової регуляції).

Другий рівень – це вторинна превенція, яка полягає в превентивній допомозі та корекції, що спрямована на соціально-педагогічний та психолого-терапевтичний вплив на індивіда, щоб він сам набув навиків допомагати собі під час вирішення проблем, що провокують на деструктивну, девіантну поведінку. До заходів вторинної превенції можна віднести:

- заходи, що базуються на здійсненні сукупної педагогічної та соціально-психологічної діагностики, які визначають причини негативних змін, соціальної дезадаптації та девіантної поведінки індивіда;

- заходи, спрямовані на здійснення психолого-педагогічної корекції, які сприяють корегуванню поведінки індивідів та формуванню в них навичок здорового способу життя.

Третій рівень – це третинна превенція, що полягає в адаптації, реабілітації та ресоціалізації особистості. До заходів третинної превенції відносять:

- заходи, спрямовані на подолання вже сформованих і глибоко вкорінених в структуру особистості девіантних проявів поведінки;

– заходи, спрямовані на реабілітацію індивідів, які перебувають у кризових життєвих ситуаціях, сімейне та соціальне оточення котрих небезпечно для життя та здоров'я;

– заходи, спрямовані на реабілітацію індивідів, які зазнали психологічної травми чи іншого роду насильства;

– заходи, спрямовані на ресоціалізацію індивідів, які мають труднощі у пристосуванні до нових реалій.

Із вищезазначеного доходимо висновку, що без комплексного підходу в боротьбі з негативними явищами в шкільному середовищі досягти успіху практично неможливо. Тому завдання полягає в тому, щоб у першу чергу скоординувати зусилля школи, сім'ї та громадськості, всіх зацікавлених центральних, місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування на створення системи превентивної освіти та виховання, позитивної мотивації на здоровий спосіб життя та формування культури здоров'я з відповідними ціннісними орієнтаціями.

Надзвичайно важливим є об'єднання теоретико-методичних та практичних напрацювань з метою підготовки вчителів, шкільних психологів, соціальних педагогів, соціальних працівників, батьків, інших фахівців, які працюють зі школярами, до вирішення цих питань.

Принципово новою у навчально-виховному процесі має стати організація консультативно-методичної допомоги всім учасникам педагогічного процесу, просвітницько-пропагандистська робота з підвищення культури здоров'я учнів загальноосвітніх та вихованців позашкільних навчальних закладів.

Фундаментальним завданням системи превентивного виховання є оптимальна соціалізація особистості. Соціалізація – осягнення людиною цінностей, норм, зразків поведінки, соціального досвіду, властивих цьому суспільству, соціальній групі. Розрізняють первинну соціалізацію (дитинство, підлітковий вік, юність) і вторинну (зрілий вік) [1, с.9]. Внаслідок соціалізації внутрішній світ особистості збагачується новоутвореннями – вищими психічними функціями, до складу яких входять знання про суспільні явища, стосунки, норми поведінки у соціальному середовищі. Соціальне середовище виступає в цьому контексті як двохаспектне явище впливу на особистість: організоване та стихійне. Взаємообумовленість організованого і стихійного впливу на особистість пояснюється досить простою залежністю: чим вужча зона організованого впливу на особистість (педагогізоване середовище), тим ширший стихійний простір її розвитку. Коригуючу функцію між ними виконує виховання як цілеспрямований процес. Пріоритет у цьому контексті надається превентивному вихованню [1, с.28].

Вивченням феномену соціалізації особистості займаються гуманітарні науки, серед них насамперед слід виділити педагогічну та вікову психологію, соціальну психологію та педагогіку, однією з галузей останньої є превентивна педагогіка, яка розглядає шляхи та способи попередження соціальних відхилень серед школярів.

Висновки. Таким чином, сучасна соціально-економічна нестабільність у суспільстві, недоліки в організації навчально-виховного процесу в навчаль-

них закладах, певна дегуманізація освіти, штучне відокремлення її від виховання, зниження виховного потенціалу сім'ї, негативний вплив антигромадських елементів, бізнес через нелегальні азартні ігри, сутенерство, рекет, відсутність нормальних умов для лікування неповнолітніх наркоманів, алкоголіків, а також багато інших негативних явищ суспільного життя суттєво впливають на криміногенну ситуацію у молодіжному середовищі, сприяють поширенню асоціальних проявів у поведінці школярів, зростанню кількості скоєних ними правопорушень і злочинів.

Превентивне виховання – об'єктивно визріла соціальна реакція на суспільну потребу збереження генофонду України, це нова філософія виховання, в основі якої – потреба педагогічної, психологічної, медичної, юридичної практики у виробленні теоретичних і методичних підходів до вирішення потреб превентивного виховання в нинішніх умовах.

Психолого-педагогічна превенція – це комплексний трансформований вплив на особистість у процесі її активної динамічної взаємодії із соціальними інституціями, спрямованої на фізичний, психічний, духовний, соціальний розвиток особистості, вироблення в неї імунітету до негативних впливів соціального оточення, профілактика і корекція асоціальних проявів у поведінці дітей і молоді, на їх допомогу і захист. Передусім підкреслюється роль активної взаємодії особистості і соціальних інститутів, увага акцентується на позиції особистості як суб'єкта виховного процесу.

1. Мартиненко С.М., Хоружа Л.Л. Загальна педагогіка: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 176 с.

2. Маценко В. Девіантна поведінка особистості // Психолог. – 2003. – №28 (76). – С.14–19.

3. Рудніцька І. Профілактика та корекція відхилень в особистісному розвитку // Психолог. – 2003. – №7(55). – С.12–16.

4. Серкіс Ж.В., Мельник Ю.В., Шаргородська С.В. Професійна діяльність соціального педагога. – К., 2005. – 112 с.

5. Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник / За ред. проф. А.Й.Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.

6. Тушина О. Превентивне виховання // Психолог. – 2002. – №2(2). – С.10–13.

7. Швець Г. Подолання проблеми девіантної поведінки школярів // Підліток: як йому допомогти / Упоряд. Т.Гончаренко. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. – С.42–52.

The article lights up the theoretical aspects of the preventive upbringing of the schoolchildren in the modern education's system. It describes the main functions and tasks of the preventive upbringing, as well as classification of the manifestation of schoolchildren's destructive behavior.

Key words: *antideviative immunity, schoolchildren's hard – upbringing, preventive upbringing, delinquent behavior, addictive behavior, marginal behavior, personality's deviatnees, socialization.*

ВОРОЖІСТЬ ЯК СТРУКТУРНИЙ КОМПОНЕНТ КСЕНОФОБІЇ

У статті аналізуються змістовні характеристики явища ксенофобії в рамках компоненту світогляду та розглядається вплив феномену ворожості на його формування.

Ключові слова: ворожість, ксенофобія, "триада ворожості", "образ ворога".

Постановка проблеми. У сучасній психології термін "ксенофобія", як правило, застосовують тільки до міжетнічних стосунків і навіть, більше того, для опису взаємостосунків "корінного" і "чужого" етносів. Часто, особливо в ЗМІ і в побутовій мові, термін "ксенофобія" використовують як заміник інших слів, що здаються або маркованими, або одіозними. Так, наприклад, часто словом "ксенофобія" позначають явища, котрим більше відповідають терміни "антисемітизм", "расизм" тощо. В об'єкт цих явищах присутні елементи ксенофобії, але все ж таки вони відрізняються як загальне, родове поняття (ненависть до чужаків), та конкретне його вираження (ненависть до конкретних чужаків) зі своїми особливостями.

Також існує припущення про практику навмисної культивування ксенофобії як перевіреного методу управління групою осіб. Принцип об'єднання загальною ідеєю (створення "образу ворога", розпалення ненависті, ксенофобії по відношенню до кого-небудь) заради досягнення своїх, іноді зовні неочевидних цілей.

Завдання статті: проаналізувати й усвідомити сам феномен ксенофобії, зрозуміти, звідки береться і як "працює" цей комплекс.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Ксенофобія (від грец. *xenos* – чужий і *phobos* – фобія, страх) – у широкому визначенні – нав'язливий страх перед незнайомцями; одна із форм національних забобонів, що проявляються у неприязні до будь-яких іноземців. З погляду гносеології, ксенофобія є наслідком неповного або викривленого знання про людей іншого етнічного походження. Виникаючи на основі асоціації, уявлення чи припущення і вкорінюючись у масову свідомість, ксенофобія може суттєво впливати як на формування громадської думки з питань міжетнічних стосунків, так і на державну практику їх регулювання, а зрештою – служити цілям расової і національної нетерпимості та дискримінації.

Ксенофобія – нав'язливий страх перед іншими людьми, а також нетерпимість до кого-небудь або чого-небудь чужого, незнайомого, незвичного. Сприймають чужого як незрозумілого, незбагненного, а тому небезпечного й ворожого. Будучи компонентом світогляду, може стати причиною ворожнечі за принципом національного, релігійного або соціального поділу.

Характерною особливістю ксенофобії є наявність у світогляді компонента ворожості. Т.Сміт визначає ворожість як комплекс негативних став-

лень (ворожнеча, неприязнь, недобррозичливість), переконань і оцінок стосовно інших людей, тобто сприйняття інших людей як вірогідне джерело фрустрації, обману, провокації і т. п. [10, с.140]. Таким чином, як стійка, загальна риса ворожість передбачає девальвацію мотивів і особистісних якостей інших людей, відчуття себе в опозиції до оточуючих і бажання їм зла (активне – заподіяти шкоду, або пасивне – спостерігати нанесення шкоди).

Нами буде використане таке визначення поняття ворожості: ворожість – негативне, опозиційне відношення до навколишнього світу (насамперед до людей) переважно когнітивного характеру, що передбачає наявність негативних емоцій і поведінкових проявів у вигляді агресії, негативізму, аутизації і т. д.

Згідно з теоріями, що розглядають ворожість у рамках уявлень про картину світу людини, у процесі накопичення та внутрішньої організації суб'єктивного досвіду в людини поступово формується внутрішній світ її уявлень про навколишню дійсність, про себе та інших суб'єктів соціальної та етнічної взаємодії. Ворожість, таким чином, може бути однією з базових характеристик об'єктів такого суб'єктивного світу. Уявлення про навколишній світ як про ворожий формуються з перших днів життя дитини під впливом цілого ряду обставин, серед яких спадкові, сімейні, соціальні. Крім цього, вони можуть сформуватися вже в зрілому віці внаслідок психічної травми, коли картина світу зазнає катастрофічних змін.

Разом із ворожістю слід ураховувати ряд взаємозв'язаних характеристик суб'єктивного світу уявлень, таких як: справедливість, контрольованість, передбаченість тощо. Взаємодія всіх цих характеристик дає нам весь спектр так званої "ворожої картини світу", моделі якої можуть проявлятися при взаємодії з іншими етносами.

Ксенофобія задає і формує певний тип свідомості, при якій все незрозуміле, не схоже на своє породжує підозрілість, потім – ненависть і прагнення його знищити.

Саме ксенофобія – основна психологічна рушійна сила найкривавіших і безглузких конфліктів в історії людства. Вона – психологічний механізм усіх релігійних і міжнаціональних воєн, геноциду, погромів і етнічних чисток. Вона ж лежить в основі революцій і громадянських воєн. Тільки в цьому випадку чужими і підлягаючими знищенню оголошуються не національні або релігійні, а соціальні групи населення.

Ксенофобія в найбільш яскравих формах ірраціональна, але може виправдовуватися деякими логічними доводами. Людина може пояснювати свою неприязнь до групи X тим, що вона має погані звичаї Y, а своє негативне відношення до звичаїв Y – тим, що їх дотримуються погані люди X. При цьому ні людей X, ні звичаїв Y вона може взагалі не знати.

Ксенофобія – ланцюгова реакція, що швидко стає некерованою; кислота, що роз'їдає суспільство. Її легко розпалити, зупинити ж практично неможливо.

Ксенофобію часто ототожнюють з націоналізмом, проте між цими поняттями є істотна відмінність: прихильники націоналістичних поглядів не

обов'язково відчувають негативні почуття до інших націй, етносів або релігій. З іншого боку, ксенофобічно налаштовані люди можуть називати свої переконання "націоналізмом" з метою надання їм більшої привабливості. Також ксенофобія у своїх конкретних проявах межує і перетинається із шовінізмом.

Існує два основні пояснення походження ксенофобії – реакціями свідомості на соціальні процеси і привнесеними або нав'язаними ідеями. Вірнішою бачиться прив'язка ксенофобічної поведінки і свідомості спершу до соціальних фобій, які виходять від захисту малої групи від посягань чужаків. Уже потім наступає черга ідей.

Уявлення про "чуже" лежить в основі самоідентифікації особистості та груп. Практично це означає, що чужим можна бути як соціально, так і етнічно.

Можна будувати різні гіпотези щодо еволюційних коренів цього явища. Так, можна припустити, що вони лежать у тваринній першооснові людини, коли наявність реакції, яку можна назвати аналогом інстинктивної ксенофобії, була необхідною умовою виживання біологічного вигляду. Нове, невідоме, незрозуміле – означає потенційно небезпечне. Проте у тварин ця інстинктивна реакція на перших етапах викликає уникнення невідомого, але ніяк не агресію. Далі вона вступає у конкурентні відносини з дослідницьким рефлексом і, якщо безпека не підтверджується, замінюється ним. Страх замінюється цікавістю, цікавість, у свою чергу, штовхає до пізнання й оцінки. Що ж до неминучої в природі внутрішньовидової і міжвидової агресії, то вона регламентується жорсткою, генетично детермінованою системою поведінкових обмежень, які агресор у природній обстановці ні за яких обставин не може порушити, і які утримують агресивність у рамках, мінімально необхідних для виживання виду. Отже, швидше за все, навпаки, егоцентризм і породжене ним агресивне неприйняття всього відмінного від власного "Я" – якраз продукт і властивість саме людського розуму з властивим йому антропоцентризмом. Ряд етологів указував на біологічну детермінанту ксенофобії людини. У тварин існує явище етологічної ізоляції – агресії і неприязні, що проявляється ними по відношенню до близьких видів і підвидів. Біологічна доцільність такої поведінки – заборона на утворення змішаних пар.

На думку окремих вчених, ксенофобія є збоєм генетичного механізму, що пояснює її ірраціональність і відсутність змін під впливом раціональних аргументів. Саме помилкове функціонування генетичної програми також може бути генетично детерміновано [1, с.75].

Є декілька загальних закономірностей генезису ксенофобії. По-перше, ксенофобія неможливо вселити людям на порожньому місці. Для виникнення ксенофобічної ідеології необхідна систематизація соціальних фобій чи інстинктів.

Зовсім не обов'язково наявність неприязні між етносами призведе до ксенофобії. Етнічна неприязнь може трансформуватися в неідейну (пасивну) ксенофобію при певних обставинах. Для цього повинні існувати середовище, ідеологічний, економічний і політичний простір, на який претендують

чужорідні прибульці. Інакше кажучи, для цього потрібне поєднання неприязні з високим рівнем тривоги (страхом).

В основі ксенофобії лежить страх перед невідомим. Часто в умовах взаємної інформаційної ізоляції груп серед людей, які не знають чужих звичаїв, поширені недостовірні чутки про варварські звичаї чужаків.

Соціопсихологи вважають, що в основі ксенофобії лежить триада – гнів, огида, зневага. Ці емоції утворюють нескладний поведінковий комплекс, обумовлений, власне кажучи, особистісним і колективним рівнем тривожності й агресії. Цей рівень піддається вимірюванню лабораторно (за допомогою цілеспрямованого тестування й опитувань) або аналітично (шляхом аналізу публікацій ЗМІ і даних соціологічних опитувань). Чим вища тривожність, тим більше підсвідомість намагається "вилізти з пастки" за рахунок витіснення причини занепокоєння. На колективному рівні тривога проявляється у "пошуку винних". Аналізуючи такий психологічний аспект, треба розуміти ксенофобію саме як фобію, тобто страх, що розгальмовує підсвідомі реакції, страх ірраціональний і такий, що не має обґрунтування і спрямування. Пошук гальмування, способу нейтралізувати страх веде до стихійних проявів агресії.

Ксенофобія має коріння в глибокій давнині, існує стільки ж, скільки існує світ людських стосунків. З погляду номінативного парадигмального підходу феномен ксенофобії тримається на двох основних сенсах: хелос – чужі, сторонні, іноземці, і phobos – страх, неприязнь.

Триаду почуттів ворожості складають гнів, огида і зневага [4, с.316]. Саме вони є емоційними механізмами, які "виключають" чужого із зони дії прийнятих моральних норм і каталізують напрямок дії соціального зла. Варто тільки відчути, що інша людина не належить до "світу своїх", до того ж ритуально "нечиста", як загнана всередину агресія починає прориватися назовні і може вилитися в злочин. Очевидно, цим механізмом "виключення" чужого із зони дії прийнятих моральних норм пояснюється поведінка людей, що спокійно спостерігають за вбивством "чужого".

Почуття ворожості виникає з негативного досвіду спілкування і взаємодії з якою-небудь людиною в ситуації конфлікту. Воно швидше проявляється в образливих і мстивих людей. Почуття ворожості проявляється в "агресивному настрої", "агресивному стані", тобто в емоціях злості (гніву), відразі й зневаги із присутніми їм переживаннями та експресією, котрі можуть призвести до агресивної поведінки.

Однак А.Вусс відмічає, що ворожість і агресивна поведінка поєднуються досить часто, але не завжди. Люди можуть знаходитися у ворожих стосунках, але ніякої агресії не проявляти, хоча б тому, що заздалегідь відомі її негативні наслідки для "агресора". Буває й агресія без ворожості, коли, наприклад, грабують людину, не відчуваючи до неї жодних ворожих почуттів [2, с.58].

К.Ізард також підкреслює, що агресивні вербальні й фізичні дії не входять у ворожість, і це дійсно так. Ворожа (агресивна) поведінка може виходити з почуття ворожості і мотивуватися ним, але сама цим почуттям не являється. Ворожість ще не є агресія (хоча важко уявити собі, щоб по відношенню до об'єкта ворожості людина не проявила непряму вербальну агресію,

тобто не пожалілася на нього кому-небудь, не сказала про нього яку-небудь різкість. Очевидно, у цих авторів мова йде про прояви прямої фізичної та вербальної агресії).

Ворожість як складовий компонент ксенофобії розглядається як специфічна картину світу суб'єкта, в рамках якої зовнішнім об'єктам приписуються негативні характеристики та передбачає наявність негативного, опозиційного відношення до навколишнього світу, переважно когнітивного характеру, що включає в себе негативні емоції і поведінкові прояви у вигляді агресії, негативізму, аутизації і т. д.

Однією з найменш соціалізованих, а тому історично більш чутливою емоцією, що входить у "тріаду ворожості", є гнів – емоція, для якої характерне поєднання високої імпульсивності та низького рівня контролю і яка тому може спонукати насильницьку форму агресії [3, с.292]. Етнографи, які досліджують племена, що знаходяться на первісній стадії розвитку, відзначають у них високий ступінь збудливості і швидкість переходу від доброзичливого стану до агресивного. Ця агресія може спрямовуватись і на одноплемінників, якщо вони побічно, навіть не бажаючи цього, сприяють руйнуванню первинної картини світу.

Наступне почуття "тріади ворожості" – емоція зневаги – неповага. О.Шемякіна вказує, що "почуття переваги, яке часто обумовлює нестачу уваги до реальних властивостей того об'єкта, на який спрямована емоція зневаги, є нарцисичним продуктом розвитку людської культури. З трьох емоцій "тріади ворожості" зневага – найбільш холодне почуття. Зневага – це відчужене переживання, яке спонукає до агресії, що виявляється у хитрості й обмані. Крім того, небезпека зневаги полягає в стійкому характері цієї емоції, на відміну від гніву або огиди. Гнів припускає достатньо швидку афективну розрядку, а почуття огиди сприяє переключенню уваги на що-небудь інше. Ситуація зневаги часом викликає задоволення. Отже, конкретно вона ті пов'язана з нею поведінка легко можуть бути актуалізовані" [9, с.110].

Кожна суспільна система виробляє не тільки ідеологічне, але і психологічне обґрунтування свого існування. Певна ідея, що сприймається і переживається у відповідному емоційному контексті, "оживає", набуваючи статусу межового стану – мотивації, яка орієнтує практичну поведінку. У почутті зневаги нічого позитивного немає, воно наділене низькою пізнавальною активністю і великою тривалістю історичного існування; основна його функція – психологічний захист, обґрунтування вибраного шляху в історії. У ментальних же структурах цивілізації почуття зневаги формує вороже відчуття до навколишнього світу, і воно на тривалий час загальмовує процес синтезу культур, що прийшли до взаємодії.

А.А.Кельберг розглядає ксенофобію як соціально-психологічний феномен, де образ ворога сильно збагачений уявою. "Ксенофобія – опредмечена, матеріалізована, забезпечена ідеологічною концепцією ілюзії чужого і незнайомого, при усвідомленій безпорадності перед ним, коли з'являється той самий фантастичний страх, який звільняє від будь-якої відповідальності за спосіб думок, а в крайніх екстремальних станах – і за спосіб дії" [6, с.49].

Ступінь схильності до ксенофобії залежить від багатьох особистісних і суспільних обставин. А.А.Кельберг підкреслює, що консолідація відбувається найуспішніше тоді, коли групі у формах спільності загрожує небезпека. Не так уже важливо, справжня ця небезпека чи уявна. Небезпека повинна персоналізуватися в особі або групі осіб, оскільки ксенофобічне мислення конкретне й образне. Тому системі надається характер особи, персоні. Персоналізація отримує виключно негативне забарвлення. Найчастіше така характеристика співпадає з національними або етнічними рисами.

У різних суспільствах і культурах, у різних народів "образ ворога" набуває деяких загальних рис. При всіх відмінностях у причинах і обставинах конфліктів і воєн, упродовж історії існує набір певних рис образу супротивника, що повторюється, – певний "архетип" ворога, який створюється, як мозаїка, по частинах. Ворог зображається: чужаком, агресором, безликою небезпекою, богоненависником, варваром, ненаситним загарбником, злочинцем, садистом, насильником, втіленням зла і потворності, смертю. При цьому головне в образі ворога – це його повна дегуманізація, відсутність у ньому людських рис, людської особистості. Тому "абсолютний ворог" практично безособовий, хоча може і персоналізуватися.

Важливою характеристикою подібних поглядів дійсно є "образ ворога". Як вважає А.Мельвіль, незалежно від конкретного культурно-історичного контексту зовнішній стосовно даної групи або народу "ворог" сприймається в першу чергу як "чужий"; він – "варвар", він несе загрозу культурі і цивілізації [7, с.25]. Ескалація ворожості має особливу логіку, що веде до повної дегуманізації "образу ворога", позбавлення його яких би то не було людських рис.

Така деформована картина світу підкріплюється подвійним стандартом в оцінці своїх і чужих дій. Крім того, свідомість знаходиться під владою когнітивного дисонансу, коли "образ ворога" примушує до свідомо безрозсудливих і невинуватих дій, які у свою чергу виправдовуються тим, що "ворогу" приписуються ще більш злісні наміри, унаслідок чого виникає зачароване коло ворожості.

Ксенофобія – неприязнь, ворожість і страх по відношенню до інших, несхожих на себе, окремих людей і цілих груп. Її психологічна функція – захист від інших, її мета – ізоляція, або повна, або часткова. Це важлива психологічна причина конфліктів і воєн, оскільки вона завжди породжує у відповідь жорстку реакцію. Ксенофобія також зручне знаряддя маніпуляції, яким успішно користуються націоналістичні рухи. У кризових ситуаціях у суспільстві вона набуває масового характеру й найрізноманітніших форм, наприклад, етнофобій, релігійних фобій або фобій по відношенню до різних соціальних груп (наприклад мігрантофобія).

На питання, як пов'язана ксенофобія з міграційними процесами, не існує однозначної відповіді. Населення практично всіх сучасних держав склалося в результаті міграцій. З часом недавні мігранти починають усвідомлювати себе автохтонами.

Соціальні стосунки мігрантів і груп, з якими вони контактують і в які намагаються інтегруватися, набувають проблемного характеру, особливо якщо йдеться про вимушених мігрантів. Такі стосунки, за визначенням, допускають ворожість, що виникає із протиставлень: “я” – “вони”, “ми” – “вони”. “Вони” для місцевого населення “нетутешні”, “інші”, “чужі”, “не наші”, “не такі, як ми”; “те, що характерне для них, не прийнятно для нас”, “ми не такі, як вони”; “вони” можуть бути неввічливими, осоружливими. Так народжується опозиція “чужий – місцевий”. Вона базується на опозиції очікувань: “вони” ворожі “нам”. Антагонізм по відношенню до чужих зазвичай виникає на ґрунті ірраціональних упереджень і трактування чужих як загрози собі. Ця опозиція має онтогенетичне походження: всі, хто ззовні, – “вороги”. Тільки ми всередині “свої”. Стосунки між мігрантами і місцевими демонструє триада М.Ньстоун і Дж.Джаспарс:

- а) “ми кращі, ніж вони”;
- б) “вони гірші, ніж вони думають про себе”;
- в) “ми кращі, ніж вони думають про нас” [8, с.116].

Для мігрантів “місцеві” – “вони”, “інші”, “чужі”. “Ми”, мігранти, чекаємо від “них” емпатії, співучасті, допомоги, але “вони” байдужі, а то й агресивні. Опозиції в очікуваннях призводять до опозицій у діях, що також розташовуються між полюсами дружба – ворожість, допомога – переслідування, мир, спокій – агресія і т. д.

У ХІХ столітті В.Дільтей пропонував справлятися з ворожістю до іншого етносу шляхом дослідження культурних цінностей зсередини. Внутрішнє переживання служить основою розуміння внутрішнього світу (зважаючи на схожість психічних структур людини) і символів, закодованих у культурі. У процесі розуміння явищ культури “ми оживляємо це відтворення історичного світу любов’ю і ненавистю, всією грою наших афектів”. Науковець, за В.Дільтеєм, повинен не просто відтворювати дійсну картину світу, історико-культурні події, але й переживати її наново [5, с.152].

Висновки. Важкість подолання явища ксенофобії зумовлюється тим, що її спонукають не тільки соціально-економічні причини (наприклад, конкурентна боротьба між представниками різних етносів на ринку робочої сили), але й певні стійкі психологічні установки (скажімо, хибне переконання тих чи інших соціальних груп даного етносу в існуванні “нижчої” і “вищої” раси й у своїй належності до останньої). Ксенофобія не являє собою серйозної загрози для тих суспільств, які характеризуються стабільністю, високим рівнем розвитку економіки, демократії, загальної й політичної культури його громадян, зокрема культури міжетнічного спілкування.

Підводячи підсумок проблемам етнічної самосвідомості й етнічної ідентичності та нерозривно пов’язаного аспекту проблеми – міжетнічних взаємодій, – можна говорити про те, що численні дослідження етнічних процесів, поза сумнівом, свідчать про складність, комплексність етнічного чинника індивідуальної і групової поведінки.

1. Дольник В.Р. Непослушное дитя биосферы. – С.-Пб., 2003.

2. Ениколопов С.Н., Садовская А.В. Враждебность и проблемы здоровья человека // Журнал неврологии и психиатрии. – 2000. – №7.
3. Изард К. Эмоции человека: Пер. с англ. / Под ред. Л.Я.Гозмана, М.С.Егоровой; Вступительная статья А.Е.Ольшанниковой. – М.: Изд-во МГУ, 1980.
4. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – С.-Пб.: Питер, 2002. – 752 с.: ил. (Серия “Мастера психологии”).
5. История буржуазной социологии XIX–XX века. – М., 1979.
6. Кельберг А.А. Ксенофобия как социально-психологический феномен // Вестник СПбГУ. – 1996. – Сер.6. – Вып.2 (№13).
7. Мельвиль А. Образ другого, образ врага // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М.Ферро и Ю.Афанасьева. – М.: Прогресс, 1989.
8. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М.: Смысл, 1998.
9. Эмоциональные преграды во взаимопонимании культурных общностей (заметки историка о межгрупповой враждебности) // ОНС. – 1994. – №4.
10. Smith, T.W. (1992). Hostility and health: Current status of a psychosomatic hypothesis. Health Psychology, 11, P.139–150.

In the article rich in content descriptions of the phenomenon of xenophobia are analysed within the framework of component of world view, and influence to the phenomenon of hostility is examined on his forming.

Key words: hostility, xenophobia, “a triad of hostility”, “an image of the enemy”.

ЗДАТНІСТЬ КЕРІВНИКА ДО САМОУПРАВЛІННЯ ЯК ЧИННИК УСПІШНОСТІ ЙОГО УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядаються психологічні особливості впливу здатності керівника до самоуправління на успішність його професійної діяльності. Також розкривається та обґрунтовується взаємозв'язок функцій самоуправління особистості та управління як виду професійної діяльності керівника.

Ключові слова: самоуправління, керівник, управлінська діяльність.

Постановка проблеми. У наш час підприємство стає економічно самостійним об'єктом. Цей факт визначає повну відповідальність організації за результати своєї діяльності. У зв'язку з цим постає необхідність формування системи управління, яка б забезпечила високу ефективність роботи організації, її конкурентоспроможність та стійкість становища на ринку. В такій ситуації керівник самостійно приймає рішення, розробляє стратегію розвитку фірми, знаходить потрібні для її реалізації засоби, вирішує багато структурних питань. Зростає його відповідальність за якість та своєчасність прийняття рішень. У зв'язку з цим, менеджмент на підприємстві, що працює у ринковому середовищі, ставить високі вимоги до професіоналізму управлінського персоналу, від якого залежить ефективність процесу управління. Найсуттєвіші чинники, що впливають на рівень успішності управлінської діяльності, так чи інакше пов'язані зі здатністю керівника до самоуправління. Отже, викладені міркування свідчать про актуальність даної теми дослідження.

Огляд останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукової літератури показує, що проблема успішності управлінської діяльності керівника знаходить своє розв'язання шляхом виявлення передумов розвитку самосвідомості керівника, виокремлення об'єктивних і суб'єктивних чинників досягнення вершин самоусвідомлення і самоконтролю, актуалізації ролі самосвідомості у розв'язанні проблем оптимізації спільної взаємодії (А.М.Бандурка, І.Галецька, О.Гуменюк, А.О.Деркач, А.Жозефіна, М.М.Корнев, О.М.Мойсеєв, Л.Е.Орбан-Лембрик, М.М.Поташник, М.В.Савчин, С.Тарасенко, В.В.Третьяченко та ін.) [5; 7; 8; 14; 16].

Постановка завдання. Проаналізувати психологічні особливості впливу здатності керівника до самоуправління на успішність здійснення ним управлінської діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Структура самосвідомості особистості відзначається різноманітністю форм вияву, які пов'язані з усіма сторонами її психічної діяльності: пізнавальної – самокритичність, самоаналіз, самооцінка, самопереконання; емоційної – самозадоволення, само-

повага, самолюбовство, самосхвалення; вольової – самодисципліна, самоказ, самоконтроль, саморегуляція [8].

Самосвідомість виступає як особлива форма відображення, регуляції і управління ставленням людини до навколишньої дійсності, до самих себе і своїх способів спілкування, що виникають і розвиваються на основі діяльності. Зміст знання про себе і ставлення до себе мають свій "вихід" через процес саморегулювання і самоорганізації особистості – поведінковий (конативний) компонент самосвідомості.

Саморегуляція – це довільна самоорганізація поведінки: формування значимих цілей, врахування умов діяльності, реалізація послідовної програми дій, орієнтація на об'єктивні критерії успішної діяльності, об'єктивна оцінка результатів [3, с.58]. Обов'язковою рисою саморегулювання є постійне внутрішнє протікання акту поведінки, яке співвідноситься з прямим або передбачуваним оцінюванням його іншими [17].

Визначаючи сутність та закономірності розвитку саморегуляції, М.Й.Боришевський пов'язує її зі здатністю особистості усвідомити себе суб'єктом і зайняти позицію суб'єкта. Вчений виділяє серед функцій саморегуляції функцію "суб'єктного впливу", тобто впливу на власні психічні процеси і стани з метою їх оптимізації. М.Й.Боришевський розглядає механізми саморегуляції як вияв внутрішньої самоактивності особистості та доводить залежність процесу саморегулювання від інтелектуального, морального розвитку особистості та її емоційно-вольової сфери [2, с.4].

Отже, саморозвиток виступає процесом цілеспрямованих, програмованих змін особистості, детермінованих нею самою, її образом світу, образом Я, волею і діями. Розвинута самосвідомість керівників передбачає активну життєву позицію, здатність здійснювати вибір, оцінювати його наслідки, нести за них відповідальність перед собою і суспільством, постійно розвивати себе. Стійкість Я сприяє професійному самовизначенню, успіху у здійсненні намірів щодо свого життя [11].

Самовизначення особистості є показником високого рівня розвитку її самоуправління. Спроба побудови загального підходу до самовизначення особистості в суспільстві була зроблена В.Ф.Сафінім і Г.П.Никовим, які бачать суть самовизначення у формуванні в особистості усвідомлення мети і сенсу життя, готовності до самостійної життєдіяльності на основі співвідношення своїх бажань, якостей, можливостей і вимог зі сторони оточуючих [18, с.68].

Виникнення у людини здатності до рефлексії свідчить про високий рівень її самосвідомості, готовність до пізнання самої себе, корекції своєї поведінки, способу життя. Здатність до рефлексії об'єднує функції поведінки та управління людини своїми вчинками [15, с.35].

Вочевидь, готовність до управлінської діяльності передбачає формування в керівника навичок самоуправління, тобто стійких, свідомо вироблених уявлень про свої обов'язки і права по відношенню до суспільства, інших людей, моральних переконань, розуміння обов'язку, відповідальності, уміння

аналізувати власний життєвий досвід, спостерігати за явищами та давати їм оцінку, здатності до самооцінки та самоконтролю.

Варто звернути увагу на той факт, що багато керівників не усвідомлює свого потенціалу, його значення в професійному розвитку і самовдосконаленні через слабкість мотивів саморозвитку. Серед чинників, які утруднюють процес професійного розвитку керівника, викремлюють невміння керувати собою, незнання своїх можливостей, розмиті особистісні цінності, невиразні особистісні цілі, призупинений саморозвиток, невміння розв'язувати проблеми, брак творчого підходу [12, с.58]. Тому важливою умовою вдосконалення стилю керівництва є постійний аналіз керівником власної діяльності, свого стилю управління та подолання його недоліків [3].

Успішність самоуправління керівника значною мірою визначається його самоефективністю. Самоефективність – віра у власну можливість виконувати складні дії чи подолати складні обставини у будь-яких сферах функціонування; висновок людей щодо власних можливостей організації та здійснення певної діяльності для виконання певних завдань і досягнення мети. Самоефективність розглядають як потенційний критерій успішної діяльності особистості, оскільки сприяє визначенню мети, мобілізації ресурсів, наполегливості, якщо потрібно подолати перешкоди, швидкому відновленню у випадку невдачі [5, с.56].

Поняття самоефективності вперше опрацював А.Бандура в теорії соціального навчання. Сьогодні конструкт самоефективності вивчається в соціальній когнітивній теорії.

Для людей з високим рівнем самоефективності притаманний вищий рівень домагань, настирливості й цілеспрямованості у досягненні мети. Очікування власної ефективності та впевненість в успішності діяльності є провідним спрямовуючим, підтримуючим й контролюючим елементом поведінки. Внутрішнє переконання щодо спроможності діяти успішно сприяє можливості більш активної діяльності незалежно від обставин.

Наприклад, М.Вудкок і Д.Френсіс [4] виділяють наступні передумови успішності управлінської діяльності керівника: уміння керувати собою; особистісні цінності; особистісні цілі; саморозвиток; навички вирішення проблем; уміння реалізації творчого підходу; уміння впливати на людей; розуміння управлінської роботи; навички керівництва; уміння навчати; здібність формувати колектив. Вочевидь, виділення даних передумов є наслідком одного з важливих постулатів теорії управління: ефективно управляти можна тільки тим об'єктом або процесом, закономірності розвитку якого відомі. Якщо управлінські рішення не спираються на достатньо глибокі і всебічні знання про об'єкт управління, то таке управління не тільки не ефективне, але й може призводити до кризового стану об'єкта, яким управляють. Отже, ефективне самоуправління керівника неможливе без усвідомлення суб'єктом управління власних можливостей.

Вимоги до професійної компетенції керівника можна умовно розділити на дві групи. Першу складають знання та вміння виконувати професійну роботу в такій спеціальності як менеджмент. Друга група вимог до профе-

сійної компетенції керівників пов'язана зі здатністю працювати з людьми та управляти собою [10, с.31]. Ми спробуємо виділити ті вимоги, які певним чином співвідносяться зі здатністю керівника до самоуправління:

- вміння обґрунтовувати та приймати рішення в ситуаціях, для яких характерні висока динамічність та невизначеність;
- здатність управляти ресурсами, планувати та прогнозувати роботу підприємства, володіти засобами підвищення ефективності управління;
- вміння раціонально підбирати та розташовувати кадри;
- вміння мобілізувати колектив для вирішення поставлених завдань;
- здатність та вміння підтримувати дисципліну та відстоювати інтереси справи;
- вміння доцільно планувати роботу апарату управління;
- координувати діяльність всіх служб та підрозділів як єдиної системи управління організацією;
- вміння планувати та організовувати особисту діяльність, використовувати в залежності від ситуації найбільш доцільні та ефективні методи та стиль роботи;
- вміння проявляти високу вимогливість до себе та підлеглих;
- конкретність та чіткість у вирішенні оперативних питань та повсякденних справ;
- враховувати та контролювати результати своєї діяльності та роботи колективу;
- стимулювати працівників брати на себе відповідальність;
- здатність швидко відновлювати свої сили та критично оцінювати свою діяльність.

Серед основних напрямів діяльності керівника, які виділяє В.П.Галицький [6], доречно виокремити ті з них, які найбільш взаємопов'язані із функціями управління та залежать від здатності керівника до самоуправління. Це організація діяльності підлеглих, планування, прийняття рішень, прояв вимогливості до підлеглих, стимулювання мислення та виробничої активності підлеглих, особистий контроль, емоційна стійкість керівника, робота над собою, оцінювання своєї особистості.

Активне вивчення управлінської діяльності керівника зумовило певну розбіжність у тлумаченні цього феномену. Питаннями управління займалися В.Г.Афанасьєв, Є.С.Березняк, В.І.Бондар, Д.Дзвінчук, В.П.Пікельна, Л.М.Карамушка, Є.О.Климов, Н.Л.Коломінський, В.В.Крижко, В.І.Маслов, С.Г.Москвичов, А.М.Омаров, П.В.Худоминський, М.М.Поташник, В.П.Симонов, Ф.І.Хміль, Р.Х.Шакуров, В.Ф.Штикало, Г.В.Щокін [14].

Тлумачний словник з управління [19] дає таке визначення: “Управління – це процес цілеспрямованого впливу керуючої підсистеми або органу управління на керовану підсистему або об'єкт управління з метою забезпечення його ефективного функціонування та розвитку”.

В.Г.Афанасьєв вважає, що управління є сукупністю певних дій, які здійснюються суб'єктом управління щодо об'єкта з метою його перетворення та забезпечення його руху до заданої мети [1, с.7].

М.Мескон, М.Альберт, Ф.Хедоурі [13] визначають управління як процес планування, організації, мотивації і контролю, необхідний для того, щоб сформулювати та досягти мети організації.

О.М.Мойсеевим [16, с.10] поняття “управління” визначається як цілеспрямована діяльність усіх суб’єктів, що забезпечує становлення, стабілізацію, оптимальне функціонування й обов’язковий розвиток організації.

Загалом, на основі проведеного огляду, можна зробити висновок, що одні автори розглядають управління як процес досягнення цілей, інші – як процес прийняття рішень, організації, комунікації, контролю та регулювання.

Отже, управління – це цілеспрямований організаційний та регулюючий вплив на стан і розвиток процесів, свідомість, поведінку та діяльність працівників, що забезпечує ефективне та продуктивне досягнення організацією цілей шляхом планування, організації діяльності, здійснення лідерства та контролю за організаційними ресурсами.

Процес управління має чотири взаємопов’язані функції: планування, організація, мотивація і контроль.

Планування передбачає розробку комплексу заходів, які визначають послідовність досягнення конкретних цілей з урахуванням можливостей найбільш ефективного використання ресурсів підприємством.

Процес стратегічного планування в управлінні вимагає відповідей на ті ж запитання, що і процес здійснення особистістю управління власною діяльністю: чи є діяльність внутрішньо сумісною з можливостями, чи передбачає діяльність ризик, чи володіє суб’єкт достатніми ресурсами для реалізації діяльності, чи враховує діяльність зовнішні небезпеки й можливості, чи є ця діяльність найкращим способом застосування ресурсів.

Організація – це процес створення структури підприємства, яка дає можливість людям ефективно працювати разом для досягнення його цілей. Організація як процес являє собою функцію по координації задач розподілу організації на підрозділи відповідно цілям і стратегіям та делегування повноважень [9].

Мотивація – це процес спонукання керівником себе та інших до діяльності для досягнення особистих цілей або цілей організації.

Контроль – це процес, що необхідний для виявлення і вирішення виникаючих проблем та стимулювання успішної діяльності. Процес контролю складається з установки стандартів, зміни досягнутих результатів і проведення коректувань у тому випадку, якщо досягнуті результати істотно відрізняються від встановлених стандартів [10].

Контроль є найбільш фундаментальний елемент процесу управління. Ні планування, ні створення організаційних структур, ні мотивацію не можна розглядати повністю у відриві від контролю.

Таким чином, з метою здійснення успішної управлінської діяльності керівник повинен розвивати у собі здатність до самоуправління. Особистість як самокерована система може здійснювати контроль за діяльністю за допомогою порівняння наміченої програми та виконаних дій; узгодження

спонукань, переключення психічної активності, координацію дій; посилення або послаблення активності.

Отже, психологічний аналіз особливостей процесу самоуправління керівника як чинника успішності його управлінської діяльності дозволив зробити такі висновки:

1. Самосвідомість керівника впливає на його стиль управління, ставлення до справи та співробітників, тому розвиток здатності до самоуправління особистості є запорукою успішної, ефективної та раціональної управлінської діяльності.

2. Знання, здатність оперувати інформацією і навіть практичні навички – обов’язкова, але не достатня умова успішної діяльності. Розвиток переконань щодо власної самоефективності прискорює пізнавальні та саморегуляційні процеси для ефективного виконання діяльності.

3. Розвиток зрілої особистості керівника характеризується більш узагальненим усвідомленням себе, адекватною самооінкою, наявністю здатності регулювати власну поведінку не лише під впливом обставин, а й самостійно, завдяки виникненню більш загальної та віддаленої за часом мети, виникненню внутрішніх стимулів, що регулюють діяльність, формуванню потреби у самоуправлінні як одному з проявів самоактивності.

4. Вищим рівнем розвитку саморегуляції і самоуправління слід вважати самовдосконалення. Важливим у діяльності керівника є процес перетворення зовнішнього управління у внутрішню систему самоуправління і самовиховання.

Перспективами подальших наукових пошуків у контексті аналізу даної проблематики є розкриття методів, форм і засобів психологічного впливу керівника в процесі управлінської діяльності на процес формування здатності до самоуправління у працівників.

1. Афанасьев В.Г., Урсул А.Д. Эффективность социального управления: системно-деятельностный подход // Информация и управление. Философско-методологические аспекты / Отв. ред. А.Г.Антипенко, В.И.Кремьянский. – М.: Наука, 1985. – 284 с.

2. Боришевський М.Й. Самовизначення і самореалізація особистості // Пед. газета. – 2004. – Листопад (№11). – С.4.

3. Власова О. Чинники розвитку соціального потенціалу особистості // Соціальна психологія. – 2005. – №2 (10). – С.55–63.

4. Вудвок М., Френсис Д. Раскрепощенный менеджер. – М.: Дело, 1991. – 320 с.

5. Галецька І. Самоефективність у структурі соціально-психологічної адаптації // Соціальна психологія. – 2003. – №5. – С.55–63.

6. Галицкий В.П., Коркин В.Я. Предотвращение конфликтов в первичном коллективе. Психология возрастных коллективов. – М., 1997.

7. Гуменюк О. Структурно-функціональне взаємоповнення складових Я-концепції людини // Соціальна психологія. – 2005. – №5 (13). – С.66–75.

8. Жозефина А., Корнев Н.Н. Психологические факторы готовности руководителя к управленческой деятельности // Вісник Харківського університету. – 1999. – №460. – С.146–149.

9. Казміренко В.П. Соціально-психологічна регуляція діяльності організації: Автореф. дис. ... докт. психол. наук. – К., 1994. – 42 с.
10. Калініна Л. Сутність феномена управління // Директор школи. – 2000. – №2. – С.31.
11. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. – Ростов-на-Дону, 1996. – 241 с.
12. Лукашевич Н., Торишний В. Профессиональное выгорание персонала // Персонал. – 2004. – №12. – С.56–60.
13. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. – М., 1999. – 800 с.
14. Орбан-Лембрик Л.Е. Психология управления: Навчальний посібник. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 695 с.
15. Пліщук М. Фактори самореалізації особистості викладача і студентів // Рідна школа. – 2003. – №1. – С.35–36.
16. Поташник М.М., Мойсєєв О. М. Управління сучасною школою // Підручник для директора. – 2002. – №1–2. – С.6–35.
17. Психология: Навч. посіб. / О.В.Винославська, О.А.Бреусенко-Кузнєцов, В.Л.Злишков та ін.; За наук. ред. О.В.Винославської. – К.: Фірма “ІНКОС”, 2005. – 352 с.
18. Сафін В.Ф., Ников Г.П. Психологічний аспект самовизначення // Психологічний журнал. – 1984. – №4. – С.65–74.
19. Толковый словарь по управлению. – М.: Издательство “Альянс”, 1994. – 252 с.

In the article was made attempt of comparative analysis of self-management and management activity. Self-management signifies the possibility to be able to cope with a situation of the uncertainty. Self-management is identified as a factor of manager's successful activities and psychosocial adaptation.

Key words: management activity, personality of manager, self-management.

УДК 192.31
ББК 88.4

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ, ФОРМУЛЮВАННЯ Й ЗБЕРЕЖЕННЯ ДУМКИ ЗАСОБАМИ МОВИ

Аналізується мовне повідомлення, яке має свою схему моделювання конструкції значення. Для механізму моделювання мовленнєвої діяльності є актуальною роль алгоритму, в якому логічні єдності в технічних, ділових, біографічних текстах конструюються за принципом відкритої логічності.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, механізм формування, формулювання думки, моделювання мовленнєвої діяльності, компонент читання, об'єкт діяльності читання, тематичні лексичні ланцюжки слів, комунікативна цілісність тексту, способи модифікації суб'єкта в текстах.

Постановка проблеми. Мова є засобом, а мовлення – механізмом, способом її формування й формулювання. Мова використовується мовленням як соціально відпрацьований інструмент, як засіб процесів формування й формулювання думки.

Здійснення того або іншого виду мовленнєвої діяльності припускає обов'язкове оволодіння відповідною формою мовлення. Відомі три форми мовлення, три механізми формування й формулювання думки: внутрішній, зовнішній письмовий і зовнішній усний [1].

Внутрішнє мовлення можна представити як механізм значеннєвого комплексування для самого себе, що реалізується в таких видах мовленнєвої діяльності як осмислення, читання, аудіювання. З погляду моделювання алгоритму, внутрішнє мовлення краще представити як внутрішній спосіб формування й формулювання думки за допомогою як мови, так і внутрішнього предметно-схемного коду.

Читання й письмо, як провідні види мовленнєвої діяльності, починаються з виникнення потреби в інформації, конкретних осмисленнях певних соціальних, професійних або навчальних проблем.

Зовнішній механізм моделювання мовленнєвої діяльності читання простий – суб'єкт читання бере джерела, актуалізуючи в результаті потреби певний наявний уже значеннєвий і логіко-значеннєвий комплекс і розподіл тезаурусу, після чого суб'єкт читання одержує в процесі сприйняття цього джерела максимально повну сформовану й сформульовану думку автора. Зауважимо, що в діяльності читання, насамперед, відбувається зустріч з відображеним у джерелі зовнішнім письмовим способом сформованої й сформульованої кимось думки. Це перша сторона механізму з точки зору розгляду домінантної мовленнєвої діяльності читання.

Разом із тим, читання припускає внутрішній спосіб відтворення сформованої й сформульованої зовнішньої думки за допомогою іноземної мови в одних його видах і вторинного формування й формулювання прийнятої

думки в інші види. За допомогою внутрішнього предметно-схемного коду, внутрішнього мовлення як механізму значеннєвого комплексування здійснюється вербальне мислення на різних рівнях [3].

Отже, механізм моделювання мовленнєвої діяльності повинен відтворювати або вдруге формувати з одночасним формулюванням заданого зовнішнього значеннєвого змісту тексту.

При цьому важливо враховувати те, що виконавчий компонент читання, який ставиться до зовнішньо невиражених процесів внутрішньої активності, не піддається контролю, тому що зворотний зв'язок здійснюється по внутрішніх каналах значеннєвих рішень.

Аналіз останніх публікацій. Звертаючись до механізму зародження мовленнєвого повідомлення як об'єкта діяльності читання, варто зрозуміти психологічний процес графічної фіксації засобами іноземної мови сформованим і сформульованим зовнішнім письмовим способом думки автора.

На думку Л.П.Доблаєва, кожне мовленнєве повідомлення має свою схему моделювання значеннєвої конструкції, тому відтворити сформовану й сформульовану думку означає розкрити процес розгортання думки [4].

В основі цілісного мовленнєвого повідомлення лежать певні логічні форми думки. Легко довести, наскільки близько за значенням розгляд логічних едностей тексту або фрагментів, позначених у дискусіях як мовленнєві форми мислення.

Щоб відтворити логічні едності тексту й змодельовати гіпотетичний механізм смислоутворення, необхідно знати, що є відправним пунктом розгортання значеннєвого змісту, які основні операції повинні відбуватися при аналізі основних понять головного судження мовленнєвого повідомлення, головної тези.

Система суб'єктів тексту виявляється системою модифікації вираженого в заголовку початкового суб'єкта. Вони перебувають у відносинах підпорядкування й субпідпорядкування. Модифікація суб'єктів може відбуватися або за образами предметів, або за їхніми ознаками, або за тими й іншими разом. У принципі, всі модифікації зводяться до чотирьох системних операцій: уточнення, повторення, виявлення, членування [2].

Оцінюючи розгортання змісту як результат установаження логічних відносин між поняттями, варто визнати, що найпростішим, найбільш стійким і логічним видом розгортання основної думки, поняття є визначення. Відповідним різновидом визначення, але з більш ускладненою структурою, є пояснення поняття. Визначення найбільш часто можна зустріти в різного роду довідниках, енциклопедіях, словниках, наукових монографіях, працях, підручниках, а пояснення використовується в науково-популярних статтях, доповідях, лекційних курсах, брошурах, практикумах тощо [5].

Наступним характерним видом строго логічного розгортання можна виділити умовивід, який порівняно рідко зустрічається в мовленнєвих повідомленнях у чистому вигляді, а трансформується й виступає як міркування.

Інші види розгортання основного задуму відбуваються в результаті переліку, найменування ознак понять. Одні предмети або явища дійсності в

цьому випадку поєднує те, що вони послідовні в часі, інших – те, що вони є складовими частинами або якостями одного предмета, що сприймається, зв'язаними просторовим або іншим способом.

Тому не дивно, що фрази, які входять до складу тексту, поєднуються в ціле загальною темою й випливають одна за одною за наступним порядком: а) оповідання, коли реалізується тимчасова послідовність відображених у мовленні складних подій, їхніх частин; б) опису, коли розкриваються структурні зв'язки між сторонами, частинами, елементами відображеного в мовленні об'єкта, предмета, явища.

Аналіз останніх теоретичних досліджень доводить, що психологічний механізм у мовленнєвій діяльності читання вивчений лише локально.

Мета даної роботи – розкриття механізму формування, формулювання й збереження думки засобами мови, моделювання мовленнєвої діяльності читання.

Основний матеріал дослідження. Значеннєва цілісність тексту виражається в едності його теми. У кожній групі тісно пов'язаних між собою речень конкретної логічної едності завжди розкривається своя мікротема і кожна така едність – це оповідання в мініатюрі.

Едність теми в надфразовій едності і в цілому тексті проявляється насамперед у систематичній повторюваності ключових слів, пов'язаних із темою. Причому, такими є номінативні елементи, які несуть у тексті найбільше інформативне навантаження, репрезентуючи розвиток теми мовленнєвого повідомлення і його лексичних едностей.

Розглянемо основні механізми розвитку теми:

- У більшості мовленнєвих повідомлень едність теми забезпечується тотожністю референції відповідних слів у масштабі надфразової едності, співвіднесенням даних слів – імен загальних і власних, а також заміщенням їхніх займенників протягом надфразової едності з тим самим предметом реальної дійсності (референтом).

- Текстовий референт найчастіше задається в заголовку або підзаголовку, які в художній і науково-технічній літературі виконують, як правило, настановчу функцію. Саме в письмовому вербальному спілкуванні заголовки є організуючим елементом, що визначає значеннєву цілісність твору, що задає весь лексико-тематичний ланцюжок слів і образно сприймається як мовна семантична мережа. При розгляді тематичної структури надфразових едностей не є випадковою значеннєва інтерпретація через властивості лексичної тематичної мережі, поглиблення поняття про вертикальну структуру тексту. Вони являють собою подовжньо орієнтовані лексико-тематичні лінії і, власне кажучи, претендують на статус тематичних стрижнів тексту.

- Такі тематичні лексичні ланцюжки слів починаються з домінуючого, опорного слова. Тематичні ряди з більшим числом тематичних елементів є в тексті провідними. Теми й усі підтеми можна виділити, насамперед, завдяки таким ланцюжкам слів.

Для механізму моделювання мовленнєвої діяльності актуальна роль алгоритму, у якому логічні едності в технічних, ділових, біографічних тек-

стах конструюються за принципом відкритої логічності. У самому ж алгоритмі переважають раціонально-логічні структури із чітко заданими функціями, тому відтворити, виділити ці функції порівняно нескладно.

Такі мовленнєві повідомлення варто визнати нормальними, а не трансформованими типами переказу, що базуються на найпростіших логічних схемах.

Оскільки актуальний зв'язок у складному за конструкцією мовленнєвому повідомленні виникає в результаті відтворення компонентів актуалізованого змісту першого речення в наступних реченнях мікротексту, то виникає практичне завдання: як забезпечити умови, щоб у суб'єкта читання цей зв'язок не порушувався, щоб він не пропустив логічну ланку в ланцюжку міркувань. У протилежному випадку ієрархічна інформація буде сприйнята неадекватно.

У моделі навчання суб'єкт читання опановує значеннєвий образ за допомогою відтворення завдань у тексті. Уже при звертанні до першої відправної фрази тексту алгоритм мовленнєвого повідомлення дозволяє йому (суб'єкту читання) побачити, за рахунок повторення якого слова або його заміни, словосполучення в наступній фразі автор домагається їхньої зв'язності, цілісності.

Аналіз різних за складністю моделей тексту показує, що в основі структурних характеристик логічних єдностей текстів домінують такі типи зв'язку, як а) послідовна (ланцюгова, контактна); б) паралельна (дистантна); в) змішаний зв'язок.

Можливі варіанти моделей мовленнєвої діяльності читання, які дозволяють розділяти абзац і надфразову єдність і позначати їх не протиставленням, а взаємодіючими категоріями.

Об'єктивно ситуація вимагає включення в механізм моделювання субтексту як одиниці, що займає проміжне положення між надфразовою єдністю й текстом. Це компонент або фрагмент зв'язного тексту, що розвиває одну з його головних тем й узагальнюючої теми декількох надфразових єдностей, які входять до його складу. У кожному випадку абзацне виділення речень у тексті попереджає суб'єкта читання про те, що варто приготуватися до сприйняття нової й важливої інформації.

Таким чином, абзац як графічно виділена одиниця тексту висувається на особливу роль у моделюванні мовленнєвої діяльності, зокрема, при створенні системи лексичних, граматичних вправ у провідному виді мовленнєвої діяльності – читанні.

Якщо метою навчання на якомусь етапі стає читання як самостійний вид мовленнєвої діяльності, то це вимагає обов'язкового оволодіння внутрішнім способом формування й формулювання, що й відтворює значеннєвий образ суб'єкта читання, заданого автором, а у зв'язку із цим й оволодінням механізмом вербального мислення.

Для цього в механізмі моделювання мовленнєвої діяльності рекомендується, по-перше, передбачити вивчення розумової діяльності на момент

відтворення або вторинного формування й формулювання заданої в мовленнєвому повідомленні думки засобами мови.

По-друге, варто зрозуміти, що при внутрішньому способі формування й формулювання зовнішньо заданої сторонньої думки активна розумова діяльність і вирішення розумових завдань вербальними засобами викликають у суб'єкта читання потребу в розкритті всього семантичного комплексу мовленнєвого повідомлення в співставленні зі своєю власною інтерпретацією. Суб'єкт навчання ситуативно стане аналізувати лексико-тематичну лінію зв'язаних між собою мовленнєвих одиниць по вертикальній осі слів (значеннєве ціле), виявляти зв'язок відомого й невідомого, що виражається в об'єднанні окремих речень або груп речень між собою у надфразову єдність (комунікативне ціле) і, нарешті, оцінювати за критерієм виявлення значеннєвого образу об'єднання в структурне ціле всіх частин тексту – речень, абзаців, надфразових єдностей, субтекстів.

По-третє, необхідна розробка оптимальної системи вправ для суб'єкта читання, які формували б умови для власної інтерпретації його думки, а остання проходила немов би заново слідом за автором складного тексту через усі етапи пізнання, починаючи з першого речення тексту, від відомого до невідомого, від посилання до висновку, через інформацію, що спирається на фундамент відомого, що логічно впливає або з досвіду самого суб'єкта навчання, або безпосередньо з міркувань, системи доказів тексту або з придбаних у процесі читання попередніх текстів, фонових знань.

Нарешті, по-четверте, щоб не допустити змішування суб'єктами навчання суб'єкта-підмета в граматичному й логічному значеннєвому змісті, а також присудка-предиката в граматичному й логічному співвідношенні, варто ввести в механізм моделювання практики навчання завдання, які синтетично зв'язують “дане, відоме” й “нове, невідоме”. У цьому випадку об'єктивується таке завдання, як вправа зі знаходженням даного й нового в кожному реченні в порівнянні з попереднім та з'ясування ролі граматичних одиниць.

Варто звернути увагу, що дискусія серед психологів і методистів щодо способів формування й формулювання думки не має суттєвих протиріч стосовно моделі зустрічі суб'єкта читання з текстом. Ще до зустрічі з текстом у суб'єкта читання, залежно від навчальних і професійних інформаційних потреб, очікувань, актуалізується певний минулий досвід за темою, а саме згорнутих і системно організованих знань, виражених вербальними засобами. Інше питання, що ці знання можуть бути не позначені, не забезпечені засобами іноземної мови, тоді суб'єкт читання не готовий до зустрічі з текстом. У цьому випадку формат завдання змінюється в напрямку оптимізації способів формування іншомовного тезаурусу і потребує уважної корекції.

Практика свідчить, що для підвищення ефективності читання спочатку починають актуалізуватися міжпонятійні відносини, вертикальні лексико-тематичні лінії, лексико-тематичні ланцюжки слів.

Після актуалізації минулого досвіду при першому ж звертанні до тексту проявляється така його особливість як ієрархічна будова, що змушує суб'єкта мовленнєвої діяльності читання вміти швидко сприймати й виявляти всі мовні засоби тексту. Останні виражають експліцитно й імпліцитно цю ієрархічність, усі парадигматичні зв'язки. Тому по кожній темі, підтемі доцільно передбачити, проаналізувати й виділити в текстах лексико-тематичні ланцюжки слів, тематичні ряди, які відбивають значеннєву структуру тексту і являють собою скомпресований текст, субтекст або мікротекст. Проблема може виникнути в тому, що фрагменти тексту, абзаци й навіть частина надфразової єдності досить часто розділені в тексті, хоча й розкривають одну підтему, про що свідчить даний ланцюжок – вертикальна лексико-тематична лінія. Для розробки ефективної системи вправ доцільно виявити й конкретно позначити їх у кожному тексті для читання.

Якщо виходить з положення, відповідно до якого в діяльності читання відбувається насамперед зустріч суб'єкта читання з відображеним у мовленнєвому повідомленні зовнішнім письмовим способом сформованої й сформульованої автором думки, то проявляється формально-логічна єдність таких характеристик мовленнєвого повідомлення, як цілісність і зв'язність. Але моделювання механізму реалізується тут за схемою – від цілісності із заданою усередині її системою засобів зв'язності.

Тому для навчання навчальному й науковому читанню варто відбирати не окремі засоби зв'язності й ізольовано подавати їх для засвоєння, а відштовхуватися від тексту як значеннєвого, комунікативного й структурного цілого.

Обговорення результатів дослідження. Проведений аналіз мовленнєвої діяльності читання дає змогу стверджувати, що моделювання мовленнєвої діяльності читання базується на ключових постулатах, заснованих на тому, що в тексті, як цілісному мовному повідомленні, можливе дуже складне переплетення засобів зв'язності в системі, що включають: а) значеннєві й структурні зв'язки між логічними єдностями, абзацами в цілому тексті; б) значеннєві міжпонятійні зв'язки в логічних єдностях і цілому тексті; в) комунікативні й структурні зв'язки між реченнями усередині логічних єдностей; г) міжпонятійні зв'язки, що лежать в основі словосполучень, які виражають денотати; д) зв'язки між членами речення.

Очевидно, що складний механізм моделювання мовленнєвої діяльності читання вимагає деталізації взаємодії абзацу й надфразової єдності, з одного боку, і надфразової єдності, абзацу й субтексту – з іншої.

Оскільки логічні єдності – мовленнєві форми, а види розгортання думки становлять фактично основу надфразової єдності, субтексту, фрагмента тексту, часто навіть абзацу, то з метою оволодіння внутрішнім способом формування й формулювання авторської зовнішньо заданої думки в конкретних текстах, у механізмі моделювання читання необхідна реалізація певних функцій.

По-перше, суб'єкт навчання за алгоритмом на початковому етапі зобов'язаний ретельно досліджувати масив текстів на предмет вивчення

зустрічі з різними типами логічних єдностей, варіантів їхнього сполучення в текстах, характеристик структурних зв'язків цих єдностей: визначення – пояснення; опис – характеристика; повідомлення – оповідання; міркування – доказ – спростування.

По-друге, на основі оцінки результатів включення стартового алгоритму повинно бути передбачено внесення коректив в алгоритм організації текстового матеріалу в системі, яка призначена для навчання, забезпечення умов для перевірки типів сполучення логічних єдностей і можливостей оцінки їхнього використання на різних етапах навчання.

По-третє, така важлива логічна єдність, як визначення – пояснення основних понять конкретних тем, обсягу знань школяра або студента вузу, за якими домінують здійснюється вузькотематична мовленнєва діяльність, включається в механізм читання у вигляді індивідуального словника.

По-четверте, для того, щоб суб'єкту навчання в процесі мовленнєвої діяльності читання було дійсно нескладно відтворювати, виділяти різні типи логічних єдностей у природничо-наукових, науково-технічних, біографічних текстах, останні доцільно зробити об'єктом спеціальних вправ у читанні. Тільки за цієї умови суб'єкти навчання визначатимуть їх у мовленнєвих повідомленнях й, відповідно, розуміти та розвивати відповідні схеми розгортання думки.

У розробленому механізмі моделювання використані чотири способи модифікації суб'єкта в текстах, а саме уточнення, повторення, членування й виявлення. Способи повною мірою відповідають принципам предметної зв'язності й тематичної цілісності. При повторенні суб'єктів (підтем, субпідтем) у текстах можна стверджувати про предметну тотожність текстів, їхню значеннєву синонімічність. При уточненні даються ті ж суб'єкти й доповнюються структури, що залежать від вертикальної осі. При членуванні тексту даються ті ж суб'єкти. І до них додаються додаткові по горизонталі структури. При їх виявленні суб'єкти не повторюються, включаються зовсім нові з усіма їхніми зв'язками по вертикалі й горизонталі структури предметного плану.

Оскільки читання завжди є умовою графічного письма, говоріння або взагалі немовленнєвої діяльності, то необхідне розуміння реакцій усіх можливих вербальних і невербальних дій на кожен текст у системі, запропонованій для навчання іноземною мовою.

Висновки. Грунтуючись на знанні впливу внутрішнього способу формування й формулювання відображеної в мовленнєвому повідомленні думки автора, можна виділити ряд основних зв'язків і відносин, володіння якими необхідне для ефективного здійснення мовленнєвої діяльності читання: міжпонятійні й міжденотатні зв'язки; логіко-семантичні міжпонятійні зв'язки на синтагматичному рівні; міжпонятійні, міжденотатні темо-рематичні відносини; структурні зв'язки всередині логічних єдностей; міжпонятійні логіко-семантичні зв'язки; синтаксичні відносини між членами речення; відносини архітектоники-тексту і його складових.

У свою чергу, ефективне моделювання структури й композиції цілісних значенневих образів можливе при врахуванні наступних механізмів:

- механізм сприйняття, виділення й побудова лексико-семантичної моделі цілого тексту;
- механізм сприйняття й виділення ієрархії суб'єктів, що розкривають тему; а також ієрархії предикатів, що передають нову інформацію;
- механізм сприйняття й побудови логіко-семантичної структури тексту;
- механізм виділення й побудови денотатної структури тексту;
- механізм виділення видів розвитку думки;
- механізм сприйняття й виділення абзаців та їхньої структури;
- механізм виділення зв'язків абзаців у тексті;
- механізм сприйняття й виділення субтексту, що розкриває одну думку;
- механізм сприйняття й виділення трьох значенневих модулів тексту.

Таким чином, способи формування, формулювання і збереження думки засобами мови включені в механізм моделювання за умови, що всі характеристики цілісного мовленнєвого повідомлення у вигляді тексту варто проєктувати як об'єкт мовленнєвої діяльності.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку пов'язані з дослідженням продукту мовленнєвої діяльності – умовиводу, який здійснює суб'єкт читання у процесі вербального сприйняття значення тексту.

1. Леонтьев А.А. Признаки связности и цельности текста // Лингвистика текста. – М., 1972.
2. Чистякова Г.Д. Исследование понимания текста как функции его смысловой структуры: Дисс. канд. филол. наук. – М., 1975.
3. Новиков А.И. Исследование процесса смыслового преобразования текста // Семантика, логика и интуиция в мыслительной деятельности человека. – М., 1979.
4. Добраев Л.П. Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания. – М., 1982.
5. Методика исследования восприятия информации. – М., 1977.

A speech report that has its own plan of modelling of the construction meaning is analysed. For the mechanism of modelling speech activity the role of algorithm is actual. In this mechanism logical integrities in technical, business and biographical texts are constructed with the help of the principle of open logicity.

Key words: speech activity, the mechanism of formation and formulation of thought, the component of reading, the modelling of speech activity, the object of reading activity, thematical lexical chain of words, the communicative integrity of the text, the ways of subject modification in the texts.

УДК 1+001+62
ББК 87.2

ДІЯЛЬНІСТЬ УЧЕНОГО-МАТЕМАТИКА-ІНЖЕНЕРА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

У статті розкрито діяльність ученого-математика-інженера з урахуванням впливу на неї соціокультурних факторів, визначено магістральний напрям її розвитку, що полягає в інтеграції інноваційних технологій і наукової інженерно-технічної етики.

Ключові слова: інженерна діяльність; соціокультурні фактори; інноваційні технології; наукова інженерно-технічна етика; математична наука.

Постановка проблеми. Підвищення ролі науки в суспільстві, зростання її соціального престижу ставить високі вимоги до знань про науку та певні її галузі. Сучасна наука досліджується в найрізноманітніших аспектах: політико-економічному, історико-науковому, наукознавчому, державознавчому, етичному, естетичному, прогностичному, психологічному та ін. Вирішальне значення для правильного визначення шляхів подальшого розвитку науки мають філософський, особливо логіко-гносеологічний і соціологічний аспекти дослідження.

Розвиток сучасного наукового знання, що за своїм характером є інтегральним, вимагає подальшого поглиблення суміжних досліджень у науці. Інтегративні процеси в сучасній науці роблять необхідним міждисциплінарний, комплексний підхід до досліджуваних проблем. Такий підхід стає однією з головних особливостей розвитку науки в сучасних умовах, оскільки в його основі лежать глибокі якісні перетворення в практиці науково-технічного й соціального прогресу, що зумовлює зміцнення зв'язків між різними структурними рівнями об'єктів, прискорення темпів пізнавальних процесів.

Характер і спосіб функціонування науки в суспільстві обумовлені не лише потребами технічного розвитку, інтересами матеріальної практики, а й більш загальними цілями культурного порядку. Наука в своєму розвитку також виявляє формуючий вплив на характер і зміст усіх культурних процесів у суспільстві, породжуючи при цьому якісно нову культурну ситуацію. Зміст наукового знання, характер розвитку в суспільстві можна правильно зрозуміти і всебічно розкрити, якщо врахувати входження науки в загальний культурний контекст. Тому важливо розкрити також соціокультурний механізм функціонування науки, визначити її загальнокультурну значимість, цінність з точки зору історичної перспективи.

Сучасна наука досить обширна для того, щоб її досліджувати повністю, навіть з її історією. А тому для її вивчення й аналізу вибирається окрема наукова дисципліна, у нашому випадку математика, яка тісно пов'язана з інженерною діяльністю людини й розглядається в тісному міждисциплінарному

контексті; практично зорієнтованим знанням спочатку була математика, теоретичним основам якої передували вимоги практичної діяльності.

Мета дослідження полягає в розкритті соціокультурного механізму функціонування науки (діяльності науковця-математика-інженера), зокрема математичної, в контексті інженерної діяльності; визначення її загальнокультурної значимості й цінності з точки зору історичної перспективи.

Аналіз останніх наукових публікацій і результати дослідження. Актуальність дослідження проблем діяльності вченого-математика-інженера сьогодні достатньо очевидна. Ця діяльність є рушійною силою науково-технічного розвитку суспільства і певною мірою визначає прогрес його розвитку. Розвиток інформаційних технологій, засобів накопичення, обробки, збереження й розповсюдження інформації, створення складних сучасних систем, соціотехніки, а також зміна загальнонаукової картини світу якісно вдосконалює математичні дослідження. Ці зміни сприяють появі цілого ряду проблем. При цьому значна їх частина носить загальний (теоретичний) або філософський характер.

Останнім часом значна частина дослідників, як математиків, істориків, так і філософів [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 13, 16], здійснюють спроби дослідження різних проблем і питань, пов'язаних із розвитком та становленням освіти й науки, зокрема математичної, її впливу на розвиток науково-технічного потенціалу держави, певних її регіонів. Їх аналіз дає можливість говорити про необхідність загального методологічного підходу до пізнання цього складного соціокультурного феномену. Цим вимогам відповідає філософський підхід до дослідження діяльності науковця-математика-інженера. Наприклад, специфіку діяльності вченого-математика-інженера потрібно розглядати з точки зору основного питання філософії: яке співвідношення математичного мислення і його застосування, як відбувається процес перетворення ідеального в матеріальне і навпаки.

Діяльність науковця-математика-інженера має досить широкий спектр. Так, дослідження змісту і структури діяльності вченого-математика дає можливість розкрити і виявити її найбільш загальні питання. Їх розв'язання дає можливість знайти відповіді на розуміння часткових проблем, суто математичних, а також задач, пов'язаних із науково-технічним прогресом. У цьому плані онтологічні проблеми тісно пов'язані з гносеологічними. На перший погляд, вони подібні до проблем технічних наук, оскільки інженер використовує їх методи та знання, які тісно пов'язані з математичною наукою. Але специфіка полягає в тому, що цілі інженера й вченого-математика різні: мета науковця-математика – пізнання певного процесу або об'єкта, а інженера – створення принципово нового техніко-технологічного артефакту. Відповідно наукова діяльність математика є гносеологічною, а інженерна діяльність – практично-предметною [4, 14]. Дослідження цих проблем є актуальним і сьогодні у зв'язку зі зміною наукової картини світу й зародженням нових, нетрадиційних видів наукової діяльності й упровадженням методів, що застосовуються в синергетиці. У сучасній науковій діяльності якісно змінюється об'єкт дослідження: його характеризує відкритість, саморозвиток,

нелінійність. Дослідження такого об'єкта потребує комплексного, діяльнісного підходу, інтеграції різних галузей знань і фахівців навколо єдиної проблемної галузі. Дослідження сучасних реальних об'єктів дозволяє розглядати їх як складні системи, котрі потребують строго математичного обґрунтування, при цьому головна роль відводиться людині.

Проблеми діяльності вченого-математика-інженера тісно пов'язані із соціальними проблемами. Ця діяльність генетично є соціальною, і тому вона може бути розкрита тільки на основі аналізу джерел, причин і усвідомлення основних етапів її розвитку в історичному контексті. Математик у процесі своєї діяльності, з одного боку, активно впливає на практичну (інженерну) діяльність, а з іншого – його діяльність детермінована рядом соціальних факторів (економічних, політичних, етичних, психологічних, естетичних та ін.). У цьому відношенні особливо важлива роль держави. Сьогодні математична, інженерна спільнота України, та й не тільки вони, гостро потребують чіткої інноваційної політики держави щодо поповнення своїх рядів висококваліфікованими фахівцями, підвищення їх соціального статусу, що дозволило б швидко ліквідувати відставання від високорозвинутих країн з ряду позицій.

Наукова діяльність людини передбачає врахування істотного впливу на неї соціокультурних факторів. Так, розглядаючи те чи інше відкриття, ми будемо оперувати поняттями й величинами тієї чи іншої природничої дисципліни, за допомогою яких можна зрозуміти специфіку цього відкриття. Але цього буде недостатньо, якщо не розглядати дане відкриття у соціокультурному контексті, оскільки воно було здійснено для розв'язання певних людських проблем.

Розглядаючи вплив культури на певні інженерно-математичні досягнення, ми можемо розглядати будь-який артефакт як засіб для виживання людини, з одного боку, і як засіб формування та розвитку людини – з іншого. Проблема виживання і пристосування людини залежить від проблеми її розвитку. Так, розвиток світогляду протягом майже двох тисячоліть, у якому домінуючою була ідея панування людини над природою, у кінці ХХ століття привів суспільство до грані ядерної катастрофи, у відношенні до природи – до екологічної кризи, у духовній сфері – до появи одномірної людини-користувача.

Необхідно розглядати досягнення чи відкриття у математиці не тільки як засіб можливого перетворення оточуючого світу, але і як засіб вживання людини й суспільства у природу, оскільки він поєднує в собі як людську, так і зовнішню природу. У даний час стає все більш очевидним, що еволюційні перетворення в науково-технічному досягненні людства пов'язані не тільки з ростом досліджень у галузі природознавства, але й з орієнтацією науково-технічного мислення на досягнення практичного ефекту, з урахованням культурних цінностей, тобто тих умов, у яких створюються і функціонують результати наукових здобутків людини-творця.

Хоча суспільство і не задає курс еволюційних і революційних перетворень у науці, техніці, розвитку технологій, тим не менш воно через державну структуру може активно впливати на їх розвиток. Держава може загальному-

вати, а в окремих випадках і сприятливо впливати на процес науково-технічної і технологічної модернізації, що може за декілька років змінити економіку, соціальне благополуччя або підвищити військову могутність. Прикладом певного сприятливого впливу на наукову, науково-технічну і технологічну модернізацію буковинського краю у 1774–1918 роках була політика австрійського уряду.

Таким чином, можна зробити такі висновки:

- можливо, “держава” й була в історії провідною силою наукової і технологічної інновації;

- коли “держава” втрачає зацікавленість до наукового, технологічного розвитку і стає неспроможною здійснювати їх при нових умовах, то це призводить до стагнації інноваційної енергії суспільства, спрямованої на створення і застосування новітніх технологій.

Говорячи про роль держави, науковців, інженерів, підприємців у розвитку інформаційних технологій, наведемо висловлення М.Кастельса, що саме “держава, а не підприємець – новатор у своєму гаражі, як в Америці, так і у всьому світі, була ініціатором інженерно-технологічної революції. Проте і без цих новаторів... інформаційно-технологічна революція малоімовірно, щоб еволюціонувала у бік тих децентралізованих гнучких технологічних пристроїв, які розподіляються нині у всіх галузях людської діяльності” [6]. Звідси М.Кастельс робить висновок, з яким важко не погодитись, про взаємодію держави і творчої діяльності вчених, інженерів, підприємців.

При аналізі наукового знання виявилось, що воно не спроможне науково передбачити у повному масштабі усі можливі наслідки. Тут можна говорити про певні передбачення нових ступенів ризику тих чи інших технологій. Звідси виникає питання етики й моральної відповідальності перед суспільством.

Розглядаючи проблему наукової, інженерно-технічної етики і моральної відповідальності перед суспільством, потрібно сказати, що й раніше це питання виникало. Можна навести кілька прикладів з історії. У своєму добре відомому трактаті [9] Плутарх саме так говорить про Архімеда, який вважав за доцільне не оприлюднювати свої математичні відкриття, боячись наслідків при їх використанні в інженерних застосуваннях. Ці знання Архімед застосував тільки при військовій загрозі. На зорі Нового часу в ідеології наукового прогресу Ф.Бекон у “Новій Атлантиді” обгрунтовує думку про необхідність охорони знань від широких верств населення. Голова будинку Соломона (видавничого центру в беконівській утопії) не засуджує наслідки використання науково-технічних досягнень в особистих і національних інтересах, але щоб це не було на шкоду людству. Мова йде про необхідність збереження цих досягнень як національної таємниці. Але тільки в сучасному суспільстві питання етики й відповідальності науковця постало з усією гостротою.

З розвитком сучасних комп’ютерних та інформаційних технологій провідного значення набуває можливість вільного доступу до інформації. Звідси випливає завдання створення безпечної техніки, яка б не шкодила людині не тільки в процесі подальшого використання, але й у процесі її створення.

Мета наукової діяльності – створення сучасних технічних засобів, які б полегшили працю людини, підвищили б її продуктивність. Нині відбувається переоцінка наукової діяльності, її цілей і завдань. Це обумовлено перш за все створенням інформаційної техніки і процесів, у результаті чого стала можливою автоматизація розумової праці, що приводить до довготривалої орієнтації на досягнення науки. Ця обставина потребує не тільки комп’ютеризації, але й перегляду фундаментальних підходів до освіти математиків-інженерів. У світлі цих змін постає очевидною проблема формування культури науково-інженерного мислення.

Культура, будучи сукупністю матеріальних і духовних цінностей, що передається від одного покоління до іншого по каналах соціальної інформації, сприяє збереженню суспільства. Важливими культурними цінностями є здібності до мов, свідомості, до духовно-практичної діяльності, соціальної і науково-технічної творчості. Гуманітарна культура орієнтує ці цінності на людину, на її розвиток і саморозвиток, що в кінцевому результаті формує людину-творця, яка володіє світоглядом, що сформувався, і створює матеріальні й духовні цінності, які сприяють розвитку соціального прогресу.

Природничо-технічна культура має протилежну спрямованість. Якщо гуманітарна культура зорієнтована на розвиток суб’єкта, удосконалення міжособистісних відносин, гуманізацію усього соціального середовища, то природничо-технічна культура спрямована на пізнання і перетворення об’єкта для людських потреб.

Ознаками цієї культури є володіння математичним апаратом, строгість побудови знань, точний розрахунок, оперування ідеалізованими об’єктами. Цьому сприяє належний рівень математичної освіти й наукових розробок чи теорій. Але часто в дослідженні об’єкта допускається нехтування моральними, естетичними, духовними цінностями, агресивним відношенням до гуманітарних дисциплін, прагнення до підкорення природи на шкоду людському існуванню. У свою чергу, і гуманітарій має чітко усвідомити, що немає лише гуманітарної культури, що доля нашої цивілізації тісно пов’язана з розвитком усієї техносфери суспільства.

Підготовка науковців має орієнтуватися на образ інженера ХХІ століття. Характерним для нього є розв’язання нетрадиційних задач, пов’язаних із швидкою комп’ютеризацією усіх сфер суспільного життя, з виникненням нової парадигми науково-інженерної картини світу. Об’єктом сучасної науки (математики) стає уже не машина, а так звані “людино-розмірні” системи, що характеризуються відкритістю і саморозвитком, вони поступово починають визначати обличчя сучасної науки, що у свою чергу потребує нової методології їх пізнання.

Науковці-системотехніки на передній план висувують проблему обліку людського фактору у процесі проектування й подальшого функціонування складних технічних систем. Тому при розв’язанні наукових та інженерних задач необхідно враховувати різноманітні аспекти, які раніше здавалися другорядними. Таким чином, виникає необхідність у соціотехнічній діяльності. Як відмічає німецький філософ Г.Рополь, варто проводити різницю між

чисто технічними системами, що є предметними, і соціотехнічними, які поєднують систему діяльності з предметною системою. Створювана в рамках традиційної наукової діяльності технічна система включається в соціотехнічну систему, у якій предметні технічні системи розглядаються як підсистеми більш ширшої системи експлуатаційної діяльності, де мають розглядатися також екологічні і соціальні перспективи. Таким чином, соціотехнічні системи розпадаються на дві частини – створювану технічну систему і саму науково-інженерну діяльність як об'єкт планування.

Соціотехніка являє собою новий науковий напрямок, що перебуває на стадії формування. “У даний час підвищення “питомої ваги” соціальних і організаційних факторів на виробництві висуває необхідність, крім вивчення системи “людина-машина”, інтенсивно досліджувати системи “людина-колектив-техніка-середовище”, іншими словами – “соціотехнічні системи”. На цій основі народжується новий науковий комплекс – наука управління” [2]. Головним тут, як уважають вказані автори, є глибоке вивчення психологічних особливостей, структури, механізмів управлінської діяльності в цілому. Погоджуючись із цією думкою, вважається доцільним відзначити, що при повних циклах автоматизації людина залишається головним агентом у процесі розробки, впровадження й освоєння нових науково-технічних досягнень. Тому при соціотехнічному підході провідною формою взаємодії людини, науки і техніки є психічна діяльність.

Нові сучасні технології, що є продуктом науково-інженерної діяльності людини, пропонують поєднання природничо-наукових і технічних знань зі знаннями соціально-психологічного і гуманітарного характеру. Технічні системи і споруди створюються на основі й у відповідності з об'єктивними законами природи, і водночас вони є продуктами цілеспрямованої, конструктивної діяльності людини, плодом її рук і розуму. По тому, наскільки сучасними є створювані технічні засоби, можна судити, як глибоко ми проникли в таємниці природи. Тому необхідним має бути морально-гуманістичний контроль за розвитком науки і техніки. Якщо ж вони вийдуть з-під цього контролю, то здатні знищити людство. Будучи ж включеними в контекст соціального і культурного розвитку, вони вносять неоціненний вклад у поступальний, прогресивний розвиток цивілізації.

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, можна зробити такі висновки:

– усвідомлення соціальної феноменальності діяльності вченого-математика-інженера дає можливість розглядати різні її зв'язки з суспільством і певним чином з культурою. Діяльність науковця-математика-інженера постійно відчуває на собі вплив різних соціальних факторів;

– усередині культури розрізняють гуманітарний і природничо-технічний аспекти. Гуманітарний аспект спрямований на гуманізацію усього соціального середовища, а природничо-технічний – на пізнання оточуючого світу і створення різного роду технічних пристроїв для блага людства. Розгляд наукової діяльності людини в соціокультурному контексті робить можливим інтеграцію наукових і технічних поглядів із соціальними й гуманітарними. Ця інтеграція дозволяє включати результати наукової діяльності людини в

контекст культурного розвитку, що необхідно для розуміння перспектив розвитку суспільства;

– важлива роль у розвитку і спрямованості наукової діяльності науковця-математика-інженера належить державі. Неспроможність держави управляти інноваційними процесами, нерозуміння позитивності їх розвитку у перспективі приводить до стагнації інноваційної соціальної енергії й уповільнення суспільного прогресу.

1. Дашков Б.А., Королев А.В., Смирнов Б.А. Основы инженерной психологии. – М., 2002. – С.37.
2. Иванова Н.Я. Социально-культурные функции естественных наук. – К., 1977. – 159 с.
3. Инженерная деятельность и наука (материалы Круглого стола) // Вопросы философии. – 1986. – №5.
4. Йолон П. Тенденції розвитку сучасної методології науки // Філософ. і соціол. думка. – 1995. – №7–8. – С.239–243.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М., 2000. – С.75.
6. Корниенко А.А., Корниенко А.В. Философские вопросы развития науки. – Томск, 1990. – С.76–89.
7. Курдюков С.П. Синергетика: новые направления. – М., 1989. – 48 с.
8. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – Т.1. – М., 1981. – 669 с.
9. Степин В.С., Кузнецова Л.Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. – М.: ИФРАН, 1994. – 272 с.
10. Степин В.С. Теоретическое знание: структура, историческая эволюция. – М., 2000. – 774 с.
11. Тойнби Дж. А. Цивилизация перед судом истории. – М.: Рольф, 2002. – 589 с.
12. Фролов И.Т. Прогресс науки и будущее человечества. – М., 1975.
13. Чешев В.В. Взаимосвязь инженерной деятельности и научного знания // Вопросы философии. – 1986. – №3.
14. Швейцер А. Культура и этика. – М.: Прогресс, 1973. – 343 с.
15. Шухардин С.В. История науки и техники. – Ч.1. – М., 1974. – 152 с.

In the article activity of scientist – mathematician-engineer is exposed taking into account influence on it of social-cultural factors, certainly main direction of its development which consists in integration of innovative technologies and scientific engineer-technical ethics.

Key words: engineering activity; social cultural factors; innovative technologies; scientific, engineer-technical ethics; mathematical science.

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ТА СУБ'ЄКТНА ПОЗИЦІЯ ЯК ПРОВІДНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ МУЗИЧНИХ КЕРІВНИКІВ

Стаття присвячена вивченню проблеми психологічної готовності музичних керівників до роботи з музично обдарованими дітьми. Висвітлено питання специфіки психологічної готовності, впливу психологічної готовності на ефективність взаємодії музичних керівників та обдарованих дітей; простежено закономірності формування психологічної готовності музичних керівників до роботи з музично обдарованими дітьми дошкільного віку; доведено залежність сформованості психологічної готовності музичного керівника від його суб'єктної позиції до професійної діяльності.

Ключові слова: педагогічна діяльність, психологічна готовність, музична обдарованість, дошкільний вік, суб'єктна позиція.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Можна впевнено констатувати, що жодне питання в психології не викликало такого палкого зацікавлення, як проблема обдарованості – її сутність, зміст, природа, особливості прояву та ін. Під час розгляду дитячої обдарованості мають на увазі, перш за все, складний сплав генетичних особливостей та впливів зовнішнього середовища, який приводить до розвитку особливих здібностей дитини. Аналіз сучасних психолого-педагогічних підходів дозволяє визначити три основні фактори, які є фундаментальними в поясненні природи та розвитку обдарованості: генотип, середовище та виховання. Серед них саме вихованню у вітчизняній психолого-педагогічній науці була надана провідна роль. Адже завдяки вихованню як цілеспрямованому впливу спеціально підготовлених педагогів, керівників, вихователів стає можливим формування дитячих здібностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділення невирішених раніше частин проблеми. Аналіз досліджень вітчизняних психологів та педагогів С.Гелерштейна, І.Зимньої, Є.Клімова, М.Левітова, В.Моляко, К.Платонова, які пов'язані з вивченням професій із динамічними змінами умов праці, ситуацій діяльності, дозволив зробити висновок, що успішність виконання діяльності, залежить від якостей, які дають змогу будувати поведінку з урахуванням змін у професійній діяльності. Тому у професіях, які носять складний, творчий характер, на перший план виходить саме психологічна готовність до діяльності.

До цієї “динамічної” категорії професійної діяльності відноситься педагогічна діяльність музичного керівника. В окремих працях дослідники наголошують на необхідності формування психологічної готовності музичних керівників до своєї професійної діяльності, що є необхідною умовою підви-

щення ефективності роботи з музично обдарованими дітьми. Незважаючи на достатню увагу психологів до проблем психологічної готовності до різних видів професійної діяльності та особливостей роботи з обдарованими дітьми, обрана проблема не є вирішеною на сьогодні, що обумовило вибір теми дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням наукових результатів. Об'єктом дослідження у статті є професійна педагогічна діяльність музичного керівника. Предметом дослідження є структура психологічної готовності музичного керівника до роботи з музично обдарованими дітьми дошкільного віку.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні структури психологічної готовності музичного керівника до роботи з музично обдарованими дошкільниками та можливостей формування психологічної готовності в ході організованого навчання.

Гіпотезу дослідження склали припущення щодо залежності ефективності професійної взаємодії музичних керівників із музично обдарованими дітьми дошкільного віку від певних особистісно-характерологічних, емоційних, вольових характеристик, суб'єктних властивостей, діяльнісних набутків професійного досвіду, які ми відносимо до компонентів психологічної готовності музичних керівників. Ми припускаємо також, що на рівень сформованості психологічної готовності музичних керівників впливає ступінь сформованості їх суб'єктної позиції у професійній діяльності.

Відповідно до мети й гіпотези, у статті вирішуються такі завдання: проаналізувати існуючі підходи до вивчення проблеми формування психологічної готовності педагога до професійної діяльності, психології музичного керівника; психології музично обдарованих дітей дошкільного віку; визначити й емпірично дослідити психологічні характеристики музичних керівників, які визначають їх психологічну готовність до професійної діяльності та впливають на ефективність взаємодії з музично обдарованими дошкільниками; перевірити можливість формування психологічної готовності музичних керівників в умовах спеціальної тренінгової роботи.

Для вирішення поставлених завдань використано комплекс теоретичних та експериментальних методів дослідження:

1. Теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення, класифікація, систематизація з метою обґрунтування змісту поняття “психологічна готовність музичного керівника до роботи з музично обдарованими дітьми дошкільного віку”, виокремлення структурних компонентів.

2. Емпіричні:

а) психодіагностичні: 16-факторний особистісний опитувальник Кеттелла (варіант С); тест сенсожиттєвих орієнтацій Д.Леонтьєва; методика Дембо-Рубінштейна (модифікація А.М.Прихожан), адаптована для вимірювання рівня самооцінки та рівня домагань; опитувальник “Комунікативних і організаційних здібностей” (КОЗ-2); методика діагностики “перешкод” у встановленні емоційних контактів В.Бойко; опитувальник САМОАЛ Н.Каліної; авторська методика “Самооцінка ефективності власної педагогічної діяльності”; авторсь-

ка самооціночна методика “Професійний ідеал”, авторська психодіагностична методика визначення рівня розвитку музичних здібностей дітей старшого дошкільного віку;

б) метод експертної оцінки, на основі якого визначався рівень сформованості психологічної готовності музичних керівників;

в) метод спостереження, який використовувався з метою уточнення даних.

3. Методи статистичної обробки даних: кореляційний, дисперсійний та факторний аналіз. Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерної програми Statistica V 5.0.

Методологічну й теоретичну основу дослідження склали положення системного підходу, на основі якого психологічна готовність музичних керівників розглядається як системне утворення, у якості системоутворюючого фактора цієї системи розглядається рівень суб'єктності педагога (В.Афанасьєв, І.Ганжін, В.Льїн, В.Кузьмін, О.Леонтєв, В.Станкевич, Д.Узнадзе та ін.); принципи діяльнісного підходу (О.Леонтєв); положення індивідуально-особистісного підходу (Б.Ананьєв, А.Леонтєв, С.Рубінштейн); принцип суб'єктності, на основі якого характер активності педагога та рівень її керованості в професійній діяльності визначається свідомо обраною метою, умінням співвідносити свої суб'єктивні бажання та об'єктивні вимоги професії (С.Рубінштейн, К.Абульханова-Славська, Л.Анциферова, В.Татенко, О.Головаха, К.Мітіна, В.Чернобровкін); положення про детермінацію розвитку музичних здібностей, де провідним фактором визнаються соціальні умови, виховання та діяльність (Б.Теплов, Л.Виготський).

Відповідно до завдань, дослідження складалося з 3 етапів.

Протягом *першого етапу* здійснено аналіз підходів щодо проблем психологічної готовності до діяльності, психологічних властивостей професійної діяльності та особистості музичних керівників, психологічної характеристики вікових особливостей музично обдарованих дітей дошкільного віку.

На підставі цього аналізу було надано визначення ключовому поняттю дослідження – психологічній готовності музичного керівника, яке ми розуміємо як психологічне структурне утворення, що постійно змінюється з розвитком педагогічної діяльності і педагога як суб'єкта діяльності, і залежить від історично-соціальних факторів та особистісного зростання й розвитку здібностей педагога.

До структури психологічної готовності музичних керівників ми включили мотиваційно-ціннісний, орієнтаційний, операційний, емоційно-вольовий та оціночний компоненти.

Також ми дійшли висновку, що професійна діяльність для музичних керівників може займати різне місце в структурі їх сенсожиттєвих орієнтацій, тому суб'єктна позиція музичних керівників виступає як системоутворюючий фактор для розвитку їх психологічної готовності, яка у свою чергу забезпечує високу ефективність у взаємодії з музично обдарованими дошкільниками.

Другий етап дослідження був спрямований на вирішення однієї з ключових проблем – встановлення залежності ефективності взаємодії музичних керівників із музично обдарованими дітьми дошкільного віку від рівня сформованості структурних компонентів психологічної готовності педагогів. Розв'язання цього питання здійснювалося поетапно.

По-перше, для з'ясування рівня успішності професійної діяльності музичних керівників, які працюють з обдарованими дошкільниками, була реалізована спеціально розроблена системна програма оцінювання ефективності музично-педагогічної діяльності музичних керівників.

Головною метою програми стало виявлення рівня ефективності професійної діяльності музичних керівників, їх творчого потенціалу, оцінка рівня сформованості психологічної готовності музичних керівників до роботи з музично обдарованими дітьми дошкільного віку. У програмі брали участь 100 музичних керівників, які працюють із музично обдарованими дошкільниками у дитячих садках, музичних школах, дитячих організаціях, будинках творчості.

Незалежна експертна оцінка здійснювалась спеціалістами, які безпосередньо пов'язані з вихованням та музичною освітою дітей дошкільного віку.

Оцінювання мало рейтинговий характер – музичні керівники протягом року накопичували “робочі бали” відповідно до спеціально розроблених емпіричних корелятивів. Загальна кількість балів, яку отримали учасники експерименту за методикою експертної оцінки, дозволяє визначити рейтинг (ранг) кожного досліджуваного. Чим вищим є рейтинговий бал, тим вищим є рейтинг музичного керівника. Рейтингові бали розглядаються нами як показники ефективності професійної діяльності. Усі підсумкові показники, отримані під час реалізації програми, були зведені у шкалу “професійна успішність”.

У наступній частині дослідження вирішувалося завдання встановлення зв'язку ефективності професійної взаємодії музичних керівників із їх психологічними властивостями. Нами були простежені кореляційні зв'язки всіх змінних, які були отримані за допомогою психодіагностичних методик (усього 56 змінних) із показником “професійна успішність”, який був отриманий у ході реалізації програми.

Слід зазначити, що під час планування констатуючого експерименту психодіагностичні методики відбиралися таким чином, що показники, які були отримані за їх допомогою, дозволяють визначити особливості сформованості структурних компонентів психологічної готовності музичних керівників.

Так, характеристику *мотиваційно-ціннісного компонента*, на наш погляд, можуть надати чотири показники, а саме: цінності, погляд на природу людини (методика САМОАЛ), шкала Е (домінантність), шкала G (відповідальність) (методика Кеттелла). *Орієнтаційний компонент* характеризують 9 показників: комунікативні та організаційні здібності (методика КОЗ-2), орієнтація в часі, гнучкість, контактність (методика САМОАЛ); фактор А (афектотимія), фактор Q1 (гнучкість), шкала М (практичність),

шкала N (проникливість) (методика Кеттелла). *Операційний компонент*, на наш погляд, може бути представлений такими показниками, як: потреба в пізнанні, креативність (методика САМОАЛ), шкала I (суворість) (методика Кеттелла). Знання щодо *емоційно-вольового компонента* можуть надати 11 показників: шкала С (емоційна стійкість), шкала О (самовпевненість), шкала Q2 (самостійність), шкала Q3 (високий самоконтроль), шкала Q4 (напруженість) (методика Кеттелла), усі змінні, отримані за допомогою методики діагностики “перешкод” у встановленні емоційних контактів В.Бойко. *Оцінний компонент* характеризують 14 показників: аутосимпатія, саморозуміння (методика САМОАЛ), рівень самооцінки та рівень домагань (методика Дембо-Рубінштейна). Індикаторами *суб’єктної позиції в житті та, зокрема, у професійній діяльності* можуть виступати всі показники методики СЖО, показник креативного відношення до професійної діяльності.

З 56 змінних, які підлягали кореляційному аналізу, лише 20 вступили в кореляційні зв’язки з показником професійної успішності. Ці кореляції дозволяють зробити наступні висновки. Більш високий рівень професійної успішності мають ті музичні керівники, для яких характерним є високий рівень розвитку мотиваційно-ціннісного компонента та, перш за все, їм притаманні віра в можливість людини та орієнтація на загальнолюдські цінності. На професійну успішність впливають організаційні здібності, орієнтація в часі, контактність і гнучкість у спілкуванні, які ми відносимо до орієнтаційного компонента психологічної готовності. Чим вищими є показники аутосимпатії, яка виступає як основа для адекватного самооцінювання, та показники рівня домагань щодо впевненості в собі, тим більш високим є показник професійної успішності. Тобто існує також зв’язок між ефективністю взаємодії музичних керівників із музично обдарованими дошкільниками та оцінним компонентом психологічної готовності. Професійна успішність залежить також від сформованості операційного компонента психологічної готовності, а саме від креативного ставлення до професійної діяльності, здатності педагогів до естетичних переживань та естетичного смаку, які виявляються під час музично-виконавчої діяльності, вибору музичних творів, засобів музичної виразності.

Найбільшу кількість кореляційних зв’язків встановлено між показником професійної успішності та змінними, які характеризують емоційно-вольовий компонент психологічної готовності. Чим більш емоційно стійкими та зрілими, упевненими, рішучими є музичні керівники, якщо їм притаманні високий самоконтроль у незвичних обставинах та впевненість у собі, тим більш ефективно вони здійснюють свою професійну діяльність.

Виявлені прямі кореляційні зв’язки показника професійної успішності зі всіма показниками методики СЖО підтверджують наше припущення щодо залежності ефективності професійної взаємодії музичних керівників із музично обдарованими дошкільниками від сформованості рівня суб’єктного ставлення педагогів до власного життя та, зокрема, професійної педагогічної діяльності.

Грунтуючись на вищезазначених твердженнях, можна схематично зобразити модель психологічної готовності музичних керівників до роботи з музично обдарованими дітьми дошкільного віку (рис. 1).

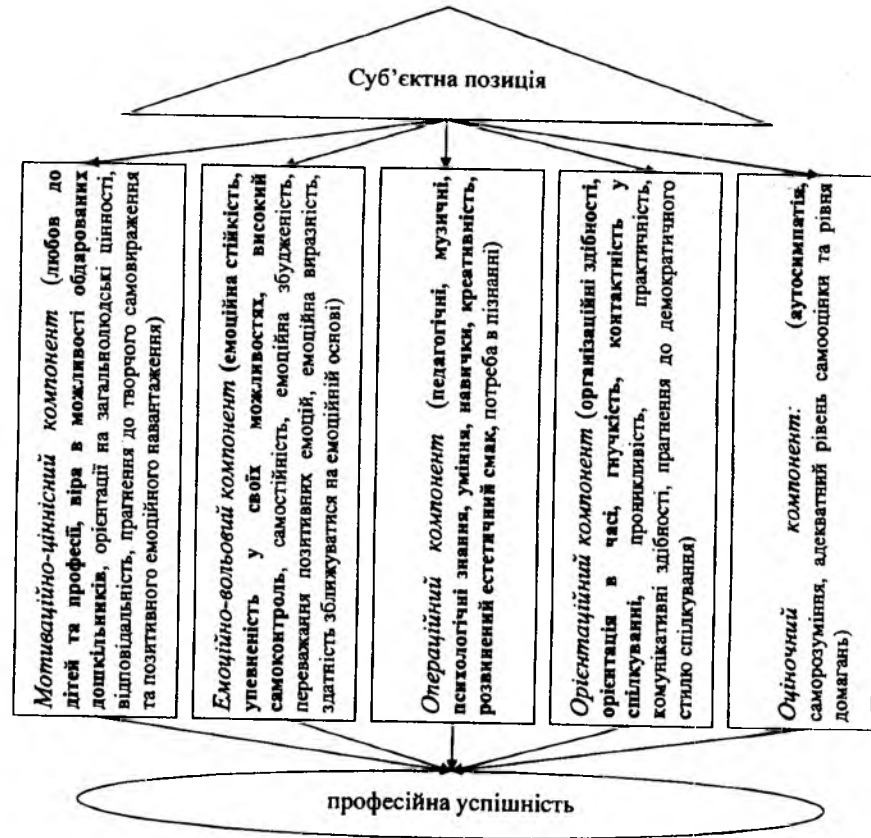

Рис. 1. Модель психологічної готовності музичних керівників

Примітка: Жирним шрифтом нами були виділені провідні якості компонентів психологічної готовності музичних керівників до роботи з музично обдарованими дітьми дошкільного віку, які безпосередньо впливають на ефективність професійної взаємодії музичних керівників із музично обдарованими дітьми дошкільного віку.

Таким чином, другий етап дослідження дозволяє стверджувати, що суб’єктна позиція та психологічна готовність музичних керівників до роботи з музично обдарованими дітьми дошкільного віку є важливими умовами, що забезпечують ефективність взаємодії музичних керівників з дітьми цієї категорії.

Разом із цим, виявлені показники компонентів психологічної готовності, які потребують проведення корекційної роботи, а саме: якості мотиваційно-ціннісного компонента (погляд на природу людини); якості емоційно-вольового компонента (емоційна стійкість, уміння керувати та виявляти емоції, самоконтроль); якості орієнтаційного компонента (гнучкість у спілкуванні); якості операційного компонента (креативність); якості оціночного компонента (самооцінка та рівень домагань щодо впевненості в собі); суб'єктивні якості.

Протягом *третього етапу* дослідження вирішувалося завдання розвитку цих якостей. З цією метою був розроблений креативно-суб'єктивний тренінг.

Креативно-суб'єктивний тренінг являє собою систему методичних заходів. Його орієнтири пов'язані з актуалізацією рефлексивних процесів, вибору оптимальних засобів організації взаємодії з музично обдарованими дітьми, усвідомлення професійних вимог, розвитком зацікавленості й спрямованості на музично-педагогічну діяльність, уміння будувати такі умови роботи, в яких потенціал усіх сторін отримує найбільші можливості для розвитку.

Найбільш ефективними у вирішенні завдань тренінгу стали модифіковані вправи тренінгу, які передбачали застосування музичних інструментів та музичних засобів виразності завдяки поєднанню функцій абстрагування, конкретизації, індивідуалізації та реалізації творчого початку.

У ході участі в креативно-суб'єктивному тренінгу відбулися якісні зміни в психіці музичних керівників, які простежуються в плані саморозкриття та самопізнання себе як особистості та професіонала завдяки ідентифікації себе з представниками своєї професії; усвідомленні себе як неповторної особистості, яка володіє індивідуальним стилем у професійній діяльності музичного керівника; розумінні своїх переваг та слабких сторін, які впливають на ефективність професійної взаємодії з музично обдарованими дітьми дошкільного віку.

Під час проведення корекційної роботи найбільш значні зрушення відбулись у показниках суб'єктивної позиції, мотиваційно-ціннісного та емоційно-вольового компонентів психологічної готовності музичних керівників.

Простежуються також зміни, хоча й меншої динаміки, в орієнтаційному, операційному, оціночному компонентах. Але те, що рівень суб'єктивності є системоутворюючим фактором для формування психологічної готовності, можна прогнозувати як віддалений ефект креативно-суб'єктивного тренінгу в розвитку компонентів психологічної готовності.

Показники "професійної успішності", які були отримані під час повторного використання методу незалежних експертних оцінок, підтвердили зростання ефективності взаємодії музичних керівників із музично обдарованими дітьми.

Висновки та перспективи дослідження. У цілому, завдання дослідження виконані, гіпотеза знайшла своє підтвердження. Знайдена система тренінгових заходів, яка може впливати на розвиток рівня суб'єктивності музичних керівників у педагогічній діяльності, сприяти формуванню психо-

логічної готовності музичних керівників до роботи з музично обдарованими дошкільниками і, як наслідок, підвищувати ефективність професійної діяльності.

Результати даної роботи можуть бути використані для вивчення психологічної готовності педагогів у роботі з музично обдарованими дітьми різних вікових груп та дітьми, які виявляють обдарованість у різних видах діяльності.

1. Абульханова К., Рубинштейн С. Проблема субъекта в психологической науке. – М.: Академический проект, 2000.

2. Ахмедов Б.А. Становление личностной профессиональной позиции учителя музыки в процессе методологической подготовки. – М., 1995.

3. Бочкарев Л. Психология музыкальной деятельности. – М.: Инст. психологии РАН, 1997.

4. Зимня И.А. Педагогическая психология. – М., 2000.

5. Моляко В.А., Кульчицка О.И. Творча обдарованість та її виявлення у дітей старшого дошкільного віку. – К.: Знання, 1993.

6. Ялом И. Теория и практика групповой психотерапии. – С.-Пб., 2000. – С.95–106.

The article is devoted to problems of psychological readiness of teachers of music to work with musically gifted children. The issue of peculiarities of psychological readiness and its impact on interaction effectiveness between musical teachers and gifted children is studied; patterns of forming psychological readiness of teachers of music to work with musically gifted children at pre-school age are ascertained; dependences of the level of psychological readiness of teachers of music from their subjective attitude to work is proved.

Key words: pedagogical activity; psychological readiness; musical gifts; pre-school age; subjective position.

СМИСЛ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ АГЕНТ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються положення, які пояснюють, чому такий термін як особистість не може бути однозначно визначеним у психології, і розкривається “дипластична” природа смислу, психологічного агента особистості, який визначає та сам набуває визначеності в особистісному існуванні людини.

Ключові слова: особистість, смисл, свідомість.

Актуальність. Розвиток “некласичної” психології пов’язаний в першу чергу з неможливістю психології класичної вирішити прийнятними засобами проблему визначення особистості. “Некласична” психологія надає великого значення герменевтичним практикам, які досі належали літературознавству та філософії. Відрізнити себе як автономну дисципліну від зазначених можна тільки не втративши своєї мети, не даючи втягнути себе в старі як світ проблеми філософії, не захоплюючись нагородженими в літературі практиками інтерпретації текстів замість інтерпретації психологічних фактів. І таким орієнтиром повинна слугувати нам особистість, в ім’я якої і здійснюється психологією цей великий похід до релятивістських наук.

Завдання статті. Розглянути модель психології особистості в інтерпретаційній епістемі та обґрунтувати думку про те, що смисл є психологічним агентом (в значенні діючої причини, що викликає явище) особистості.

Відносно особистості психологія знаходиться в стані перманентної невизначеності. В популярному словнику з психології видавництва “Пінгвін” особистість просто означена як один з “класичних заголовків” у психології. Після нього, “не давши визначення терміну, мудрий автор може писати про “це”, не приймаючи на себе відповідальності за визначення, якщо вони навіть і представлені в тексті” [9, с.411–412]. Тому надалі в статті про особистість автор словника характеризує цей термін не дефініційно, а в зв’язку з його роллю в теоріях особистості. Не можна сказати, що в психології спостерігається дефіцит таких теорій. Можливо, саме цим пояснюється необхідність розглянути особистість не теоретично, а методологічно.

З яких джерел починають свій шлях методологічні пошуки особистості? В першу чергу зазначимо культурологічне походження цього поняття. Психологія, крім того, що є наукою, є ще інструментом культури, а “кожна культура створює свої міфи про особистість”, – стверджує В.Налімов [11, с.25]. Цю думку підтверджує і К.Джерджен: “...Психологічні терміни являються важливими складовими культурних практик” [7, с.176]. Взаємообмін та взаємозв’язок психології як науки із загалом культурою є першою складовою “незакінченості” теми про особистість.

Іншим джерелом є герменевтичний характер мовлення, носія всіляких наших ментальних конструкцій (пояснюючих, описуючих, мисленевих,

чуттєвих, інтуїтивних тощо) стосовно особистості. Зауваження до проблеми робить Д.Деннет: “Справа полягає не в тому, що, визначивши спочатку об’єктивний факт наявності чого-небудь в особистості, ми після цього відносимось до цієї істоти відповідно, а якраз навпаки, саме це специфічне відношення до чого-небудь або до когось-інде конститує його як особистість” [6, с.138]. Повсякденне конструювання особистості вносить не тільки в науку, але й в саме життя перманентну риторикою про те, що визнавати та що не визнавати особистістю. “Те, що психологічні описи структуровані риторикою і по суті створюють свій предмет, не є приводом для відмови від них... Але займатись таким обговоренням безпідставно до процесу матеріалізації, не звертаючи пильної уваги на те, як психологічний дискурс може бути використаним в суспільстві, одночасно короткозоро та небезпечно [7, с.177]”, – попереджає К.Джерджен. Таким чином, ми знаходимо наступним джерелом “нескінченості” в понятті особистості соціальний її контекст, який має ще і власну динаміку. В наш час, наприклад, соціальність протиставляється методологічно індивідуальності. Робиться наголос на становленні індивідуального мислення в розумінні особистості. Категорична думка щодо цього належить Б.Поршневу, який вказує на тенденцію, закладену генетичною логікою розвитку людства до все більшого використання людиною “власного розуму”. “Чим далі в минуле, тим більше ми бачимо людину, сповиту в мовні та образні штампи і трафарети, у формули оцінок і поведінки, життєвої мудрості, практичного розсуду, вірувань. Вона не навантажена необхідністю думати...”, – незаперечні формули пізнання спростовуються, якщо з’являється індивідуальний суб’єкт особистості, “якщо буде науково доведена одноразовість об’єктів пізнання”, зокрема таких, як людська історія, особистість, смисл [12, с.387].

Отже, особистість не має і, напевно, не може мати однозначного наукового визначення. Плюралістичність наукових уявлень щодо терміну “особистість” задана методологічним смислом, яким користується наука, що в свою чергу є намаганням відобразити в психології “особистісний смисл” (термін в науці давній, в радянську науку введений О.М.Леонтьєвим, широко використовується зараз в екзистенційній психотерапії), яким індивідуальність будує конструкцію свого життєвого світу. Спробуємо виразити цю ситуацію позиційно та надамо цим позиціям надалі пояснення.

1. Психологічним агентом (комунікаційним та самісним) особистості виступає смисл. Агент виступає тут у характерному для природничих наук визначенні як діюча причина, що викликає те чи інше явище.

2. Наука про смисл, до якої сьогодні приєднується і психологія, доводить нелінійнопорядкованість смислу жодним іншим детермінантам, крім самого смислу, наполягає на самопокладанні смислу, амодальності його природи.

3. В усіх інших аспектах життєдіяльності, крім смислових, людину не потрібно розглядати як особистість, вона нею не є.

4. Термінологічна невизначеність особистості є наслідком наявності її специфічного агента – смислу. Руйнація смислу приводить до руйнації особи-

стості, і тому теорія особистості має бути невідривною від психологічної теорії смислу.

В “Словнику української мови”, виданому в 1978 році редакційним колегіумом на чолі з академіком І.К.Білодідом [13, с.405], зазначено три різні способи вжитку слова “смысл” в повсякденній мові, кожний з яких ще й включає певні нюанси використання: 1) “смысл” – уявлення про щось, поняття, розуміння чого-небудь; іноді як роль, важливість чого-небудь; 2) внутрішній зміст, суть чого-небудь; *значення*; 3) мета, завдання, призначення чого-небудь; іноді як користь, вигода.

Семантично в повсякденному використанні смысл не є самостійним знаком, а тільки виступає агентом міжзнакового зв'язку в цілісному тексті. Смысл пов'язує між собою визначальні риси психічних явищ – розуміння навколишнього світу, значення зрозумілого (інтеріоризоване розуміння), і діяльність (мотивацію). Як зазначає Д.О.Леонтьєв [8, с.113], “смысл явился нам як відношення, що пов'язує між собою об'єктивні життєві відносини суб'єкта, предметну наповненість свідомості та предмет і будову його діяльності”. Тому далі він дає визначення смислу як “відношення між суб'єктом та об'єктом або явищем дійсності, яке визначається місцем об'єкта (явища) в житті суб'єкта, виділяє цей об'єкт (явище) в образі світу і втілюється в особистісних структурах, що регулюють поведінку суб'єкта по відношенню до даного об'єкта (явища)” [8, с.114]. Зазначимо, що наука, яка має диференціювати реальність на окремі елементи, створила для кожного з цих аспектів смислу власний відокремлений контекст (життєві відносини, свідомості, діяльності) і почала втрачати цілісність у відображенні смислу, що привело Д.О.Леонтьєва до висновку про те, що “за поняттям смислу стоїть не конкретна психологічна структура, що допускає однозначну дефініцію, а складна та багатогранна смислова реальність, яка виступає у різноманітних формах і проявляє себе у різних психологічних ефектах” [8, с.105].

Подолання цієї перешкоди, яка призводить до подальшого розгалуження науки на “заголовки”, можна вирішити саме методологічно, задавши питання про те, що повинно бути предметом аналізу в психології, і чому ми обираємо його цим предметом. Л.С.Виготський, аналізуючи мовне мислення, прийшов до важливого методологічного винаходу, замінивши аналіз, що користується методом розкладання на елементи, аналізом, що розчленовує складну єдність на одиниці, розуміючи під цими останніми такі продукти аналізу, які, на відміну від елементу, не втрачають властивостей, притаманних цілому, заради якого здійснюється аналіз.

Саме з логіки не втратити репрезентативність цілого в аналізі окремого одиницею аналізу людської психіки обирає смысл А.Ю.Агафонов, який вдається до загально-психологічного теоретизування заради подолання “інфляції раціоналізму” в сучасній психології [1]. Його смислова теорія свідомості сьогодні є зразком рідкісної спроби спростити масив психологічних знань до цілісно зрозумілого уявлення про центровий базис науки. Таким центровим базисом психології справедливо вважати свідомість, не справившись із

проблемою якої психологія і почала своє методологічне розгалуження, кожна гілка якого претендувала часто не тільки на свій “заголовок”, але й на статус бути психологічною теорією. У виборі одиниці аналізу психічного автор наклав на свою концепцію п'ять базових принципів (нерозривної цілісності, первинності психічного матеріалу, гетерогенності, необхідного розвитку та психологічної гомогенності) і прийшов до висновку, що одиницею такого аналізу повинен стати смысл.

Одним із наслідків такого вибору автор визнає “шанс побудувати загальнопсихологічну теорію, в рамках якої буде подоланий розрив між психологією пізнавальної діяльності та персонологією” [1, с.89]. Смысл використовувався в психології як агент поєднання афективних та інтелектуальних процесів (Л.Виготський), як агент діяльності, що у О.М.Леонтьєва зв'язує мотив та предмет дії, як значиме переживання в якості агента між емоцією та психічним відображенням (Ф.Василук), як субстрат пам'яті, виділявся як одиниця аналізу мислення та мовлення (О.О.Леонтьєв) і, нарешті, як багатокомпонентна смислова реальність у Д.Леонтьєва.

А.Агафонов акцентує увагу далі на ролі смислу в розумінні особистості в її суб'єктній самосвідомості. “Неможливо зрозуміти природу особистості поза осмисленими формами її проявів: поведінки, діяльності, спілкування, з одного боку, та, з другого, без визнання особистості, як носія своїх якостей і суб'єкта предметних і пізнавальних дій, комунікативних та поведінкових актів, інтегруючим смисловим психічним утворенням. Те, чому іманентно не властивий смысл, не може бути носієм властивостей, що мають смысл, рівно і як і не може бути суб'єктом соціального пізнання в усіх його формах” [1, с.89]. Тепер ми можемо розглядати смысл як агента свідомості, а далі, зважаючи на те, що А.Ю.Агафонов (згадуючи і своїх попередників у цьому висновку Г.-В.-Ф.Гегеля та відомого за радянських часів психолога А.Е.Шерозію) про якість свідомості завжди бути самосвідомістю, – “свідомість одночасно є і розуміючим, і тим, що було зрозуміло, само-себе-розуміючою свідомістю...”, – і далі: “...в силу цього зрозуміти свідомість – це зрозуміти... детермінанти вільної (психічної) активності [1, с.222]”, – така самосвідомість і відома психології як особистість.

Всі психічні продукти, за автором, унікальні, але вони залишаються зрозумілими для суб'єкта, так як смысл робить їх впізнаними, ідентифікованими, розліченими, тобто відкриває процес їх пізнання [1, с.14].

На нерозривний зв'язок між смислом та особистістю в їх взаємній визначеності вказував філософ Е.Бистрицький: “Особистість” в людині покликана забезпечити смислову єдність зрозумілої множинності психічних та усвідомлених актів. Індивід, природно, виглядає тим більшою особистістю, чим більше здатен контролювати суспільну долю своєї індивідуальної ініціативи, а суспільство тим гуманніше, чим більше зовнішніх умов воно створює для такого всеохоплюючого контролю з боку індивіда” [4].

Між суспільством та індивідом існує такий психологічний зв'язок, який сам по собі – окрема “тема” в психології. Сутність особистості як її відносини з суспільством присутні в багатьох визначеннях особистості, починаючи з

арістотелівського “людина як суспільна тварина”. Але Е.Бистрицький знаходить ці відносини досить парадоксальними. “...Визнання початкової суспільності всякої індивідуальної активності людини означає ствердження явної соціальної неадекватності (в тому числі класової несправедливості, взагалі агуманності) приватного привласнення її плодів”. Тому твердження про суспільну сутність людини не є логічний умовивід, а “традиційне споглядання на суспільну сутність людини... робить факт особистісного буття і всього особистісного виміру суспільного життя проблематичним для філософського розуміння”. З іншого боку, якщо “в поясненні суспільної сутності людини виходити з особливостей індивідуального існування, то парадокс полягає в тому, що жоден індивід не може... претендувати на її повне “втілення” [4].

Парадоксальність відносин між особистістю та суспільством яскраво проілюстрував Р.Мей у своєму екзистенціальному дослідженні витоків насилля та бунтарства в психічній природі людини. Центральна ланка, що становить людське ество, – здатність відчувати несправедливість і протистояти їй, виходячи з позиції “хай я краще загину, але не підкорятимуся”. Це елементарний гнів, здатність збирати всі свої сили в кулак і боротися з тим, що людина вважає нечесним, це здатність збунтуватися [10, с.264].

Бунтар наполягає на пошані своєї індивідуальності, він бореться за збереження своєї інтелектуальної і духовної цілісності проти вимог суспільства, що пригнічують індивідуальність. Він повинен протистояти групі, яка є уособленням конформізму, пристосованості, це є діалектична взаємодія між індивідом і суспільством. Зневага будь-яким з полюсів цієї діади приводить до звироднілості особи [10, с.273].

Але є інший полюс бунтарства. “Бунтар покликаний дати світу форму і структуру, порядок, який встановлюємо ми. Він є результатом постійної гонитви людського розуму за смыслом – у світі, де безвідносно до нашого розуму смыслу не існує. Із зустрічі людського розуму з хаосом природи виникає смысл, за допомогою якого ми можемо орієнтуватися в світі... Бунтар уловлює цей смысл набагато ясніше, ніж може зробити більшість людей” [10, с.291].

Саме з цього витікає необхідність особистості як смыслового бунту проти нонсенсу, і саме тому суспільство зацікавлене в бунтарстві, але воно не може бути до нього схильним. Давній приклад – це “освячення” героїв, бунтівників, але тільки після їх смерті. З іншого боку, сам бунтівник (Йому Мей протиставляє революціонера як того, хто змінює тільки відоме на відоме, що призводить до руху по колу, нічого не змінюючи системно в природі людини) має обмеження, які витікають саме з його суспільної природи. “Бунтар є роздвоєною особою в тому значенні, що він усвідомлює, як суспільство вигодувало його, задовольняло його потреби, давало йому безпеку, завдяки якій він міг розвивати свої сили; і в той же час він страждає від його тиску і задихається в його затхлій атмосфері... Бунтар постійно бореться за перетворення суспільства в духовне співтовариство” [10, с.276].

Це відбувається тому, що він “він прагне, перш за все, до внутрішніх змін – до змін установок, відчуттів і кругозору того народу, якому він вірний, він повстає ради певного розуміння життя і суспільства” [10, с.267]. Тобто зрозумілий та вистражданий в своїй особистості смысл він дарує спільноті. Це завдання і створює його обмеження. Мей називає їх три. Перше – *універсальність бачення світу*. Другим обмеженням є *співчуття бунтаря*. Третє: *“свідомість бунтаря стикається зі свідомістю інших людей*. Для нього важливий діалог. Втрачаючи шанс вступити в діалог з нашими ворогами, ми стаємо біднішими” [10, с.289–290].

За Ж.Дельозом, логіку смыслу надихає на життя дух емпіризму, і звернення до смыслу є захистом думки від полону Ідей в її намаганні вийти за межі досвіду [5, с.39]. Саме тому смысл – четверте відношення речення, коли сигніфікація, маніфестація та денотація починають “біг по колу” у випадку, коли в реченні виражено відкритий парадокс. Тобто істинність чи хибність не можливо встановити. Щоб істинності запобігти такого дефекту, їй потрібно мати надумовний характер, і цю роль може взяти на себе смысл. Але це проблематичне рішення, яке може бути тільки випадковим. Дельоз пропонує змінити ставлення до проблематичного як до суб’єктивної категорії нашого знання, як до моменту, що вказує тільки на неспроможність наших методів і на приреченість нічого не знати наперед – приреченість, яка зникає тільки в процесі надбання відповідного знання. Втрата зв’язку проблеми з її умовами, який і організовує генезу рішення як такого, позбавляє рішення проблеми смыслу. Проблематичне одночасно є і об’єктивною категорією пізнання, і цілком об’єктивним видом буття. Проблематизація подій людського життя має своєю другою стороною те, що події в житті людини самі являються умовами таких проблем [5, с.82].

Головна проблема логіки смыслу за Дельозом [5] полягає в специфічних відносинах, які існують між смыслом і нонсенсом. Вони не є просто взаємовиключенням, такі відносини мають місце у смыслу радше з абсурдом. Нонсенс, швидше за все, – парадоксальний елемент, він – те, що не має смыслу, і також те, що протилежне його відсутності, тобто він забезпечує “дар смыслу”. Дельоз приводить приклад, коли два вирази з’єднуються в одному реченні не причинним зв’язком, а гіпотетичним, він не є ні аналітичною тотожністю, ні емпіричним синтезом. Тим не менш такі речення буденні. Наприклад, “Якщо день, то світло”, “Якщо у жінки молоко, то вона народила”. Але таку ж саму природу мають і речення “Якщо у людини диплом спеціаліста, то він гарний психолог”, або “Якщо ти захистив дисертацію, то ти особистість”.

Взагалі для Ж.Дельоза смысл – це поверхня між глибинним визначенням сутності і висотним. В плані психології це має бути межа, в лексичі Дельоза “щілина”, між глибоко біологічним визначенням людини через панівні несвідомі чинники її психіки та між високоморальними уявленнями про неї через присутність абсолютного духу, який розділяє людина з Богом, вільним творцем Всесвіту. Смысл невідривний від поверхні, яка і є його власним виміром. Тут доречно згадати думку Налімова про те, що будь-яке осмислен-

ня сучасної наукової думки буде обов'язково пов'язуватись із науковим дилетантизмом (поверхневою науковістю).

Дельоз будує свою думку на аналізі мовлення, але мовлення у психологічному вимірі не є чисто семантичним утворенням, і тому психологи не можуть сподіватись, що парадокси мовлення залишаються тільки у мові. Близьким до мови "натуралістичної" психології прозвучить такий переказ процесу перетворення або неперетворення чутного або видимого мовного знака в акт або ланцюг актів поведінки. Спочатку має місце психічний та мозковий механізм приймання мови. Це не тільки її сприйняття на фонологічному рівні, але і її розуміння, тобто прирівнювання іншому знаковому еквіваленту, отже, виділення її "значення", – це робиться вже по мінімально необхідних опорних ознаках, зазвичай на рівні "внутрішньої мови"; потім настає перетворення мовної інструкції в дію, але це вимагає пов'язання з кінестетичними, у тому числі з пропріоцептивними, а також тактильними, зоровими й іншими сенсорними механізмами, локалізованими в задній надобласті кори, і перетворення її в безмовленневу інтеріоризовану схему дії. Або на тій, або іншій ділянці цього шляху настає відмова від дії. Машинальне виконання навіюваного поступається місцем роздуму, інакше кажучи, контрсугестії. Відмовлена проскрипція – це народження розумового феномена, розумової операції "осмислення" або виявлення смислу, що або приведе врешті-решт до здійснення заданої в проскрипції, хай в тій чи іншій мірі перетвореної, поведінки, або ж до словесної відповіді (будь то у формі заперечення, питання, обговорення і т. п.), що потребує знову ж таки перетворення в "зрозумілу" форму – у форму значень і синтаксично нормованих речень, висловів. Цей уривок з роботи Б.Поршнева, присвяченої проблемі палеопсихології, еволюційного становлення механізмів людської свідомості. Виникнення смислу, на думку вченого, пов'язане зі спеціальним механізмом гальмування (контрсугестії) за внутрішньою необхідністю мозку зовнішньої стимуляції (сугестії). Саме такий механізм творення смислу і привів до швидкого відділення людини від середовища первинних прогомінід, позбавивши їх механізму впливу (сугестії) на своїх родичів, неоантропів, а також забезпечило швидке розселення по земній кулі [12].

Висновки. Смысл задає як нашу індивідуальну психологічну конституцію особистості, так і конституцію іншого як особистості, виступає агентом становлення особистості у світі. Смысл можна вважати еволюційним видовим надбанням людини в тому розумінні, що амодальна природа смислу могла бути зумовлена специфічною адаптацією людини до середовища свого існування, яка забезпечила їй перевагу над іншими істотами, створивши можливість та передумови до регулювання детермінант біологічного порядку організму самодетермінаційним особистісним смыслом психологічного порядку. Це твердження важко довести, але матеріал, наведений у статті, робить його й нелегким для спростування. Урахування специфічної для людини її смислової природи реальності, на нашу думку, могло б стати гарним запобіжником проти інструменталізації психічного в психологічних дослідженнях, особливо практичних. Психологія смислу має бути невід'ємною

частиною психології особистості, якщо мова взагалі не йде про одну й ту ж дисципліну.

1. Агафонов А.Ю. Основы смысловой теории сознания. – С.-Пб.: Речь, 2003. – 296 с.
2. Аллахвердов В.М. Методологическое путешествие по океану бессознательного к таинственному острову сознания. – С.-Пб.: Речь, 2003. – 368 с.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 512 с.
4. Быстрицкий Е.К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. – К.: Наукова думка, 1991. – 200 с.
5. Делёз Ж. Логика смысла. – М.: Изд. Центр "Академия", 1995. – 380 с.
6. Деннет Д. Условия присутствия личности // Логос. – 2003. – №2(37). – С.135–153.
7. Джерджен Дж.К. Обыденное, оригинальное и достоверное при конструировании личности в психологии / Джерджен К. Дж. Социальный конструкционизм: знание и практика. Сборник статей: Пер с англ. А.М.Корбута; Под общ. ред. А.А.Полонникова. – Мн.: БГУ, 2003. – С.161–177.
8. Леонтьев Д.А. Психология смысла. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
9. Личность / Ребер А. Большой толковый психологический словарь. – Т.1. – М.: Вече, 2003. – 592 с.
10. Мэй Р. Сила и невинность. – М.: Смысл, 2001. – 319 с.
11. Налимов В.В. Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности. – М.: Прометей, 1989. – 287 с.
12. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). – М.: Мысль, 1974. – 487 с.
13. Словник української мови / Під ред. академіка І.К.Білодіда. – К., 1978. – Т.IV. – 672 с.

Theses, examined in the article, explain the question of why we could not give universal definition of the term "personality" in psychology. It has also been examined the double-plastic nature of Meaning as psychological agent of personality. We consider that Meaning determines and assimilates perfection in personal existence of human.

Key words: personality, meaning, mind.

ПОЗИТИВИ І НЕГАТИВИ ДОШЛЮБНОЇ СЕКСУАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДІ

У статті проаналізовано позитиви та негативи дошлюбних сексуальних стосунків молоді, розглянуто мотиви сексуальних взаємин юнаків та дівчат.

Ключові слова: сім'я, шлюб, дошлюбні сексуальні стосунки, статеве життя, мотиви сексуальних взаємин, сексуальність.

Постановка проблеми. В Україні наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. відбулись помітні зміни в інституції сім'ї. Так, важливими тенденціями в розвитку сучасної сім'ї стали розширення меж індивідуальної свободи в сексуальних стосунках, зміна моральних критеріїв сексуальності, що проявляються в ранньому початку сексуального життя, в толерантному ставленні до поза-шлюбних сексуальних зв'язків та народжень, зменшенні відмінності в налаштуваннях на секс чоловіків та жінок, посилення інтересу до еротики та порнографії [6, с.79]. Всі ці зрушення відзначаються ліберальністю у сексуальних взаєминах сучасної молоді, всездозволеністю, що часто межує із безвідповідальним ставленням до них [7, с.4].

Так, однією з пікантних проблем сьогодення є проблема статевого життя до шлюбу. Проміжок між раннім початком статевого життя та пізнім вступом у шлюб збільшується. З одного боку, юнаки та дівчата фізично готові до початку статевого життя, а з іншого – на те, щоб почати його в шлюбі, у них немає необхідного економічного та соціального підґрунтя. Ця проблема породжує низку питань: Чи мають підлітки та молодь право на інтимне життя? Чи впливає дошлюбне сексуальне життя на функціонування майбутньої сім'ї? Як саме позначаються дошлюбні сексуальні стосунки на психічному здоров'ї та благополуччі молоді? Чи, можливо, не варто робити з цього проблему, адже кожна людина сама є творцем свого щастя та долі?

Виклад основного матеріалу. Підлітковий та юнацький вік – це перехідний етап соціального, емоційного і когнітивного розвитку між дитячим віком та дорослістю. У молодих людей формується статевая ідентичність, різко зростає інтерес до сексуальної сфери. Тому підлітковий та юнацький вік відзначається сексуальною активністю [9, с.353; 2, с.237]. Юнаки та дівчата починають експериментувати з сексуальною поведінкою, формують і виявляють свої індивідуальні сексуальні патерни.

Для багатьох молодих людей мати сексуальні стосунки до шлюбу є нормою. Так, за даними дослідження Якубової Ю.М., 56% респондентів жили статевим життям до моменту прийняття рішення про шлюб, що свідчить про те, що більшість молодих людей не пов'язують початок сексуального життя зі вступом до шлюбу. Звертає на себе увагу той факт, що 21% респондентів мали інтимні стосунки з моменту знайомства, причому їх кількість зростає прямо пропорційно до зростання віку молоді. Так, у віці 15–17 років таких респондентів – 20%, тоді як серед респондентів віком від 24 р. – 32%. Це свід-

чить про те, що молодь довго не вагається при виборі сексуального партнера, що зменшує ймовірність того, що даний сексуальний партнер буде стабільним і, тим більше, стане чоловіком чи дружиною [6, с.81; 7].

Проте в більшості молоді не замислюється про наслідки раннього сексу. Між іншим, американські психологи встановили, що підлітки з раннім сексуальним досвідом легко впадають в депресію. Так, згідно з даними К.Джонсона, понад 25% сексуально активних дівчат-тінейджерів страждають від депресії, тоді як серед їхніх однолітків, які не займаються сексом, тільки 7,7% мають емоційно-психологічні проблеми. У хлопчиків ці показники трохи нижчі – 8,3% і 3,4% відповідно. З цією точкою зору погоджується і Д.Туенге. Опитавши 1,3 мільйона молодих американців, вона дійшла висновку, що в сучасній молоді найвільніші погляди на секс, і з'ясувала, що з депресією вони зіштовхуються набагато частіше, ніж попередні покоління [8].

Встановлено також, що така молодь є більш схильною до суїциду. За даними досліджень, дівчата, які швидко позбулися цноти, покінчують із життям втричі частіше, ніж їхні однолітки, які не вступали в сексуальні контакти. Відповідно, хлопчики вбивають себе в шість разів частіше. К.Джонсон підсумовує, що статеві стосунки негативно впливають на психіку підлітків. На його думку, для гармонійного розвитку особистості перший сексуальний досвід потрібно одержувати не раніше повноліття. У США це 21 рік.

З американськими науковцями солідарні і вітчизняні дослідники даної проблеми. Так, психолог центру “Мій тренінг” С.Крисько вважає, що “до 25 років в людині відбувається усвідомлення поняття любові. Ранній секс призводить до збою поетапного формування особистості. Виходить, що підлітки реалізують за допомогою сексу тільки грубу фізіологічну енергію, не розуміючи, що таке любов. Молоді дівчата найчастіше починають думати, що за допомогою сексу їм вдасться прив'язати до себе партнера, але в такий спосіб вони його тільки відштовхують. А оскільки дівчатам властиво прив'язуватися до людини після близьких відносин, вони часто зважуються на самогубство через невдале кохання. Тому сексуальне життя потрібно починати не раніше 18 років, коли вже проходять всі основні етапи формування особистості” [8].

Проте вчені з Вісконсінського університету, що в Медісоні, дотримуються іншої позиції. Для того щоб зрозуміти, чи справді дошлюбне статеве життя завдає молоді великої шкоди, як вважає більшість дослідників, вони вивчили дані опитування 1994 р. з вибіркою 4332 американців від 18 до 59 р. (1912 жінок та 1512 чоловіків). Середній вік першого статевого акту – 17,7 років. У 82,2 % статевий акт був дошлюбним. Вчені не виявили будь-якого зв'язку між шлюбним статусом партнерів та показниками їх фізичного та психічного здоров'я. Вони вважають, що важливим є контекст сексуального дебюту. Якщо перший сексуальний досвід був допубертатним, з кровним родичем чи незнайомцем, здійснений насильно, в результаті тиску однолітків, під впливом наркотиків чи алкоголю, тоді погіршуються показники фізичного і психічного здоров'я людини [12].

Важливою умовою сексуальних стосунків мають бути глибокі почуття, кохання. Проте інколи молоді люди не замислюються над тим, чому вони мають сексуальні стосунки з тією чи іншою людиною. Мотиви сексуальних взаємин молоді можуть бути різноманітними. Аналіз мотивів сексуального дебюту виявляє чіткі гендерні відмінності. Так, для більшості юнаків провідним мотивом сексуального дебюту є цікавість, тоді як для більшості дівчат – це кохання [10]. Крім цих, С.І.Голод виокремлює такі мотиви: пошук насолод; бажання емоційного контакту, бажання створити сім'ю, набуття досвіду; прагнення підняти свій авторитет у власних очах та очах оточуючих; самоствердитись, відчуття свободи, незалежності. Дуже часто мотивом підліткової та юнацької сексуальності є задоволення емоційної потреби, а не фізіологічної. Ці емоційні потреби включають в себе бажання відчувати чийсь ніжність, позбутись почуття самотності, отримати визнання, підтвердити свою чоловічість, жіночість, підвищити свою самооцінку, тобто секс стає засобом вираження і задоволення несексуальних потреб. Шведські вчені Н.Ленгстром і К.Хансон вказують, що такі нерозбірливі безособистісні сексуальні стосунки частіше корелюють з такими негативними факторами, як відокремлення від батьків у дитинстві, нестабільність відносин, захворюваннями, що передаються статевим шляхом, курінням, вживанням наркотиків і загальною незадоволеністю життям. Ранній початок сексуального життя часто пов'язаний з особистим соціальним неблагополуччям [11]. Ще одним цікавим фактом є виявлений зв'язок між сексуальною поведінкою та успішністю підлітків. З'ясовано, що учні, які добре вчаться, пізніше починають статеве життя, і, навпаки, учні, що відстають у навчанні, рано стають сексуально активними. Можливо, останні звертаються до сексу як до способу задоволення своїх потреб в успіху [5].

Як бачимо, вчені не дають однозначної відповіді, яким є дошлюбне сексуальне життя – позитивним чи негативним явищем. Проте відомо достеменно, чим раніший вік сексуального дебюту, тим менше цей зв'язок вмотивований коханням, тим більше в ньому випадкового, ситуативного, і тим важчими можуть бути його наслідки [3].

З'ясовано, що дошлюбне сексуальне життя може мати свої переваги та недоліки. До позитивів дошлюбного статевого життя відносять:

- 1) можливість отримання фізичного і психічного задоволення;
- 2) можливість розвитку емоцій, які можуть бути корисними для подружнього життя;
- 3) можливість еротичного тренування, що може знадобитися в подружньому житті;
- 4) можливість легко і без ускладнень розірвати стосунки;
- 5) можливість перевірити, чи підходять партнери одне одному в сексуальному плані.

Негативи дошлюбного сексуального життя:

- 1) висока ймовірність венеричних захворювань;
- 2) небажана вагітність;
- 3) постійне нагадування про дошлюбний досвід майбутнім чоловіком (дружиною);

4) рідко дошлюбний (-а) сексуальний (-а) партнер (-ка) стає законним чоловіком (дружиною);

5) вірогідний осуд оточуючих;

6) імовірність виникнення відчуття обов'язку взяти шлюб із секс-партнером;

7) імовірність вступу в небажаний шлюб для того, щоб прикрити небажану вагітність;

8) імовірність того, що нерегулярні дошлюбні сексуальні стосунки, як наслідок, можуть сприяти подружнім зрадам та позашлюбним сексуальним зв'язкам;

9) імовірність виникнення психічних травм на сексуальному підґрунті при ранньому дошлюбному сексуальному житті;

10) переживання дівчини, що хлопець втратить до неї повагу, вважаючи її легкодоступною, і не захоче з нею одружитись [1, с.57].

Можна зробити висновок, що негативи дошлюбного сексуального життя є досить істотними, тим паче, що падає цінність шлюбу, який потрохи втрачає своє значення суспільного інституту, який санкціонує сексуальне життя.

Уряд кожної країни сам вирішує, яку позицію йому підтримувати і що взяти за основу у формуванні соціальної політики. Наприклад, соціальна політика у США спрямована на пропаганду сексуального втримання до шлюбу. На це адміністрація Дж.Буша щороку тратить більше 100 млн. доларів. Проте, за даними соціальної статистики, видно, що ні американська, ні європейська молодь не дотримується цих закликів і починає статеве життя задовго до шлюбу [12].

Зате у Франції прихильно ставляться до відповідального дошлюбного сексу молодих людей. Дорослі розуміють, що молодь має право на інтимність. Але молодим людям слід пояснювати, чому є помилковою філософія "гедонізму", чому, насамперед, їм слід звертати увагу на емоційний контекст сексуального життя, а не на кількісні чи технічні показники сексуальної поведінки. В офіційних документах сказано, що сексуальність слід розглядати як аспект соціального, культурного та емоційного життя особистості. Молодь необхідно виховувати на гуманістичних цінностях толерантності, глибокої поваги до себе та іншого, необхідно прищеплювати налаштування на індивідуальну, сімейну та соціальну відповідальність [4].

Висновки. Проведене теоретичне дослідження вказує на актуальність проблеми дошлюбного життя молоді. Виявилось, що сучасна молодь є достатньо активною в сексуальному плані. Але їхні знання про секс є недостатніми та досить часто вони не мають необхідних навичок для того, щоб сформувати почуття відповідальності, якого вимагає початок сексуального життя. Потрібно робити все для того, щоб молодь зрозуміла, що свобода – це, насамперед, відповідальність, і нею треба вміти користуватися. Тільки від них залежатиме, якими можуть бути наслідки їх сексуального життя: чи сексуальне спілкування сприятиме розкриттю емоційних та культурних потреб і розквіту особистості, стимулюватиме гармонійний, вільний розвиток в суспільстві, чи деструктивним процесам.

Вчені різних країн намагаються втілити в життя різноманітні соціально виправдані шляхи подолання негативних проявів дошлюбних сексуальних стосунків. Але вирішення цієї проблеми не настає. В якому напрямку рухатиметься наше суспільство, достовірно невідомо. Хотілося б, щоб ми сліпо не копіювали американський негативний досвід пропаганди дошлюбного сексуального втримання, а дивилися на прогресивні країни Європи, все-таки нам до неї ближче. Суспільство повинне збагнути, що фізіологічні потреби не можна заперечувати. Треба не встановлювати заборони, а заповнювати потребу юнаків та юнок в любові, в емоційній розрядці. Необхідно зрозуміти, що, як писав Мішель де Монтень ще в 16 ст., “чим менше ми говоримо про секс, тим більше ми про нього думаємо”.

Перспективи подальших розвідок з напрямку. Ми вважаємо, що дана проблема потребує подальшого детального вивчення. Необхідно дослідити зв'язок дошлюбного статевого життя з функціонуванням сім'ї, виявити, чи впливає дошлюбне сексуальне життя на ставлення до шлюбу, простежити якими є ціннісно-орієнтаційні основи ставлення молоді до дошлюбних сексуальних стосунків, і на основі даного дослідження розробити практичні рекомендації уникнення пов'язаних із сексуальним лібералізмом небажаних наслідків та небезпек.

1. Имелинский К. Психогигиена половой жизни. – М.: Медицина, 1973. – 256 с.
2. Келли Г. Основы современной сексологии. – С.-Пб.: Изд-во “Питер”, 2000. – 896 с.
3. Кон И.С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – 216 с.
4. Кон И.С. Сексуальное воспитание и профилактика ВИЧ во Франции / *sexology.narod.ru*.
5. Крайг Грейс. Психология развития. – С.-Пб.: Изд-во “Питер”, 2000. – 992 с.
6. Медина Т. Сексуальная функция молодой украинской семьи: Социологический аспект // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – №2. – С.78–90.
7. Молода сім'я України 90-х / За ред. Ю.М.Якубової. – К.: А.Л.Д., 1996. – 104 с.
8. Психологи: Ранній секс веде до депресії і суїциду / *Кореспондент.net*. – 2006. – 18 жовтня.
9. Психология человека от рождения до смерти / Под ред. А.А.Реана. – С.-Пб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2001. – 656 с.
10. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – С.-Пб., 2000. – 656 с.
11. Langstrom N., Hanson R. High rates of sexual behavior in the general population: correlates and predictors // *Archives of Sexual Behavior*, February. – 2006. – Vol.35. – №1. – P.37–52.
12. Else-Quest N.M., Hyde J.S. and DeLamater J.D. Context counts: long-term sequelae of premarital intercourse or abstinence // *The Journal of Sex Research*. – May 2005. – Vol.42. – №2. – P.102–112.

In the article the positives and negatives sides of premarital sexual relations of youth are analyzed, the causes of sexual interrelations of boys and girls are considered.

Key words: family, marriage, premarital sexual relations, sexual life, the causes of sexual interrelations, sexuality.

ЗМІСТ

<i>Орбан-Лембрик Л.Е.</i> Етнопсихологічні особливості соціально-психологічної компетентності особистості.....	3
<i>Мойсеєнко Л.А.</i> Прояви математичного стилю мислення студентів у процесі розуміння творчих математичних задач.....	13
<i>Овсянецька Л.П.</i> Мотиваційна основа творчості.....	21
<i>Зорій Н.І.</i> Проблема конфліктності та розірваного цілого в психоаналізі	29
<i>Тоба М.В.</i> Функції групових норм: етнопсихологічні особливості.....	36
<i>Абдюкова Н.В.</i> Психологічні особливості негативної професійної деформації юриста.....	44
<i>Блинова О.Є.</i> Особистісні детермінанти прояву соціальних стереотипів.....	51
<i>Климишин О.І.</i> Тренінг як комунікативний метод духовного розвитку особистості.....	56
<i>Попадюк Н.Я.</i> Емпіричний аналіз особливостей прояву потребово-мотиваційної сфери менеджерів у реальній управлінській практиці.....	65
<i>Вітюк Н.Р.</i> Історичні та соціокультурні передумови виникнення конфліктології в Україні.....	76
<i>Лютак О.З.</i> Функціонально-рольова структура сучасної сім'ї.....	98
<i>Карабин Т.В., Ясіньська Х.Б.</i> Соціально-психологічні детермінанти формування агресивності дошкільників.....	106
<i>Паркулаб О.Г.</i> Сучасні перспективи психоаналізу в психологічному консультуванні.....	112
<i>Дмитерко-Карабин Х.М.</i> Психологічні фактори виникнення страхів та тривожності дитини.....	117
<i>Белінська І.А., Гоян І.М.</i> Проблема корекції відхилень особистісного розвитку підлітків із алкогольно узалежнених сімей.....	126
<i>Палій А.А., Захарова М.С.</i> Неповна сім'я як чинник статево-рольової соціалізації дошкільників і молодших школярів.....	134
<i>Орбан-Лембрик Л.Е., Шийчук А.О.</i> Психологія поширення масових явищ у натовпі: комп'ютерне моделювання.....	147
<i>Пілецький В.С.</i> Технології впливу засобів масової інформації на емоційний стан сучасних підлітків.....	160
<i>Сохан І.О.</i> Відповідальність як соціально-психологічна проблема.....	173
<i>Шеремета В.Ю.</i> Невербальна комунікація як чинник інтерпретації довіри-недовіри у структурі міжособистісних відносин.....	180
<i>Ралько І.М.</i> Психологічні чинники становлення особистісної свободи в юнацькому віці.....	186
<i>Лембрик І.С.</i> Вплив психотравмуючої ситуації на стан адаптації дітей шкільного віку з функціональними захворюваннями шлунково-кишкового тракту.....	197
<i>Сидорик Ю.Р.</i> Особливості життєвих перспектив у студентів із різним типом взаємин зі своїми батьками.....	203
<i>Гуменюк Н.Я.</i> Взаємозалежність природно-людських факторів у	

формуванні здорового способу життя молодого покоління.....	213
<i>Федоришин Г.М., Ковалюк Н.Ю.</i> Соціально-психологічні особливості діяльності працівників пенітенціарної системи (на матеріалах емпіричного дослідження).....	222
<i>Сеньчук О.В.</i> Комунікативні бар'єри при вивченні іноземної мови студентами ВНЗ неіншомовних спеціальностей.....	231
<i>Микутич Г.Ю.</i> Місце професійної ідентичності у формуванні особистості майбутнього вчителя.....	236
<i>Брус В.П.</i> Мовний фактор формування національної свідомості.....	240
<i>Дорошенко К.С.</i> Особливості психологічної адаптації чоловіків до батьківства.....	248
<i>Цивінський В.В.</i> Теоретичні аспекти превентивного виховання школярів.....	253
<i>Ліщинський В.І.</i> Ворожість як структурний компонент ксенофобії.....	258
<i>Косар У.Б.</i> Здатність керівника до самоуправління як чинник успішності його до управлінської діяльності.....	266
<i>Гладушина Р.М.</i> Механізм формування, формулювання й збереження думки засобами мови.....	273
<i>Житарюк І.В.</i> Діяльність ученого-математика-інженера як соціокультурний феномен.....	281
<i>Мазаненко О.М.</i> Психологічна готовність та суб'єктна позиція як провідні чинники професійної успішності музичних керівників.....	288
<i>Білозор В.М.</i> Смісл як психологічний агент особистості.....	296
<i>Чорнописка О.П.</i> Позитиви і негативи дошлюбної сексуальної активності молоді.....	304

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.
2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами повинна відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститись в одному файлі.
3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервалу, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, лівє – 2,5 см, правє – 1,5 см (30 рядків по 60–64 символи).
4. Малюнки повинні подаватись в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.
5. Таблиці мають мати вертикальну орієнтацію і мають бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.
6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1).
Статті пишуться за схемою:
- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім'я, прізвище; жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською мовою;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел;
- резюме й ключові слова англійською мовою.
7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вичитана й підписана автором(ами).
8. У цілому до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип.12. – Ч.2. – 312 с.

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія ІФ 3398

Старший редактор: Василь ГОЛОВЧАК
Комп'ютерна правка і верстка: Лідія КУРІВЧАК
Коректор: Віта ТИМКІВ

НБ ПНУС

728120

Здано до набору 22. 03. 2007 р. Підписано до друку 17. 09. 2007 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура "Times New Roman".
Ум. друк. арк. 18,3. Тираж 150 прим. Зам. 123.

Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, тел. 59-60-51
*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 12.12.2006 серія ДК 2718*